

Книга описує формування української освіченої верстви в Галичині. Історичною передумовою процесу соціальної та культурної емансипації стали Терезіансько-Йосифінські реформи. Спричинені революцією 1848 р. та ліквідацією панщини зміни соціально-економічних відносин на селі, як і поступове становлення національної ідентичності, започаткували процес секуляризації. Завдяки виникненню власного освіченого середнього класу галицькі українці стрімко наздоганяли своїх сусідів у соціальній, економічній та культурній сферах.

Святослав Пахолків, нар. 1967 р. у Львові, живе у Львові та Відні. Студював німецьку філологію, історію Східної Європи та політичні науки в університетах Львова і Фрайбурга. Тематика досліджень: історія Габсбурзької монархії, міжетнічні відносини у Східній Галичині, історія освіти.

Святослав Пахолків
Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині:
освічена верства й емансипація нації

Святослав Пахолків

Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації

Львів

2014

Святослав Пахолків

**Українська інтелігенція
у Габсбурзькій Галичині:
освічена верства
й емансипація нації**

Львів

2014

ББК 63.5

П 12

Перекладено за виданням:

Svjatoslav Pacholkiv, Emanzipation durch Bildung:
Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im
habsburgischen Galizien (1890-1914)
(=Schriftenreihe des österreichischen Ost- und
Südosteuropa-Instituts 27) Verlag für Geschichte und Politik /
Oldenbourg, Wien/ München 2002

ISBN 3-7028-0387-4; ISBN 3-486-56668-7.

Переклад здійснено за підтримки австрійського
Фонду сприяння науковим дослідженням (FWF)

FWF

Der Wissenschaftsfonds.

*В оформленні обкладинки використано світлини
будинку дівочої гімназії сестер Василянок
(нині адміністративний корпус НЛТУУ)
та Академічної гімназії у Львові*

Видавець Василь ГУТКОВСЬКИЙ

ISBN 978-966-441-332-6

© Пахолків Святослав, 2014
© Николин Христина, переклад, 2014
© ЛА «Піраміда», 2014

ЗМІСТ

Передмова до українського видання	7
Вступ	10
1. До проблеми.....	10
2. Огляд літератури та джерел	33
3. Міщани – інтелігенція – освічений середній клас.....	48
Суспільні та духовні передумови емансипації.....	59
1. Австрійська держава посилює греко-католицьке духовенство	59
2. Розвиток системи освіти.....	71
3. Поступова зміна соціальної та економічної ситуації на селі	104
4. Народ на шляху до самого себе.....	120
Австрійська система освіти	146
1. Шкільне питання у процесі націотворення	146
2. Галицькі школи	160
2.1. Державні середні школи	165
2.2. Вчителі.....	170
2.3. Навчальні програми та підручники.....	181
2.4. Шкільні уніформи	187
2.5. Дисциплінарні та каральні приписи	188
3. Українці у німецькомовних гімназіях	194
3.1. Цісарсько-королівська Друга державна гімназія у Львові	197
3.2. Цісарсько-королівська реальна та вища гімназія у Бродах	200
4. Гімназії з польською мовою викладання.....	204

5. Бажана модель: українська мова викладання	218
5.1. Львів: Перша українська гімназія	218
5.2. Перемишль, Коломия, Тернопіль, Станиславів: збільшення кількості українських середніх шкіл ...	232
6. Українські гімназисти	241
6.1. Соціологічний портрет	241
6.2. Після матури	243
6.3. Життя товариств	246
7. Вищі школи	256
8. Львів: колыска української вищої школи	260
8.1. Філософський факультет	264
8.2. Юридичний факультет	283
8.3. Теологічний факультет	287
9. Студії у Відні: столиця імперії та молода нація	289
10. Чернівці: Alma Mater Francisco-Josephina і галицькі українці	301
11. Об'єднання українських студентів	312
11.1. Етапи організації	312
11.2. Приклад Академічної громади та її соціального складу	332
Суспільна самоорганізація	337
1. Зміна еліт	337
2. Політичні партії та розширення соціальної бази національного руху	353
3. Кооперативний рух: важливий економічний крок до емансипації	374
4. Преса	408
5. Наукове Товариство ім. Шевченка	414
6. Приватне шкільництво: Українське Педагогічне Товариство та Краєвий Шкільний Союз	427
7. Вища освіта жінок	443
Підсумки	459

Додатки	486
1. Німецькі, польські та українські гімназійні підручники... 486	
1.1. Німецька мова викладання	486
1.2. Польська мова викладання	492
1.3. Утраквістичні класи у польських гімназіях.....	497
1.4. Українська мова викладання	499
2. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів реальних шкіл у Львові	504
3. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів державних гімназій з німецькою мовою навчання.....	506
4. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів державних гімназій з польською мовою навчання.....	509
5. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів державних гімназій з українською мовою викладання ...	515
6. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів приватних гімназій з українською мовою викладання... 518	
7. Соціальне походження учнів державних гімназій з українською мовою викладання.....	520
8. Соціальне походження учнів українських приватних гімназій.....	524
Джерела та література	526
1. Архівні джерела	526
1.1. Österreichisches Staatsarchiv, Wien – Австрійський державний архів у Відні.....	526
1.2. Universitätsarchiv Wien – Архів Віденського університету.....	526
1.3. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ).....	526
1.4. Державний архів Львівської області (ДАЛО)	527
2. Друковані джерела	528
2.1. Збірники законів та судових рішень, посібники з державного управління та організації освіти	528
2.2. Статистики	530

2.3. Звіти	532
2.4. Шематизми	537
2.5. Періодика	538
2.6. Спогади та белетристика	539
2.7. Публіцистика та інші тогочасні видання	542
3. Наукові публікації	561

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Ця книга дає змогу українському читачеві звернутися до позитивного й конструктивного досвіду рідної історії. Досвіду, який і сьогодні може слугувати дороговказом. Історична свідомість зберігає передовсім драматичні – героїчні та трагічні – епізоди, навколо яких вибудовується відповідна міфологія. Це нерідко стає на заваді правдивому розумінню минулого.

Історія – це наслідок діяльності певних індивідів, з об'єднання яких і складаються соціальні прошарки, культури, нації. Відтак для усвідомлення минулого у його причиново-наслідкових зв'язках потрібне вивчення історичного контексту, у якому жили й творили конкретні особистості.

Появою цієї праці я завдячую багатьом людям. Безпосередній доступ до описуваної у ній епохи уможливили мені мої народжені наприкінці XIX ст. бабуся і дідусь – Серафима (з дому Чучман) та Іван Пахолків. Обоє були продуктами австрійської системи освіти і міродайно вплинули на мій світогляд. Рівною мірою це стосується й моєї бабусі по матері Марії Головецької (з дому Зацерковна). Спонукою стала й пам'ять про загиблого у системі ГУЛАГ батька моєї матері Івана Головецького, випускника української гімназії в Перемишлі. Усі четверо таким чи іншим чином пройшли стражденним шляхом, який випав на долю усієї західноукраїнської освіченої верстви у XX ст.

Окрім замилювання до історії, це покоління подарувало мені й перші знання німецької мови та інтерес до німецько-

мовної культури. З цього огляду студії історії, політичних наук та німецької літератури у Фрайбурзькому університеті стали послідовним продовженням моїх студій німецької філології у Львові. Відваги у прийнятті непростого у 1990 роках рішення про докторат у Німеччині додали мої друзі у цій країні – Міхаела та Петер Геллер, Андрій Ребет, Петро Мозолюк. У грудні 1992 р. я знайшов у Фрайбурзі свого учителя в особі професора Готтфріда Шрамма. У контакті з ним विकристалізувалася тема дисертації, яка лягла в основу цієї книги. Професор Шрамм супроводжував мене в роботі над нею від початку аж до завершення цього дослідницького проекту. Другом і порадиником став мені у ті роки й один з учнів Готтфріда Шрамма, професор історії Східної Європи у Базелі Гайко Гауманн. Усе це дало мені змогу поглянути на рідну історію з необхідної дистанції, адже з відстані за окремими деревами краще видно ліс.

Надзвичайно важливою була колегіальна підтримка австрійських істориків. Словом і ділом на різних стадіях роботи допомагали професори Андреас Капшелер, Геральд Штурц, Вальтрауд Гайндль та покійний уже Андреас Моріч. Окрема подяка належить д-р Ганнелльоре Бургер. Українськими патронами проекту були покійні академік Ярослав Ісаєвич та професор Ярослав Дашкевич. Прихильними порадами роботу підтримував мій друг із самвидавних часів професор Ярослав Грицак.

Ця книга ґрунтується на масиві архівних та друкованих джерел. Це стало можливим завдяки співробітникам архівів та бібліотек. Передовсім йдеться про Австрійський державний архів у Відні, Архів Віденського університету, Центральний державний історичний архів України у Львові, Державний архів Львівської області, Австрійську національну бібліотеку, Львівську наукову бібліотеку ім. Василя Стефаника та університетські бібліотеки у Львові, Відні та Фрайбурзі.

Появі українського видання завдячую перекладачеві Христині Николин та літературному редакторові Віталії Станкевич. Результатом нашої злагодженої співпраці стала оновлена й розширена українська версія книги. Ця робота була можливою лише завдяки нашим родинам, які, перебираючи на себе побутові тягарі, дарували нам час та умови для праці. Велика їм за це дяка!

*Святослав Пахолків
Львів, листопад 2013 р.*

ВСТУП

1. До проблеми

Центральне поняття цієї книги – *емансипація*. Це поняття виникло в античності і в римському праві означало «перехід від влади батька до цивільно-правової самостійності». Основоположними були природна зміна поколінь і встановлення зв'язку між природою і правом: син міг емансипуватися від батька, а не батько від сина. З плином часу це поняття набуло універсального характеру і стало означати звільнення досі неповноправних соціальних суб'єктів з-під опіки та нагляду. В ХІХ-ХХ століттях говорилося про емансипацію рабів, євреїв, католиків, жінок, праці та робітничого класу.¹ Попри таке розширення значення від зв'язку між природою і правом повністю не відійшли. У 1905 р. представниця українського жіночого руху Анна Струтинська визначила емансипацію як боротьбу «між природними та історичними, традиційними правами людини».²

Саме з цієї причини поняття *емансипації* застосовують до т. зв. «безісторичних» народів Європи.³ Свої традиційні елі-

¹ Pop. Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, ed. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck, Bd. II, Stuttgart 1975, 153-197.

² Anna Strutynska, Die ruthenische Frauenbewegung in Galizien. In: *Ruthenische Revue* 3/12 (1905) 304-307, тут 305.

³ З часу розподілу Фрідріхом Енгельсом народів Габсбурзької монархії на «носіїв прогресу», які «активно втручалися в історію» (німці, угорці, поляки, італійці), і на народи «без власної історії», встоялися певні понятійні традиції. Див. Karl Marx, Friedrich

ти ці народи втратили або з плином історії, або ж не мали їх взагалі. Їхня соціальна структура обмежувалась зазвичай селянством, їхня культура – народною культурою. Соціальної верхівки, а також притаманну їй мову, узалежнені селяни сприймали як щось чуже. Там, де прошарки відрізнялися і конфесійно, роль втраченої чи культурно інакшої соціальної

Engels, Werke, Bd. VI, Berlin 1961, 168, 279. Провідний австрійський соціал-демократ Отто Бауер зараховує до «безісторичних народів» чехів, словаків, словенців, сербів, румунів і русинів, бо вони у час, коли носіями культури були лише панівні класи, «не були частиною цих панівних класів». «Словацька аристократія давно стала мадярською, чеська – німецькою, руська – польською.» *Otto Bauer, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. In: *Otto Bauer Werkausgabe*, ed. Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung, Bd. I, Wien 1975, 49-622, тут 270-271. Австрійські історики різного спрямування, навіть ті, що перебували поза впливом марксизму, до прикладу, Альфред Фішель, Йозеф Редліх, Гаральд Штайнакер і Роберт Канн, користувалися цим поняттям, яке виносило важливі ділянки життя поза межі історичного. Бачачи носієм історичної тягlosti лише аристократію, поза увагою полишали те, що у деяких народів, таких як серби, румуни, українці чи словаки, які потрапили в політичну та соціальну залежність, традиції і національну ідентичність та культуру плекала Церква. Пор. Ernst *Hanisch*, *Der kranke Mann an der Donau. Marx und Engels über Österreich*, Wien/ München/ Zürich 1978, 169-181; Roman *Rosdolsky*, *Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker*, Berlin 1979. Замість суперечливого поняття «безісторичний народ» пропонується поняття «недомінантний» чи «менш привілейований» народ. Пор. Gerald *Stourzh*, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848-1918*, Wien 1985, 4-6. Вживана Мірославом Грохом пара «пригноблені» та «панівні» народи видається через її емоційне забарвлення менш придатною. Пор. Miroslav *Hroch*, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag 1968, 16-17.

верхівки намагалася перебирати на себе Церква, стаючи на сторожі самобутніх етнічних традицій. Емансипація таких народів відбувалася через розширення їхньої соціальної структури прошарком освіченої керівної верхівки. Саме ця новопостала верства засновувала національні рухи, які перетворювали вчорашню селянську масу в націю, де щораз більший відсоток інтелігенції творили селянські сини. Центральною проблемою цієї роботи є поява секуляризованої освіченої верстви і її вплив на емансипацію українців чи то русинів⁴ у габсбурзькій Галичині перед Першою світовою війною.

Як наслідок першого поділу Польщі у 1772 р. Габсбургам відійшла майже вся територія середньовічного руського *Галицького князівства* у вигляді польських воєводств Русь Червона, Белз і частини Волинського й Подільського воєводств із центром у Львові.⁵ Між 1772 і 1846 роками сформувалася нова коронна земля, *Королівство Галичина і Лодомерія, Велике Герцогство Краків, Герцогство Освенцім і Затор*,⁶ при чому онімеччена назва старого руського Галицького князівства (*Galizien*) охопила і польські етнічні території (так звана *Західна Галичина*). У цьому сенсі часто вживане сьогодні поняття Галичина – австрійське творіння.

⁴ Нім. *Ruthenen* – офіційна назва українського населення Габсбурзької монархії. Самі українці називали себе *Русини* або *галицькі Русини*. Самоназва *українці* остаточно утвердилася перед Першою світовою війною. Певний час існувала подвійна назва *українсько-руський* чи *Україна-Русь*. В цій роботі засадничо застосовуються сучасні поняття *українець, українське*.

⁵ Династичні зв'язки галицької династії Романовичів із короною Св. Стефана у XIII-XIV ст. послужили Габсбургам приводом для обґрунтування їхніх територіальних претензій в час першого розділу Польщі у 1772 р.

⁶ Офіційна назва німецькою: *Königreich Galizien und Lodomerien, Großherzogtum Krakau, Herzogtum Auschwitz und Zator*.

Тоді як Західну Галичину населяли переважно поляки, населення Східної Галичини, між Ярославом і Коломиєю, було неоднорідне. Шляхта, що мешкала по всій території коронної землі, вважала себе носієм польської культури та мови і належала до римо-католицької конфесії. Понад 90% українців були селянами і як греко-католики належали до східного обряду. Тож соціальне протистояння часто було і національно-культурним. Серед близько 7 мільйонів загального населення у 1900 р. українців було 3 074 000. Переважали в коронному краї поляки (3 200 000 осіб). Окрім того, там мешкали 800 000 євреїв, четвертою групою були німці.⁷ У 1910 р. населення Східної Галичини на 62% складалося з українців, польська меншість становила 25%, єврейська – майже 13%. Таке співвідношення залишалось до 1914 р. майже незмінним. Українці були четвертою після німців, чехів і поляків національністю австрійської половини Австро-Угорської монархії, так званої *Цисляйтанії*.⁸ Панівною конфесією в коронній землі був римо-католицизм, хоча римо-католики (із часткою 45,8% у 1900 р.) не мали абсолютної більшості. Греко-католиками були 42,4% населення, юдеї становили 11%, протестанти обох напрямів – лише 0,6%. Проте євреї офіційно визначалися лише як віросповідання, а не як національно рівноправний народ із власною мовою.

⁷ У 1900 р. в Галичині було 77 000 німців, 1910 р. – 60 000. Вони жили частково в містах, частково по селах в окремих невеликих колоніях чи у власних поселеннях. Їхня кількість зменшувалась через переселення в Німеччину, особливо в околиці Познані. Переселення це підтримувалось спеціально для цього заснованою комісією при німецькому уряді.

⁸ Від річки Ляйта, яка у той час відділяла територію Королівства Угорщина від Австрії. Угорська половина монархії називалась відповідно *Трансляйтанією*. Офіційна назва *Цисляйтанії* «Die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder» – *Представлені у Державній Раді Королівства та Землі*.

У 1900 р. 76,82% населення утримувалось із сільського господарства, 9,01% – із ремесел та індустрії, 7,81% жили за рахунок торгівлі, 6,36% становили державні службовці й представники вільних професій. 94,4% українців були зайняті в сільському господарстві та лише 1,8% – в індустрії, торгівлі та транспорті.⁹ До 1899 р. 40,3% східногалицьких земель були в руках польських великих землевласників, до 1912 р. цей відсоток зменшився до 37,8. Національна емансипація відбувалася одночасно із повільною соціальною емансипацією. Через постійний розподіл при спадкуванні, а також унаслідок примусового відчуження через борги середнє селянське володіння розпорозувалося і зменшилося з п'яти гектарів у 1859 р. до трьох у 1880 і до 2,5 гектарів у 1900 р. Близько 200 000 східногалицьких селян мали менше одного гектара землі.¹⁰

Більшість галицьких селян була неписьменною. У 1870 р. у всій коронній землі такими були 77%, у 1890 р. – 68% із них. У 1900 р. анальфабетами залишалися 56% сільського населення коронного краю.¹¹ Порівнюючи українців з поляками, бачимо, що у 1910 р. не вміли читати і писати 79% українців і 52% поляків.¹² Дуже тонким був прошарок освічених людей. У 1870-х роках серед 2 311 909 українців їх було лише близько 5 000 осіб, переважно представників греко-католицького духовенства. Водночас при порівняльній кіль-

⁹ Wladimir Lewinskyj, Das erste Jahrzehnt der ukrainischen Sozialdemokratie in Österreich. In: *Der Kampf* 3 (1909/10) 314-322, тут 314; Walentyna Najdus, Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim. In: *Zarys Historii Polskiego Ruchu Spółdzielczego*, ed. Adam Galos, Stefan Ingot, Walentyna Najdus, Cz. 1: *Do 1918*, Warszawa 1966, 71-126, тут 80.

¹⁰ Wolfdieter Bihl, Aufgegangen in Großreichen: Die Ukraine als österreichische und russische Provinz. In: *Geschichte der Ukraine*, ed. Frank Golczewski, Göttingen 1993, 126-156, тут 131.

¹¹ *Ruthenische Revue* 1 (1903) 33.

¹² Lewinskyj, Das erste Jahrzehnt der ukrainischen Sozialdemokratie, 314

кості польського населення освіченими були 38 000 поляків, не враховуючи римо-католицького клиру.¹³ Середню шкільну освіту за таких умов вважали елітарною. У 1910 р. на 5 327 158 мешканців Галичини припадало 30 745 учнів та учениць гімназій, тобто 0,58%.¹⁴

Економічне і політичне становище галицьких українців відображає сплата ними податків. У 1910 р. по всій коронній землі з них було зібрано лише 18,1% прямих податків. У 1907 р. в Цисляйтанії на одного українця припадало в середньому 3,5 податкових крон, тоді як на одного поляка – 5,1, а на одного німця – 22,4.¹⁵ Від цих цифр відштовхувались при поділі на виборчі округи під час виборчої реформи 1907 р. Це призвело до непропорційно низького, порівняно із часткою українського населення в австрійській половині монархії, представництва українців у Віденському парламенті. Але, порівняно із становим виборчим правом, яке діяло до 1907 р., отримані українцями 27 місць в парламенті, разом із п'ятьма українськими депутатами, чи, за тодішньою термінологією, послами, з Буковини, стали значним посиленням політичної ваги українців у Відні. До 1907 р. серед 78 галицьких послів у Державній раді¹⁶ завжди було понад 60 представників консервативної польської шляхти, об'єднаних у фракцію *Kolo Polskie*, від восьми до дванадцяти українців і кілька опозиційних поляків. У Галицькому крайовому сеймі, що налічував 161 посла, українців було близько 20, троє з них єпископи – входили до числа депутатів автоматично. Те, що народ, який

¹³ Ілля Витанович, Історія українського кооперативного руху, Нью-Йорк 1964, 75.

¹⁴ Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1910/1911. Bearbeitet vom Bureau der k. k. statistischen Zentralkommission, Wien 1914, 8.

¹⁵ Bihl, Aufgegangen in den Großreichen, 131.

¹⁶ Нім. Reichsrat – офіційна назва парламенту австрійської половини монархії.

кількісно становив майже половину населення, мав значно менше представництво за польське, пояснюється чинним на території Галичини становим виборчим правом, яке преферувало польську шляхту. За становим виборчим правом Галицький сейм обирався аж до політичного компромісу у 1914 р. Управління краєм повністю перебувало в руках польських консерваторів. Виключно поляками були керівники львівського намісництва, а також усіх 76 оружних староств, навіть на території Східної Галичини. Крайовий виділ – найвищий автономний виконавчий орган Галичини, що обирався сеймом, – складався із п'ятох поляків і одного українця.

Поляки коронного краю мали усі соціальні прошарки розвиненої нації: політично й економічно сильну шляхту, велику та дрібну буржуазію, міських індустріальних робітників та селянство, яке поступово піднімалося соціальною драбиною. Ключовою ж особливістю українського духовенства було те, що його східний обряд дозволяв парохіяльним священикам одружуватися перед їхнім висвяченням. Це давало змогу самовідтворення і династичної тяглості у священничій еліті. Однак наприкінці XIX століття щораз більша кількість синів українських священиків обирала світську освіту, звільняючи місця в духовних семінаріях селянським синам. Перебираючись до міст, вони закладали початки нової соціальної диференціації українців. Новопосталі українські містяни дедалі більше перетворювали боротьбу національностей на «боротьбу за посади державних службовців, зокрема високого рангу, (...) боротьбу за університети і власну мову у державних установах».¹⁷

Перебіг цих подій у 1885 р. передбачив уродженець Львова Леопольд фон Захер-Мазох у своїй новелі «Саша і Сашка». Мова у ній йде про родинну ідилію двох поколінь священничої сім'ї. Батько Саша, народжений у родині греко-католицького священика представник старої, його ж син Сашка – нової

¹⁷ Hermann *Diamand*, Die Landtagsreform in Galizien. In: *Der Kampf* 7 (1913/1914) 249.

генерації української інтелігенції. У 1830-х роках честолюбний студент Саша, згідно із духом часу, мріяв, як стане високим церковним ієрархом і рятівником свого народу. Але він закохується у гарну і розумну доньку парохіяльного священика Спірідію, одружується і відмовляється від відкритої лише для монахів духовної кар'єри та стає скромним сільським парохом. Усі свої надії і сподівання Саша проєктує на сина Сашку і бачить його майбутнім «провідником свого народу». Але Сашка і не думає ставати священиком, він хоче студіювати право у Львові. Попри те, що це обриває родинну традицію, батько пристає на його аргументи і Сашка стає першим в родині, хто не присвячує себе священству:

Наша еліта і наші містяни за часів розквіту Польщі стали поляками, лише селяни й Церква зберегли нашу віру, нашу мову і самобутність. За часів панування Польщі ніхто з українців не міг домогтися жодного звання чи посади поза нашою Церквою; навіть комерсанти і ремісники були змушені переймати мову тих, хто при владі, якщо хотіли досягти успіху в своїй справі. З часу володарювання Цісаря все змінилося: нікому не надається перевага, нікого не зневажають, кожен народ, кожна віра у пошанівку. Тепер нашим завданням є відхід від старих традицій, які втратили своє значення і доцільність і лише шкодять нашому народові; відмова від прихистку Церкви, який вона нам надавала у важкі, згубні часи, і присвята усього себе різноманітним сферам суспільної діяльності, найперше вчителюванню, лікарській справі, адвокатурі і державній службі; це наш святий обов'язок усіма нашими знаннями і з усім завзяттям домогтися такого суспільного становища, в якому ми зможемо відстоювати права нашого народу і поступово боротися з усталеними упередженнями.¹⁸

¹⁸ Leopold von *Sacher-Masoch*, *Sascha und Saschka*. In: Leopold von *Sacher-Masoch*, *Der Kleine Adam. Sascha und Saschka*, Berlin/ Stuttgart 1885, 47-117, тут 104f; до цього ж пор. *Maria Kłańska*, *Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846-1914*, Wien/ Köln/ Weimar 1991, 71-73.

Цей текст засвідчує, що емансипація через освіту мала потрійний вимір: особистісний, соціальний і національний. По-перше, емансипація від батька і від довгої родинної традиції, не суттєво, йшлося про селянську чи священничу родину. По-друге, емансипація означала підйом соціальною драбиною. По-третє, відбувалася структурна модернізація цілої нації. В цьому сенсі, емансипація – це відбиток і складова модернізації.

Сучасне поняття модернізації як перманентної інновації протистоїть принципу традиції, динамічне і змінне – стало-му й стабільному. Аби цей новий принцип почав діяти, мали впасти ті перепони, які гальмували прогрес. Свобода – перша і найголовніша умова всіх інновацій. Суспільна реалізація ідеї свободи – передумова модернізації як інновативних соціальних змін. Ґрунт для модернізації підготувала реалізація ліберальних ідей у ХІХ ст. Чотири провідні ідеї зараховують сьогодні до засадничих підстав модернізації: *прогресивне мислення, індивідуальна свобода, секуляризація і раціональність*.¹⁹

Модернізація як соціологічний феномен стосується *соціальної структури, укладу життя і ментальності*.²⁰ Мо-

¹⁹ Stefan Hradil, Die «objektive» und die «subjektive» Modernisierung. Der Wandel der westdeutschen Sozialstruktur und die Wiedervereinigung. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 29-30 (1992) 5-18.

²⁰ Thomas Gensicke, Sozialer Wandel durch Modernisierung, Individualisierung und Wertewandel. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* B 42 (1996) 31-37. Поп. Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975; Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Frankfurt am Main 1976. Цивілізація в Еліаса розуміється як «специфічна зміна людської поведінки», що спершу зумовлюється зовнішнім примусом – насамперед з боку ранньомодерної держави, яка централізується, – а тоді приймається суспільством. Однак сьогодні дотримуються думки, що не лише ранньомодерна держава, а й значно старші суспільні інституції, такі як Церква, сільська чи міська громади, врешті цехи і фабрики, мали подібний

дернізація означає *зміну структури* шляхом диференціації, що й уможливило рух та інновації. Традиційність же ґрунтувалася передовсім на незмінності і циклічному характері способу життя, кожна генерація була зобов'язана до постійного відтворення традиційних зв'язків і репродукування тієї самої соціальної ситуації.²¹ Хронологічно спершу мали впасти юридично-політичні рамки традиційного суспільства, які обмежували і стримували наявну соціальну динаміку груп та окремих індивідів у їхньому прагненні свободи й емансипації. Соціальні перетворення були відомі і в традиційному суспільстві, але спричиняли їх радше війни та катастрофи. Відміну кріпацтва і запровадження вільного ремісництва, які стосувалися мільйонів людей, слід, безсумнівно, вважати найважливішими і найбільшими структурними змінами.

На рівні *укладу життя* ці структурні перетворення відповідали тенденції до індивідуалізації. Через індивідуалізацію управлінська робота у суспільстві, яке почало втрачати стару ієрархічну структуру, делегується або нав'язується окремим індивідам чи дрібним групам. З одного боку, для таких малих груп і індивідів це означало обмеження узалежнень і розширення можливостей, з іншого – втрату безпеки й орієнтації. Індивід стає точкою перетину різних суспільних підсистем і мусить самостійно давати собі раду з власним життям.²² Індивідуалізована людина з натовпу стає ресурсом

вплив у європейському цивілізаційному процесі. Поп. Richard van Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: kulturelles Handeln und sozialer Prozeß. Beiträge zur historischen Kulturforschung (=Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte 28)* Wien/Graz/Köln 1993, 361-371.

²¹ Поп. Mario *Erdheim*, *Die gesellschaftliche Produktion von Unbewusstheit. Eine Einführung in den ethopsychoanalytischen Prozeß*, Frankfurt a. M. 1982, 187, 252, 296.

²² Niklas *Luhmann*, *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a. M. 1994, 432.

ідей та активності для соціального і науково-технічного прогресу, стає так званим людським капіталом. Тепер її розуміють як головного носія історії.

Врешті, змінений уклад життя змінює і *менталітет*. Традиційне суспільство могло і мусило інтегрувати людей головно через нормативне прийняття даності. Ця даність не включала у себе відносно вільний вибір життєвого шляху, а лише передбачала швидке влиття у соціально статичне середовище. Попри авторитарну форму правління, традиційне суспільство мало надто слабку мережу суспільних пов'язань, яка б забезпечувала верховенство політичних стабілізаційних цілей над егоцентричною відцентровою силою індивідів. Для цього була потрібна глибша інтеріоризація в серцях і головах людей, яку забезпечувала Церква та її картина світу.

Можна вважати, що для утвердження модерності, а саме для зміни в усіх сферах традиційного укладу життя, властиві були такі історичні ступені: спершу модернізуються структури, тоді індивідуалізується стиль життя, врешті індивіди щораз більше прагнуть до самореалізації.²³ Зміни укладу життя в бік індивідуалізації відбувалися серед широких мас населення як тиха революція, за фасадом офіційної культури й офіційного суспільного саморозуміння, відносно непомітно і повільно, а їхньої важливості не усвідомлювали. Подібно проходила і національна емансипація недержавних народів у Європі. Спершу вони потребували зв'язку із визнаними традиційним суспільством інститутами, передусім із Церквою, а зі зміною чи вдосконаленням їхніх соціальних структур відбувалась внутрішня секуляризація цих національних рухів.

Емансипація галицьких українців відбувалася в межах австрійської держави, до якої Галичина входила між 1772 і 1918 роками. Винятковим є те, що це державне утворення навіть в епоху появи модерних націоналізмів і національних держав визначало себе не як національну чи територіальну,

²³ *Gensicke, Sozialer Wandel*, 35.

а як австрійську цісарську державу,²⁴ де панівна династія забезпечувала співжиття народів з різними мовами, релігіями, традиціями. Самодефініція держави як монархії ґрунтувалася на історичному розвитку габсбурзьких володінь, територія яких була змінною протягом століть. Етнічно гетерогенними були й мешканці держави. Тому нація в наддунайській монархії ніколи не була джерелом державного суверенітету – не було ані переважання гомогенності походження, ані домінування укладу життя та мови. Тому держава та її центральна бюрократія вважали себе анаціональними, незважаючи на те, що державний апарат рекрутувався з непропорційно великої кількості німецького елемента. Австрійська державна думка не керувалася жодною тогочасною європейською моделлю держави – ані французькою територіально-асиміляційною, ані німецькою етнічно-культурною. Австрійська цісарська держава давала своїм етносам змогу бути частиною австрійського державного народу, не вимагаючи від них водночас відходу від їхньої власної мови та самобутності. Це привело до виникнення *амбівалентних ідентичностей*, або, у позитивному баченні, до *доброзичливої диференціації*.²⁵ Постулат рівноправності національностей, заявлений і прийнятий державою під час революції 1848 р., став у 1867 р. конституційним принципом у визначеній як багатонаціональна держава австрійській частині монархії. При тому національні права були віднесені у вигляді славнозвісного § 19 до категорії загальних громадянських прав. Так

²⁴ Нім.: *Österreichischer Kaiserstaat*. Габсбурзька держава називала себе також *Haus Habsburg, Casa de Austria, k. k. Erblande*.

²⁵ Roger *Brubaker*, Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich, Hamburg 1994, 230; Hannelore *Burger*, Passwesen und Staatsbürgerschaft. In: Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867, ed. Waltraud *Heindl*, Edith *Saurer*, Wien/Köln/Weimar 2000, 3-172, тут 94.

було закладено правовий механізм реалізації національних прав окремих громадян та розв'язання міжнаціональних конфліктів. § 19 дав змогу закласти до єдиної австрійської системи освіти опцію отримання освіти рідною мовою також і непривілейованим, культурно не домінантним національностям.²⁶

Так Австрійська Конституція 1867 р. створила нормативну базу для розвитку української культури та національності в межах монархії у вигляді конституційно визнаного права на плекання власної культури та отримання освіти рідною мовою. Право про рівноправність національностей було у старій Австрії прикладним і визначало лише нормативні межі та механізм реалізації. У дію воно вступало лише на активну вимогу зацікавлених сторін. Не нав'язуючи згори ту чи іншу національність, воно потенційно забезпечувало переведення національної проблематики та пов'язаних із нею конфліктів у правове русло. Дві найвищі судові інстанції, Верховний і Конституційний Суди, згідно з Конституцією, були двома органами для оскарження громадянами рішень і дій органів управління й відігравали дуже важливу роль у вирішенні національних конфліктів.²⁷ У тогочасній Європі, за винятком Швейцарії, ба навіть в угорській частині монархії, подібних правових інституцій не існувало. У більшості євро-

²⁶ Так, третім абзацом § 19 австрійської Конституції визначалося, що: «У коронних краях, де проживає багато народностей, громадські школи повинні бути влаштовані так, аби без застосування примусу до вивчення другої крайової мови кожна з цих народностей мала необхідні засоби для отримання освіти рідною мовою.» Цит. за: *Stourzh, Gleichberechtigung*, 56.

²⁷ Поп. Gerald *Stourzh*, *The Juridical Protection of Ethnic Rights in the Austrian Empire 1867-1918 with Special Reference to the Ukrainians in Galicia and the Bukowina*. In: *Dialog Ukraine: Europäisches Forum Alpbach* 1992, ed. Heinrich *Pfusterschmid-Hardtenstein*, Wien 1993, 38-48.

пейських країн вони з'явилися щойно після Другої світової війни.²⁸

Те, що українці були поділені між двома великими європейськими імперіями – Габсбурзькою і Російською – стримувало їхній загальнонаціональний та політичний розвиток. Нерівночасність та різні рамкові умови розвитку призвели до глибоких й донині відчутних відмінностей у ментальності, мові та способі життя. З перспективи українців царської Росії, де тоді жило шість сьомих (близько 25000000) усіх українців і де між 1863 та 1905 роками було заборонено викладання та друк українською мовою,²⁹ ситуація українців

²⁸ Пор. Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k. k. österreichischen Reichsgerichtes, ed. Anton Hye Freiherr v. Glunec, Wien 1874 і наст. Пізніше цю серію видавав Karl Hugelmann. Див. також Heinrich Ahrens, Die organische Staatslehre auf philosophisch-anthropologischer Grundlage, Wien 1850; Rudolf v. Herrnritt, Die Nationalität als Rechtsbegriff, Wien 1899.

²⁹ Пор. опублікований російським дослідником Алексеем Міллером текст, який ліг в основу т. зв. Емського указу від 18 (30) травня 1876 року: «Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II 18 мая в г. Эмс

В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украиофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) ПО МИНИСТЕРСТВУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

1. Не допускать ввоза в пределы Империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

2. Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от

общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой »кулишовкою«).

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширение Высочайшего повеления от 8 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, поведено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галичине, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию [Скраю дописано: «1000 р. из сумм III жанд. в текст заключения не вводить, а только иметь в соображении»], без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться, (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету «Киевский Телеграф» [Скраю дописано: «В соображении вредное влияние газеты»] на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагоприятному направлению.

б) ПО МИНИСТЕРСТВУ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

7. Очистить библиотеки всех низких и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потом сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначить преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения), и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении [Скраю дописано: «Предоставить

Галичини виглядала як шанс для усієї нації. Зважаючи на важке становище української культури в Російській імперії, представники тамтешньої інтелігенції та проукраїнськи налаштованого ліберального землевласництва намагалися підтримувати національний рух українців в Галичині.

Національні активісти недержавних народів Центральної та Східної Європи щиро вважали, що будять до життя стару, сплячу націю. Лише одиниці були свідомі того, що властиво творять націю нову.³⁰ Старі нації зазвичай ідентифікувалися з елітою чи так званими репрезентативними класами. Мо-

МВД войти в надѣж. сношения с кем следует относительно изыскания мер к дал. Направлению этого дела»].

в) ПО ОТДЕЛЕНИЮ СОБСТВЕННОЙ ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА КАНЦЕЛЯРИИ

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов [Скраю дописано: «Выслать из края с запрещением въезда в Южн. Губ. и столицы, под секретное наблюдение»].» Цит. за: Алексей *Миллер*, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург 2000, Приложение 2.

³⁰ Серед істориків, які займаються питанням національних рухів, поширена думка, що модерні нації у Західній Європі – це творіння цілеспрямованої державної політики, а нації Центральної і Східної Європи творили поети, філологи й історики. Пор. Hans *Kohn*, *Nationalism: Its Meaning and History*, Princeton 1955; *той самий*, *The Idea of Nationalism*, New York² 1967. Схожих поглядів дотримуються і пізніші автори: Paul R. *Magocsi*, *The Language Question as a Factor in the National Movement*. In: *Nationbuilding and the politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 220-238, тут 220; Peter *Brock*, *The Slovak National Awakening: An Essay in the Intellectual History of East Central Europe*, Toronto/ Buffalo 1976; Anthony D. *Smith*, *National Identity*, Reno/ Las Vegas/ London 1991, 8-15; Liah *Greenfeld*, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge/ London 1993, 12-14.

лоді нації мали натомість значно ширшу соціальну базу і прагли інтегрувати всі соціальні прошарки і класи населення. Національні еліти державних націй вважали такі спроби облагородження історичного минулого і творення літературної мови з селянських діалектів штучними, а отже, й безнадійними. При цьому вони полишали поза увагою, що й їхні державні історія, культура та мова теж були штучними утвореннями.

Як і всі людські спільноти, які виходять за межі локальної громади – соціальні класи, конфесії і таке інше – нації є спільнотами уявними. Уявні вони не в сенсі їхньої екзистенції чи неекзистенції, а в сенсі приналежності до відповідних спільнот. Відповідь на це питання можна дати лише завдяки силі уяви.³¹ При цьому національна ідентичність має об'єктивний компонент, який може бути політичним (державна нація) і культурним (культурна нація), та суб'єктивний компонент – те, ким людина себе вважає. Національна ідентичність – це не феномен природи і не біологічна константа. Тут ідеться радше про категорію свідомості, яка залежить від суспільного розвитку і тому певною мірою надається до змін і управління. Окрім власної ідентичності, через соціалізацію переймається також ідентичність інших людей. Національна ідентичність в жодному разі не єдина ідентичність людини: водночас це чоловік чи жінка, містянин чи селянин, католик чи протестант, працедавець чи найманий працівник.³² Ці

³¹ Пор. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of Nationalism*, rev. ed., London 2006.

³² Пор. у розділі 8 (*Каканія*) роману Роберта Музіля *Чоловік без властивостей*: «... пояснювати явища в країні просто характером її мешканців завжди не правильно. Адже кожен мешканець має принаймні дев'ять характерів: характер професії, національності, держави, класу, географічний характер, статевий характер, свідомий і несвідомий характер, а ще, можливо, особистий характер; він поєднує їх в собі, але вони його розчиняють, і він властиво ніщо інше,

ідентичності можуть йти всупереч національній, релятивувати її або творити їй протипагу. До того ж, у ній відбиваються реальні умови життя, особливо життєві шанси на піднесення соціальною драбиною. Змінені рамкові умови впливають на напрям та інтенсивність реалізації національної ідентичності.³³ Окрім того, сучасні нації значною мірою постали із взаємної конкуренції.³⁴

Обидві тези – про «уявний» характер нації та про роль конкуренції з іншими націями – в стосунку до так званих безісторичних народів варто доповнити спостереженням Еріка Гобсбаума про ранню фазу розвитку національних рухів. Ця фаза схожа на стадію личинки, яка певний час розвивається в чужому тілі. Перш ніж національні активісти змогли надати переконливий концепт власної нації, вони жили і діяли в політичному і культурному просторі, у якому домінувала інша історична, велика (державна) нація. У їхньому розпорядженні не було національних шкіл, товариств і часописів, отже, при творенні власної культури вони мусли послугуватися інструментами, які їм надавала домінуюча нація.

як невеличка улоговина, що з'явилась через ці струмочки, і які просочуються в неї і знову з неї виходять, аби з іншими потічками виповнювати іншу заглибину.» Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Bd. I, Hamburg 1990, 34.

³³ Під поняттям *ідентичність* тут розуміється колективне самовизначення, колективне відчуття на- і приналежності: *хто ми є чи звідки ми походимо*, що створює рамки «в яких сенс знаходять наші уподобання, бажання, погляди і прагнення». Звідси кожна ідентичність складається із включень і виключень, залежно чи приписується собі певна ідентичність і люди як носії тієї самої ідентичності, що й наша, визначаються як *свої*, а ті, хто перебуває поза цим колом – як *чужі*. Пор. Anton Pelinka, *Nationale Identität*. In: *IFK materialien* 2 (1995) 28-33; Charles Taylor, *Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung*, Frankfurt a. M. 1993, 23.

³⁴ Пор. Greenfield, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, 12-14.

Це неминуче призводило до переймання чужих моделей, що припасовувались до власних національних потреб.³⁵

Личинка нищила чи змінювала також і тіло, в якому розвивалася. Зворотною стороною появи нових націй була зміна чи взагалі руйнування старих історичних націй. Отже, поява нової нації обов'язково означає перетворення старої «великої» нації у дві чи більше нових. При цьому й стара нація стає принципово новою спільнотою. Поява української, словацької і чеської націй означала зміну відповідно польської та російської, угорської та німецької націй.³⁶ Особливістю української нації було те, що її виникнення заторкнуло кілька старих націй, насамперед – російську і польську. Галицькі українці були головно у полі впливу польської нації і мусили емансипуватися передусім від поляків.

Три поділи Польщі і втрата її державності відбувалися майже одночасно із французькою революцією і появою в Європі нових інтелектуальних течій, які стали підґрунтям модерних націоналізмів. Боротьба за відновлення польської держави була зразком для національних активістів Центральної та Східної Європи. Окрилені прикладом поляків, вони могли стверджувати, що їхні народи теж мають свою мову, культуру і душу, яка прагне власного тіла у вигляді національної держави. Водночас впливи із Західної Європи змінювали нову генерацію польської еліти.³⁷ Старі ідеали польської шляхти було замінено загальноєвропейськими гаслами: Рівність, Свобода, Братерство. Польська Конституція 3 травня 1791 р. мала стати вихідним пунктом боротьби за нову демократизо-

³⁵ Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.

³⁶ Roman Szporliuk, *Des Marches de l'Empire à la construction d'une nation*. In: *L'autre Europe. Cahier semestrel* 30-31 (1995) 134-150.

³⁷ Pop. Gottfried Schramm, *Reformen unter Polens letztem König. Die Wandlungsfähigkeit eines Ständestaates im europäischen Vergleich (1764-1795)*. In: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1 (1996) 203-215.

вану Польщу, державу рівноправних і вільних громадян. Меттерніх розпізнав цей потенціал польського національного руху і вважав, що польськість дорівнює революційності. Незаперечним є польський вплив у першій половині XIX ст. на такі центральні фігури Східної і Західної України, як Тарас Шевченко і Маркіян Шашкевич. Оскільки польський національний рух розгортався головню на етнічних українських землях, польські революціонери домагалися симпатії українського населення.

Лиш одне маленьке «але» стало перепоною для зближення українського руху, що зароджувався, з поляками: коли мова заходила про національні права українців, польські демократи раптово переставали бути демократами. Українців, литовців і білорусів вони вважали частиною польської нації. А відтак для них було зайвим і плекання мови та культури цих народів. Питання їхньої політичної самостійності видавалося полякам абсурдним. Цей подвійний стандарт значно послабив ентузіазм українських патріотів, з часом вони втратили інтерес до польських закликів «за вашу і нашу свободу». Українці мусили відсторонитися від польського національного руху, але пристосували водночас польський приклад для українських цілей.

Ситуацію галицьких українців у 1772-1914 рр. можна окреслити так:

- культурна емансипація від польського домінування і поступове вибудовування власної національної ідентичності;
- соціальна емансипація селянства;
- поява нового прошарку світської інтелігенції, яка визнавала себе українською, при тому, що раніше підйом соціальною драбиною майже автоматично означав полонізацію.

Ці три процеси тісно взаємопов'язані та постійно є предметом розгляду у цій книзі. Перші два розпочалися одразу з відходом Галичини до Австрії й запровадженням Терезіансько-Йосифінських реформ. З 1772 р. ці реформи прокладали

дорогу модерності в Галичині, переважно за центральноєвропейськими зразками. Вони давали безпосередній поштовх до соціальної емансипації українського селянства і до зміцнення власної, основаної на греко-католицькій конфесії ідентичності. Прив'язана до Габсбурзької монархії, культурна ідентичність галицьких русинів протиставлялася соціальному та культурному домінуванню польської шляхти. Третій процес став помітним щойно після революції 1848 р. Два перші підготували для нього ґрунт. Початки зросту самоствердження власної, спільної з українцями в Російській імперії, національної ідентичності, щораз сильніша інституціоналізація мережі національної культури, передовсім у формі власних освітніх і культурних закладів, врешті поступове соціальне урівноправнення українського селянства уможливили синам селян доступ до вищих щаблів освіти. Як наслідок між 1890 та 1914 роками вихідці з селян становили близько двох третіх усіх українських слухачів вищих шкіл. Жінок у вищій освіті до Першої світової війни було мало, з соціального погляду це була справа радше елітарна – серед українок в гімназіях та університетах переважали доньки з священничих родин і родин службовців.

Ця книга присвячена механізму появи освіченої верстви українців в Галичині, а також спричиненим нею наслідкам соціальних та ментальних трансформацій. Загалом ці трансформації відповідають центрально-європейській моделі розвитку: через брак капіталу стан підприємців та торговців був доволі слабким. Тон у середньому класі задавав натомість прошарок інтелігенції і службовців. За таких умов найефективнішим шляхом творення еліти нації, що формується, була освіта.³⁸

³⁸ Поп. Erich *Hoffmann*, *The Role of Institutions of Higher and Secondary Learning*. In: *The Formation of National elites*, ed. *Andreas Kappeler*, *Fikret Adanir*, *Alan O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, 6) Aldershot 1991, 277-292.

Саме на зламі XIX та XX століть вперше чітко виявився характер модерних часів: знання щораз більше приходило на заміну власності, політичне та економічне благополуччя дедалі більше узалежнювалось від науки, техніки та методів управління. В традиційних аграрних і комерційних економічних системах володіння матеріальними благами мало вирішальне значення. Із розвитком ринкової економіки та її інтернаціоналізацією ця власність у своїй традиційній статичній формі почала перетворюватися на анахронізм. Нова часна власність ставала дедалі гнучкішою та динамічнішою. Особливого значення набирали економічні знання, набуті технічні вміння та досвід. Розвинулася нова еліта «бюрократів та інтелектуалів, носіїв знань, які стали провідниками суспільства».³⁹

У Східній Європі, а особливо в Росії, навіть поширилося уявлення про те, що інтелігенція відповідальна за благо народу. Часто російські інтелігенти вважали себе рятівниками робочих мас. Цей моральний, месіанський компонент російської інтелігенції набув великого значення і був важливішим навіть за освіту. На противагу цьому освітній компонент при усьому почутті відповідальності західноукраїнської освіченої верстви за долю своєї, переважно селянської, нації, був вирішальним критерієм їхньої соціальної ролі.

Історію розвитку освіченого середнього класу галицьких українців відображено у трьох розділах. У першому висвітлюються взаємозв'язки, важливі для двох наступних розділів: йдеться насамперед про історичні, культурні та соціально-політичні передумови цього феномену. У другому – про інституційні рамки австрійської середньої й вищої освіти та її значення для галицьких українців. Третій розділ присвячено наслідкам та значенню суспільних перетворень.

³⁹ Richard Pipes, *Die russische Intelligentsia*, Stuttgart 1962, 7.

2. Огляд літератури та джерел

Питання розвитку і суспільної ролі української освіченої верстви у Габсбурзькій Галичині за своєю суттю нове. Воно оточене трьома великими, добре опрацьованими темами: національне питання в Австро-Угорщині, історія австрійської системи освіти та національний рух галицьких українців до 1914 р. Сюди ж додається низка вужчих соціально-історичних тем, таких як роль греко-католицької церкви, емансипація селян, кооперативний рух, поява політичних партій, початки українського студентського руху, український фемінізм та вища освіта жінок, історія української преси і т. ін. Щодо розвитку прошарку української інтелігенції досі були доступними або невеликі студії, які обмежувалися соціальним походженням⁴⁰, або більші соціально-історичні роботи, які, щоправда, стосувалися російської України.⁴¹

Вступ до національного питання у Габсбурзькій монархії висвітлюють такі класичні праці, як, наприклад, виданий у 1934 р. Карлом Готтфрідом Гугельманном збірник про права національностей у старій Австрії,⁴² двотомна монографія Роберта Канна про проблему національностей у Габсбурзькій монархії,⁴³ а також робота Петера Буріяна про національне

⁴⁰ Пор. Ярослав *Грицак*, Українське національне відродження у Галичині XIX-поч. XX ст.: Порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп. In: *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze V-VI* (1996/1997) 277-285.

⁴¹ Надежда Андреевна *Шун*, Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк, Киев 1991.

⁴² *Das Nationalitätenrecht des alten Österreich*, ed. Karl Gottfried *Hugelmann*, Wien/ Leipzig 1934.

⁴³ Robert A. *Kann*, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahr 1918*, Bd. I-II (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost, 4 und 5) Graz-Köln 1964. Пор. *той*

питання в часі революції 1848 року.⁴⁴ Неможливо оминати праці з національної та мовної статистики монархії.⁴⁵ Центральне значення належить монографії Геральда Штурца про рівноправність національностей у Конституції та державному управлінні Австрії від Весни народів до розпаду монархії.⁴⁶ Ця робота встановлює зв'язок між політикою Ві-

самий, Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848-1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, 1304-1338. Інші публікації на цю тему: *Hanisch*, Der kranke Mann an der Donau; Hugo *Hantsch*, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung (=Wiener historische Studien 1) Wien 1953.

⁴⁴ Peter *Burian*, Die Nationalitäten in «Cisleithanien» und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Zur Problematik des Parlamentarismus im alten Österreich (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost, 2) Graz/ Köln 1962.

⁴⁵ Emil *Brix*, Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910 (=Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 72) Wien/ Köln/ Graz 1982.

⁴⁶ *Stourzh*, Die Gleichberechtigung. В її основі лежить старша і коротша публікація, видана у багатотомному збірнику про Габсбурзьку монархію: *той самий*, Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, 975-1206. Ще кілька публікацій цього ж автора до теми: The Juridical Protection of Ethnic Rights in the Austrian Empire 1867-1918 with Special Reference to the Ukrainians in Galicia and the Bukowina. In: Dialog Ukraine: Europäisches Forum Alpbach 1992, ed. Heinrich *Pfusterschmid-Hardenstein*, Wien 1993, 38-48; *той самий*, Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs? In: Prag/ Czernowitz/ Jerusalem, ed. Anna M. *Drabek*, M. *Eliav*, G. *Stourzh* (=Studia Judaica Austriaca, 10) Eisenstadt 1984, 73-117; *той самий*, Probleme der Konfliktlösung in multi-ethnischen Staaten: Schlüsse aus der historischen Erfahrung Österreichs 1848 bis 1918. In: Staat und

денського уряду щодо національного урівноправнення та емансипацією національностей монархії. Освітньо-політичні проблеми цього урівноправнення досліджувала учениця професора Штурца Ганнелоре Бургер, при чому її увага зосереджена головню на мовному питанні у початковій школі.⁴⁷

Зусилля галицьких українців задля створення національних шкіл є темою роботи Енн Сіркі. Боротьба за націоналізацію школи розглядається головню в контексті українсько-польського протистояння, осторонь залишено інші аспекти, зокрема загальний контекст австрійської шкільної системи та соціальну структуру освіченого українства.⁴⁸ Докладний

Nation in multi-ethnischen Gesellschaften, ed. Erich *Fröschl*, Maria *Mesner*, Uri *Ráanan*, Wien 1991, 105-120; *той самий*, Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences. In: *The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective*, ed. R. *Robertson*, E. *Timmes* (=Austrian Studies, 5) Edinburgh 1994. Пор. тематично споріднені публікації: Erwin *Melichar*, Die Rechtslage der Nationalitäten in Cisleithanien nach der Dezember-Verfassung 1867 im Lichte der Judikatur des Reichsgerichtes (1869-1918). In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867*, ed. L'udovit *Holotik*, Bratislava 1971, 451-471. Польські публікації до теми: Stanisław *Grodziski*, Równouprawienie narodowe w monarchii habsburskiej. In: *Studia Historyczne* 37 (1994) 417-424; Waldemar *Łazuga*, Od «języka universalnego» do «języka urzędowej korespondencji». Zagadnienie językowe w monarchii habsburskiej. In: *Przegląd Zachodni* 3 (1991) 143-155.

⁴⁷ Hannelore *Burger*, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867-1918 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 26) Wien 1995. Пор. старші публікації: Klaus *Frommelt*, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848-1859, Graz/ Köln 1963; Walter *Goldinger*, Nationality Question in Austrian Education. In: *Austrian History Yearbook* 3 (1967) 136-156.

⁴⁸ Ann *Sirka*, The Nationality Question in Austrian Education. The Case of Ukrainians in Galicia 1867-1914 (=Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, 124) Frankfurt a. M./ Bern/ Cirencester 1980.

вступ до історії і розбудови шкільництва у Цисляйтанії пропонує дослідження Густава Стракоша-Грасманна 1905 р. У 1901 р. він опублікував обширну бібліографію до цієї теми.⁴⁹ З новіших робіт передовсім варто назвати праці Йозефа Шайпля та Гельмута Зееля.⁵⁰ Поруч із загальною історією австрійських середніх та вищих шкіл⁵¹ особливу увагу приділено мовному та національному питанням у стінах цих установ.⁵²

⁴⁹ Gustav *Strakosch-Grassmann*, *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien 1905; той самий, *Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien 1901.

⁵⁰ Josef *Scheipl*, Helmut *Seel*, *Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens vom 1750-1938*, Graz 1987. Поп. Helmut *Engelbrecht*, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, Bd. IV, Wien 1986; Czesław *Majorek*, *Die Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie*. In: *Galizien um die Jahrhundertwende: politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*, ed. Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI, 16) Wien 1990, 69-78; Józef *Miqso*, *Educational Policy and Development in the Polish Territories under Austrian, Russian and German Rule, 1850-1918*. In: *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity*, ed. Janusz *Tomiak* et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation, 1) Aldershot 1991, 163-171; Stefan *Moździen*, *Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848-1884*, Wrocław 1974; той самий, *Projekty reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1860-1873*. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis – Prace Pedagogiczne* 2 (1973) 165-200.

⁵¹ *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte. 16. bis 19. Jahrhundert*, ed. Kurt *Mühlberger*, Thomas *Maisel* (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs Wien, 7) Wien 1993.

⁵² Gustav *Otruba*, *Die Nationalitäten und Sprachenfrage des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863-1910)*. In: *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum*

Значна кількість публікацій присвячена окремим навчальним закладам: Чернівецькому університетові⁵³, Ягелонському

Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack*, (=Schriftenreihe des ÖOSI, 8) Wien/ München 1983, 88-106; *moŭ samui*, Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donaumonarchie. Nationale Erziehungsstätten im Vielvölkerreich 1850 bis 1914. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Forschungsunternehmen «Neunzehntes Jahrhundert» der Fritz Thyssen Stiftung, Göttingen 1975, 75-155; Hannelore *Burger*, Das Problem der Unterrichtssprache an der Universität Czernowitz. In: Glanz und Elend der Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strelka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 65-81.

⁵³ Erich *Prokopowitsch*, Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz (Bukowina-Buchenland) Clausthal-Zellerfeld 1955; Emanuel *Turczyński*, Die Universität Czernowitz, In: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz *Lang* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe: Wissenschaftliche Arbeiten 16) München 1961, 321-355; Franz Hieronymus *Riedl*, Die Universität Czernowitz als völkerverbindende Institution (1875-1919). In: *Der Donauraum* 15/ 3-4 (1970) 216-228; Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875, ed. Rudolf *Wagner*, München 1979; Gerald *Stourzh*, Die Franz-Josephs-Universität in Czernowitz, 1875-1918. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI, 8) Wien/ München 1983, 54-59; Vasyľ *Botušans'kyj*, Halyna *Čajka*, Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie (1875-1918). In: Glanz und Elend der Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strelka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 147-155.

університетові у Кракові⁵⁴, а також питанню українських університетів в монархії.⁵⁵

Загальні роботи таких авторів, як Константа Гжибовскі, Валентина Найдус, Горст Глясль, Рудольф Марк, Ізабель Рьоскау-Ридель висвітлюють австрійський період в Галичині.⁵⁶

⁵⁴ Józef *Buszko*, *Spoleczno-polityczne oblicze Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869-1914)* Kraków 1963; *той самий*, *Organisatorische und geistig-politische Umwandlungen der Universitäten auf polnischem Boden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/München 1983, 132-145; Waltraud *Heindl*, *Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus*. In: *Österreichische Osthefte* 20 (1978) 79-98; Wiesław *Bieńkowski*, *Universytet Jagielloński w latach 1870-1914 i jego kontakty z nauką austriacką*. In: *Studia Historyczne* 33 (1990) 225-234.

⁵⁵ Поп. Martha *Bohachevsky-Chomiak*, *The Ukrainian University in Galicia*. In: *Harvard Ukrainian Studies* 5/4 (1981) 497-545; Юрій *Геруч*, Меморандум Олександра Колесси з дня 28-го серпня 1915 р. Про наші права на Львівський університет. In: *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*, ed. Olexa *Horbatsch* (München 1983) 968-980.

⁵⁶ Konstanty *Grzybowski*, *Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii*, Kraków 1959; Walentyna *Najdus*, *Szkice z historii Galicji*, T. I-II, Warszawa 1958-1960; Horst *Glassl*, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790)* (=Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Reihe: Geschichte, 41) Wiesbaden 1975; Rudolf A. *Mark*, *Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung* (=Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien, 13) Marburg 1994; Isabel *Röskau-Rydel*, *Galizien*. In: *Galizien, Bukowina, Moldau*, ed. Isabel *Röskau-Rydel* (=Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin 1999, 16-212.

Попри ці монографії, тема представлена і в менших публікаціях.⁵⁷ Національний рух галицьких українців до 1914 р. дуже добре досліджений західними, еміграційними українськими та польськими істориками.⁵⁸ Різносторонньо опрацю-

⁵⁷ Andrei S. *Markovits*, *Empire and Province*. In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 1-22; Jerzy *Holzer*, *Die multinationale Provinz Galizien im k. u. k.-Staat*. In: *Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse. Umwelt. Wirkungen*, ed. Jürgen *Nautz*, Richard *Vahrenkamp* (=Studien zur Politik und Verwaltung, 46) Wien/Köln/ Graz 1993, 835-842.

⁵⁸ Nicholas *Andrusiak*, *The Ukrainian Movement in Galicia*. In: *Slavonic Review* (July 1935) 163-175, (January 1936) 372-379; Ivan L. *Rudnytsky*, *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule*. In: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 394-429; українська версія: Іван *Лусяк-Рудницький*, *Українці в Галичині під австрійським пануванням*. В: *той самий*, *Історичні есе*, Том I. (Київ 1994) 413-450; Jan *Kozik*, *Między reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*, Warszawa/ Kraków 1975; *той самий*, *Ziemie ukraińskie w latach 1875-1917*. In: *Ukraina. Przeszłość i teraźniejszość*, ed. Mieczysław *Karaś*, Antoni *Podraza*, Kraków 1970; *той самий*, *The Ukrainian National Movement in Galicia 1815-1849*, Edmonton 1986; Ryszard *Radzik*, *Instytucjonalny rozwój ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863*. In: *Kwartalnik Historyczny* 4 (1981) 955-972; *той самий*, *Ideologia ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863*. In: *Studia Historyczne* 26/4 (1983) 595-611; Janusz *Gruchala*, *Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914)* Katowice 1988; Теодор Богдан *Цюцюра*, *Боротьба українців у Віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію*. В: *Український Історик* 17 (1980) 1-4; *той самий*, *Ukrainian Deputies in the Austrian Parliament 1861-1918*. In: *Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaft* 14 (1977) 38-56; Martha *Bohachevsky-Chomiak*, *The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848*, Philadelphia 1967; Paul R. *Magocsi*, *Ukrainian Heritage Notes: The Language Question in Galicia*, Cambridge Mass. 1978; *той самий*, *The Language Question*

вана також тема греко-католицької Церкви. Поруч із публікаціями Антона Корчока і Осипа Думіна вартими уваги є монографія Едіт Заурер, яка розглядає греко-католицьку Церкву в загальноавстрійському контексті церковної політики, і робота Івана-Павла Химки про роль Церкви в українському національному русі.⁵⁹

Ключова для цієї праці тема емансипації селян потрапила у центр уваги істориків від початку ХХ ст. Важливу моног-

as a Factor in the National Movement; *мой самий*, The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. In: *Canadian Studies in Nationalism* 16 (1989) 45-62; John A. Armstrong, Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. In: *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, ed. Petro Potichnyj, Marc Raeff, Jaroslav Pelens'kyj, Gleb N. Zekulin, Edmonton 1992, 125-139; Kerstin S. Jobst, Die ukrainische Nationalbewegung bis 1917. In: *Geschichte der Ukraine*, ed. Frank Golczewski, Göttingen 1993, 158-172; Ярослав Груцак, Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття, Київ 1996.

⁵⁹ Anton Korczok, Die Griechisch-Katholische Kirche in Galizien, Leipzig / Berlin 1921; Osyp Dumin, Die nationale Wiedergeburt der galizischen Ukraine und ihre Geistlichkeit. In: *Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 3 (1938) 75-88; Edith Saurer, Die politischen Aspekte der Bischofsernennungen in der Habsburgermonarchie (1867-1914) Wien 1966, 157 і наст.; John-Paul Himka, Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900, Montreal/ Kingston/ London/ Ithaca 1999. Ця робота значною мірою узагальнює попередні студії цього автора: *мой самий*, Priests and Peasants: The Greek-Catholic Pastors and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. In: *Canadian Slavonic Papers* 21 (1979) 1-14; *мой самий*, The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. In: *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984) 426-452; *мой самий*, Sheptytskyj and the Ukrainian National Movement before 1914. In: *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj*, ed. Paul Robert Magocsi, Andrii Krawchuk, Edmonton 1986, 29-46.

рафію з цієї теми опублікував 1902 р. Людвіг фон Мізес.⁶⁰ Протягом ХХ ст. цю проблему опрацьовували українці на Заході, до прикладу, Роман Роздольський, Стелла Гринюк, Іван-Павло Химка.⁶¹ Менше уваги приділено важливій для економічної емансипації сільського населення темі кооперативного руху. Написана в 1944 р. у Відні неpubлікована дисертація Петра Мельника, хоч містить цінні відомості, загалом позначена духом свого часу і сповнена не прийнятних сьогодні інтерпретацій.⁶² Вартими уваги є видані на Заході роботи колишнього активіста кооперативного руху Андрія Жука⁶³

⁶⁰ Ludwig von Mises, *Die Entwicklung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772-1848)* (=Wiener Staatswissenschaftliche Studien 4/2) Wien 1902.

⁶¹ Roman *Rosdolsky*, *Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II*, ed. Ralph *Melville* (=Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte, 34) Mainz 1992. Його інші роботи до теми: *мої самуї*, *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848-1849*, Wien 1976; *мої самуї*, *Die ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Auflösung*. In: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 41/2 (1954) 97-145. Поп. Stella *Hryniuk*, *Peasant Agriculture in East Galicia in the Late Nineteenth Century*. In: *SEER* 63/2 (1985) 228-243; *та сама*, *Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century*. In: *Austrian History Yearbook XXIV* (1993) 119-132; John-Paul *Himka*, *Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (the 1870s)*. In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrej S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 178-195; *мої самуї*, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, London 1988.

⁶² Peter *Melnyk*, *Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien*, Univ. Diss., Wien 1944.

⁶³ Andriy *Žuk*, *Role of Cooperative Movement in the Ukrainian Liberation Struggle*. In: *Lviv: A Symposium on its 700th Anniversary*, New York 1962, 304-369.

та історика Іллі Витановича.⁶⁴ Попри обов'язкову данину панівній на той час марксистській ідеології, вартою уваги є розвідка Валентини Найдус, яка вийшла у Варшаві 1966 р. Окрім польського, авторка приділяє увагу українському, єврейському та німецькому кооперативним рухам у Габсбурзькій Галичині.⁶⁵

Досить багато публікацій присвячено українським партіям. У цьому контексті вартою згадки є робота Панаса Феденка про загальний розвиток українського суспільства наприкінці XIX та у першій половині XX століття, яка побачила світ ще у 1930-х роках.⁶⁶ Немалу увагу західні та українські автори, такі як Іван-Павло Химка,⁶⁷ Ярослав Грицак,⁶⁸ Керстін Сузанне Йобст,⁶⁹ приділили лівому крилу політичного спектра. Національно-демократична партія, яка на початку XX ст.

⁶⁴ Ілля *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, Нью Йорк 1964.

⁶⁵ Walentyna *Najdus*, Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim. In: Zarys Historii Polskiego Ruchu Spółdzielczego. Część I.: Do 1918, ed. Adam *Galos*, Stefan *Inglot*, Walentyna *Najdus*, Stanisław *Piechowicz*, Warszawa 1966, 71-126.

⁶⁶ Панас *Феденко*, Український громадський рух у XX ст., Poděbrady 1934.

⁶⁷ John-Paul *Himka*, Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation - State, 1890-1895. In: *Slavic Review* 41/2 (1982) 219-235; той самий, Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890) Cambridge Mass. 1983.

⁶⁸ Ярослав *Грицак*, «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. В: *Записки НТШ* ССХХІІ (1991) 71-110; той самий, До генези ідеї політичної самостійності України. В: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність (=Академія Наук України, Інститут Суспільних Наук: Міжвідомчий збірник наукових праць 1) Київ 1992, 119-143.

⁶⁹ Kerstin S. *Jobst*, Zwischen Nationalismus und Internationalismus: Die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgerreich (=Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas 2) Hamburg 1996.

була найбільшою партією галицьких українців, дочекалася свого дослідника в особі Василя Расевича.⁷⁰

Мало опрацьованою залишається тема українського студентського руху перед Першою світовою війною. Здебільшого дослідники у 1990-х роках розглядають її у зв'язку з іншими, як, наприклад, праця Володимира Качмара 1999 р., присвячена боротьбі за український університет в Галичині.⁷¹ Робота Василя Кислого, яка постала на основі джерел львівських архівів про українські вищі школи і студентський рух у Львові, присвячена 1920-м рокам.⁷²

Тема українського жіночого руху і пов'язаного з ним питання вищої освіти жінок на зламі XIX і XX століть, що її заторкнула американська дослідниця українського походження Марта Богачевська-Хом'як,⁷³ знаходить відгук і в сучасній Україні.⁷⁴ На рівні цілої монархії ця тема ґрунтовно опрацьована у виданому Вальтрауд Гайндль і Маріною Тіхи збірнику.⁷⁵

⁷⁰ Василь *Расевич*, Українська національно-демократична партія 1899–1918 рр., автореф. дис., Львів 1995.

⁷¹ Володимир *Качмар*, За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX - початок XX ст.) Львів 1999.

⁷² Василь *Кислий*, Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині 20-их років XX ст., Львів 1991.

⁷³ Martha *Bohachevsky-Chomiak*, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939*, Edmonton 1988; *та сама*, Natalia Kobryns'ka: A Formulator of Feminism. In: *Nation-building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge/ Mass. 1982, 196-219.

⁷⁴ Як приклад можна навести видану львівською дослідницею Мирославою Дядюк збірку статей провідної активістки жіночого руху в міжвоєнний період Мілени Рудницької: Мілена *Рудницька*, Статті. Листи. Документи, вид. Мирослава *Дядюк*, Львів 1998.

⁷⁵ «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück ...». *Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ed. Waltraud *Heindl*, Marina *Tichy* (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs Wien 5) Wien² 1993.

Заповнюються прогалини у темі історії української преси в Галичині. Ще донедавна у цій галузі були лише студії 1930-х років Івана Кревецького⁷⁶, а також публікації польських авторів.⁷⁷ Серед нових українських публікацій варто відзначити роботу Юрія Шаповала про найбільшу українську щоденну газету *Діло*.⁷⁸ Серед активних у Галичині перед Першою світовою війною наукових і навчальних товариств: *Наукового Товариства ім. Шевченка*, педагогічного товариства *Рідна Школа* і *Краєвого Шкільного Союзу*, увага дослідників зосереджена головню на *НТШ*.⁷⁹

У роботі над цією книгою я мав справу із масою архівних та друкованих джерел. Архівні відомості охоплюють особисті дані українських студентів у Відні⁸⁰ і Львові,⁸¹ особисті дані викладацького складу Львівського університету,⁸² матеріали

⁷⁶ Vgl. Іван Кревецький, Україна: Преса. В: Українська Загальна Енциклопедія, т. III, 806-810.

⁷⁷ Jerzy *Myśliński*, Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej (1867-1918). In: Prasa polska w latach 1864-1918, ed. Jerzy *Łojk*, Warszawa 1976, 114-176.

⁷⁸ Юрій Шаповал, «Діло» (1880-1939): Поступ української суспільної думки, Львів 1999.

⁷⁹ Пор. Володимир *Гнатюк*, Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя – 1873-1923) (=Український Вільний Університет, Монографії 36) München/ Paris 1984; Stephen M. *Horak*, The Shevchenko Scientific Society (1873-1973): Contributor to the Birth of a Nation. In: *East European Quarterly* VII/3 (1973) 249-264; *Mykoła Muszynka*, Towarzystwo naukowe ім. Szewczenki i jego rola w narodowym odrodzeniu Ukraińców na terenie Galicji. In: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 69-78.

⁸⁰ Universitätsarchiv Wien – Matrikel-Codex: M 21 – M 27 (1890/91 – 1913/14).

⁸¹ Державний Архів Львівської Облaсті (ДАЛО) – ф. 296 – оп. 1 – спр. 3.

⁸² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5.

різних товариств,⁸³ історію як усього шкільництва Цисляйтаниї⁸⁴, так і окремих установ,⁸⁵ а також особисті фонди.⁸⁶ Переважна більшість цих джерел досі не опублікована.

Друковані джерела охоплюють статистики усієї австрійської частини монархії і коронної землі Галичина, а також річні звіти окремих установ і товариств,⁸⁷ збірники законів і довідники, підручники з управлінської і педагогічної справи.⁸⁸ Окрім того, це шематизми духівництва греко-католицької Церкви і тогочасна періодика.⁸⁹ Ще одну групу друкованих джерел творять тогочасні публікації про національне питан-

⁸³ *Центральний Державний Історичний Архів України у Львові* (ЦДІАУЛ) – фонди: 206 [Українське педагогічне товариство *Рідна Школа*]; 348 [Львівська центральна товариства *Просвіта*]; 349 [Студентське товариство *Ватра*]; 400 [Українська Студентська Спілка]; 506 [Русофільське студентське товариство *Другъ*]; 862 [Товариство *Студентська Поміч*, Прага]. ДАЛО – фонди: 119 [Товариство українських жінок з академічною освітою]; 280 [Студентське товариство *Українська (Руська) Академічна Поміч*]; 290 [Студентське товариство *Січ*]; 292 [Студентський гуртожиток *Академічний Дім*]; 293 [Товариство українських студентів Політехніки *Основа*]; 296 [Товариство українських студентів Львівського Університету *Академічна Громада*]; 297 [Товариство українських студентів *Академічне Братство*]; 298 [Товариство друзів української літератури, науки і культури у Львові]; 299 [Товариство українських студентів-медиків *Медична Громада*].

⁸⁴ *Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA) – Bestand Unterrichts*.

⁸⁵ ДАЛО – ф. 81

⁸⁶ ЦДІАУЛ – ф. 358 [Митрополит *Андрей Шептицький*], ф. 362 [Кирило Студинський], ф. 382 [Юліян Романчук].

⁸⁷ *Дивись Бібліографія – Друковані видання – Статистики – Річні звіти та шематизми*.

⁸⁸ *Дивись Бібліографія – Друковані видання – Збірники законів і довідники, підручники з управлінської і педагогічної справи*.

⁸⁹ *Дивись Бібліографія – Друковані видання – Періодика*.

ня в монархії,⁹⁰ про освіту⁹¹ і про громадське життя галиць-

⁹⁰ Edmund *Bernatzik*, Über nationale Matriken, Wien 1910; Rudolf Graf *Czernin*, Der Nationalitäten- und Sprachenstreit in Österreich, Wien 1900; Carl Freiherr von *Czoernig*, Österreichs Neugestaltung 1848-1858, Stuttgart/ Augsburg 1858; Alfred *Fischel*, Die Minoritätsschule, Brünn 1900; Wenzel *Frind*, Das sprachliche und sprachlich-nationale Recht in polyglotten Staaten und Ländern mit besonderer Rücksichtnahme auf Österreich und Böhmen vom sittlichen Standpunkt aus, Wien 1899; Ludwig *Gumplowicz*, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn, Innsbruck 1879; Rudolf von *Herrnritt*, Die Ausgestaltung des österreichischen Nationalitätenrechts durch den Ausgleich in Mähren und der Bukowina. In: *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 1 (1914) 583-615; *той самий*, Die Nationalität als Rechtsbegriff, Wien 1899; Karl *Hugelmann*, Das Recht der Nationalitäten in Oesterreich und das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger, Graz 1880; Franz *Palacky*, Österreichs Staatsidee, Prag 1866.

⁹¹ Степан *Баран*, З поля національної статистики галицьких середніх шкіл, Львів 1910; *той самий*, Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах. В: *Наша Школа* 2/ 2 і 2/3 (1910) 12-19 і 10-27; *той самий*, Статистика середнього шкільництва у Східній Галичині в pp. 1848-98, Львів 1910; Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlass der Weltausstellung 1873 herausgegeben von der Comission für die Collectiv-Ausstellung des österreichischen Unterrichts-Ministeriums. II. Theil, Wien 1873; Marko *Bardach*, Das deutsche Gymnasium in Brody. In: *Ruthenische Revue* 1/6 (1903) 140-142; Олена *Бережницка*, Гімназія jako середник висшого образования жіноцтва. В: *Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянко у Львові з руским викладовим язиком за шкільний рік 1906/7*, Львів 1907, 3-9; Józef *Buzek*, Rozwój stanu szkół średnich w Galicyi w ciągu ostatnich lat 50 (1859-1909) Lwów 1909; Theodor *Fuchs*, Die Ausbildung der Gymnasiallehrer und die philosophische Fakultät, Wien 1907; Leo *Hohenstein-Thun*, Franz *Exner*, Hermann *Bonitz*, Beiträge zur Geschichte der österreichischen Unterrichtsreform, Wien 1893; Мирон *Кордуба*, Утраквізм в гімназії, Чернівці 1904; Johann *Pajk*, Zur Gymnasialreform. Mit einem Lehr- und Stundenplane, Wien 1890; Robert *Pattai*, Das klassische Gymnasium und die Vor-

ких українців.⁹² Важливим джерелом є також автобіографічні⁹³ й літературні тексти.⁹⁴

bereitung zu unseren Hochschulen. Unsere neuen Mittelschultypen, die österreichische Reform im Vergleich zur preußischen, Wien 1909; Friedrich Paulsen, Pädagogik, Stuttgart 1911.

⁹² Серед іншого: Северин Данилович, В справі аграрних реформ, Львів 1909; Hermann Diamand, Die Landtagsreform in Galizien. In: *Der Kampf* 7 (1913/1914) 248-252; Ivan Franko, Die Vorgänge an der Lemberger Universität. In: *Die Zeit* (Morgenblatt) 381 (21.10.1903) 1-2; *той самий*, Das Polentum nach zwei Fronten. In: *Die Zeit* 29/376 (14.12.1901) 161-164; *той самий*, Polenpolitik. In: *Die Zeit* 30/379 (04.01.1901) 3-4; *той самий*, Die Auswanderung der galizischen Bauern. In: *Arbeiter-Zeitung* 43 (21.10.1892) 2; *той самий*, Aus Galizien. In: *Arbeiter-Zeitung* 46 (11. 11. 1892) 4-5; *той самий*, Die Auswanderungsagenten in Galizien. In: *Die Zeit* 115 (12. 12.1896) 166-167; Степан Качала, Безпосередні вибори до Ради державної в Русини, Львів 1873.

⁹³ Серед них: Ярослав Гординський, Мої найкращі гімназіальні професори, Львів 1939; Василь Нагірний, З моїх споминів, Львів 1935; Євген Олесницький, Сторінки з мого життя, т. I: 1860-1891, Львів 1935; Мілена Рудницька, Статті. Листи. Документи, вид. Мирослава Дядюк, Львів 1998; Степан Шах, Львів – місто моєї молодости. Частина I. і II. Спомин, присвячений тіням забутих Львовян, Мюнхен 1955; *той самий*, Львів – місто моєї молодости. Часть III.: Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія, Мюнхен 1956; Leon Sapieha, Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.) Lwów/Warszawa/ Poznań 1912; Олена Степанів, На передодні великих подій, Львів 1930; Тит Войнаровський, Спогади з мого життя. В: Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. (=Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, 8) New York/ Paris/ Sydney/ Toronto 1961, 11-75.

⁹⁴ Joseph Roth, Reise durch Galizien (1924). In: Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien, ed. Karl-Markus Gauß, Martin Pollak, Wien 1992, 95-104; Franz Werfel, Der Abituriententag, Berlin/ Darmstadt 1953; Stefan Zweig, Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers, Frankfurt a. M. 1947.

3. Міщани – інтелігенція – освічений середній клас

Ця робота присвячена українському аспектові двох пов'язаних між собою історичних процесів, які протягом *довгого XIX століття*⁹⁵ вирішальним чином змінили європейське суспільство, а саме: емансипації громадян та формуванню модерних націй. За уважного розгляду стає помітно, що націотворні процеси були частиною громадянського становлення.⁹⁶ Українці належали до тих європейських націй, які формувалися попри брак головних елементів національного життя: за відсутності державності, власної національної панівної еліти та самостійної культурної традиції. Творення націй такого типу означало свідому соціальну діяльність, спрямовану на здобуття відсутніх атрибутів самостійного національного буття. Саме це усвідомлене прагнення до здобуття усіх атрибутів національної екзистенції сучасна історична наука визначає як національний рух.⁹⁷

⁹⁵ Термін, пущений в обіг британським істориком Еріком Гобсбавмом. «Довге XIX ст., що почалося з революцій у XVIII ст. і закінчилося Першою світовою війною (...)»: Jürgen Kocka, *Das europäische Muster und der deutsche Fall*. In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge*, Bd. I: *Einheit und Vielfalt Europas*, ed. Jürgen Kocka, Göttingen 1995, 9-75, тут 9. Пор. той самий, *Das lange 19. Jahrhundert. Arbeit, Nation und bürgerliche Gesellschaft* (=Gebhardt. *Handbuch der deutschen Geschichte*; Bd. 13) Stuttgart¹⁰ 2002; Franz J. Bauer, *Das «lange» 19. Jahrhundert (1789–1917). Profil einer Epoche*, Stuttgart 2004.

⁹⁶ Пор. Lothar Gall, *Bürgertum, liberale Bewegung und Nation: ausgewählte Aufsätze*, ed. Dieter Hein et. al., München 1996, 205-216.

⁹⁷ Пор. Miroslav Hroch, *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts. Ein europäischer Vergleich*. In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge*, Bd. III: *Verbürgerlichung, Recht und Politik*, ed. Jürgen Kocka, Göttingen 1995, 197-219, тут 197-198.

Розширення освіченої верстви з греко-католицького духовенства на секуляризовані ділянки вписує галицьких українців у центральноєвропейський контекст перетворення суспільства на спільноту громадян. Водночас термінологічні складнощі з окресленням цього явища українською мовою свідчать про певну проблематичність, ба, перерваність цього процесу в українському випадку. Іменник «громадянин», до прикладу, німецькою, французькою та англійською – *Bürger*, *citoyen*, *citizen* – похідний від «місто» – *Burg*, *cité*, *city* – вказує як на приналежність до територіальної міської спільноти, так і до певного суспільного прошарку, який творили міські ремісники, торговці й ін. професійні та соціальні групи, які населяли міста. Український відповідник «міщанин, міщани» обмежується саме цим значенням і вживається радше як архаїзм, до того ж обтяжений пейоративністю цього слова у радянський час. Належність до певної спільноти, чи то громади – міста або країни – позначається іменником «громадянин». Стосовно ж первинно сформованої у містах соціальної категорії економічно відносно незалежних людей закріпився відповідник англійського «*middle class*» – «середній клас».

У німецькомовному просторі Центральної Європи, з яким Галичина між 1772 та 1918 роками була пов'язана через приналежність до монархії Габсбургів, розвинулася власна модель середнього класу, т. зв. бюргерство. Німецьке поняття *Bürgertum* охоплює як великих, середніх та дрібних власників в економічній сфері, тобто класичну велику, середню та дрібну буржуазію, так і освічений прошарок, а також спільноту громадян, та не має відповідного еквіваленту у західно- та східноєвропейському мовному просторі.⁹⁸ Умови держави

⁹⁸ Пор. *Kocka*, *Das europäische Muster und der deutsche Fall*, 9-22; *Hroch*, *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts*, 203.

Габсбургів сприяли поширенню елементів цієї моделі і серед ненімецьких народів дуалістичної монархії.⁹⁹

Якими ж були головні риси центральноєвропейського бюргерського розвитку та яким чином із ним можна зіставити його західноукраїнський відповідник? Центральноєвропейська історична наука включає у поняття бюргерство, з одного боку, комерсантів, фабрикантів, банкірів та інших власників капіталу й підприємців, т. зв. економічне чи власницьке бюргерство – *Wirtschaftsbürgertum*, *Besitzbürgertum*, тобто буржуазію у властивому марксистському значенні цього слова. З іншого боку, туди ж, як освічене бюргерство – *Bildungsbürgertum*, зараховують лікарів, адвокатів та представників інших вільних професій, гімназійних вчителів, професорів, суддів та високих службовців державного управління. До цієї ж групи відносять представників природничих наук, дипломованих інженерів, кваліфікованих експертів та управлінців на підприємствах, загалом усіх, хто має вищу, переважно академічну чи професійно спрямовану освіту.

Як перехідну групу розглядають зорієнтованих на місто багатих селян, митців, офіцерів, дрібних державних службовців та численних найманих працівників, кількість яких

⁹⁹ Тут пор., до прикладу, студії Jiří Mališ, *Bürgertum in Mähren zwischen Prag und Wien*; András Vári, *Alte und neue ländliche Eliten im Prozeß der Bürokratisierung und Verbürgerlichung (1790-1848). Einige hypothetische Überlegungen*; Károly Halmos, *Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie*. Bei v: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Bd. II, ed. Hannes Stekl, Peter Urbanitsch, Ernst Bruckmüller, Hans Heiss, Wien/Köln/Weimar 1992, 94-111, 163-179, 180-192. Ситуацію галицьких українців досі ніхто не брав до уваги. Двотомний збірник виданий Верою Бачкай – *Bürgertum und Bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*, Bd. I-II, ed. Vera Bácskai, Budapest 1986 – також не розглядає українського випадку.

наприкінці XIX ст. невпинно зростала.¹⁰⁰ За усієї соціальної гетерогенності цих груп вони мали спільну культурну складову, т. зв. бюргерську культуру, яка значною мірою ґрунтувалася на раціоналістичній основі класичної освіти та охоплювала такі елементи, як спільне розуміння самих себе, життєвих настанов, частково також однаковий стиль життя.¹⁰¹ З соціального погляду визначальним для бюргерства був вищий, аніж необхідний для життєзабезпечення, дохід. Соціальне відмежування європейського бюргерства спершу згори, від аристократії, згодом знизу, від суспільних низів, було тимчасовим. Говорять навіть про переймання елементів бюргерської культури уже наприкінці XIX ст., до прикладу, робітничим класом.¹⁰²

Незаперечним є зв'язок різносторонніх ціннісних орієнтацій бюргерської культури із процесом модернізації протягом останніх століть, а також їхня претензія на універсальність. Бюргерська віра у перетворювальну силу індивідуалізму та постійний прогрес, позитивне ставлення до праці, успіхів, освіти та професіоналізації, бюргерський ідеал сім'ї та розуміння приватної сфери, врешті лібералізм, стали наріжними каменями модерності. Елементи посталоґо з громадянської

¹⁰⁰ *Kocka*, Das europäische Muster und der deutsche Fall, 9-10; Ernst *Bruckmüller*, Hannes *Steckl*, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich. In: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. I: Einheit und Vielfalt Europas, ed. Jürgen *Kocka*, Göttingen 1995, 166-198, тут 168.

¹⁰¹ «схожість укладу життя та спільні цінності («культура»), як і прагнення політичної партиципації, виявляються гомогенізуючими чинниками». *Bruckmüller*, *Steckl*, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, 167. Пор. Hermann *Glaser*, Bildungsbürgertum und Nationalismus: Politik und Kultur im wilhelminischen Deutschland, München 1993, 29-112.

¹⁰² Пор. *Kocka*, Das europäische Muster und der deutsche Fall, 14-17, 20-21.

емансипації лібералізму із його ідеалом майбутнього суспільства самостійних, вільних, у дечому рівних людей, які назагал сприймають один одного в усій різноманітності та врегульовують своє співіснування на засадах здорового глузду, згодом стали підвалинами політичної культури. І хоча громадянська емансипація спершу йшла на користь лише чоловікам, у тривалій перспективі вона спричинилася й до поліпшення освітнього рівня жінок. Саме жінки з бюргерського середовища першими сформуvalи свої суспільні вимоги, з чого й постав переважно бюргерський жіночий рух. Попри первинну слабкість та категоричне несприйняття, цей рух прокладав шлях подальшому процесу емансипації в ХХ ст.¹⁰³

Бюргерська культура історично розвинулася з Просвітництва із його прогресуючою секуляризацією і похідною від неї реформою освіти та з освіченого абсолютизму з його послідовним поборюванням станового укладу. Саме Просвітництву бюргерство завдячує такими засадничими цінностями, як розподіл благ відповідно до результатів, методичний уклад життя та систематична праця, а також претензією на їхнє універсальне поширення. Власне ця претензія потенційно відкривала шлях до обуржуазнення традиційно абуржуазних прошарків: аристократії, селян, робітників та службовців. Там, де не було Просвітництва, або воно було надто слабким, до прикладу, у Росії, про бюргерство можна говорити дуже умовно. З цього погляду, приєднання Галичини до Терезіансько-Йосифінської Австрії у 1772 р. стало для місцевих українців шансом до участі у просвітницьких абсолютистських реформах. Ці реформи, як у галузі культури, так і в соціальній сфері, через свій зрівнювальний та універса-

¹⁰³ Renate *Flich*, Aufbruch aus der Fremdbestimmung – die Bürgerin auf der Suche nach ihrer Identität. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit», II, 346-352.

літський характер пішли врешті на користь й ненімецьким народам.¹⁰⁴

Завдяки освіченому абсолютизмові бюргерство Центральної Європи було специфічно орієнтоване на державу. Початок розвитку бюргерства у Німеччині та Австрії позначився домінуванням стану службовців, а не економічної буржуазії. Характерними рисами центральноєвропейського службовця були визнана державою освіта та право отримати певну, хоч і не завжди високооплачувану, посаду, близькість до держави та влади, право служити не лише панівній династії, а й загальному благу. Довготривала політична концепція Йосифінізму передала службовцям особливу фахову етику та наділила їх важливими інтегративними функціями у державі. Із цієї професійної етики та із вишуканого способу життя постав значний соціальний престиж керівної верстви службовців, попри її певні небюргерські риси, зокрема ієрархічну підпорядкованість чи брак духу конкуренції.¹⁰⁵

Можна припустити, що цьому сформованому на державній службі освіченому бюргерству мало би рішуче протистояти зорієнтоване на ринок та економічну вигоду, власність та результат, відкрите до новацій та ризику, звикле до конкуренції економічне бюргерство на кшталт англійського middle class.¹⁰⁶ Насправді ж центральноєвропейські підприємці також

¹⁰⁴ Поп. *Kocka*, *Das europäische Muster und der deutsche Fall*, 33; *Bruckmüller, Steckl*, *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich*, 192-195.

¹⁰⁵ *Bruckmüller, Steckl*, *Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich*, 167-168. Поп. *Waltraud Heindl*, *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich, 1780-1848*, Wien/Köln/Graz 1990; та сама, *Bürokratisierung und Verbürgerlichung: Das Beispiel der Wiener Zentralbürokratie seit 1780*. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, II, 193-202.

¹⁰⁶ Поп. *Eric Hobsbawm*, *Die englische middle class 1780-1920*. In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, I, 85-112.

орієнтувалися на державу і пов'язували з нею значні очікування. На розвиток капіталізму в Німеччині та Австрії суттєво впливали державні інтервенції. Пояснюється це, з одного боку, тим, що запізніла динаміка економічного розвитку завадила домінуванню економічного бюргерства. З іншого боку, була специфічна, заснована на просвітництві та неогуманізмів освітня й університетська традиція, тісно пов'язана з державою та її бюрократією. Ці два чинники творили передумови для появи свідомого власної ваги, фахово різнопланового освіченого бюргерства.¹⁰⁷ Окрім того, межі між економічним та освіченим бюргерством стали з часом нечіткими. Протягом ХІХ ст. постала велика зона їхнього накладання: дедалі більше підприємців мало академічну освіту, поєднуючи обидва типи бюргерства.

Близькість австрійського бюргерства до держави зумовила особливий австрійський процес його «феодалізації». Двірська традиція, сильний вплив старої родової аристократії робили близькість, а то й належність до аристократії бажаним символом визнання та статусу і для бюргерства. Зі свого боку австрійські правителі, на відміну від пруських, використовували «нобілітації як відзнаку за заслуги у військовій, адміністративній, економічній та культурній галузях».¹⁰⁸

¹⁰⁷ Pop. Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Bd. I: Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleich, ed. Werner Conze, Jürgen Kocka (=Industrielle Welt, 38) Stuttgart 1992; Bd. II Bildungsgüter und Bildungswissen, ed. Reinhart Kosseleck (=Industrielle Welt, 41) Stuttgart 1990; Bd. III: Lebensführung und ständische Vergesellschaftung, ed. Rainer M. Lepsius (=Industrielle Welt, 47) Stuttgart 1992; Otto Urban, Bürgerlichkeit und das tschechische Bildungsbürgertum am Ende des 19. Jahrhunderts. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit», II, 203-209.

¹⁰⁸ Між 1792 та 1848 роками, за правління Франца I та Фердинанда I відбулось 2545 нобілітацій. За правління Франца Йосифа I, між 1848 та 1916 роками, аристократичні титули отримали 5761 особа. Bruckmüller, Steckl, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich, 178.

Особливості розвитку бюргерства у Габсбурзькій монархії у поєднанні із соціальною структурою австрійських українців зумовили шлях, яким з другої половини XIX ст. поступово з'являлася світська освічена еліта: спершу щоразу більше священничих синів обирали світські кар'єри, згодом соціальна та культурна емансипація селянства влила у цей процес ще й потік селянських синів. Передовсім це були заможні селяни, які прагли зі своїх синів зробити освічених панів і були готові фінансувати їхні гімназійні та вищі студії. Згодом частина цього нового та все ще тонкого освіченого прошарку розгорнула й економічну діяльність, насамперед організуючи кооперативний рух. Поява освіченого середнього класу в галицьких українців передувала появі національного середнього класу в економіці. У цьому сенсі західноукраїнська схема відповідала центральноєвропейській чи австрійській моделі бюргерства.

Провідна роль адвокатів у українському емансипаційному процесі лише додатково це підтверджує. З-поміж інших освічених українців – священників, вчителів, службовців – найбільш готовими до економічної діяльності були адвокати. Їхня незалежна позиція, фахова компетенція та відносна фінансова самостійність робили їх найвдалішими кандидатами на провідні політичні ролі у національному русі. Модернізація австрійської правової системи забезпечила їм особливу позицію посередників, з одного боку, між державою та суспільством, з іншого – між громадянами.¹⁰⁹

¹⁰⁹ У XIX ст. з'явилися нові сфери адвокатської діяльності: 1) практичне проведення дефеодалізації після 1848 р. (складання інвентарів та угод), представництво у правових спорах, до прикладу, під час перерозподілу земель; 2) робота у наглядових радах, що з'явилася завдяки індустріалізації та розвитку торгівлі, виробництва, транспорту, страхової та банківської системи. Там, де бракувало традиційної еліти, додавалися ще й 3) політичні функції. Разом з адвокатами стрімкий розвиток переживали нотарі.

Австрія належала до частини Європи із сильною традицією римського та канонічного права, де викристалізувалась висока юридична експертна культура та соціально закріпилися фахові ролі юристів-службовців і адвокатів. Тому основою адвокатської професії був певний культурний капітал. Адвокатська кар'єра в Цисляйтанії передбачала високий освітній рівень: вісім років класичної гімназії, потім юридичні студії, що завершувались докторським ступенем. Всюди у Європі адвокати належали до вільних професій і за потреби були готові до різнопланової роботи, особливо ж це стосувалося галицьких українців, оскільки не було чи бракувало припливу сил із традиційних еліт.¹¹⁰

Адвокати належали до різних політичних напрямів, найбільше ж вони були представлені у тих ліберальних, демократичних та християнських партіях, які засадничо не ставили під сумнів громадянське суспільство. Українська ситуація виглядала подібно, окрім того, політична диференціація національного руху до 1914 р. була несуттєвою. Відчувався також брак типових великоміських адвокатів. Українські адвокати, як, до речі, й інші українці-представники освіченого прошарку, мешкали переважно у маленьких містах, де адвокат, вчитель та парох зазвичай творили триєдиність. У місечках та їхньому сільському оточенні жили як їхні клієнти, чий правові та політичні інтереси вони представляли, так і їхні конкуренти: польські, а також єврейські адвокати і нотарі. Ще більше це стосувалось лікарів, перед Першою світовою війною вони кількісно значно поступалися своїм польським

Siegrist, Die Rechtsanwälte und das Bürgertum. Deutschland, die Schweiz und Italien im 19. Jahrhundert. In: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. II: Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger, ed. Jürgen Kocka, Göttingen 1995, 168-199, тут 190-191.

¹¹⁰ Пор. там само, 181, 198.

та єврейським колегам і конкурентам. У правових спорах селяни та маломіщани воліли мати представником своїх інтересів соплемінника, у випадку ж хвороби національність вже не була такою важливою.

Відносно слабкий розвиток міського середнього класу у поляків давав простір поступовій появі української освіченої верстви та успішному формуванню в Галичині українського національного руху. Домінування шляхти у польському національному русі ХІХ ст. робило його малопривабливим для переважно сільського українського населення. Революція 1848 р. не принесла якихось кардинальних змін – польський середній клас й надалі залишався слабким, надаючи змогу розвинутися, хоч і нечисленній, українській світській освіченій верстві, ця верства, як і греко-католицький клир, з яким вона у дуже багатьох випадках була пов'язана, почувалася вдячною австрійській державі. Відданість державі та правлячій династії збереглася як серед світського, так і серед клерикального українського освіченого прошарку аж до розпаду Монархії, зумовлюючи певну дихотомію лояльності як до держави, так і до власної нації.¹¹¹ З іншого боку, і це доводить структура освіченої верстви, яку творили переважно священики та службовці, галицькі українці до 1918 р. залишались назагал залежними від держави. До самостійних політичних дій поза звичними державно-правовими рамками їх спонукав щойно розпад Монархії. Невдала спроба утвердження власної державності у 1918-1919 рр. та приєднання Східної Галичини до польської національної держави відкрило етап відокремленого від держави національного існування.

Міжвоєнна Польща, будучи де-факто багатонаціональною країною, у якій етнічні меншини становили близько третини населення, позиціонувала себе як національна держава. Становище українців у ній виявилось далеко менш

¹¹¹ Пор. *Hroch*, *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts*, 212.

комфортним, аніж за умов колишньої багатонаціональної монархії. Кар'єра службовця стала для українців майже неможливою. Це поставило західноукраїнську освічену верству перед пробою зрілості, змушуючи її вибудовувати власну, незалежну від держави екзистенцію.

Про досить високий рівень розвитку української галицької спільноти, досягнутий на момент розпаду Габсбурзької монархії, свідчить серед іншого добре розвинута приватна національна освіта. Окрім приватних народних та середніх шкіл, які утвердилися ще перед 1914 р., у 1921 р. у Львові, після ліквідації двома роками раніше усіх українських кафедр та доцентур у Львівському університеті, було засновано приватні, до того ж таємні українські вищі школи. Обидва заклади – Університет та Політехніка існували до ліквідації їх властями у 1925 р.¹¹²

Обмеження політичного поля для маневрів призвело до переорієнтування діяльності: українські випускники гімназій та вищих шкіл, не можучи знайти для себе місця у польській державній системі, спрямували свої сили на українську кооперацію, що спричинило справжній її розквіт у два міжвоєнні десятиліття. Поступово змінювалася і фахова структура української інтелігенції: доповнювалася технічними, природничими та медичними професіями.

¹¹² Пор. *Кислий*, Українські високі школи; *Буцко*, *Редько*, Підпільний університет, 72-75.

СУСПІЛЬНІ ТА ДУХОВНІ ПЕРЕДУМОВИ ЕМАНСИПАЦІЇ

1. Австрійська держава посилює греко-католицьке духовенство

Витворення життєздатної національної ідентичності було не стільки виразом волі цілого населення чи його більшості, скільки тонкою прошарку носіїв національної ідеї, чийому прикладові згодом слідували усі інші суспільні верстви. У традиційних суспільствах це була передовсім аристократія з її інститутами, правляча династія та Церква. В етносів, століттями відокремлених від влади, до прикладу, у чехів, словаків чи галицьких українців, стара верхівка протягом кількох генерацій переймала культуру, а також віросповідання владної еліти. Під панування Австрії українці потрапили, за висловом Володимира Гнатюка, «не як нація, або бодай її частина, але як сіра, пририта етнографічна маса, що в тяжкій, довголітній панщизняній неволі втратила свої провідні верстви – шляхту, міщанство – і лишилася тільки з одним духовенством». Але й воно мало назагал дуже низький освітній рівень.¹

Впливовий у Середньовіччі прошарок руської аристократії – князівські й боярські роди – розчинився у польській шляхті. Після того, як польський король Казимир Великий у 1349 р. приєднав Галицьке князівство разом із прилеглими територіями до своїх володінь, розпочався поступовий перехід руської знаті від східного обряду до римо-католицизму і

¹ Гнатюк, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 31 і наст.

врешті до польськості.² Католицизм гарантував їй насамперед участь у політичному житті та у прийнятті рішень стосовно долі країни, визнання себе поляками – участь у культурному житті панівної верстви. Водночас, на відміну від суспільної верхівки, більшість населення залишилась вірною східному обрядові. Оскільки поширений у німецьких землях принцип *cuius regio, eius religio* – чие володіння, того й віра³ у польсько-литовській державі не застосовувався,⁴ селяни залишались православними або уніатами навіть після переходу їхніх панів на римо-католицизм.

Аристократія, будучи вірною своєму традиційному обрядові, за суспільним становищем мало відрізнялася від дрібної шляхти, а за матеріальними статками – від селян та міщан. Наприкінці XVIII ст. в Галичині все ще було близько десяти тисяч осілих по селах дрібних руських шляхетських родин, які відрізнялися від селян хіба лиш вищою самосвідомістю.⁵ Однак, за твердженням Якова Головацького, навіть тим шляхтичам, «які самі себе видавали за русинів і трималися віри своїх праотців, був назагал властивий брак освіти, рівно ж як і брак душі і серця до русинської нації, тому вони й не робили нічого для просвіти народу».⁶

² До прикладу, такі княжі роди, які ще у часи литовської держави сповідували східний обряд: *Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Четвертинські, Заславські, Корецькі* та ін., а також боярські роди та більшість дрібної шляхти. Пор. Michael Hruschewskyj, *Geschichte der Ukraine, Teil I, Lemberg 1916, 176-194.*

³ Цей принцип був встановлений 25 вересня 1555 р. Аугсбурзьким миром, який завершив низку воєн між католиками та протестантами.

⁴ Пор. Gottfried Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548-1607 (=Veröffentlichungen des Institutes für Europäische Geschichte Mainz, 36) Wiesbaden 1965, 60 і наст.*

⁵ Пор. Titus Wojnarows'kyj, *Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, Bd. I, Wien 1921, 63.*

⁶ Havrylo Rusyn [Яків Головацький], *Zustände der Russinen in Galizien. Ein Wort zur Zeit von einem Russinen, Leipzig 1846, 5 і наст.*

У цій ситуації Церква залишалася єдиною берегинею історичної тяглості і традиції. Якою ж виглядала ситуація уніатів на момент переходу Галичини до Австрії? Історично зумовлена позиція між східним християнством візантійського типу і польським католицизмом змушувала цю Церкву набувати власної форми через синтез східної і західної християнських традицій. У цьому розумінні Берестейська Унія 1596 р. була лише важливим перехідним етапом.⁷ Її головна мета – зрівняння в правах духівництва латинського і східного обрядів – так і не була досягнута. Для Риму, а особливо для польської держави, уніатська Церква залишалася пасербицею. Незважаючи на заборону Ватикану, перехід уніатів до латинського обряду всіляко підтримувався.⁸

Культурна і соціальна активність нижчого і середнього клиру (як і у православних, він був переважно світським – священики могли одружуватись і мати родини) стримувалась скромною матеріальною ситуацією. Зазвичай улаштування парафії не відрізнялося від облаштування середнього

⁷ До історії Української Греко-Католицької Церкви пор. Michael *Harasiewicz*, *Annales Ecclesiae Ruthenea*, Leopoldis 1863; Julian *Pelesz*, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, Bd. I-II, Wien 1878-1880; Eduard *Winter*, *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine*, Leipzig 1942; Hansjakob *Stehle*, *Die Ostpolitik des Vatikans. Geheimdiplomatie der Päpste von 1917 bis heute*, Bergisch Gladbach² 1983; Emanuel *Turczynski*, *Orthodoxe und Unierte*. In: *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918*. Bd. IV: *Die Konfessionen*, Wien 1985, 399-478, тут 416. Пор. Gotthold *Rhode*, *Geschichte Polens*, Darmstadt 1966, 256 і наст.; Enno *Meyer*, *Grundzüge der Geschichte Polens*, Darmstadt 1969, 52 і наст.

⁸ Пор. «*Instructio super prohibitione transitus Ruthenis a ritu graeco ad latinum a se cum Barnaba Swidnicki monacho Basiliano Congregationis Ruthenorum Procuratore de 17. Octobris 1721 communicata*». Michael Ritter von *Malinowski*, *Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien*, Lemberg 1861, 44.

селянського господарства. Нерідко на парафії жили вдова та діти попередника, окрім того, з її доходів утримувались і церковні служки. Правами, рівнем освіти і способом життя, а також манерами сільський парох мало відрізнявся від своєї пастви.

Між простим клиром та високими церковними ієрархами існувало ціле провалля. Останні часто були представниками польської чи полонізованої соціальної верхівки, які заради кар'єри перейшли від римо-католицизму до уніатства і були соціально й культурно чужими для простого клиру та більшості вірних. Ієрархічно східний обряд був влаштований за зразком латинського, нижчий клир часто навіть чітко не розумів різниці між Унією та Православ'ям.⁹ До того ж уніатська Церква втратила в часи Речі Посполитої багато своїх маєностей.¹⁰

Які ж наміри мали імператриця Марія Терезія та її син і співрегент імператор Йосиф II стосовно нового коронного краю? Передовсім їм йшлося про обмеження впливу польської шляхти і пов'язаної із нею римо-католицької Церкви. Для цього було обрано два шляхи: запровадження згори централізованого правління та активізація українців, передовсім їхнього духовенства, знизу. Ця локальна галицька мета вписувалась у загальний контекст Терезіансько-Йосифінських реформ, спрямованих на модернізацію всієї Габсбур-

⁹ Разом із зростанням російської політичної присутності в Україні після 1654 р., поступовим ослабленням Речі Посполитої і, особливо, після втрати православною Митрополією у Києві її широкої автономії супроти Константинопольського Патріарха, українське Православ'я потрапило залежність від Патріарха Московського. Розпочата Катериною II у два етапи (у 1768-1775 та 1792-1796 рр.) ліквідація Унії на підконтрольній Росії території закінчилася після перерви за правління Павла I та Олександра I її тотальним знищенням за царя Миколи I.

¹⁰ Пор. *Wojnarovskij*, *Das Schicksal des ukrainischen Volkes*, I, 59-61 (прим. 1).

зької монархії. Згідно з концепціями освіченого абсолютизму йшлося насамперед про запровадження ефективного централізованого управління.¹¹ Запровадження німецької як мови державних установ та викладання у школах не мало на меті германізації в етнічному сенсі. Метою було передовсім забезпечення ефективності централізованого управління етнічно гетерогенною державою. Латина в усіх світських галузях мусила поступитися німецькій мові.¹²

Політика освіченого абсолютизму – суміш гуманістичних намірів та прагматичного розрахунку – була спрямована на покращення матеріального становища, рівня освіти і, по можливості, на забезпечення рівних прав для усього населення монархії. Це населення мало перетворитись у свідомих заможних громадян, які, як сумлінні платники податків, були б запорукою сили держави. Наскільки можливо, належало зліквідувати старий становий устрій з його привілеями, виключними правами і сферами впливу. Натомість мала постасти проста, максимально уніфікована система відносин між централізованою державою та її громадянами.¹³

¹¹ Поп. Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien/ München 1990, 316-319.

¹² Німецьку мову у державному управлінні запроваджували в Галичині з 1772 р. дуже обережно. Новоприбулі німецькомовні службовці не володіли польською, і навпаки, службовці, перейняті від польської держави, не володіли німецькою. Оскільки латиною володіли як одні, так і інші, її певний час використовували в офіційних документах нарівні з польською мовою.

¹³ Поп. Zöllner, *Geschichte Österreichs*, 321-327; Lorenz Mikoletzky, *Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten*, Göttingen/ Zürich² 1990; *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der theresianisch-josephinischen Reformen*, ed. Harm Klutening (=Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, 12a) Darmstadt 1995; *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790. Amtliche Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv und dem allgemeinen Verwaltungsarchiv in*

До вирішальної участі в освітній роботі австрійський освічений абсолютизм зобов'язував Церкву. Йосифінізм, серед іншого, був рухом за реформування Церкви, який не лише мав підтримку абсолютистської держави, а й був пов'язаний із національним та громадянським становленням суспільства.¹⁴ Тож його головні ідеї були виразом новочасного громадянського мислення, яке прагнуло до «децентралізації Церкви, посилення влади єпископів щодо Папи, націоналізації Літургії та більшого впливу мирян у Церкві.»¹⁵

Патенти від 1774 і 1776 років стали важливими кроками на шляху до зрівняння в правах уніатів з римо-католиками. Доволі поширений перехід з греко-католицького на римо-католицький обряд, який надавав певні соціальні переваги, суттєво обмежили. В Терезіансько-Йосифінський час для цього став необхідний особливий цісарський дозвіл.¹⁶ Замість поняття *уніати*, яке містило певну дискримінацію, було запроваджено термін *греко-католики*. Політика релігійної толерантності відкрила протягом десяти років одноосібного правління Йосифа II протестантам та греко-католикам рівний з римо-католиками доступ до університетської освіти, державної служби, купівлі та продажу землі. Греко-католицька Церква була поставлена під опіку і нагляд держави, її священники отримали статус державних службовців.¹⁷

Wien, ed. Ferdinand *Maab*, Bd. 1-5 (=Fontes rerum Austriacorum, Abteilung 2: Diplomataria et Acta, 71...75) Wien 1951...1961; Derek Edward Dawson *Beales*, Joseph II. Vol. I: In the shadow of Maria Theresia, 1741-1780, Cambridge Mass. 1987; *той самий*, Joseph II. Vol. 2: Against the world, 1780 – 1790, Cambridge Mass. et al. 2009.

¹⁴ Поп. Ernst *Bruckmüller*, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien/München 1985, 324-328.

¹⁵ Поп. Eduard *Winter*, *Josefinismus und Gegenwart* (=Wilhelmshavener Vorträge, 32) Berlin² 1962, 10 і наст.

¹⁶ Eduard *Winter*, *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine*, 129.

¹⁷ Михайло *Возняк*, Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії, Львів 1924, 11; *Грицак*, Нарис історії України, 42.

Роль центральної освітньої інституції для еліти греко-католицького духовництва стала відігравати заснована у Відні 1775 р. греко-католицька семінарія св. Варвари, так званий Барбареум. 7 жовтня 1775 р. австрійська імператриця Марія Терезія особисто сформулювала завдання новоствореної установи:

Для підтримки надзвичайно важливої справи грецької уніатської та неуніатської релігії, яка головним чином залежить від кращої освіти уніатського духовенства, Я вирішила заснувати тут семінар для цього уніатського клиру, аби створити для молодих людей із цього клиру нагоду повновартісно вправлятися у необхідних студіях в тутешніх університетах. Із цим наміром Я призначила будинок, який належав колишньому конвіктові Святої Варвари разом із приналежною до нього церквою, на те, аби у майбутньому забезпечити там житлом, харчуванням та одягом 46 вихованців, префекта та віце-префекта, евфімерія та віце-евфімерія для проведення грецьких богослужінь, разом 50 фундованих осіб (...).¹⁸

Окрім галицьких українців, у цій семінарії навчались також українці з північного сходу королівства Угорщини, семигородські греко-католицькі румуни та сербські уніати з Хорватії-Славонії. Багато з них пізніше стало професорами теології чи очолили єпархії у себе на батьківщині. Найвизначніші представники першої генерації українського греко-католицького духовництва в Австрії завдячували своїм особистим злетом богословським студіям у Відні. У 1783 р., коли було досягнуто необхідної кількості освічених греко-католицьких богословів, стало можливим заснування єпархіяльної

¹⁸ *Handbillet der Kaiserin Maria Theresia vom 7. Oktober 1775*. Цит. за Willibald M. *Plöchl*, *St. Barbara zu Wien: Die Geschichte der griechisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre St. Barbara*, Bd. I-II (=Kirche und Recht, 13 u. 14) Wien 1985, тут II, 211. До історії *Барбареуму* див. також Myron *Hornykiewytsch*, *Griechisch-katholische Zentralpfarre zu St. Barbara in Wien anlässlich des 150jährigen Jubiläums ihres Bestehens*, Wien 1934.

семінарії у Львові. Через два роки ця семінарія стала Греко-католицькою генеральною семінарією і налічувала спершу 168, а згодом 400 вихованців.¹⁹

Замість ліквідованої разом із орденем єзуїтів Єзуїтської колегії у Львові Йосиф II заснував 1784 р. Львівський університет.²⁰ Спершу мовою викладання там була латина. Оскільки дуже мало молодих русинів мали закінчені гімназії і, відповідно, не могли слухати лекції і здавати іспити латиною, ця вища школа виявилась для них недоступною.

Аби полегшити представникам цього народу доступ до теологічних студій, Йосиф II заснував при Львівському університеті у 1787 р. тимчасовий філософсько-теологічний інститут для русинів, відомий як *Studium Ruthenorum*. Викладання у ньому відбувалося на спеціально для цього препарованій суміші із церковно-слов'янської та розмовної мови галицьких русинів, яку тоді називали *книжною мовою*. Що мало стати українською мовною нормою, тоді ще ніхто не знав. Кандидати мусили мати повних 17 років та володіти українською або польською мовою.

Апогеєм процесу становлення галицьких українців як самостійної, передовсім конфесійно визначеної величини стало заснування Галицько-Львівської греко-католицької митрополії у 1808 році. Призначений Папою Пієм VII у 1807 р. єпископом випускник віденського Барбареуму Антін Ангелович 25 вересня 1808 р. був урочисто інтронізований у Львові як Митрополит Галицький, Архієпископ Львівський та Єпископ Кам'янецький.²¹

Певне зміщення акцентів австрійської політики відбулося внаслідок зовнішньополітичних подій, особливо після 1815 р., коли в межах Російської імперії постало автономне Польське Королівство. Воно пропонувало галицьким полякам при-

¹⁹ ЦДІАУЛ – ф. 146 – оп. 1 – спр. 1447.

²⁰ *Pelesz, Die Geschichte der Union, II, 986.*

²¹ *Pelesz, Die Geschichte der Union, II, 682-683.*

вабливіші перспективи, аніж ті, які їм могла запропонувати Австрія. Відень мусив зважати на вимоги польської шляхти і зменшити підтримку галицьких українців. Проте перші десятиліття під правлінням Габсбургів були дуже важливими для становлення галицьких українців як народу, адже позначилися новим, значно вищим, ніж раніше, суспільним статусом греко-католицької Церкви та її духовенства. Ініційоване австрійською державою посилення і забезпечення суспільного становища цієї Церкви та її клиру, а також значно ліпші умови освіти стали запорукою підвищення самооцінки духівництва. Тож серед українського населення Галичини до середини ХІХ ст. сформувався суспільний прошарок, здатний до творення власної національної ідентичності.

Окремішня ідентичність галицьких українців визначалася і юридично фіксувалася спершу через їхнє віросповідання. Вони переживали фазу *конфесійної національності*. Згідно з визначенням Емануеля Турчинського, йдеться про «сильну когезію спільноти вірних, що переважає відчуття етнічної спільності, так, що перехід до політичної чи етноцентричної нації чи національності відбувався передовсім під проводом вищого та середнього духовенства.»²² За встановлених Габсбурзькою монархією правових меж та у створених нею ж богословських навчальних закладах починало кар'єру те духовенство, яке під час Весни народів взяло на себе політичну ініціативу і промовило від імені свого народу.²³

²² *Turczyński, Orthodoxe und Unierte*, 406.

²³ Поп. *Martha Bohachevsky-Chomiak, The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848*, Philadelphia 1967; *Jan Kozik, Miedzy reakcją a rewolucją. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849*, Warszawa/ Kraków 1975; *Ryszard Radzik, Instytucjonalny rozwój ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863*. In: *Kwartalnik Historyczny* 4 (1981) 955-972; *Rudolf Wagner, Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschließlich Bukowina)*. Dokumente aus österreichischer Zeit, München 1983; *Олег Тупиї, Греко-*

Греко-католицьке духівництво пам'ятало несправедливість, яку терпіло у польській державі. Ці гіркі спогади були живильним ґрунтом не лише для прихованої антипольськості, й для вдячності австрійському урядові. Вдячність стала ще глибшою після відновлення у Львові Метрополії в 1808 р.²⁴ Терезіансько-Йосифінські реформи спричинилися до того, що у ХІХ ст. греко-католицька Церква перетворилася у провідника національного руху галицьких українців. Завдяки реформам її духівництво отримало нову етику, яка полягала у моральному обов'язку до поширення серед вірних Церкви світської освіти, популяризації новочасних методів господарювання, закладання по селах зерносовищ, т. зв. громадських шпихлірів, і т. ін.²⁵

католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848-1867. Автореферат дисертації, Львів 1994.

²⁴ Ставлення греко-католицьких ієрархів до Габсбургів наприкінці ХVІІІ ст. вийшло за межі звичайної лояльності підданих до монархів. Справжніх випробувань воно зазнало у травні та червні 1809 р., коли союзні Наполеонові війська Варшавського герцогства ненадовго захопили Львів. Митрополит Ангелович, який відмовився присягати Наполеонові та рекомендував своєму клірові й надалі під час літургій згадувати австрійського цісаря, змушений був переховуватися. Разом з іншим випускником Барбареуму, генеральним вікарієм, колишнім ректором *Studium Ruthenorum* і пізнішим істориком греко-католицької Церкви Михайлом Гарасевичем він намагався врятуватися втечею через Карпати в Угорщину. До цього його спонукали поширювані новою владою чутки про те, що греко-католицький Митрополит начебто збирає зброю та готує заколот українців проти польського війська. Схоплених та інтернованих у Стрию Ангеловича й Гарасевича врятував відступ польського війська наприкінці червня 1809 р. За непохитну вірність Австрії імператор Франц І нагородив обидвох українських богословів орденами Леопольда, Михайло Гарасевич отримав, окрім того, титул барона. Пор. *Возняк*, Як пробудилося, 14 і наст.

²⁵ Пор. *Himka*, Religion and Nationality, 158.

Нові навчальні заклади для духовенства значно розширили його інтелектуальний горизонт і водночас уможливили безпосередній доступ до європейської культури. Не випадково майже уся перша генерація українських культурних активістів в Галичині складалася з випускників віденського Барбареуму.

Греко-католицьке духовенство ідеально виконувало вимоги до провідників національного руху. З одного боку, воно не було асимільоване та зберегло свою етнічну самобутність, з іншого – залишалася єдиною елітою тогочасного українства Галичини. Його патріотизм мав конфесійне підґрунтя. Греко-католицьке віросповідання виявилось надійною і простою характерною ознакою в самоідентифікації галицьких українців. Інші етноси – поляки, угорці, німці – були переважно, а поляки виключно, римо-католиками. Мова, як інша ознака самоідентифікації у щоденному житті, спершу мала підпорядковану роль. Нерідко галицькі українці, окрім рідної, говорили ще однією, або й двома іншими мовами. Натомість не можна було водночас належати до кількох конфесій. Розмежування між греко- та римо-католиками було чітким, особливо після того, як видану римською курією заборону переходу між обома конфесіями підсилили цісарські патенти. Віросповідна приналежність була спадковою, греко-католики не могли хрестити своїх дітей у римо-католицькому обряді. Тому конфесійна ідентичність зберігалася навіть за мовної та культурної асиміляції.

Однією із головних відмінностей між східним і західним обрядами було те, що греко-католицькі священики могли одружуватись. Зазвичай сини йшли шляхом батьків і теж ставали священиками. Тому священство мало квазі-спадковий характер і під цим оглядом нагадувало аристократію. Це мало вирішальне значення для тягlosti традиції і для стабільного розвитку цієї української еліти. До 1939 р. греко-католицькі

священичі родини були одним із головних джерел активістів національного руху.²⁶

Греко-католицькі священики мали також тісний контакт із простими людьми. За часів шляхетської Польщі їхня Церква втратила заможні верстви вірних і стала *Церквою селян*. «Нижче духовенство живе з народом і ділить з ним його радощі й біди», – писав у середині 1840-х років Яків Головацький. «У жахливому стані, злиденне, убоге, позбавлене усіх засобів, воно бореться із злигоднями (...), намагаючись при цьому по змозі рухатись уперед – *exsertis excipienda*.»²⁷ Греко-католицькі парохі та їхні родини мали повсякденні контакти із селянами. Священичі діти нерідко одружувались із дітьми дрібної шляхти чи навіть селян. На відміну від римо-католицького клиру, життя греко-католицького світського духовенства було набагато ближчим до простого народу, що дуже суттєво для розвитку національного руху.²⁸

²⁶ Пор. John-Paul *Himka*, *Stratificazione sociale e movimento nazionale Ucraino nella Galicia dell' ottocento*. In: *Quaderni storici* 28/3 (1993) 657-678, тут 663; *Грицак*, Українське національне відродження у Галичині, 277-285.

²⁷ Лат.: Виключаючи те, що слід виключати. *Navytlo Rusyn, Zustände der Russinen in Galizien*, 17.

²⁸ Пор. *Грицак*, Нарис історії України, 45.

2. Розвиток системи освіти

На момент приєднання Галичини до Австрії, т. зв. ревіндикації,²⁹ усі наявні там школи були під патронатом духовенства. Початкові школи існували при церквах та монастирях. Середня освіта в Польщі знаходилась переважно в руках єзуїтів, з ними конкурували школи ордену піарів.

З 24 середніх, т. зв. латинських, шкіл на території Галичини у 1772 р. важливими були шість єзуїтських, три школи піарів, дві василіян – у Бучачі та Дрогобичі – і чотири академічні. Інші дев'ять були лише прогімназіями. Аби навчатися в університеті, треба було закінчити лицей у Львові, Перемишлі, Тернополі або Тарнові.³⁰

З приєднанням до Австрії розпочалося перенесення австрійської шкільної системи і до нового коронного краю. За правління Марії Терезії та Йосифа II та система зазнала глибокого реформування. На утримання оновлених шкіл в епоху освіченого абсолютизму виділялись значні кошти, адже поліпшення рівня освіченості вважалось одним із головних напрямів для піднесення добробуту громадян і держави.

Абсолютистські реформи шкільництва у Галичині були підготовані низкою інших заходів. З метою поліпшення контролю з боку держави території тамтешніх єпархій та провінцій монаших орденів пристосували до нового державного кордону та до нового адміністративного поділу.³¹ Із ліквідацією ордену єзуїтів та численних монастирів інших ор-

²⁹ Нім. *Revindikation* – повернення у власність – офіційний термін, яким у Габсбурзькій монархії з 1772 р. називали приєднання Галичини.

³⁰ Alphons Heinrich *Traunpaur*, *Dreißig Briefe über Galizien oder Beobachtungen eines unparteiischen Mannes*, Wien 1787, 25.

³¹ Поп. Horst *Glassl*, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790)* (=Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Reihe: Geschichte, 41) Wiesbaden 1975, 126-148.

денів разом із їхніми латинськими школами,³² а також із створенням з майна цих монастирів шкільного та релігійного фондів було закладено основу подальших шкільних реформ. Освіта священників, подібно як в інших коронних краях монархії, була уніфікована та зосереджена під державним наглядом у генеральних семінаріях.

Виникла окрема система початкових, так званих народних, шкіл. Основою цієї системи стала цільова підготовка вчителів, яка уможливлювала відкриття щораз нових шкіл.³³ Для здійснення шкільної реформи у Галичині 27 березня 1776 р. Галицьке губерніальне управління за наказом Марії Терезії створило шкільну комісію. Ця реформа керувалася планами Йоганнеса Ігнаца Фельбігера.³⁴

Оскільки дві третини галицького населення становили русини, ця народність природно теж була охоплена державною освітньою програмою. У розпорядженні богемсько-австрійської надвірної канцелярії від 22 березня 1777 р. сповіщається, що:

Найвище Волевиявлення спрямоване передовсім на те, щоби руська нація, яка становить дві третини мешканців, у жодному разі не була виключена із новостворюваних шкіл і щоб шкіль-

³² *Joseph an Leopold, 22. April 1773; Joseph an Leopold, 23. September 1773.* In: Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold, ed. Alfred von Arneht, Bd. II, Wien 1867, 6-7, 17-18.

³³ Поп. Franz Kratter, Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Staatistik und Menschenkenntnis, Teil I, Leipzig 1786, 117-120; Josef Alexander Freiherr von Helfert, Die österreichische Volksschule. Geschichte, System, Statistik. Bd. 1: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia, Prag 1860, 462; Glassl, Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien, 236-137.

³⁴ Joh. Ignaz von Felbiger (1724-1788) католицький педагог, абат монастиря августинців у Жаґані. Марія Терезія покликала його у 1774 р. до Австрії, де він до 1781 р. займався організацією початкового шкільництва.

ний устрій у Галичині був цілком однаково запроваджений як з огляду на молодь греко-католицького обряду, так і на молодь латинського та вірменського обрядів, щоб нормальні, головні та тривіальні школи були створені у всіх місцевостях цього краю, передовсім у Львові, а коли там буде підготована достатня кількість вчителів, то у містах та, врешті, поступово у всьому краї (...) якщо будуть такі місцевості, де існуватиме лише одна школа для усіх трьох сторін, то для уроків релігії для молоді кожної із сторін необхідно окремо призначити дві особливі години на тиждень, протягом яких священники кожної із сторін навчатимуть свою молодь християнству.³⁵

Окрім того, австрійська імператриця розпорядилася про забезпечення шкільними підручниками «чистою польською та у кожному разі найкращим діалектом також і руської мови».³⁶

Відвертими противниками шкільних реформ були поміщики. У шляхетській Польщі не існувало традиції давати освіту власним підданам. Запровадження загальної початкової освіти, яка мала охопити й їхніх панщизняних селян, видавалось їм принаймні підозрілим. Окрім того, шляхта була невдоволена ліквідацією старих добрих латинських шкіл.³⁷ Через опір шляхти галицьке початкове шкільництво розвивалось дуже повільно. Згідно із звітом Галицького губерніального управління від 11 квітня 1781 р.,³⁸ у всьому коронному краї, за винятком Львова, не було ще жодної т. зв. нормальної школи,³⁹ жодної повністю облаштованої

³⁵ Цит. за *Helfert*, *Die österreichische Volksschule*, I, 463-464.

³⁶ Там само, I, 553.

³⁷ *Kratter*, *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien*, I, 126-128.

³⁸ *Helfert*, *Die österreichische Volksschule*, I, 464.

³⁹ Нім. *Normalschule*. У XVIII та XIX століттях у німецькомовних країнах *нормальними* називали початкові, або *народні школи*, нім. *Volksschule*. *Нормальною* з огляду на її нормативність називали засновану у 1763 р. Йоганнесом Ігнацом Фельбігером зразкову початкову школу у Жагані. Згодом ця назва поширилась на усі школи цього типу.

головної,⁴⁰ а також жодної тривіальної школи.⁴¹ Ще у 1787 р. Альфонс Гайнріх Траунпаур Шевальє д'Офані у його Тридцяти листах про Галичину повідомляв про невітшний стан галицького шкільництва: «Воно ще в поганому стані. У деяких містечках, не кажучи вже про села, немає ще жодного вчителя. Діти, до речі, до навчання охочі».⁴²

За десятилітнього одноосібного правління Йосифа II зусилля щодо запровадження у Галичині нової шкільної системи стали активнішими. Цісар-реформатор особисто дбав про розбудову початкового шкільництва. Надвірним декретом від 7 лютого 1781 р. на ті монастирі, які володіли великими земельними маєтками, було накладено обов'язок відкривати та утримувати школи у приналежних до цих маєтків місцевостях. Це стосувалося також і віддалених місцевостей, якщо там була достатня кількість дітей шкільного віку. Оплата вчителів також покладалася на ці монастирі. Окрім того, вони мали суворо пильнувати, щоб діти регулярно ходили до школи.⁴³

Інше шкільне розпорядження зобов'язувало окремі парафії, у яких не було вчителів, або ті, де вчителі неналежно оплачувались, передати частину надлишкового церковного майна на утримання вчителів, чи на підвищення вчительської платні. Було визначено чіткі норми як щодо кількості вчителів, так і щодо шкільних будівель.⁴⁴ Контроль за відпо-

⁴⁰ Нім. *Hauptschule*. Навчання у чотирирічній *головній* школі слідувало після навчання у початковій школі і відповідало нижчому рівневі середньої школи.

⁴¹ Нім. *Trivialschule* – тип початкової школи, у якій спільно навчалися діти обох статей.

⁴² *Traunpaur, Dreißig Briefe über Galizien, 177.*

⁴³ Anton *Gross-Hoffinger, Die Theilung Polens und die Geschichte der österreichischen Herrschaft in Galizien, Leipzig/ Dresden 1847, 381.*

⁴⁴ Ernst *Wangermann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791, München 1978, 56-57.*

відним облаштуванням шкіл поміщиками та місцевими громадами здійснювали запроваджені у 1786 та 1787 роках окружні шкільні комісари.⁴⁵ Вони ж наглядали і за дотриманням визначених для шкіл будівельних норм.⁴⁶

З листопада 1781 р. надвірну комісію з навчання⁴⁷ очолив Готфрід ван Світен (1733-1803). Шанувальник та послідовник Вольтера, він, як і всі представники Просвітництва, прагнув до подолання спадщини конфліктів довкола догматів віри. Аби сприяти духові толерантності та примирення з молодого віку, він намагався зробити школи у конфесійно змішаних місцевостях однаковою мірою доступними для дітей усіх віровизнань та надати їм можливість спільного виховання. З цієї причини він пропонував обмежити шкільне навчання в усіх краях монархії лише до тих наукових та етичних дисциплін, які були «однакові для кожної релігії», полишаючи конфесійне виховання священикам та рабинам.⁴⁸

Абсолютистська держава подбала про поліпшення централізованого фінансування шкільних реформ. Доходи заснованого за правління Марії Терезії шкільного фонду становили у 1780 р. у всіх краях монархії, за винятком Угорщини, разом 95 460 гульденів 38 крейцарів. Завдяки енергійним діям уряду Йосифа II ці доходи зросли до 703 660 гульденів

⁴⁵ *Glassl, Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien*, 240.

⁴⁶ *Wangermann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, 58.

⁴⁷ Нім. *Studienhofkommission*. Створена у 1760 р. імператрицею Марією Терезією центральна керівна інституція для австрійських університетів та гімназій. З 1781 р. їй були підпорядковані усі освітні заклади. У 1848 р. замість неї було створено міністерство освіти.

⁴⁸ *Kálmán Benda, Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn*. In: Gerard van Swieten und seine Zeit, ed. Erna Lesky, Adam Wandruszka, Wien 1973, 164-174, тут 170-172; *Wangermann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, 12.

у 1789 р.⁴⁹ Галичина отримала із них 65 046 гульденів, у 1781 р. їй припало з 969 гульденів. Так, нова коронна земля мала найвищий приріст видатків на шкільництво у всій монархії, випередивши Нижню Австрію, Богемію, Моравію та Сілезію.⁵⁰

Релігійний фонд, створений у Йосифінську епоху з 1782 по 1786 роки одночасно із закриттям багатьох католицьких монастирів і з їхніх конфіскованих маєтків, послужив серед іншого поліпшенню матеріального становища нижчого греко-католицького клиру. Цей факт зумовив найбільші претензії польського римо-католицького духовенства до цісаря-реформатора, адже він використав їхнє майно на користь уніатів. Однак для Йосифа II парохі, які жили безпосередньо серед селян та приносили практичну користь як душпастирі та вчителі, були значно важливішими, аніж відірвані від зовнішнього світу монастирські спільноти.

Згідно з декретом надвірної комісії з навчання від 24 березня 1781 р. за кошти шкільного фонду у селах мали бути створені та утримуватись численні народні школи.⁵¹ Школи мали постати всюди, де на відстані півгодини пішого ходу проживало від 90 до 100 дітей шкільного віку. З цією метою було дано розпорядження про складання списків усіх дітей віком від шести до дванадцяти років. Віденський уряд ставив собі за мету відкрити у Галичині щонайменше 2 500 сільських шкіл. Окрім того, у містах створювались особливі початкові школи для дівчат,⁵² а також німецькі лютеранські та єврейські віросповідні школи.⁵³

⁴⁹ Задля акумулювання коштів для необхідного збільшення кількості шкіл ван Світен вніс подання про збереження шкільної оплати та передачу надлишків із доходів братств, єзуїтського та релігійного фондів шкільному фондові.

⁵⁰ *Wangermann*, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, 51 і наст.

⁵¹ *Wojnarowskyj*, *Das Schicksal des ukrainischen Volkes*, I, 204-205.

⁵² ЦДІАУЛ – ф. 146 – оп. 7 – спр. 3767.

⁵³ *Ignaz de Luca*, *Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate*. Bd. V, Abt. 1. Enthaltend Galizien und Lodomerien, Wien 1791,

Якщо початкова освіта в Галичині мусила поставати практично з нуля, то у галузі вищого шкільництва австрійська адміністрація могла почасти скористатись наявними польськими школами. Після ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. їхні чотири гімназії перетворились на державні. На основі ліквідованої єзуїтської колегії у Львові створили академічну гімназію, у якій викладали філософію, богослов'я та право. Окремим закладом постала у Львові медична колегія, яка готувала акушерок, хірургів та аптекарів. У 1789 р. була заснована державна гімназія у Збаражі, яку 1805 р. пренесли до Бережан.⁵⁴

Оскільки латинські школи австрійську адміністрацію не задовольняли, вона назагал надавала перевагу заснуванню нових шкіл. Надвірним декретом від 4 лютого 1784 р. всі латинські школи Галичини, за винятком шести – у Львові, Станиславові, Замості, Ряшеві, Перемишлі та Бохні, були ліквідовані.⁵⁵ Одночасно із латинськими школами у Замості розформували школу, яка називала себе університетом.⁵⁶ Університетом вважали й ліквідовану 1773 р. єзуїтську колегію.⁵⁷

302; Majer *Balaban*, *Herz Homberg i szkoły Józefińskie dla Żydów w Galicji (1787-1806)*, Lwów 1906; *той самуй*, *Herz Homberg in Galizien*. In: *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur* (1916) 198-221. Поп. Dirk *Sadowski*, *Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782-1806* (=Schriften des Simon-Dubnow-Instituts 12) Göttingen 2010.

⁵⁴ Василь *Щурат*, *Незнана гімназія в Збаражі*. В: *Наша Школа. Науково-педагогічна часопись*. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 18-28.

⁵⁵ *de Luca*, *Geographisches Handbuch*, V/1, 302.

⁵⁶ Школа у Замості була власністю родини Замойських, яка її утримувала. В останні десятиліття свого існування вона переживала занепад. Поп. Gerson *Wolf*, *Geschichte der Lemberger Universität von ihrer Begründung 1784 bis 1848*. In: *Wolf*, *Kleine historische Schriften*, Wien 1892, 1-47, тут 2, 5.

⁵⁷ Заснована ерекційним дипломом польського короля Яна Казимира від 20 січня 1661 р. «ut Collegio Leopoliensi Societatis Jesu Acade-

Однак на момент австрійської «ревіндикації» Галичини у 1772 р. єзуїтська колегія могла вважатись університетом хіба лиш номінально, її фактичний рівень був куди нижчим від рівня тогочасного європейського університету.⁵⁸ Окрім того, через сильний спротив Краківського університету Львівська академія ніколи не була визнана сеймом Речі Посполитої.⁵⁹ Ба більше, після відкликання її установчих грамот у 1763 р.

micae dignitatis aaccessio Nobis annuentibus fiat, titulusque Universitatis deferatur». Від свого заснування була зрівняна з Ягеллонською Академією в Кракові. Цей університет складався із чотирьох факультетів: філософії, теології, права та медицини, та мав право надавати ступені *Baccalaureus*, *Magister* та *Doctor*. Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński, *Historia uniwersytetu Lwowskiego*, Cz. I, Lwów 1894, 21. Пор. Finkel, *Króla Jana Kazimierza dyplom erekcyjny Uniwersytetu lwowskiego z roku 1661 (z 3 tablicami podobizn dyplomu)*. In: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu lwowskiego przez Króla Jana Kazimierza w r. 1661*, T. I, Lwów 1912, 1-20.

⁵⁸ Тому як німецькомовні, так і українські автори вважали Йосифа II властивим засновником Львівського університету. Пор. Wolf, *Geschichte der Lemberger Universität*, 46; Теодот *Вінковський* [Богдан *Барвінський*], *Йосиф II. чи Ян Казимир?* (з нагоди святкування мнимої 250-літньої річниці естования Львівського Університету) Львів 1912. З цим погоджувались й деякі польські історики, як, наприклад, ректор Львівського університету Тадеуш Войцеховський у його промові 9 жовтня 1894 р.: «ten pierwszy uniwersytet Lwowski upadł razem z Towarzystwem Jezusowem, nie doszedłszy do pełnego bytu, owszem – zmarniawszy w bezrządzie byłej Rzeczypospolitej».

⁵⁹ Під час розгляду сеймом у 1662 р. проект єзуїтської академії у Львові був відхилений більшістю, а у сенаті за нього проголосували лише чотири єпископи. Королівське підтвердження Львівська єзуїтська колегія отримала лише у 1758 р. Папське підтвердження надійшло роком пізніше, однак обидва підтвердження були відкликані у 1763 р. Пор. Богдан *Барвінський*, *Предгеча Університету ім. Франца I. у Львові*. (Критичні замітки до питання про генезу Львівського Університету) Львів 1917, 5-8.

вона продовжувала своє існування лиш нелегітимно.⁶⁰ Промовистим є й той факт, що до складу викладачів заснованого Йосифом II Львівського університету увійшло лише чотири колишні єзуїти.⁶¹

Побудова *Universitas Regia Leopoliensis*, який відкрив свої двері 1 листопада 1784 р., відповідала тогочасній структурі австрійських та більшості європейських університетів.⁶² Він складався із чотирьох факультетів – філософського, юридичного, медичного та богословського – і налічував попервах 250 студентів. Частиною університету стала й Львівська академічна гімназія, випускники якої автоматично ставали його студентами. Тісно пов'язаною з цим університетом була й Терезіанська колегія для аристократії, вона як самостійна інституція проіснувала до 1842 р.⁶³

Новозаснованому Львівському університетові у планах Йосифа II відводилась особлива роль. У власноручній записці

⁶⁰ Пор. «Mimo jednakże wyroku królewskiego z r. 1763, nakazującego zamknięcie akademii, mimo nawet ostatecznego wyroku trybunału rzymskiego, odwołującego bulę erekcyi, istniała ona nadal i wykonywała przepisany sobie plan.» *Finkel, Starzyński*, *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*, I, 30.

⁶¹ Про одного із них, Йосифа Скоберу, відомо, що він перейшов у 1722 р. з Буди до Львова і викладав німецьку мову. *Finkel, Starzyński*, *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*, I, 42; *Барвінський*, Предтеча Університету ім. Франца І. у Львові, 34.

⁶² Офіційним актом заснування став ерекційний диплом імператора Йосифа II від 21 жовтня 1784 р. Його повний текст подає *Finkel*, *Historya Uniwersytetu Lwowskiego*, I, 51-54 (у підсторінковій примітці). Приміщенням новозаснованого університету стала споруда колишнього монастиря тринітаріїв. Монастирський костел був переобладнаний у бібліотеку. *Wolf*, *Geschichte der Lemberger Universität*, 4, 8.

⁶³ Терезіанська колегія прийшла на заміну заснованому у 1749 р. та ліквідованому у 1773 р. єзуїтському *Collegium nobilem*. Пор. *Барвінський*, Предтеча Університету ім. Франца І. у Львові, 29-30.

від 29 листопада 1781 р., тобто за три роки до фактичного заснування університету у Львові, цісар згадує його у контексті планованого реформування університетів усїєї монархії. Згідно із цими планами загальна кількість університетів мала скоротитись до трьох – Віденського, Празького та ще не створеного Львівського. Університети в Інсбруку, Брно та Фрайбурзі підлягали ліквідації, їхні краці викладачі мали бути відібрані для нового університету в Галичині.⁶⁴

На момент заснування Львівського університету Йосиф II та його міністр освіти Готтфрід ван Світен бачили його одним із п'яти університетів імперії, який передовсім мав служити потребам народної освіти.⁶⁵ Новостворювана шкільна система потребувала насамперед достатньої кількості вчителів, університет мав стати центральною крайовою інституцією з їхньої підготовки. Окрім того, між 1792 та 1802 роками Львівському університетові був доручений нагляд над усім галицьким шкільництвом. З цією метою у ньому було створено так званий *Consessus Studiorum*, який складався з представників факультетів та окремих шкіл.

Після третього поділу Польщі у 1795 р. до Галичини став належати й Краків із його університетом. Уряд Франца II (I) вважав, що Львівський університет став таким чином зайвим.⁶⁶ 9 серпня 1805 р. цісар Франц прийняв офіційне рішення про його закриття та переведення викладачів до Кракова.⁶⁷ За-

⁶⁴ Йосифові II йшлося передовсім про підвищення ефективності університетів, а не про їхню кількість. Як аргумент він наводив нечисленні університети на батьківщині Локка і Ньютона, які виявились куди успішнішими, аніж 22 іспанські університети. Пор. Rudolf Kink, *Geschichte der Kaiserlichen Universität zu Wien*, Bd. I/1, Wien 1854, 545; Wolf, *Geschichte der Lemberger Universität*, 1-2.

⁶⁵ *Wangermann*, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung*, 20-21.

⁶⁶ Пор. *Wolf*, *Geschichte der Lemberger Universität*, 28.

⁶⁷ Рішення про переїзд до Кракова так і не було повністю реалізоване. Переїзд бібліотеки навіть не розпочали. *Wolf*, *Geschichte der Lemberger Universität*, 35.

мість університету у Львові залишився ліцей із чотирма напрямками навчання: філософським, юридичним, теологічним та медично-хірургічним. Вже у 1806 р. цей ліцей отримав права вищої школи, в тому числі присвоєння звань доктора філософії та богослов'я. Як наслідок філософські, юридичні та богословські студії були перейменовані у факультети. Від свого заснування Львівський ліцей налічував більше слухачів, аніж Краківський університет. У 1808 р. у Кракові було від 30 до 40 слухачів богослов'я, від 60 до 70 слухачів юриспруденції та від 120 до 150 слухачів філософії. У той же час Львівський ліцей мав від 350 до 400 слухачів теології, від 150 до 200 слухачів права та від 250 до 300 слухачів філософії.⁶⁸

З 1815 р., відколи Краків згідно із рішенням Віденського конгресу отримав статус вільного міста, постало питання про відновлення університету у Львові. У травні 1816 р. цісар Франц I прийняв рішення про перетворення Львівського ліцею в університет, а 7 серпня 1817 р. було видано цісарський диплом про відновлення Львівського університету під назвою Університету ім. цісаря Франца.⁶⁹ Він складався із трьох факультетів – філософського, юридичного та теологічного. Окрім того, в межах університету діяв медично-хірургічний заклад із медично-хірургічними студіями та курсами акушерства.⁷⁰

Керівним органом університету була консисторія (Consistorium) деканів факультетів на чолі із ректором, якого що-

⁶⁸ Там само, 34.

⁶⁹ Нім. *Kaiser-Franzens-Universität Lemberg*.

⁷⁰ Нім. *medizinisch-chirurgische Anstalt mit dem medicinisch-chirurgischen Studium und der Unterricht für angehende Hebammen*. Pop. Ordnung der Lehrvorträge an der k.k. Lemberger medicinisch-chirurgischen Lehranstalt. Im Sommer-Semester 1850/51. In: Akademische Behörden an der Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studienjahres 1850/51, Lemberg 1851, 19-21; Wolf, *Geschichte der Lemberger Universität*, 40.

року переобирали. З 1850 р. навчальні, адміністративні та господарські питання належали до компетенції ректорату, справами студентів відав т. зв. академічний сенат.⁷¹ Адміністративно університет спершу підпорядковувався Галицькому губерніальному управлінню у Львові. В епоху неоабсолютизму (1851-1867) він перейшов під юрисдикцію віденського Міністерства культів та освіти. Структура університету ім. цісаря Франца залишалася незмінною від його заснування у 1817 р. аж до 1890-х. В часи неоабсолютизму медично-хірургічні студії були виокремлені у лікарсько-хірургічний інститут, який проіснував під наглядом крайового віділу до 1874 р. Після його закриття у Східній Галичині не залишилося можливості здобуття лікарської освіти. Громадськість відреагувала на це кампанією за відновлення медичного факультету у Львівському університеті. На його відкриття довелося, однак, чекати аж до 1894 р.

З 1824 р. викладання у Львівському університеті велося німецькою мовою, з 1818 р. там існувала кафедра польської мови та літератури.⁷² Часткове викладання польською мовою на інших кафедрах розпочалося щойно під час революції 1848 р. У 1849 р. на теологічному факультеті відкрилась перша кафедра з українською мовою викладання. Це була

⁷¹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 8 – од. зб. 8; Akademische Behörden an der Universität zu Lemberg, 1850/51, 3-4.

⁷² У листі Галицького губерніального управління до академічного сенату Львівського університету від 3 січня 1818 р. говориться, що зразком для новостворюваної кафедри польської мови та літератури у Львівському університеті повинна стати кафедра чеської мови та літератури у Празькому університеті. Платня майбутнього професора визначалась у 600 гульденів на рік, публічний конкурс на зайняття цієї посади мав відбутись 25 березня того ж року. *Vom k. k. Landes-Gubernium Nr. 68927 An Den Akademischen Senat der Lemberger Universität vom 3. Jänner 1818.* ДАЛО – ф. 26 – оп. 22 – од. зб. 238 – арк. 1.

кафедра пасторальної теології, догматики, катехетики та методики. Того ж року з'явилась і професура з руської (української) мови та літератури, яку обійняв Яків Головацький.⁷³ У 1862 р. було засновано дві кафедри з українською мовою викладання на юридичному факультеті.

Австрійська гімназійна освіта, норми якої стали визначальними й для Галичини, сформувалася у межах загальноєвропейських гуманістичних традицій та повинна, відтак, розглядатися у цьому контексті.⁷⁴ Історично австрійські гімназії розвинулись із середньовічних шкіл при монастирях та катедральних соборах. В епоху Контрреформації майже вся

⁷³ Річна платня професора української мови та літератури у 600 гульденів відповідала платні професора полоністики. *Vom k. k. Landespräsidium* ¹ 118. *An das Universitätskonsistorium* vom 11. Januar 1849. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 437 – арк. 6-8; *Akademische Behörden an der Universität zu Lemberg*, 1850/51, 6.

⁷⁴ Давньогрецьке слово γυμνάσιον означало заклад для фізичних та бойових вправ з великою площею, оточеною імпозантними спорудами. У сучасному значенні поняття *gymnasium* застосували європейські гуманісти на початку XV ст. Заснована у 1425 р. гімназія *Palatinum Vittorina da Feltre* у Мантуї була однією із перших гуманістичних шкіл, однак її програма ще дотримувалась середньовічних рамок т. зв. *septem artes liberales*, себто «семи вільних мистецтв» – *trivium* (граматика й література, діалектика та логіка, риторика, включаючи право й етику) та *quadrivium* (арифметика, геометрія включно з географією та природознавством, музика у теоретичному викладі та астрономія, яка у той час включала й астрологію). У 1538 р. Йоганнес Штурм заснував у Страсбурзі гімназію, яка дала початок новому типові гуманістичних середніх шкіл. Головну увагу там приділяли викладанню класичних мов. У багатьох країнах Європи такі гімназії засновували передовсім протестанти. За тим самим зразком були влаштовані й єзуїтські колегії. Іншим історичним попередником гімназії вважається середньовічна *schola latina*, з якої у другій половині XVI ст. виникли гімназії у Німеччині.

публічна гімназійна освіта опинилася у руках єзуїтів. Внутрішня організація гімназій ґрунтувалася на опублікованому у 1599 р. навчальному плані єзуїтів *Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu*. Згідно з цим планом гімназійна освіта поділялася на *studia inferiora* з трьома граматичними класами – рудимент, граматики, синтаксис (а також двома гуманістичними – поетика, риторика) та на *studia superiora* із двома чи трьома філософськими річниками – логіка, фізика та метафізика. Головним же завданням гімназійної науки було ґрунтовне опанування латиною усно й на письмі. Ця єзуїтська структура, а також програма та методи навчання залишалися незмінними у своїй суті аж до XVIII ст. Деякі новації, такі як запровадження давньогрецької та німецької мов, математики, фізики, історії та географії у коло навчальних предметів, здійснені у гімназіях піаристів та бенедиктинців у першій половині XVIII ст., принципових змін не принесли.

Глибока реорганізація розпочалася за правління Марії Терезії як частина програми загальної модернізації Габсбурзької імперії, спрямованої на централізацію держави та повсюдне запровадження німецької мови в державному управлінні та в освіті. Імператорськими резолюціями від 16 жовтня та 24 листопада 1747 р. про устрій гуманістичних і філософських студій була запроваджена шестирічна гімназійна навчальна програма. Навчання мало вестися німецькою та рідною мовою, якщо нею не була німецька. 13 жовтня 1775 р., тобто через два роки після ліквідації ордену єзуїтів, найвищим розпорядженням був санкціонований новий навчальний план для гімназій. Розроблений священником з ордену піарів, педагогом Граціаном Марксом,⁷⁵ він запроваджував три граматичні та два гуманістичні класи. Окрім того, всі гімназії мали поділятися на три категорії: до першої належали державні гімназії у столицях коронних країв, до другої – гімназії, у яких навчання велось почасти монашим орденом, почасти

⁷⁵ Gratian Franz Marx (1721-1810) був настоятелем церкви піарів у Віденському Йозефштадті та префектом тамтешньої гімназії.

світськими вчителями, до третьої – гімназії, які повністю утримувались церковними корпораціями.

Імператор Йосиф II дивився на гімназіальну та вищу освіту прагматично. Освічений абсолютизм розглядав гімназії та вищі школи не лише як осередки загальної високої освіти, а й насамперед як інституції для підготовки сумлінних державних службовців, лікарів та душпастирів. Йосиф II остаточно запровадив німецьку мову викладання, яка замінила у цій ролі латину. Обов'язковим предметом стала давньо-грецька.

Після ліквідації ордену єзуїтів кількість середніх шкіл в Австрії зменшилась. Вчительський корпус Йосифінських гімназій складався з колишніх єзуїтів та дуже молодих вчителів, які нерідко були самоуками. Їхню діяльність суворо регламентували навчальні плани. Утилітаризм в організації шкільної справи, який у той час задавав тон в усій Європі, мав і тіньові сторони. Однак уже тоді існували думки іншого порядку, як, наприклад, опублікований у 1778 р. план реформування шкільництва авторства молодого професора Віденського університету Маттеса Ігнаца фон Гесса.⁷⁶ Згідно з ним гімназії мали перетворитись у загальноосвітні школи із фаховими вчителями й викладанням відповідними крайовими мовами.⁷⁷ Проте в той час цей план ще не отримав широкого розголосу.

Подальші реформи, які відбулися за правління Леопольда II та Франца II (I), значною мірою перебували під впливом тогочасного неогуманізму. Вони були покликані, окрім іншого, піднести суспільний авторитет вчительства. Неогума-

⁷⁶ Matthes Ignatz von Hess (1746-1776) був з 1774 р. професором універсальної історії та історії літератури у Віденському університеті. Через його смерть 07.06.1776 р. у віці 30 р., розроблений ним проект шкільних реформ був опублікований пізніше і розголосу не отримав.

⁷⁷ Matthes Ignatz von Hess, Gedanken über die Einrichtung des Schulwesens, Halle 1778.

нізм запровадив тип класичної гімназії, у якій особливу вагу мало не лише вивчення класичних мов, а й класичної філософії. У ній бачили особливий засіб виховання та сприяння інтелектуальному розвитку молодого покоління. Найповніше ця неогуманістична форма гімназійної освіти розвинулась у сусідній Пруссії. В Австрії, як і в більшості німецькомовних країн та у Росії, школи, успішне завершення яких відкривало доступ до університетських студій, називалися переважно гімназіями. Поодинокі школи цього типу, зберігаючи вірність традиціям, називалися також ліцей, педагогіум, монастирська або катедральна школа.⁷⁸ Запроваджений 28 вересня 1824 р. навчальний план обмежив обов'язковий курс з філософії до двох років. Він охоплював лише релігію, філософію, математику, фізику та латину.

Революція 1848 р. принесла нову реформу. За вказівкою міністра освіти графа Лео Туна було розроблено Проект організації гімназій і реальних шкіл в Австрії, т. зв. *Organisationsentwurf*.⁷⁹ Ним ліквідовувались рудименти латинської школи в австрійській системі освіти, завдяки реформі 1849 р. школа стала відповідати найновішим європейським стандартам. Авторам проекту організації йшлося не так про реформування старої, як про створення фактично нової системи освіти. Метою гімназійного навчання вважалося «забезпечення високої загальної освіти, у чому значну роль мали відігравати давні класичні мови та їхні літератури, і водночас підготовка до університету.»⁸⁰

⁷⁸ Нім. *Lyzeum, Pädagogium, Klosterschule, Domschule*.

⁷⁹ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich*, ed. Franz Exner, Hermann Bonitz, Wien 1849, далі *Organisationsentwurf 1849*.

⁸⁰ *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen*, Bd. IV, ed. Ernst Mayrhofer, Graf Anton Pace, Wien⁵ 1898, 909.

Наслідком реформи 1849 р. стали повноцінні класичні восьмирічні гімназії з викладанням латинської та давньогрецької мов, поділені на чотири нижчі і чотири вищі класи. *Нижча гімназія*⁸¹ готувала до *вищої гімназії*,⁸² обидві були частинами єдиного цілого. Вища гімназія продовжувала навчання у більш науковий спосіб та була підготовчим ступенем до університетських студій. Обидві частини перебували під тим самим керівництвом. Кожен учитель міг одночасно викладати як у нижчій, так і у вищій гімназії. Такі гімназії стали переважати з-поміж середніх шкіл у австрійській половині імперії.

Засадничо вважалось, що просте відтворення почутого від учителя не повинно бути метою гімназійного навчання. Лише у нижчій гімназії, тобто у перших чотирьох класах, головну увагу приділяли нагромадженню фактичного знання та його систематизації на підставі асоціативного мислення. Перехід до вищої гімназії відбувався зазвичай між тринадцятим та п'ятнадцятим роком життя. Головним завданням другого гімназійного ступеня був розвиток самостійного мислення.⁸³

Іншим типом середньої школи в Австрії були, згідно з *Проектом організації*, реальні школи. Вони мали подвійне завдання: з одного боку – готували до технічних студій, з іншого ж – уможлилювали подальше здобуття практичних професій. В Галичині існували чотири- та семирічні реальні школи. Навчання у них зосереджувалось на сучасних мовах та на природничих і точних науках.

Швидке втілення реформи стало можливим через наполегливість та енергійність її ініціатора, графа Туна, який за-

⁸¹ Нім. *das Untergymnasium*.

⁸² Нім. *das Obergymnasium*.

⁸³ Leon Kulczyński, *Wykształcenie nauczycieli gimnazjalnych*, Lwów 1883, 26-31.

лучив найкращих науковців. Реформа брала до уваги не лише загальний поступ науки, а й національні прагнення народів монархії. При розробленні її напрямів використовували досвід усіх гімназій та наукових інституцій.⁸⁴ Автори реформи були цілком свідомі того, що без відповідних виконавців навіть найкращі правила залишаться недієвими.⁸⁵ Для забезпечення гімназій та реальних шкіл висококваліфікованим викладацьким складом в університетах великих міст монархії було засновано наукові семінари, кандидати на вчительські посади отримували стипендії від уряду, було створено відповідні державні екзаменаційні комісії.⁸⁶

Провідну роль відігравав професор Віденського університету Германн Бонітц.⁸⁷ Реформу провели із жорсткою послідовністю. Викладачі від старої системи могли залишитися у їхніх закладах лише за умови цілковитого виконання вимог нової системи. Під час розробки єдиного навчального плану для гімназій не йшлося про створення непорушної уніфікованої форми, намагалися радше органічно вживити цю форму у гімназії так, аби вона могла рости і розвиватися разом із середніми школами.⁸⁸

Австрійська система середньої освіти спиралася на організаційні і прагматичні принципи реформи 1849 р. аж до розпаду монархії. Далекоглядне законодавство про середнє шкільництво в Австрії – реальні школи (1851) та гімназії (1854) – ґрунтувалося на *Проекті організації* 1849 р. та заклало основу стабільного розвитку цих шкіл упродовж наступних десятиліть. Особливо динамічний розвиток гімназії

⁸⁴ *Organisationsentwurf 1849*, 1-2.

⁸⁵ Там само, 14.

⁸⁶ Там само, 118, 126.

⁸⁷ Hermann Bonitz (1814-1888) – філолог, філософ та реформатор шкільництва у Відні та Берліні.

⁸⁸ *Organisationsentwurf 1849*, 3.

Цисляйтанії пережили у період між 1890 р. та початком Першої світової війни.⁸⁹

Швидкий розвиток природничих та технічних наук поставив питання про відповідність навчальних планів передовсім у реальних школах. Якщо за задумом реформи 1849 р. гімназії відповідали за перевірене та стале, а реальні школи пов'язували із усім рухомим та змінним, то з часом прийшло усвідомлення ваги математично-природничих наук, а також сучасних іноземних мов як обов'язкових елементів середньої освіти. Кроком у цьому напрямі стало впровадження реальних гімназій на рівні чотирьох нижчих класів у Відні та Нижній Австрії з 1864 р.⁹⁰ Ця категорія середніх шкіл задумувалась як зв'язувальна ланка між нижчою реальною школою та вищою класичною гімназією. Гімназійну частину навчальної програми використовували у гімназійних, а частину програми реальної школи – у реальних класах. Спочатку реальні гімназії користувались високою популярністю, однак з кінця 1870-х років вони поступово втратили популярність та були перетворені у класичні гімназії.

Дальший розвиток наблизив навчальні програми гімназій та реальних шкіл.⁹¹ Надто прив'язані до певних професій навчальні предмети – як, наприклад, комерційна арифметика, митна та вексельна справа, бухгалтерський облік і т. д. – усунули з навчальних планів реальних шкіл. Натомість математично-природничі предмети та сучасні мови стали належати як до гімназійної навчальної програми, так і до програми реальних шкіл. Освіта, яку давала реальна школа, здобула визнання у вищих школах ціною відмови від безпосередньої професійної прив'язки. Австрійський освічений середній клас

⁸⁹ Поп. *Zöllner*, *Geschichte Österreichs*, 459.

⁹⁰ *Scheipl*, *Seel*, *Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens*, 64-65.

⁹¹ Поп. *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, Bd. II, ed. Edmund v. *Marenzeller*, Wien 1889, 135.

був твердо переконаний, що робота головою та робота руками потребують різної освіти.

У той час, коли освітні цілі гімназій та реальних шкіл дуже наблизились стосовно загальної міри знань, які вони мали передавати, їхній зміст, особливо у навчанні мов, розходився вельми суттєво. Частка викладання живих іноземних мов у реальній школі становила трохи менше половини тої частки, яка у гімназійній програмі відводилась класичним мовам.⁹²

З реформою 1869 р. керівництво середніми школами остаточно перейшло від Церкви до світських шкільних рад. Окрім того, було запроваджено обов'язкову шкільну освіту для дітей між шостим і чотирнадцятим роком життя. Уможливили також розвиток приватних середніх шкіл. Право засновувати приватні середні школи отримали як фізичні, так і юридичні особи, до прикладу, конфесійні та освітні товариства. За статусом гімназії поділялися на публічні та приватні. Право видавати визнані державою свідоцтва про освіту мали лише гімназії із правом публічності. Однак таке право було не лише у державних шкіл. Міністр освіти міг надавати його усім «утримуваним автономними спілками, корпораціями, товариствами чи приватними особами» гімназіям, незалежно від того, чи мали вони державне фінансування. Тому приватними вважалися усі гімназії без права публічності. Учні таких закладів освіти повинні були скласти іспити зрілості, т. зв. *матуру*, у публічних гімназіях.⁹³ З огляду на складність заснування державних середніх шкіл із українською мовою викладання галицькі українці з 1906 р. активно користувалися цією можливістю.

Неоабсолютистські освітні реформи пішли на користь і українцям. Їхні національні права було закріплено у Галицькій крайовій конституції 1850 р.:

⁹² Поп. *Scheipl, Seel, Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens*, 65-66.

⁹³ Поп. *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*, IV, 910.

Польська, руська та інші народності краю рівні в правах, кожна народність має непорушне право на збереження і плекання своєї національності і мови.⁹⁴

9 грудня 1848 р. Міністерство культів і освіти розпорядилось про збільшення використання української мови «у гімназіях руських округів краю». Загалом на 1848 рік у Східній Галичині було вісім гімназій, в усіх мовою навчання була німецька.⁹⁵ У гімназіях, що діяли на територіях, де українці становили більшість населення, українська мова стала обов'язковим предметом. Передбачалася також можливість подальшої українізації східногалицьких гімназій.

Часткове викладання українською мовою ставало можливим лише після достатньої підготовки вчителів і учнів, але воно відбувалось за посередництва німецької, аби бути зрозумілим усім учням. Деякі предмети певний час і справді викладалися українською, але брак кваліфікованих вчителів та підручників, з одного боку, та недостатня підготовка учнів, з іншого, гальмували запровадження української як постійної мови викладання. Нею аж до 1868 р. залишалася німецька.

⁹⁴ Das österreichische Sprachenrecht, ed. Alfred *Fischel*, Brünn² 1910, Nr. 202; *Stourzh*, Gleichberechtigung, 34.

⁹⁵ Граф Агенор Ґолуховський намагався у 1848 р. запровадити у східногалицьких гімназіях та у Львівському університеті польську мову як єдину мову викладання. Українці у своєму меморандумі від 26 жовтня 1848 р. вимагали або збереження німецької, або запровадження української мови викладання. Польська відкидалася із аргументом, що поляки у Східній Галичині – меншина. Міністерське розпорядження, видане за поданням Ґолуховського, було відкликано, нове регулювання з'явилося у вже згадуваному розпорядженні від 9 грудня 1848 р. Пор. *Frommelt*, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen, 92-93; Филиппъ И. *Свистунъ*, Агеноръ Ґолуховскій и Галицкая Русь въ 1848-1859 гг., Львовъ 1901, 64-65.

Щодо мов викладання в австрійській шкільній системі діяло правило, згідно з яким навчання мало відбуватися тією мовою, «яка якнайліпше забезпечує поступ учнів, якою вони володіють настільки вільно, щоб могли повністю засвоювати предмети».⁹⁶ Цей принцип ґрунтувався на філософії та мовній педагогіці часів Просвітництва, які надавали абсолютну перевагу рідній мові перед усіма іншими.⁹⁷ Ще у 1726 р. Христіан Вольф стверджував, що наука належить певному народові лише тоді, коли вона доступна йому його власною мовою. Німецькому філософові та вченому-енциклопедисту йшлося передовсім про піднесення німецької до рангу мови філософії та мови науки. Цю тезу підхопив згодом Гегель: лиш те, що говорить рідною мовою, тобто тією мовою, яка природним шляхом стала власною, стає *моєю цілковитою власністю*.⁹⁸ Якоб Грімм, Франц Бопп, Вільгельм фон Гумбольдт та Август Вільгельм Шлегель вважали змогу говорити та думати рідною мовою передовсім формою *свободи людини*.⁹⁹ Проблема досконалості чи недосконалості мови та її придатності для науки порушив у стосунку до німецької мови Йоганн Готтфрід Гердер. Він стверджував, що емансипація німецької мови відбулася шляхом звільнення від схоластичних упереджень та її утвердження супроти латини.

Педагогічне обґрунтування переваги рідної мови засновувалось в Австрії на європейській духовній спадщині: Руссо, Песталоцці, Адольф Дістервеґ, а особливо Йоганн Фрідріх Герbart. Герbart разом з Бернардом Больцано заклали на початку ХІХ ст. наріжний камінь австрійської філософії:

⁹⁶ Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, IV, 913.

⁹⁷ Пор. *Burger*, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit, 15-25.

⁹⁸ Пор. Georg Wilhelm Friedrich *Hegel*, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. In: *Hegel*, Werke, Bd. 20, Frankfurt a. M. 1970, 53, 259.

⁹⁹ Пор. Michel *Foucault*, Die Ordnung der Dinge, Frankfurt a. M. 1971, 354.

обидва захищали емпіризм, реалізм, критику мови та філософію науки.¹⁰⁰ У його тлумаченні педагогіки Герbart вважав, що завданням навчання є провадити від прояснення уявлень до вільного руху серед відомого. Для прояснення уявлень, гадав він, найкраще надається рідна мова. Ідеї Гербарта широко поширилися серед педагогів у Богемії, де його послідовниками стали Густав Адольф Лінднер, Йозеф Дурдік та Ян Мразік. Герbartіанцем був також співавтор *організаційного проекту* 1849 р., Празький філософ Франц Серафін Екснер.¹⁰¹ Цим педагогічним уявленням слідували також і українські педагоги як у Габсбурзькій монархії, так і в Росії.¹⁰²

Формулювання часто інтерпретованого §19 грудневої Конституції 1867 р. давало змогу по-різному регулювати мовне питання в освіті залежно від співвідношення сил у кожному окремому коронному краї. Єдиного рішення для цілої Цисляйтанії уникали свідомо, водночас не хотіли повністю передавати питання мовної рівноправності у відання країв. Ще під час роботи Конституційної комісії у вересні 1867 р. польський депутат із Кракова Міколай Зиблікевіч домагався, аби питання мовної рівноправності передали до виключної крайової компетенції. Ця пропозиція була неприйнятною для німецьких лібералів, які керували роботою комісії, передовсім тому, що вони прагли захистити німецьку меншину у чеських землях від чеської більшості. До німецьких лібералів приєднався і єдиний українець в Конституційній комісії, професор

¹⁰⁰ Jacques *Le Rider*, *Das Ende der Illusion: Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität*, Wien 1990, 16.

¹⁰¹ *Burger*, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 27.

¹⁰² М. Г. *Смирнова*, Навчання чужою мовою та основні принципи психології і педагогіки. В: *Наша Школа. Науково-педагогічна часопись*. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 147-159.

Академічної гімназії у Львові Іван Гушалевич. Українці боялися опинитись залишеними на поталу всевладним у Галичині полякам. Меншини загалом опиралися передачі виконання § 19 крайовим парламентам. Так, у цілій Цисляйтанії з'явилася тенденція до сильної націоналізації шкіл і, як наслідок, до поділу учнів з огляду на їхню національність.¹⁰³

Водночас шукали форм, які б уможливили перебування учнів різних національностей в одній школі. Як спробу у цьому напрямі слід сприймати *утраквізм*,¹⁰⁴ а саме навчання двома, а то й трьома (німецькою, італійською та словенською в Каринтії чи німецькою, українською та румунською в Буковині) чи навіть чотирма мовами (німецькою, українською, польською, румунською в Буковині).¹⁰⁵

¹⁰³ Поп. *Stourzh*, *Die Gleichberechtigung*, 56-57.

¹⁰⁴ Офіційне визначення знаходимо, наприклад, у розпорядженні Міністерства культів та освіти для Моравії від 27 березня 1885 р.: «Характер *утраквізму* полягає в тому, що у певній школі одні предмети (...) викладаються однією, інші – іншою мовою, або що мова викладання одного і того самого предмета в різних класах школи є різною і що такий порядок є обов'язковим для усіх учнів.» *Handbuch der Reichsgesetze und der Ministerialverordnungen über das Volksschulwesen*, Bd. II, ed. Leo *Schedlbauer*, Wien 1911, 408.

¹⁰⁵ На підставі V статті крайового закону про шкільну освіту від 22 червня 1867 р., Галицька крайова шкільна рада розпорядженням від 21 вересня 1907 р., ч. 40754 запровадила утраквістичні паралельні класи в державній гімназії в Бережанах, а розпорядженням від 8 січня 1908 року, ч. 59274 – у Стрийській державній гімназії. Відповідно до розпорядження Міністерства культів та освіти від 2 серпня 1909 р., ч. 30480 і до розпорядження крайової шкільної управи від 7 жовтня 1909 р., ч. 60921, утраквізм запроваджувався у практику так: 1. Релігія – польською та українською мовами; 2. Польська мова – польською мовою; 3. Українська мова – українською; 4. Латина – польською мовою; 5. Давньогрецька мова – українською мовою; 6. Історія у 1, 2, 3 і 7 класах дві години з історії краю – польською мовою, в 4, 5, 6 і 7 класах дві години загальної

Однак національності Цисляйтанії назагал не підтримали цей унікальний мовно-педагогічний експеримент. Словенці і чехи боролися передовсім проти утравквізму у початковій, т. зв. народній школі, українці ж були проти утравквістичних гімназій. Аргументували це більшим навантаженням і гіршою успішністю учнів порівняно з національними гімназіями.¹⁰⁶

Домінантні національні еліти в коронних землях сприймали утравквістичні школи як засіб затягнути вирішення виконання вимог менш привілейованих етносів або ж як засіб протидії цілеспрямованій політиці центрального уряду щодо рівноправності національностей. Представники ж націй, що прагнули емансипуватись, до прикладу, словенський депутат державної ради Леопольд Грегорец 3 травня 1888 р., покликалися на § 19 Конституції і вимагали національної школи, «у якій рідна мова є єдиною мовою викладання, а друга вживана в краї мова викладається як необов'язковий предмет».¹⁰⁷

Утравквістичним став центральний університет коронної землі – Львівський університет ім. цісаря Франца. У 1870-х роках

історії – українською мовою; 7. Географія в 1-4 класах – українською, в 5 і 6 – польською; 8. Математика у 1-5 класах – українською, у 6-8 – польською; 9. Природознавство у 1 і 2 класах – українською, у 5 і 6 – польською; 10. Біологія та хімія у 3 і 4 класах – польською, у 7 і 8 – українською; 11. Філософія в 7 класі – українською, у 8 – польською; 12. Руханка почергово українською та польською. *Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften*, Bd. II, ed. Adalbert Halma, Gustav Schilling, Wien/Prag 1911, 15-16. Пор. *Burger*, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 116-125 і 246, 250, 254, 256.

¹⁰⁶ *Кордуба*, Утравквізм в гімназії, 26-33.

¹⁰⁷ Стенографічний протокол про засідання депутатів Австрійської державної ради, 225 засідання, 10 сесія, 3 травня 1888 р., цит. за *Burger*, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 122. Пор. *Kann*, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, I, 305.

під тиском польського національного руху польська мова стала там мовою викладання, витіснивши німецьку. Обмежені права отримала й українська мова. Так, Львівський університет був до Першої світової війни єдиною вищою школою, де українська частково мала офіційний статус. Згідно з австрійським правом про національності, такий статус міг бути у вищій школі потрібним: 1) мова лекцій та викладання; 2) мова іспитів; 3) внутрішня службова чи офіційна мова у прямому значенні і мова кореспонденції. Права української мови у цих трьох категоріях були різними.

Найвищим розпорядженням від 27 квітня 1879 р. внутрішню службову мову у Львівському університеті було змінено з німецької на польську.¹⁰⁸ Полонізація університету відбувалася одночасно із запровадженням польської як внутрішньої службової мови у всіх державних установах Галичини.¹⁰⁹ Відповідно, усю службову кореспонденцію мали вести польською мовою. Якщо ж таку кореспонденцію писали українською, то була формальна підстава залишити її поза увагою, так, як це трапилося із деякими листами україн-

¹⁰⁸ «Його цісарсько-королівська Апостольська Величність найвищим розпорядженням від 27 квітня цього року всемілостиво дозволила, аби польська мова, тим же чином і тією ж мірою, що й у розпорядженні від 5 червня 1869 р. (...) у наведених в § 3 цього ж розпорядження відомствах і установах, має бути запроваджена і як службова мова Львівського університету.» Пер. за Станіслав Дністряньський, Права рускої мови у львівським університеті, Львів 1901.

¹⁰⁹ Пор. Спільне розпорядження міністрів внутрішніх справ, культурів і освіти, юстиції, фінансів, торгівлі і землеробства, оборони і громадського порядку від 5 червня 1869 р., ч. 2354 про запровадження польської мови як офіційної мови галицьких державних установ. *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, I, 25 і наст. (Nr. 14).

ських професорів: Михайла Грушевського¹¹⁰ й Олександра Колесси¹¹¹. 22 квітня 1904 р. Верховний суд відмовив українським студентам у задоволенні скарги проти Львівського

¹¹⁰ Лист намісника Леона Пініньського до деканату філософського факультету від 24 травня 1902 р.: «Pan Minister Wyznań i oświecenia reskryptem z dnia 16. Maja 1902 L. 32821 oznajmił, że wobec jasnego brzmienia reskryptu ministryalnego z dnia 5. maja 1879 L. 6275, wydanego na podstawie Najwyższego postanowienia z dnia 27. kwietnia 1879 i ogłoszonego w numerze 33. dziennika rozporządzeń c. k. Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z r. 1879, w myśl którego językiem urzędowym względnie służbowym władz akademickich c. k. Uniwersytetu we Lwowie ma być stosownie do rozporządzenia ministryalnego z dnia 5. czerwca 1869 N. 2354 język polski – uważa za usprawiedliwione stanowisko, zajęte przez kolegium profesorów Wydziału filozoficznego w sprawie pominięcia przez prof. Hruszewskiego przepisów o języku urzędowym i służbowym władz akademickich c. k. Uniwersytetu we Lwowie». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 69. Лист деканату філософського факультету професорові Грушевському від 11 березня 1905 р.: «Wczoraj wpłynęło do Dziekanatu pismo Jaśnie Wielmożnego Pana Profesora w sprawie urzędowej w języku ruskim. Ze względu na obowiązujące przepisy pozwałam sobie zwrócić uwagę Jaśnie Wielmożnego Pana Profesora, że językiem urzędowym uniwersytetu lwowskiego jest język polski, że zatem korespondencya wewnętrzna między członkami ciała nauczycielskiego a władzami akademickimi może się odbywać tylko w tym języku. Wobec tego byłem też zniewolniony złożyć pismo Jaśnie Wielmożnego Pana Profesora ad acta bez załatwienia». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 72.

¹¹¹ Пор. лист намісника Потоцького Z. 71.771/pr. від 6 серпня 1907 р.: «(...) Zarazem uprasza się Dziekanat, aby zwrócił uwagę profesora Kolessy na to, że występując w charakterze urzędowym jako funkcjonaryusz c. k. Uniwersytetu winien J.W. Pan zastosować się ściśle do przepisów obowiązujących względem języka urzędowego i wszelkie podania tudzież sprawozdania w tym charakterze wystosowane do c. k. Namiestnictwa winien na przyszłość reagować w języku polskim.»: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк. 47.

університету стосовно примусового використання польської мови. Тож українські студенти як особи, котрі входили до університетської спільноти, у зносінах з університетом змушені були послуговуватись польською як внутрішньою службовою мовою. У праві бути стороною їм було відмовлено.¹¹²

Права української як мови викладання у Львівському університеті ґрунтувалися на кількох нормативних актах: міністерському розпорядженні від 1 липня 1862 р. ч. 3542, яким ще перед запровадженням у цьому університеті польської мови було визнано право української мови бути мовою викладання поруч з німецькою. Це розпорядження додатково закріплювало права української мови на двох кафедрах з українською мовою викладання, заснованих 23 березня 1862 р. на юридичному факультеті. При призначенні на посади на цих кафедрах, окрім відповідної фахової кваліфікації, вимагалися ще й достатні знання української мови, особливо юридичної термінології.

Кроком до утравкізації Львівського університету стало міністерське розпорядження від 25 березня 1868 р., ч. 2028, яке стосувалося юридичного факультету: поруч із українською, мовою викладання там ставала також польська. Проте визначальною була найвища резолюція від 4 липня 1871 р. чи, властиво, засноване на ній міністерське розпорядження від 11 липня 1871 р. ч. 523 Pr., яке впроваджувало українську та польську мови замість дотеперішньої німецької як мови викладання. Постановлялося, що відтепер знання обох мов

¹¹² Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k. k. österreichischen Reichsgerichts, (1904) Nr. 1254 u. 1255, *Stourzh*, Die Gleichberechtigung, 133. Сторону австрійське право визначало так: «Стороною є кожен, хто користується послугами державних установ. А також усі особи, чії права чи забезпечені законом інтереси можуть бути чи є заторкнуті службовими діями державних установ.» *Handbuch für den Politischen Verwaltungsdienst*, I, 1157.

буде передумовою призначення на посаду доцента.¹¹³ Зважаючи на те, що мовою теологічного факультету, за кількома винятками, була латина, а медичний факультет було засновано лише у 1894 р., усе це свідчило про утраквізацію Львівського університету.

11 вересня 1868 р., попри супротив українських депутатів, Галицький сейм запровадив польську мову мовою викладання в усьому Львівському університеті. Українська залишалася лише на уже наявних кафедрах, на усіх інших кафедрах могла запроваджуватись «за можливістю і потребою». Доцентам залишали свободу вибору мови викладання, студенти могли обирати мову іспитів. Однак цісар цього не санкціонував. Університетське питання знову з'явилося в сеймі 20 жовтня 1869 р., цього разу у зв'язку з проектом українсько-польської угоди Юліана Лаврівського. Цей проект передбачав зрівняння в правах обох мов краю як мов викладання у Львівському університеті. До наявних на юридичному факультеті кафедр мали додатися нові, спершу сім на філософському, відтак і на інших факультетах. Проте цей проект разом з іншими планами угоди не був здійснений.¹¹⁴

¹¹³ Міністерське розпорядження від 11 липня 1871 р., ч. 523: «Його цісарсько-королівська Апостольська Величність найвищим розпорядженням від 4 липня всемілостиво дозволила зняти усі обмеження, що досі стояли на заваді проведенням лекцій польською та українською мовами на юридичному та філософському факультетах Львівського університету і постановила, що в майбутньому усі, хто кандидуватиме на викладачів цих факультетів, повинні могли читати лекції однією із двох крайових мов, і лише у разі виконання цієї умови можуть бути прийняті на посади. Відповідно, усі доценти, які володіють однією із крайових мов, але досі читали лекції німецькою, можуть вільно обирати польську чи українську мовою своїх лекцій.» Пер. за *Дністряньский*, Права рускої мови у львівськiм університеті, 14 -15.

¹¹⁴ Пор. Василь *Мудрий*, Боротьба за огнище української культури в західних землях України, Львів 1923, 38.

На початку 1880-х років мовне питання знову сколихнуло університет. У зв'язку із призначенням Олександра Огоновського професором австрійського приватного права, з'явилася міністерське розпорядження від 3 квітня 1882 р. ч. 5204, яке мало ще раз роз'яснити ситуацію з мовами. Під час відбіркового конкурсу поляки, члени професорської колегії юридичного факультету, вимагали зліквідувати наявну кафедру з українською мовою викладання. Отже, українець Огоновський мав стати професором польськомовної кафедри. У цій ситуації міністерське розпорядження нагадало про те, що попри запровадження польської як внутрішньої службової мови в університеті цісаря Франца у 1879 р., права української мови як мови викладання залишаються недоторканими. Врешті Огоновського призначили професором з українською мовою.¹¹⁵

Все ж, багато аспектів не були врегульованими. На практиці університет дуже швидко полонізувався. Габілітаційні праці українських кандидатів на посади доцентів наштовхувались на перепони. Після смерті професора Огоновського у 1891 р. його кафедра вісім років залишалася вакантною. Габілітаційну працю Костя Левицького, одного із потенційних кандидатів, відхилили без жодного обґрунтування. Так само відхилено було габілітаційне подання, а тоді й сама праця Михайла Зобкова.¹¹⁶ На цю україномовну кафедру га-

¹¹⁵ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1395 – арк. 3.

¹¹⁶ Михайло Зобков (1864-1928) – голова сенату верховного суду в Сараєво. Доцент римського та цивільного права в університеті у Загребі. Дійсний член *НТШ*. Свої роботи публікував німецькою, українською та хорватською мовами. Подавався на доцента Львівського університету. Пор. лист деканату юридичного факультету Університету у Загребі від 11 червня 1908 р. до деканату юридичного факультету Львівського університету: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 751 – арк. 82-83. Його біографія в: 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основана товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон Кузеля, Микола Чайківський, Львів 1908, 15-16.

білітувався поляк Долінські. Такий крок університетського сенату спровокував протести українських студентів, Долінські відмовився від посади і, врешті, кафедру очолив українець, професор Станіслав Дністрянський.¹¹⁷

Про штучні перепони для українських кандидатів під час відбору на посади у Львівському університеті йшлося у запиті послів до Державної Ради у Відні Костя Левицького, Теофіля Окуневського та Євгена Петрушевича від 28 січня 1913 р. В цьому запиті троє юристів покликалися на положення найвищого розпорядження від 4 липня 1871 р.:

(...) Із цих положень для кандидатів руської національності виникає право габілітуватися у Львівському університеті для україномовних лекцій в усіх фахах, а для академічних служб, особливо ж для колегії професорів, обов'язок – за формулюванням найвищого розпорядження – «подібні прагнення молодих фахівців усяким чином підтримувати та заохочувати». Стосовно цього обов'язку відбувається діаметрально протилежне. Польські професори Львівського університету, які навіть всупереч приписам щойно згаданого найвищого розпорядження усіма способами намагаються надати університетові виключно польського характеру, коли мова заходить про викладачів-українців, і на гадці не мають підтримувати подання на *venia legendi*, клопотання про перехід від приват-доцентів до надзвичайних професорів і від надзвичайних до звичайних професорів, поминаючи вже заохочувати подібні старання. Три роки тому д-р Святицький подав на філософському факультеті габілітаційну працю з метою отримати *venia legendi*, але про це колегія професорів досі не надала у Міністерство культів і освіти жодних відомостей. Д-р Рудницький¹¹⁸ на філософському та д-р Вергановський¹¹⁹ на юридичному фа-

¹¹⁷ Пор. *Мудрий*, *Боротьба за огнище української культури*, 41.

¹¹⁸ Згідно з протоколом факультетської комісії від 4 грудня 1907 р. габілітований на приват-доцента географії: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1648 – арк. 1.

¹¹⁹ Міністерство культів і освіти листом ч. 39.464 від 22 вересня 1908 р. підтвердило «допуск судового ад'юнкта д-ра Володимира

культетах вже п'ять років як приват-доценти, ведуть обов'язкові предмети за звичайних професорів, постійно публікують нові наукові розвідки – і, попри це, колегії професорів навіть на думку не спадає запропонувати їх на посади надзвичайних професорів, чи надати їм спеціальні виклади-суплентури. Варто наголосити, що, до прикладу, д-р Рудницький, відомий навіть у німецькій літературі (він викладає географію), не лише може надати відмінні оцінки таких видатних науковців, як проф. д-р Улік з Відня, таємний радник проф. д-р Пенк з Берліна та інших, але й із особливим визнанням згадується у їхніх наукових працях. Попри те, що наукова діяльність д-ра Дністрянського¹²⁰ відома далеко поза межами Галичини, він уже дванадцять років надзвичайний професор на юридичному факультеті, хоча відповідна кафедра звичайного професора вакантна вже 21 рік.¹²¹

Окрім § 19 Конституції, права української мови як мови іспитів були врегульовані ще й другим, третім та четвертим абзацами цісарського розпорядження від 27 квітня 1879 року.¹²² Але правило це діяло лише стосовно ригорозів. Мовне

Вергановського до викладів українською мовою на праві приват-доцента австрійського цивільно-процесуального права» на юридичному факультеті Львівського університету. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 240 – арк. 39.

¹²⁰ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 584.

¹²¹ Копія депутатського запиту від 28 січня 1913 р. знаходиться в особовій справі проф. Іларіона Свенціцького. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 46-47.

¹²² Найвище розпорядження від 27 квітня 1879 р., яке врегулювало питання внутрішньої мови університету, містило також положення про мову іспитів-ригорозів на світських факультетах Львівського університету: «окрім того, Його цісарсько-королівська Апостольська Величність всемілостиво розпорядилися, що іспитовою мовою у строгих іспитах світських факультетів є польська. [...] Водночас кандидатам строгих іспитів дозволено, якщо допущені правилами ригорозів професори володіють відповідними мовами, складати іспити німецькою або українською мовами.

питання усіх інших іспитів, до прикладу, державних, не було врегульоване, тут діяли загальні положення § 19 Конституції. Приводом до недотримання прав української мови як іспитової найчастіше був брак допущених до проведення іспитів українською мовою екзаменаторів. Проте навіть у такому випадку за наявності доброї волі були можливі компромісні рішення: коли український студент-юрист Мирослав Задержковський записався на іспит з політики українською мовою, прийняли рішення, що комісія питатиме польською, а екзаменованій відповідатиме українською.

Брак чітких правил щодо використання української мови на іспитах призводив до того, що таке дражливе питання полишалось на добру чи злу волю польських професорів. Звісно, було багато толерантних професорів, особливо колишніх варшавських чи познанських доцентів, які, як поляки, мали досвід мовної дискримінації у царській Росії чи Пруссії. Інші ж, до прикладу, професор теології Фіялек, класичний філолог проф. Вітковські чи географ проф. Ромер, на іспитах, не соромлячись, давали волю своїм національним антипатіям. Студент-українець незалежно від рівня знань майже не мав шансів здати у них іспит з першої спроби. Не раз студенти були змушені навіть переходити в інші університети.¹²³ Саме шовіністична поведінка окремих професорів чи цілого університетського сенату провокувала українських студентів до більшості акцій протесту із національним підґрунтям, а польських – до антиукраїнських заворушень.

Із цього ж приводу додатково повідомляю ректорат, що екзаменаційні списки та бланки свідоцтв, призначені для використання професорами, які не викладають польською мовою, слід заповняти відповідною мовою і що до усіх протоколів засідань академічних структур необхідно подавати німецький переклад.» Цит. за: *Дністряньский*, Права рускої мови у львівськiм університеті, 35-36.

¹²³ Пор. депутатський запит д-ра Костя Левицького, д-ра Теофіля Окуневського та д-ра Євгена Петрушевича від 28 січня 1913 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 47-48.

3. Поступова зміна соціальної та економічної ситуації на селі

Галичина була передовсім краєм селян та поміщиків. Наслідком економічного та політичного домінування поміщицької шляхти стала недорозвинутість міст. Економічний зв'язок між селом і містом у польській державі був ускладнений. Як і в цілій Східній Європі, поміщикам належали найкращі сільськогосподарські угіддя. Довкола них групувалися хати і поля селян, які мусили відбувати панщину у маєтку та на землях поміщика. Великі землевласники були зацікавлені в тому, аби селяни якнайбільше працювали на них, відповідно селянам залишалось надто мало часу на їхні власні господарства, які до того ж ставали щораз меншими. Особливо важливою для великих землевласників була панщина, яка у більших поселеннях покривала 78,3% усіх робіт, у малих – до 92,7%.¹²⁴

Приєднання до Австрії було для Галичини входженням до значно розвинутішого економічного простору.¹²⁵ І хоча

¹²⁴ На кожен гектар домініальної орної землі панські маєтки у гірських поселеннях отримували 36, у двох інших – близько 50 днів панщини річно. Панщина для землевласників була багатим джерелом безкоштовної робочої сили. Для господарств селян вона була дуже обтяжливою. На одне селянське господарство припадав в середньому 201 день панщини у гірських районах, 211 – у передгір'ї, і до 268 днів у рівнинних поселеннях. На гектар селянської (рустикальної) землі у передгір'ї припадало 20 днів панщини річно, у двох інших районах – по 32 дні. Roman *Zubyk*, *Wirtschaftliche Struktur des Dorfes in Galizien um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*. Sonderabdruck (S. 99-109) (o.O. o.J.) 106-109.

¹²⁵ Karl *Grünberg*, *Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien*, Bd. I-II, Leipzig 1893/94, тит I, 36-37; Józef *Buszko*, *Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowina (=Österreichische*

монархія шляхом економічної оптимізації домоглася від нового коронного краю вищих податкових надходжень, ніж за польського правління до 1772 р., однак аж до розпаду Монархії економічне розшарування між Галичиною та іншими землями Цисляйтанії залишалося суттєвим.¹²⁶

Нова коронна земля зазнала інтенсивних реформ, особливо із запровадженням австрійських законів про селян, покликаних модернізувати її соціальну структуру. Внаслідок цього галицький селянин вперше став суб'єктом права. Кількість панщизняних днів на одне селянське господарство скорочувалась до трьох, у 1782 р. в Галичині було відмінено кріпацтво як персональну залежність селян від панів та регламентовано феодалні повинності.¹²⁷ Запобігаючи подальшому роздрібненню селянських господарств, обмежили їхній поділ при спадкуванні. Також чітко розмежували домініальну (панську) та рустикальну (селянську) земельну власність.¹²⁸

Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 343) Wien 1978; Pavla *Horská*, Die Sozialstruktur der mitteleuropäischen Nationen im Zeitabschnitt des Zusammenbruches Österreichs-Ungarns. In: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI, 3) Wien 1970, 53-123.

¹²⁶ Податками обкладалися не лише селяни, як було у Речі Посполитій, але й панські маєтки. Останні сплачували на середину XIX ст. близько трьох мільйонів рейнських гульденів у рік. Christoph *Marschall von Biberstein*, Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867. Ein konservativer Aufbruch im mitteleuropäischen Vergleich, Wiesbaden 1993, 30.

¹²⁷ Поп. *Rosdolsky*, Untertan und Staat in Galizien; *той самий*, Stosunki poddańcze w dawnej Galicji. T. I-II, Warszawa 1962.

¹²⁸ Незважаючи на це, перехід рустикальної землі до доміній тривав. Між 1787 та 1834 роками до великих землевласників відійшло близько мільйона моргів рустикальних земель. Зменшення дріб-

Йосифінські реформи були спрямовані на зрівняння у правах різних соціальних, національних та конфесійних груп, однак залишали в цілому станovou структуру суспільства. Оскільки українське населення у польській державі утискували в соціальній, політичній, релігійній та культурній сферах, то саме українці найбільше скористали з цих реформ. Підсилювались цими реформами два найважливіші прошарки українського суспільства: селяни та духовенство. Перші десятиліття австрійського панування в Галичині відкрили українцям шлях до громадянської та культурної емансипації. Окрім поліпшення правового та соціального статусу селян, реформи Йосифа II дали їм усвідомлення своїх прав та підсилили їхню самосвідомість. Селянин почав розуміти, що він не зобов'язаний покійно витримувати усі вимоги панів, а може відстоювати свої права.¹²⁹

У Йосифінський час держава підтримувала селянський звичай взаємодопомоги, центральну роль тут відігравала традиційна сільська спільнота – громада. До прикладу, держава сприяла закладенню громадських зерносховищ, т. зв. шпихлірів,¹³⁰ аби селяни в часи врожаю могли спільно створювати запас зерна. Ще у 1782 р., спираючись на досвід роботи таких зерносховищ у чеських землях, галицький службовець Юрій Косович розпочав роботу над зразком статуту

них земельних володінь мало константний характер. Згідно з т. зв. стабільним або Францисканським кадастром 1819 р. 19,5% земельних володінь в Галичині були меншими за два морги. У 1847-1859 рр. таких володінь у земельному кадастрі було 27,2%. Безпосередньо перед аграрною реформою 1848 р. 793 970 селянських господарств займали за кадастром 6 977 016 моргів орних земель. В середньому, на одне господарство припадало 8,7 морга землі. *Вутанович*, Історія українського кооперативного руху, 20.

¹²⁹ *Rosdolsky*, Untertan und Staat in Galizien, 255.

¹³⁰ Від нім. *der Speicher*.

для громадських шпихлірів в Галичині.¹³¹ У 1784 р. Йосиф II наказав окружним управлінням за погодженням із домініями організувати загальну систему таких сховищ та подбати про їхній правовий статус.¹³²

Йосифінські шпихліри стали для галицьких селян поштовхом до роздумів та дій на благо громади. Спогад про них так глибоко вкорінився у свідомості селян, що в голодне десятиліття 1847-1857 рр., аби гуртом боротися з голодом, галицькі селяни спонтанно створювали такі сховища.¹³³ У деяких габсбурзьких краях, до прикладу в Чехії та Моравії, сільські громади створювали при таких сховищах власні кредитні інституції та кооперативи. Українські активісти вже у 70-х роках намагалися відновити традицію взаємодопомоги як одну із форм національного руху.¹³⁴

Інакше склалась доля українських селян у Російській імперії. У той час, коли реформи Йосифа II запобігали руйнівному впливові кріпацтва на селян в Галичині, просвічена російська імператриця одним розчерком пера запровадила кріпосне право для мільйонів українських селян у її імперії. Найважливішим наслідком Йосифінських селянських реформ було правове врегулювання соціального антагонізму між великими землевласниками та селянами. І хоча й у Галичині доходило до селянських заворушень, у більшості конфліктних ситуацій із панами селяни могли апелювати до норм закону. До середини XIX ст. фактично не залишилось жодної сіль-

¹³¹ Андрій Качор, Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України, Winnipeg 1960, 7.

¹³² Іван Франко, Громадські шпихліри і шпихліровий фонд в Галичині 1784-1840 рр. В: Франко, Твори у 50 томах, т. 44 / 2, Київ 1985, 621-698.

¹³³ Качор, Роля «Просвіти», 8.

¹³⁴ Пор. о. Степан Качала, Що нас губить, а що нам помочи може? Львів³ 1874.

ської громади, яка б ще не процесувалася із землевласником.¹³⁵ Наївний монархізм українських селян та їхня лояльність до Габсбурзької монархії, які збереглися аж до її розпаду, ведуть свій початок від реформ Йосифа II. Після смерті імператора-реформатора серед галицьких селян поширилася легенда, що цісар насправді не помер, лиш «злі пани» схопили його і запроторили у в'язницю. Спогади про Йосифа II галицькі селяни зберегли до Першої світової війни.

Міцним соціальним фундаментом українського національного руху могло стати лише селянство. Поразка спроби польського повстання проти Австрії у Західній Галичині 1846 р. стала подарунком долі для молодого національного руху. Повстанці – переважно молоді польські шляхтичі – сподівалися на підтримку селян і намагалися обіцянками про ліквідацію панщини схилити їх до повстання. Селяни ж натомість виявили лояльність до Австрії та допомогли властям у придушенні бунту. Несподівано те, що селяни були саме польської частини Галичини. Вони або затримували повсталих шляхтичів, аби згодом передати їх до рук австрійців, або вчиняли самосуд, вбиваючи їх.¹³⁶

¹³⁵ *Kozik*, *The Ukrainian National Movement in Galicia*, 12.

¹³⁶ У цьому традиційно звинувачують як австрійську адміністрацію – починаючи з канцлера князя Меттерніха та галицького губернатора ерцгерцога Фердинанда д'Есте і закінчуючи окружним старостою Тарнова Брайнлем – так і євреїв, які начебто маніпулювали народом, послуговуючись грошима та спиртним. Пор. Piotr S. *Wandycz*, *The Lands of Partitioned Poland 1795-1918*, Seattle 1974, 128-129; Maria *Kłańska*, *Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846-1914*, Wien/ Köln/ Weimar 1991, 38-55; Moritz von *Sala*, *Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Nach authentischen Quellen dargestellt*, Wien 1867; Іван *Франко*, *Польське повстання в Галичині 1846 (історична розвідка)*. В: *Франко*, *Твори в 50 томах*, Т. 46 / 1, Київ 1985, 352-414; Stefan *Kieniewicz*, *Rewolucja polska 1846 roku. Wybór źródeł*, Wrocław 1950, 3-54; Franciszek *Ziejka*, *Złota*

Галицька різанина 1846 р. відобразила слабі сторони польського національного руху, якому бракувало підтримки широких мас. Це спонукало галицьких українців до подальшої активності у відстоюванні власних інтересів. Аргументом на їхню користь стала мирна поведінка та лояльність східно-галицьких селян. Цю лінію пропонував у своїй книзі *Становище русинів в Галичині*, що вийшла друком німецькою мовою у 1846 р., один із колишніх членів Руської Трійці, Яків Головацький. Окрім антипольського пафосу, у виданій під псевдонімом Гаврило Русин книзі, міститься заклик до австрійського уряду продовжити протекціоністську політику Йосифа II щодо українців у винагороду за їхню вірність.¹³⁷

Цей розрахунок виявився правильним. Відень, зважаючи на обставини, був готовий використати український національний рух проти польських революційних намірів. Цю політичну лінію мав втілити в життя новий губернатор Франц граф Стадіон, що заступив на посаду у 1847 р. і був досить далекоглядним політиком. Оскільки українці були лояльними до Віденського уряду, то, за ініціативою намісника, українським та польським селянам Галичини відмінили панщину вже 16 квітня 1848 р., тобто на п'ять місяців раніше, аніж у всій монархії.¹³⁸ Поспіх пояснюється тим, що намісник хотів випередити польських революціонерів, які після гіркого досвіду 1846 р. прагнули зробити звільнення селян своєю заслугою.

legenda chłopów polskich, Warszawa 1984; *той самий*, Dwe legendy Jakuba Szeli. In: Kwartalnik Historyczny (1969) 831-852; Arnon Gill, Die polnische Revolution 1846. Zwischen nationalem Befreiungskampf des Landes und antifeudaler Bauernerhebung, München 1974.

¹³⁷ Поп. Havrylo *Rusyn*, Zustände der Russinen in Galizien.

¹³⁸ Ця позиція Стадіона стала приводом для певних польських кіл називати його «винахідником» української нації. Поп. Bauer, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie, 283, 291.

Відміна панщини здійснила давні селянські сподівання, однак нове аграрне законодавство, яке незабаром з'явилося, дуже обмежило селянське землеволодіння і землекористування.¹³⁹ Окрім того, селяни повинні були виплатити своїм панам гігантську компенсацію за ліквідацію їхніх повинностей (*індемнізація*). Звільнення селян відбувалося на невігідному тлі голодного десятиліття 1847-1857 років. Тривале недоїдання сільського населення призвело до численних епідемій, включаючи епідемію холери 1856 р. Наслідком стало зменшення чисельності населення краю на понад 400 000 осіб.¹⁴⁰

Селянська реформа 1848 р. засадничо не змінила ситуації на селі. Вона не заклала основ ані для загального економічного розвитку, ані для розвитку селянства. Громадянських прав, рівних з іншими прошарками населення, селяни не отримали. Вони й надалі залишалися в економічній залежності від великих землевласників.

Спершу австрійський уряд зобов'язався власним коштом відшкодувати поміщикам знесення панщини – т. зв. *індемнізація* – однак згодом відкликав свою обіцянку та намагався покрити її за рахунок крайових податків. Після довгих переговорів Центрального уряду з Галицькою адміністрацією край заплатив менше половини індемнізаційного боргу. Решту вирішили покрити протягом наступних 50 років за рахунок опроцентованих облігацій. Протягом того часу цей борг зріс до 220 мільйонів гульденів, які були виплачені банкам та поміщикам. Переважна частина цієї суми не була використана з виробничою метою. Зі свого боку уряд аргументу-

¹³⁹ Поп. *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 9.

¹⁴⁰ Поп. Franciszek *Bujak*, Galicya. Tom I: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo, Lwów/ Warszawa 1908, 47-48; Krzysztof *Zamorski*, Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857-1910, Kraków/ Warszawa 1989, 45.

вав, що через виплату цих сум він не міг робити видатків на культурні потреби краю.¹⁴¹

Найбільшим злом для галицького села була сумнозвісна *пропінація*, яка довгий час поєднувала чинне з 1496 р. виключне право домінії на виробництво та продаж алкоголю¹⁴² із обов'язком підданих селян вибирати певну кількість панського алкоголю, а тоді відробляти додатковою працею в панських маєтках. І хоча разом із відміною селянських повинностей у 1848 р. ліквідувався і цей обов'язок, за панами зберігалось виключне право на виробництво та продаж алкоголю на селі. Із відміною панщини пропінація стала найважливішим джерелом доходів більшості землевласників. Не маючи більше у своєму розпорядженні безкоштовної робочої сили, а також уявлень, як господарювати, оплачуючи найману працю, вони бачили у пропінації свій єдиний порятунок.¹⁴³ Такі поміщики переорієнтовували свої маєтки на вирощування культур, які служили сировиною для виробництва алкоголю. Виробництво ж і продаж алкоголю польська шляхта традиційно, ще з XVI ст., здавала в оренду єврейським винокурам, броварям та шинкарям, забезпечуючи собі максимальні прибутки за якнайменших вкладень коштів. Згідно з офіційними даними, прибутки ці у 1865 р. сягнули п'яти мільйонів гульденів. Для селян же алкогольний гешефт шляхти був убивчим як у духовному, так і в матеріальному сенсі.

Шинки стали центральними інституціями на селі. Школа чи церква були не у кожному селі, шинок був усюди. Він був

¹⁴¹ ЦДІАУЛ – ф. 146 – оп. 30; *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 21.

¹⁴² Поп. Michał *Bobrzyński*, *Prawo propinacyi w dawnej Polsce*, Kraków 1888, 30-34.

¹⁴³ Поп. *Melnyk*, *Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien*, 9.

місцем, де селяни збували свої товари і купували усе необхідне, та місцем товариського спілкування. Там часто працювала сільська самоврядна громада і відбувалися вибори. У 1876 р. один шинок припадав на 233 селян, загалом у Галичині було тоді 23 264 шинки, сільське населення краю споживало щорічно 26 літрів алкоголю на особу.¹⁴⁴ При тому, згідно з польським соціологом Щепановським, галицький селянин з'їдав половину, а продукував лише четвертину того, що їв і виробляв селянин у Європі.¹⁴⁵

Через невпинне поширення алкоголізму серед селян та через пасивність крайової адміністрації, яка перебувала у руках шляхти, греко-католицька Церква самостійно розпочала боротьбу з цим соціальним лихом. У своєму пастирському посланні від 1874 р. її очільник митрополит Йосиф Сембратович наголошував на шкоді алкоголізму і закликав до протидії. Духівництво було зобов'язане читати це послання в усіх церквах на недільних і святкових проповідях. Церкви влаштовували по селах відповідні «місії», завданням яких було запряження якнайбільшої кількості селян щодо цілковитої відмови від споживання алкоголю. У багатьох галицьких селах засновували товариства тверезості, які стежили за дотриманням присяги.¹⁴⁶

Оскільки безпосередніми виконавцями у пропінаційному гешефті були шинкарі-євреї, рух за тверезість набрав виразного антиєврейського спрямування. Причиною були як традиційні християнські упередження, так і страх перед грошовою економікою, що заторкнула й традиційний сільський уклад життя, репрезентантами якої вважали євреїв. Поза

¹⁴⁴ Пор. Володимир *Навроцький*, П'янство і пропінація в Галичині, Женева 1882.

¹⁴⁵ Stanisław *Szczepanowski*, *Nędza Galicyi w cyfrach*, Lwów 1888.

¹⁴⁶ John-Paul *Himka*, *Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*, Montreal 1999, 56–57.

увагою борців за тверезість лишалось те, що властивими бенефіціантами пропінації були поміщики-християни.¹⁴⁷

Прийняте Галицьким сеймом у 1890 р. рішення про викуп коронним краєм права пропінації захищало передовсім великих землевласників, які отримали від галицьких платників податків близько 66 мільйонів гульденів. При тому майже нічого не змінювалось: поміщики стали орендувати це право в коронного краю і передавали його далі своїм дотеперішнім винокурам і шинкарям. Щойно запроваджене у 1911 р. державне ліцензування у цій галузі поклато край таким практикам.¹⁴⁸

Унаслідок реформи 1848 р. у власність селяни отримали рустикальні землі, які були раніше у їхньому спадковому користуванні. Загалом у Східній Галичині 2 461 000 га (44,4%) землі залишилось у руках великих землевласників, у власність селян перейшло 3 069 000 га (55,06%). На той час більше половини селянських господарств становили господарства до п'яти гектарів землі. Число дрібних землевласників, у 1848 р. близько 500 000, зросло у 1875 р. до близько 800 000. Над багатьма тяжіли борги. Безземельні селяни становили у тому ж році близько півмільйона. Окрім причин соціально-економічного характеру, суттєве значення мав необмежений поділ селянської землі при спадкуванні. Одночасно із

¹⁴⁷ Пор. Святослав *Пахолків*, Українсько-єврейське співжиття в Галичині й конструювання національного. В: Україна. Процеси націотворення. Упорядник Андреас *Канпелер*, Київ 2011, 213-225, тут 216; Anna-Veronika *Wendland*, Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Osterreich und Rußland, Wien 2001, 326-337.

¹⁴⁸ *Пахолків*, Українсько-єврейське співжиття, 215-126; *Вутанович*, Історія українського кооперативного руху, 21; Mieczysław *Marasse*, Propinasya w Galicyi i jej wykupno. In: *Marasse*, Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. Krakow 1887, Т. II, 1-21; *Bujak*, Galicya, I, 157, 161, 175.

щораз більшим подрібненням селянської земельної власності великі землеволодіння збільшувались і концентрувалися в руках щораз меншої кількості власників.¹⁴⁹

Ліси й пасовища традиційно використовувались селянами та панським двором спільно. Тому це питання патентом 1848 р. не було врегульоване. Після реформи великі землевласники наполягали на тому, що все, що у патенті не відведено у власність селян, є власністю доміній. Відтоді за користування луками і лісами, за вилов риби у ріках та озерах поміщики вимагали від селян оплати грішми або роботою у панському дворі. Це юридично не врегульоване питання стало приводом для селянських заворушень. Правову базу для вирішення цих конфліктів дав у 1853 р. патент про викуп та регуляцію сервітутів. Після його появи відбулись численні сервітутні процеси, однак через брак кваліфікованого юридичного представництва інтересів селян вони значною мірою були вирішені не на їхню користь. Із загалом 30 733 справ про ліси і пасовища 11 205 було відкинуто взагалі, а у більшості прийнятих до розгляду вимоги сільських громад задоволили лише частково.¹⁵⁰ Усе це викликало у селян почуття безсилля й фрустрацію, які знову ж таки топились в алкоголі.

Ліберальна економічна політика Віденського уряду законом від 1868 р. запровадила вільну купівлю та продаж землі, її обтяження іпотекою, а також дозволила необмежений поділ земельної власності. Іншим законом цього ж року було

¹⁴⁹ У 1848 р. в Галичині було близько 5 000 великих землевласників, у 1859 р. їхня кількість скоротилась до 4 500, а вже у 1875 р. таких було заледве 2 000. У 1848 р. великий маєток мав в середньому близько 300 га, а вже у 1887 р. майже 1 500 га. Ivan Franko, Die Auswanderung der galizischen Bauern. In: *Arbeiter-Zeitung* Nr. 43 (21. Okt. 1892) 2.

¹⁵⁰ Архівні матеріали про регулювання сервітутів у фонді галицького намісництва: ЦДІАУЛ – ф. 146 – оп. 58, 60, 64, 64а, 64б, 94, 97. Пор. Енциклопедія Українознавства, VII, 2758.

запроваджене вільне кредитування, що у галицьких селах навстіж відкрило двері лихварству. Наслідком цього на тлі сильного демографічного приросту стало значне розпорощення селянських землеволодінь. У 1902 р. 42,6% селянських господарств були меншими за два гектари; 37,2% мали від двох до п'яти гектарів, від п'яти до десяти гектарів мали 14,4% усіх господарів. Більш ніж десятма гектарами землі володіли лише 4,9% селян. Частка великого землеволодіння незначно знизилась з 42,1% у 1889 р. до 40,3% у 1902 р. і до 37,8% у 1912 р.¹⁵¹ Багато маєтків були обтяжені іпотеками і продавалися, або пускалися з молотка. Для того, аби їх могли купити селяни, вони були надто великі. Окрім того, не було дешевих кредитів на землю для селян.

Ще однією проблемою було перенаселення на селі. Густота населення у низькопродуктивній аграрній Галичині була порівняльною із густрою населення у високоіндустріалізованих країнах Західної Європи:¹⁵²

Рік	1880	1890	1900
Мешканців на км ²	76	84	102

Перенаселення спричиняло низьку оплату праці спершу в аграрному секторі, а згодом і в зародковій індустрії, що наприкінці XIX ст. призвело до масової еміграції галицьких селян. У проміжку між 1890 і 1900 роками з Галичини емігрувало 26% приросту населення; між 1900 і 1910 роками – 34%. Загалом Галичину від 1890 р. до початку Першої світової війни покинули від 700 000 до 800 000 осіб.¹⁵³ Більшість з них прямували в США чи Канаду, частина – у Латинську

¹⁵¹ Степан Баран, Земельні справи в Галичині (Augsburg 1948) 12; Bihl, Aufgegangen in den Großreichen, 131.

¹⁵² Najdus, Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim, 71.

¹⁵³ Вутанович, Історія українського кооперативного руху, 28. Пор. Zöllner, Geschichte Österreichs, 444-445.

Америку: Бразилію чи Аргентину.¹⁵⁴ Початок розвитку індустрії не поліпшив ситуації.¹⁵⁵ Погані умови праці та вплив великих землевласників, які й досі зберігали віжки влади на селі, стримували приплив селян до нових індустріальних центрів. Ось що із цього приводу писав Іван Франко:

Міста із міською індустрією, розвиток фабрик не відповідали такому розвоєві ситуації із власністю на землю. Ми отримали численний пролетаріат без необхідного для нього резервуару, без фабрик, де б цей пролетаріат міг заробляти собі на життя.¹⁵⁶

Найбільшими індустріальними підприємствами краю були ремонтні цехи залізниці, зорієнтовані радше на сферу послуг та ремонтні роботи, аніж на власне виробництво. Дрібна металургійна та машинобудівельна індустрія могла втриматись на плаву лише завдяки потребам залізниці. Галичина була багата на природні копалини, головно на нафту й озокерит, цинк та свинець, буре вугілля і сіль. 1880-ті роки

¹⁵⁴ Поп. Hans *Chmelar*, *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 14)* Wien 1974.

¹⁵⁵ До аграрного питання та індустріалізації див.: *Hryniuk*, *Peasant Agriculture in East Galicia in the Late Nineteenth Century*; Richard L. *Rudolph*, *The East European Peasant Household and the Beginnings of Industry: East Galicia, 1786-1914*. In: *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*, ed. I.S. *Koropeckyj*, Cambridge Mass. 1991, 339-382.

¹⁵⁶ Ivan *Franko*, *Die Auswanderung der galizischen Bauern*. In: *Arbeiter-Zeitung* 43 (21. Okt. 1892) 2; той самий, *Aus Galizien*. In: *Arbeiter-Zeitung* 46 (11. Nov. 1892) 4-5; той самий, *Die Auswanderungsagenten in Galizien*. In: *Die Zeit* 115 (12. Dez. 1896) 166-167. Поп. Tadeusz *Pilat*, *Der landtafliche Grundbesitz in Galizien (=Statistische Monatsschrift, 18)* Wien 1892; той самий, *Die Auswanderung aus den podolischen Bezirken nach Russland im Jahre 1892 (=Statistische Monatsschrift, 19)* Wien 1893; Claus *Remer*, *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen: Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*, Frankfurt a. M./ Berlin/ Wien 1997, 156-157, 162-163.

стали початком нафтовидобувної промисловості в Східній Галичині. Видобуток нафти сягнув свого апогею у 1909 р. із 2 086 000 тон, що дорівнювало 5% тогочасного світового видобутку нафти. У Східній Галичині налічувалось 332 нафтові підприємства, більшість із них належали міжнародному капіталові.¹⁵⁷ Разом із деревиною продукти нафтопереробної промисловості становили 65% галицького експорту.

Різниця між містом і селом була великою. Їх розділяли не лише різний уклад побуту, економічні та культурні відмінності, а й національні та конфесійні кордони. Міста Східної Галичини, малі чи великі, мали польсько-єврейсько-український характер, на селах домінували українці. Тривалий час українські селяни не мали у містах представників своїх інтересів. І навпаки, містянину, який би міг допомогти селянам із відповідною духові часу економічною самоорганізацією, доступ до села був утруднений.¹⁵⁸

У 1873 р. почалася світова економічна депресія, яка із крахом Віденської біржі охопила і Габсбурзьку монархію. Це, серед іншого, спричинило падіння цін на сільськогосподарську продукцію. Заходів уряду проти зuboжіння сільського населення, як-от закону проти лихварства від 1877 р. та перших субвенцій для сільського господарства, було виразно недостатньо. Найбільшою проблемою стала нездорова ситуація з кредитами. Через борги, які обтяжували селянські господарства, зростала кількість селянських земель, пущених з молотка.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Пор. *Vujak*, Galicya, II, 96; *Mały Rocznik Statystyczny X* (1939) 128; С. Процюк, Нафтова промисловість України. В: Розбудова держави 1 (1954) 11-30; Яків Хонігсман, Проникнення іноземного капіталу в нафтову промисловість Західної України, Львів 1958; той самий, Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) Львів 1971; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, Москва 1954, 380.

¹⁵⁸ Пор. *Олесницький*, Сторінки з мого життя, I, 127.

¹⁵⁹ *Rumpler*, Eine Chance für Mitteleuropa, 463-466.

У Галичині ще на початку 1880-х років каси ощадності були поширені дуже слабо. Із 289 кас по всій Цисляйтанії у Галичині було лише 12, заощадження галичан становили усього 2,5% усіх накопичень у Цисляйтанії. При тому демографічно та географічно Галичина становила чверть усієї австрійської частини монархії. Поширення кас ощадності виглядало так: близько 1880 р. у Нижній Австрії була одна каса на 57 000 мешканців, в Угорщині – на 45 060 мешканців, в Галичині – на 350 000 мешканців.¹⁶⁰

У 1880-х роках в Галичині була ціла низка різних кредитних інститутів. Найзаможніші міста обслуговувала створена 1843 р. Галицька крайова каса ощадності.¹⁶¹ Цей банк був заснований особливим цісарським привілеєм і видавав дешеві кредити. Великі землевласники мали власний кредитний інститут – Галицьке крайове кредитне товариство.¹⁶² Для селян у 1876 р. заснували т. зв. рустикальний банк.¹⁶³ Серед його засновників був греко-католицький митрополит Спиридон Литвинович, князь Кароль Яблоновські, брати-барони Август та Міколай Ромашкани та львівський юрист Др. Фрід. Проте незабаром цей банк дістав погану славу. Його агенти переконували селян на користь високоопроцентованих іпотек із високими коштами адміністрування і штрафними відсотками за протермінування виплати. Такі умови кредитування зруйнували багато селянських господарств. Врешті банк мусили ліквідувати через його власні невдалі спекуляції.

¹⁶⁰ Jerzy *Harwot*, *Szkolne kasy oszczędności ze stanowiska pedagogiki i ekonomii społecznej*, Lwów 1880. 32.

¹⁶¹ Поль. *Galiczyjska Kasa Oszczędności*; нім. *Galizische Landesspar-kasse*.

¹⁶² Поль. *Galiczyjskie Kredytowe Towarzystwo Ziemskie*; Нім. *Landes-Kredit-Gesellschaft*.

¹⁶³ Нім. *k. k. Privilegierte Bauernkreditanstalt*.

Подібна доля спіткала й інший банк, що мав слугувати розвою галицького села. У 1873 р. галицькі староруси, відомі ще як святоюрці, отримали від Віденського уряду концесію на *Общое Рольничо-Кредитное Заведеніє для Галиції та Буковини*. В народі його називали *крилошанським банком*, адже більшість його засновників були високими ієрархами львівської та перемиської греко-католицьких дієцезій. У цьому банку серед іншого були депоновані значні церковні фонди для вдів та сиріт греко-католицьких священників. 1878 р. його перетворили у кредитне товариство з підтримки розвитку сільського господарства, торгівлі та ремісництва. Але спекуляції правління банку довели його до банкрутства. Врятувати банк не змогли навіть мільйонні транші російського уряду, який в такий спосіб хотів підтримати галицьких *русифілів*.¹⁶⁴

Банкрутство обох цих банків компрометувало деяких високих церковних ієрархів і розчарувало тих, хто щиро прагнув долучитися до позитивних суспільних перетворень. Глибоке розчарування переживали і клієнти банків, їхнє банкрутство підірвало довіру до кооперативних інституцій. Оглядаючись у минуле українських кредитних спілок у Галичині, Кость Левицький згадував, наскільки важко було на руїнах обидвох банків закласти основу нової економічної організації.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Качор, Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України, 14.

¹⁶⁵ Кость *Левицький*, Провідні думки нашої кредитової політики в минулому й сучасному, Львів 1937.

4. Народ на шляху до самого себе

Лепольд II (1790-1792) та Франц II (1792-1835) скасували центральні пункти Йосифінських реформ, передовсім тих, що стосувалися селян¹⁶⁶ та освіти.¹⁶⁷ Австрійська держава після Французької революції, яка приголомшила усі європейські монархії, почала, діючи за принципом *omnia novitas periculosa est*, гальмувати, а то й згортати розпочаті у Йосифінське десятиліття реформи. Суспільна та державна ситуації були заморожені та зберігалися незмінними аж до революції 1848 р. Греко-католицька Церква була єдиною інституцією, що не повернулася до свого стану перед 1772 р. За зміненої суспільної ситуації проявились неочікувані наслідки: підняття освітнього рівня клиру призвело до його відсторонення від селян. Тоді як ще у 1780 р. греко-католицький священник серед селян почувався комфортно, його син чи внук у 1830 р. прагнув вишуканішого товариства.

На селі це був панський двір, у місті – польські культурні товариства та салони. Священичий син, доки був у батьківській хаті на селі, говорив українською. Щойно він приїздив на науку до міста, конфронтувався із тим, що освічена верства спілкувалася або польською, або німецькою.¹⁶⁸ Зрозуміло, що вибір робився на користь мови вищої культури. Аж до кінця XIX ст. в родинях греко-католицьких священників говорили польською мовою, навіть коли глава сім'ї був українським патріотом. Схожою була ситуація у Карпатській Україні, лише культурною мовою там вважалася угорська. Ще у 1830 р., під час польського повстання проти Росії, яке дієво підтримували австрійські поляки, греко-католицька семінарія у Львові була одним із вогнищ польського патріотизму.

¹⁶⁶ *Rosdolsky*, Untertan und Staat in Galizien, 249 і наст.; *Bihl*, Aufgegangen in Grobreichen, 127.

¹⁶⁷ *Возняк*, Як пробудилося, 28 і наст.

¹⁶⁸ Поп. *Havrylo Rusyn*, Zustände der Russinen in Galizien, 4.

З 1830-х роках під впливом національних рухів інших слов'янських народів Австрії з'явилася цікавість до власних традицій, яка стала основою національної свідомості. Починалося це зацікавленням народною мовою і впровадженням її у літературу. За схемою Мірослава Гроха розпочалася фаза А українського національного руху: фаза, що починається з сенсифікації окремих осіб до усього народного та патріотизму і завершується національною агітацією.¹⁶⁹

Окрилені романтичним піднесенням в літературах західних сусідів, активісти українського національного руху прагнули чогось подібного і для своєї рідної мови. Прорив стався з літературним дебютом Маркіяна Шашкевича. До його літературного таланту додався організаторський хист Якова Головацького та науковий склад розуму Івана Вагилевича. Усі троє поставили собі за мету пробудження (відродження) українського народу та заснували літературне угруповання *Руська Трійця*. Два десятки молодих її членів були майже виключно семінаристами чи священниками, лише двоє з них мали світські професії. Точний час заснування цього гуртка невідомий, фактом є те, що з'явився він після польського повстання 1830-1831 рр.

Значний зв'язок освіченої української молоді з польським Листопадним повстанням мав два пояснення: по-перше, російські поляки були представниками іншого середовища, аніж поляки Галичини, по-друге, тогочасний стан свідомості українців відрізнявся від пізнішого. Тенденції до самобутності підсилювались як із Заходу – працями чехів та словаків,¹⁷⁰ так і з українського Сходу.¹⁷¹

¹⁶⁹ Пор. *Hroch*, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, 24 і наст.

¹⁷⁰ Тому візією майбутнього Руської Трійці була справедлива федерація слов'ян.

¹⁷¹ Передовсім це були праці Івана Котляревського та фольклорні збірки *Малоросийские песни* Михайла Максимовича. Схожі фольк-

Справді революційний політичний вплив мав альманах *Русалка Дністрова*, виданий українською мовою у 1837 р. Ця поезія впровадила розмовну мову галицьких українців у літературу і непрямо довела, що галицькі українці користувалися тією ж мовою, що й українці у царській Росії.

У XIX ст. галицьке українство вагалось між малоросійською (українською), польською, німецькою (австрійською) та російською орієнтацією.¹⁷² Значна частина полонізованої української шляхти вважала себе *gente Rutheni, natione Poloni* – за походженням русини, за нацією поляки. Неасимільована освічена верства, передовсім еліта греко-католицької церковної ієрархії, уникала однозначної відповіді та вдовольнялася назвою *русини*. Частина – передовсім молоді та незаможні люди – вважала русинів не окремою нацією, а лише частиною українського (малоросійського) народу, більшість котрого жила у Російській імперії. Окрім того, була незначна група, яка вважала себе частиною великоруської нації «від Карпат до Камчатки».¹⁷³

В австрійській державі освіченій українській еліті був, серед іншого, відкритий доступ до німецькомовної культури, погляди якої, до прикладу, німецьку ідею освіти, українці радо переймали. Метою цієї просвітницької ідеї, що з'явилася в другій половині XVIII ст., було витворити із населення народ, а з нього – автономний колективний суб'єкт історії.¹⁷⁴

лорні збірки з'являлися і в Галичині: *Pieśni polskie i ruskie ludu galickiego*, Вацлава Залеского (1833) та *Руське весілля* Йосипа Лозинського (1835).

¹⁷² Феодосій Стеблій, Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX ст. – «Слово перестороги» Василя Подолинського. В: *Записки НТШ*, Том 228, Львів 1994, 434-487, тут 437, 456.

¹⁷³ Пор. *Турій*, Греко-католицька церква, 19.

¹⁷⁴ Aleida Assmann, Arbeit am nationalen Gedächtnis: eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee, Frankfurt a. M. / New York 1993, 40.

Становлення це мало відбуватися шляхом освіти та просвітництва, тобто першочергово на рівні культури, а не на рівні політичної сили. Ця модель розвитку здавалася відповідною до тогочасної ситуації політично недопривілейованих українців. Йоган Готтфрід Гердер пристосував класичне поняття освіти до окремих народів та їхніх самобутніх культур.¹⁷⁵ Слов'янським народам, а отже, й українцям, залишалось лише перейняти готові формули для витворення власної ідентичності та активного її розвитку.

З проголошення у 1848 р. політичних свобод найбільше скористали поляки, які заснували у Львові свій політичний орган – *Центральну Національну Раду*¹⁷⁶ – та сформували польську національну гвардію. На початку революції видавалося, що поляки й українці досягли згоди.¹⁷⁷ Проте що більше польський рух переслідував свої національні цілі та наполягав на відновленні польської державності, то очевиднішими ставали для українців питання: Чи хочемо ми назад у Річ Посполиту? Яке місце ми у ній отримаємо? Що станеться з правами, набутими кляром і селянами? Що буде із панщиною? І, врешті, чи є ми самобутнім народом зі своїми власними інтересами?

З іншого боку, Віденський уряд теж старався про симпатії українців. Властиво, у 1848 р. галицькі українці ще не були готові до виходу на політичну арену як самостійна нація. Однак слабкість польського середнього класу та, відповідно, домінування у польському національному русі шляхти зумовили

¹⁷⁵ Поп. Johann Gottfried Herder, Über die neuere deutsche Literatur. In: Herder, Frühe Schriften 1764-1772, ed. Ulrich Gaier, Frankfurt/ M. 1985, 803. Holm Sundhaussen, Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie, München 1973.

¹⁷⁶ Поль. *Centralna Rada Narodowa*.

¹⁷⁷ Іван Франко, Задушні дні у Львові 1848 р. В: Франко, Твори (у 50 томах), т. 46/1, 528-537, тут 529.

те, що українці, які склалися переважно з селян, поступово почали замислюватись над власним національним рухом.¹⁷⁸ Конкретних рис український рух набрав щойно під час революції. 2 травня 1848 р. була заснована Головна Руська Рада під керівництвом єпископа Григорія Яхимовича.¹⁷⁹ Це була перша українська політична організація. Її маніфест від 10 травня проголошував українців однаково незалежним народом як від росіян, так і від поляків. Галицькі українці – частина української нації, що живе на теренах Російської та Габсбурзької імперій.¹⁸⁰ Було сформульовано політичну програму із трьох пунктів. Перше завдання – збереження віри та зрівняння у правах із римо-католицизмом обряду, Церкви та клиру. Друге завдання – плекання національності, передовсім мови: у шкільництві, шляхом видання часописів та книжок рідною мовою, а також зрівняння її в правах у публічних установах. Третій пункт наголошував на тому, що усі цілі повинні досягатися легальним шляхом. Наприкінці закликалося до вірності цісареві, до миру із націями-сусідами і до заснування місцевих рад.¹⁸¹

У травні-червні 1848 р. на конгресі слов'ян у Празі українці висунули чергові національні вимоги. Переважно українська Східна Галичина мала бути відокремлена від Західної та об'єднана з іншими етнографічно-українськими землями монархії – Північною Буковиною та Північно-Східною Угор-

¹⁷⁸ *Грицак*, Нарис історії України, 51. Пор. тут і далі *Hroch*, *Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts*, 214-215.

¹⁷⁹ Пізніше головування перейняв греко-католицький священник, о. Михайло Куземський.

¹⁸⁰ Текст маніфесту у: *Возняк*, *Як пробудилося*, 142 і наст. Він був оприлюднений трьома мовами – українською, польською та німецькою.

¹⁸¹ Як наслідок було створено мережу із 50 місцевих рад.

щиною в єдину українську коронну землю.¹⁸² Проте вимога ця до 1918 р. реалізована так і не була. Віденський уряд уникав будь-якого територіального перерозподілу у межах усієї монархії, бачачи у цьому загрозу для консервативної монархії. Окрім того, представники національного руху галицьких українців брали участь в установчих зборах райхстагу в Кромержіжі. Делегацію українців очолював керівник *Головної Руської Ради* єпископ Яхимович.¹⁸³

Проте багатьох освічених українців, передовсім академічну молоддь, не влаштовувала однобока орієнтація *Головної Ради* на Відень. Оскільки революційний табір Галичини був представлений польськими політиками, значна частина демократично мислячих українців солідаризувалися з поляками. Ставлення українців до поляків було не однозначним. З одного боку, бачилася спільна боротьба проти централізму, з іншого – дедалі виразнішим ставав національний антагонізм. Частина польських демократів проголосила своєю метою створення литовсько-українсько-польської держави. *Centralna Rada Narodowa* визнавала рівність культурних прав поляків та українців. Проте до довготривалого об'єднання таки не дійшло. Більшість польських політиків не була готова надати українцям рівні з поляками права у майбутній польській державі, оскільки вважала український національний

¹⁸² *Bihl*, Aufgegangen in den Großreichen, 128; *Kann*, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, I, 327-328. В межах програми підтримки ідеї поділу Галичини на українську та польську частини було зібрано 200 000 підписів.

¹⁸³ *Kann*, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, I, 327; *Andreas Gottsmann*, Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg: Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage, Wien 1995, 61-63; *Rosdolsky*, Die Bauernabgeordneten im konstituierenden Reichstag; Кость *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914, т. I, Львів 1926, 49; пор. *Bohachevsky-Chomiak*, The Spring of a Nation.

рух штучним. Єдиною суттєвою відмінністю, як зауважив польський історик Стефан Кеневіч, було те, що більшість польських демократів вважали українців австрійським винаходом, а шляхта – росіянами.¹⁸⁴

Революція у Галичині завершилася в листопаді 1848 р. поразкою польських повстанців у Львові.¹⁸⁵ Фаза консолідованої на підставі конфесії національності досягла у галицьких українців свого апогею. Однак тонкий прошарок духовенства був не в змозі втілити програму в життя та втримати вже досягнуте. Для реалізації поставлених елітою цілей потрібна була ширша соціальна база.¹⁸⁶ Просвітництво селян вимагало часу й відповідних політичних та соціальних умов. Завданням молодого національного руху було звільнитися від видавання бажаного за дійсне і взятися за культурний розвиток та економічну підтримку селянства.¹⁸⁷

Революція 1848 р. стала початком інституціоналізованого українського громадського життя в Галичині. Цього року з'явилося одразу два політичні товариства: *Головна Руська Рада*, що проіснувала до 1851¹⁸⁸ р., та полонофільський *Руський*

¹⁸⁴ Stefan Kieniewicz, Adam Sapieha (1828-1903) Lwów 1939, 340, 351.

¹⁸⁵ Пор. Франко, Задушні дні у Львові 1848 р.

¹⁸⁶ Пор. Radzik, Instytucjonalny rozwój ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej; Józef Chlebowczyk, O prawie do bytu małych i młodych narodów: Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX wieku) Warszawa/Kraków 1983. Тоді сформульована Василем Подолинським мета домогтися незалежності України ще не знайшла підтримки. Візію цю він описав у своїй польськомовній книзі: Bazyli Podoliński, Słowo przestrogi, Sanok [1848], пор. Стеблій, Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття, 444-462.

¹⁸⁷ Пор. Rudnytsky, The Ukrainians in Galicia under Austrian Rule, 396.

¹⁸⁸ Руська Рада була відновлена у 1870 р. як русофільське товариство. Народна Рада народовців з'явилася щойно у 1885 р., але її назва мала чіткий зв'язок із традицією 1848 р.

Собор, який, щоправда, припинив діяльність того ж року.¹⁸⁹ *Головна Руська Рада* заснувала дві культурні інституції: *Галицько-Руську Матицю*, яка постала 16 червня 1848 р. за зразком однойменних товариств із підтримки народної освіти та сприяння науці в інших слов'янських народів монархії,¹⁹⁰ та *Народний Дім*.¹⁹¹

Між 19 і 26 жовтня 1848 р. під егідою *Галицько-Руської Матиці* засідали збори із 118 освічених українців, переважно духовенства, які мали розробити програму підтримки української мови, опрацювати граматику та правопис.¹⁹² Більше стали зважати на українську мову і державні уста-

¹⁸⁹ Про полонофільські тенденції греко-католицького духовенства див.: Олег *Турій*, Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848-1849 років. В: Записки Наукового Товариства імені Шевченка, Том ССХХVIII: Праці історично-філософської секції, Львів 1994. 183-206.

¹⁹⁰ Безпосереднім зразком тут були сербська (заснована 1828 р.) та чеська (1830 р.) матиці. Два активісти чеської матиці, Яхім та Піхлер допомагали у створенні української матиці. Ідея такого товариства виникла ще в березні 1847 р. *Возняк*, Як пробудилося, 153. *Галицько-Руська Матиця* конституціонувалася у 1850 р., її статут було офіційно підтверджено щойно 13 серпня 1861 р. *Гнатюк*, Наукове Товариство імені Шевченка у Львові, 34.

¹⁹¹ Ділянку у центрі Львова на місці університету, що згорів під час революційних подій 1848 р. для будівництва *Народного Дому* у 1849 р. подарував уряд, звели його у 1851-1864 рр. Органам влади його статут подали у 1853 р., офіційна реєстрація відбулася щойно у 1869 р. Пор. там само.

¹⁹² Засідання мало дев'ять секцій: теологічну, правничу, філософську, природничу, шкільну, української мови, давньої та нової української літератури, церковно-слов'янської мови. Одним із завдань було напрацювання власної наукової термінології та підготовка підручників. Яков *Головацький*, Историческій очеркъ основанія Галицко-Руской матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія, Львѣвъ 1850.

нови.¹⁹³ Збірники державних¹⁹⁴ та крайових¹⁹⁵ законів з 1849 р. почали виходити кириличними літерами українською мовою. Як визнання культурної самотності українців слід сприймати і заснування кафедри української мови та літератури у Львівському університеті у 1849 р.

Під час революції консервативна частина греко-католицького духовенства, передовсім церковні ієрархи, сподівалися

¹⁹³ У зв'язку із запровадженням української мови як рівноправної мови державного управління з'явився відповідний підручник для державних службовців, написаний чехом Карлом Владіміром Піхлером. Karl Wladimir Pichler, *Kurzgefasste Russinische Sprachlehre*, Lemberg 1849.

¹⁹⁴ Общій законѡвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австрій. Оригінал німецькою: *Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich*. Виходив у Відні з грудня 1848 р. Поп. Michael Moser, «Austroruthenisch?» – *Der Wiener «Вѣстникъ» als Zeitung «für die Ruthenen des österreichischen Staates»*. In: *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest*, ed. Michael Moser, András Zoltán (=Slavische Sprachgeschichte, 4) Wien 2008, 29–100; той самий, Українська («руська») версія «Общого Вѣстника законѡвъ державныхъ и правительства» (1849–1852), «Вѣстника законѡвъ державныхъ для королевствъ и краѣвъ въ державнѡй думѣ заступленныхъ» (1870–1895/1896) і «Вістника законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній» (1895/1896–1918). В: *Австрія й Україна в контексті європейської інтеграції та співробітництва. Матеріали науково-практичної конференції, відп. ред. Міхаель Мозер, В. Андриющенко, Відень/ Київ 2005, 33–45.*

¹⁹⁵ Всеобщій Дневникъ земскихъ законѡвъ и правительства для коронной области Галиціи и Володимиріи [...]; німецька назва: *Allgemeines Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Galizien und Lodomerien [...]*; польська назва: *Powszechny Dzieńnik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomerii [...]*. Виходив у Львові з 1849 р.

для себе підтримки уряду. Як вдячність за вірність очікували виконання усіх вимог *Головної Руської Ради*. Коли ці сподівання не виправдались, а прихильного до українців намісника графа Франца Стадіона замінив польський шляхтич граф Агенор Голуховський,¹⁹⁶ клерикальні кола, що називали себе старорусинами чи святоюрцями, огорнув розпач. У час неоабсолютизму святоюрці продовжували політичну лінію *Головної Руської Ради*, а отже, орієнтувалися на уряд у Відні.¹⁹⁷

Передовсім через свою залежність від ієрархів серед святоюрців *polens volens* опинялися також і менш консервативні, тісніше пов'язані із селянами священики. Заробити на життя, отримати місце праці, перейти на вищу посаду греко-католицькі священики чи службовці і загалом інтелігенція могла лише за підтримки святоюрців.¹⁹⁸ Ще до періоду автономії великому впливові церковної ієрархії намагалися протидіяти польські політики. В липні 1866 р. Галицький сейм припинив дію розпорядження від 1847 р., яке під час номінування на пароха обмежувало права світських патронів, переважно польських поміщиків, на користь єпископів та політичної адміністрації. Метою було посилити залежність пароха від патрона і послабити вплив греко-католицьких ієрархів.

Те, що українська інтелігенція складалася переважно із духовенства, визначило роль старорусинів як єдиних націо-

¹⁹⁶ Агенор граф Голуховський старший (1812-1875) – губернатор Галичини (1849-1859), міністр внутрішніх справ (1859), намісник Галичини (1866-1867 та 1871-1875). Пор. Bronisław Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich 1846-1859. In: *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej»*, Tom 28 (1900) Zesz. 3-12; *Свистунь*, Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь, 159-162.

¹⁹⁷ М. Миколаевич [Матвій Стахів], Москвофільство, його батьки і діти: Історичний нарис, Львів 1936, 34.

¹⁹⁸ Пор. Олесницький, Сторінки з мого життя, 128f; Bernard Kalicki, *Kwestia ruska*, Lwów 1871, 35.

нальних політичних представників в епоху неоабсолютизму. Це було відображенням недорозвиненої соціальної структури, у якій бракувало світської освіченої верстви.¹⁹⁹ У церковній площині ця орієнтація виявлялася в особливому плеканні східного обряду. Так званий пуризм²⁰⁰ поширився ще й тому, що рядові священники часто не розрізняли між греко-католицькою та православною Церквами.²⁰¹ Як наслідок зростала симпатія до православ'я і, через очевидне нерозуміння його ситуації та обставин, до царської Росії. Військові поразки, яких у 1859 р. Австрія зазнала від Франції та Італії, а у 1866 р. і від Прусії, актуалізували у Габсбурзькій монархії національне питання. Маленьке королівство П'ємонт виявилось найбільшим переможцем воєн 1859 та 1866 років. Йому вдалося об'єднати розділену Італію та стати зразком для інших поділених народів Європи.²⁰² Окрім того, Австрія втратила свої підстави претендувати на лідерство серед німецьких земель у Центральній Європі. Усе це загрожувало перетворити імперію на механічне об'єднання різних національностей. Тому монархія була змушена шукати підтримки угорської, польської та чеської національних еліт. Зближення із поль-

¹⁹⁹ Це підтверджує вислів консервативного польського політика з Кракова, Станіслава Тарновського: «Ця партія (старорусини), фатальна як для українців, так і для поляків, легко знайшла в українських селянах свій інструмент. Як відомо, українці ще не достатньо сформоване суспільство, що, окрім народу, не має власної освіченої верстви, а вплив на цей простий народ, очевидно, мають ті, хто близькі до нього географічно, мовно та конфесійно». Stanisław Tarnowski, O sesyi zimowej z roku 1865-66. In: *Przegląd Polski* I/1 (1866) 144-145.

²⁰⁰ Пор. Saurer, Die politischen Aspekte der Bischofsernennungen, 144.

²⁰¹ Олесницький, Сторінки з мого життя, I, 37-39.

²⁰² Висловлюючи кожен свої національні сподівання, поляки стали вважати Галичину майбутнім польським, а українці – українським П'ємонтом.

ською елітою простежуємо у призначенні 1859 р. польського губернатора Галичини Агенора графа Ґолуховського на посаду міністра внутрішніх справ.

1860 р. цісар Франц Йосиф видав т. зв. жовтневий диплом, який розширював права коронних земель та закладав основи їхньої майбутньої автономії. Відповідно до нього, у 1861 р. свою роботу зміг розпочати Галицький сейм. Процес цей перервало польське повстання в Росії 1863-64 рр. Під час повстання Галицький сейм було розпущено, 24 лютого 1864 р. цісарський уряд оголосив в Галичині стан облоги.²⁰³ Проте вже у 1865 р. Віденський уряд повернувся до своєї федералістської політики. Безперспективність спроб розв'язати польське питання шляхом повстань спонукала польських політиків до готовності йти на компроміс. Відома заява Галицького сейму від 10 грудня 1866 р. завершила період повстань і стала символічним виявом лояльності щодо Дому Габсбургів.²⁰⁴

Польсько-австрійська угода надала польській еліті коронного краю значні політичні права. Так, за однією з умов угоди намісником Галичини завжди мав бути поляк. Те ж саме стосувалось посади міністра у справах Галичини у Відні. У внутрішній галицькій політиці польська еліта отримувала цілковиту свободу дій. У компетенції крайового сейму опинились питання культури, освіти та соціального забезпечення. Реформи 1860-х років закріпили монопольне право польської еліти на політичний вплив у краї. Офіційними мовами в автономній Галичині стали польська та українська. У чотирьох західних округах діяла лише польська, у дванадцяти східних – також і українська. Мовою державних установ була польська, за винятком кореспонденції із центральним урядом та

²⁰³ *Das kaiserliche Manifest vom 24. Februar 1864.* In: Gustav Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Bd. I: 1848-1869, Wien/Leipzig 1902, 160-166.

²⁰⁴ *Marschall von Bieberstein*, *Freiheit in der Unfreiheit*, 50-51.

військовими, де користувалися німецькою. Польською мовою послуговувався і крайовий сейм. Польське формулювання законів вважалося оригіналом, українське – перекладом. Регламент сейму дозволяв використання української мови в обговореннях. Цензове виборче право зумовлювало те, що представництво українців у сеймі обмежувалось 15%. У віддяку за надані польській еліті преференції в Галичині польські політики через свій парламентський клуб²⁰⁵ безумовно підтримували урядову політику. З огляду на постійну загрозу обструкції з боку чеських депутатів голоси *кола польського* були для уряду дуже важливими.

Із досягненням галицької автономії давні протиріччя у польському таборі не зникли. Серед невдоволених досягнутим, які прагнули більшого, варто передовсім згадати засноване навесні 1868 року *Національно-демократичне товариство* під проводом Францішека Смольки.²⁰⁶ Він вимагав для Галичини однакових прав із Угорщиною та був прихильником перетворення Габсбурзької монархії у федерацію п'яти найважливіших коронних земель: німецької Австрії, Угорщини, Чехії, Галичини та Хорватії. Іншу позицію займали *станьчики*²⁰⁷ – група краківських консерваторів. Кількісно мала, але інтелектуально дуже впливова, ця група посідала центральне місце у польському політичному житті. Її представники були на найважливіших позиціях та задавали тон у польській політиці. Різко антиросійського спрямування, вони прагли компромісу із українцями Галичини та Росії. Але у цьому пункті краківські консерватори не могли протистояти опоріві т. зв. *подоляків*²⁰⁸ – консервативного політичного угруповання великих землевласників у Східній Галичині, які, на відміну від західногалицької шляхти та магнатів, най-

²⁰⁵ Відомий як *Koło polskie*.

²⁰⁶ *Towarzystwo Narodowo-Demokratyczne*.

²⁰⁷ Поль. *stańczycy*.

²⁰⁸ Поль. *podolacy*.

більшу загрозу відчували з боку молодого українського руху та займали в українському питанні безкомпромісну позицію.

Посилення польського впливу супроводжувалось розколом українського табору. Провідні українці почувалися зрадженими австрійським урядом, адже він залишив їх один на один із значно сильнішими поляками. У пошуках аргументів за власні національні права частина української освіченої верстви звернулася до політичної та культурної традиції Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Інша частина, т. зв. русофіли, орієнтувалися на Російську імперію. Їхнім гаслом було: «Краще втопитися у російському морі, аніж у польському болоті.» Деякі, як Яків Головацький, професор української мови та літератури у Львівському університеті, виїхали в Росію.²⁰⁹ Русофіли заперечували самостійність українців і бачили галицьких українців частиною великого російського народу. Політичною силою вони себе задекларували в серпні 1866 р., за місяць після поразки австрійців під Садовою.²¹⁰ З огляду на слабкість монархії очіку-

²⁰⁹ Стосовно цього лист президії намісництва у Львові до Львівського Університету № 139 від 16 червня 1868 р.: «Згідно з повідомленням Його Ексцеленції Пана Міністра Культів та Освіти від 2. 6. ц. р. ч. 4473 цісарське посольство в Санкт-Петербурзі отримало офіційне повідомлення, що професор Яків Головацький отримав у Вільні посаду голови наукового комітету (...) із платнею 3000 рублів.» ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 437 – арк. 63. За австрійським законодавством поступлення на державну службу іноземної держави було підставою для позбавлення австрійського громадянства. Після відкритого проти Головацького дисциплінарного провадження, бо «останнім часом він віддалився від Львова» і самовільно перервав свою діяльність як професора Львівського університету, академічний сенат позбавив Головацького «посади та платні». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 437 – арк. 9, арк. 60. Пор. Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40-80 годы XIX века, Москва 1975, 144-146.

²¹⁰ Пор. *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 90.

вали її швидкого розпаду, що мало б уможливити приєднання Галичини до Росії. Русофіли сподівалися і на фінансову підтримку російського уряду, але їхні знання про Росію обмежувались, переважно, російською частиною України. Те, що їм здавалося близькою Росією, було насправді Східною Україною. Поступово русофіли перебрали на себе керівництво найважливішими інституціями українців: *Галицько-Руською Матицею* та *Народним Домом*. Протягом двох десятиліть після угоди 1867 р. русофільська орієнтація домінувала у політичному та суспільному житті галицьких українців.

Невдоволення освіченої верстви поєдналося із наївною вірою галицьких селян у доброго і сильного російського царя. Вдячність селян Віденському урядові за звільнення 1848 р. у наступні десятиліття послабила боротьба за ліси й пасовища, які відійшли здебільшого поміщикам. Ліберальна економічна політика Віденського уряду у 1860-х роках зліквідувала багато старих обмежень: вона дозволила вільну купівлю та продаж земель, накладення арешту на селянські господарства. Усе частіше селяни ставали жертвами лихварів та спекулянтів, багато з них унаслідок цієї політики уряду втратили усе своє майно. Окрім того, авторитет цісаря підірвали військові поразки 1859 та 1866 років.

На противагу цьому російський цар міг похвалитися певними успіхами: у 1861 р. він звільнив селян, у 1863 р. – придушив польське повстання. Його реформи на Правобережній Україні пішли селянам на користь та засвідчили те, що цар карає польських землевласників та потребує селян як противагу панам. Серед галицьких селян поширилися чутки, що скоро прийде російський цар, прожене єврейських орендарів, покарає польських землевласників і розділить їхню землю поміж селян. Наївна віра у російського царя мала передовсім соціальне, а не національне підґрунтя, проте через відому галицьку національну й соціальну ситуацію вона водночас мала антипольське та антиєврейське забарвлення. Окрім того, для селян, що називали себе русинами, російське дорівню-

вало русинському. Тому й царя вони називали «руським царем», не розуміючи різниці між «російський» та «руський».²¹¹ Те, що проросійська орієнтація в Галичині брала верх саме тоді, коли в Росії українська культура потрапила у дуже складну ситуацію, могло мати фатальні наслідки для молодого українського національного руху. Проте сподіваної підтримки з Росії русофіли не отримали, незначну фінансову підтримку їм надавали лише російські слов'янофіли.²¹²

Домінування русофілів у громадському житті галицьких українців не сприяло посиленню національної та соціальної свідомості українського селянства. Активна на початках діяльність *Галицько-Руської Матиці* стала із посиленням русофільських тенденцій значно млявішою. Вперта антипольська політика русофілів, їхні мовні та культурні концепти на перспективу виявились контрапродуктивними. Їхня пасивність у питаннях освіти та просвітництва населення призвела до того, що два десятиліття, протягом яких емансипація українців могла значно просунутися вперед, було змарновано.

Поруч із конфесією, завдяки якій українці у Йосифінський час стали греко-католицькою нацією, від часу *Руської Трійці* на перший план поступово почала виходити народна мова²¹³ та основана на народній національна культура. Наголошувалось на значенні та цінності власної мови. Як і в інших національних рухів, мова стала ключем для розкриття суті

²¹¹ Пор. Михайло *Павлик*, *Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу*, Львів 1906, 11; John-Paul *Himka*, *Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire*. In: *Russian History/ Histoire Russe* 7/1-2 (1980) 125-138.

²¹² *Зарубежные славяне и Россия*, 203-209.

²¹³ Пор. Peter *Brock*, *Ivan Vahylevych (1811-1866) and the Ukrainian National Identity*. In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 111-148.

народу, відкривала йому доступ до самобутнього культурного простору.²¹⁴

Оформленням культурної мови займаються насамперед ті соціальні прошарки, що задають тон розвитку суспільства. Оскільки в українців цією верствою було духовенство, то саме на нього лягло завдання перетворити українську у сучасну, придатну до використання у всіх галузях мову.²¹⁵ Значною частиною виборюваної ідентичності стало усвідомлення наявності власної самобутньої культурної традиції. На цій основі, використовуючи термінологію П'єра Бурдьє, постав національний габітус – необхідна для становлення нації міфологія.²¹⁶ Згадка про рідну мову давала можливість відмежуватися від поляків та сприяти розвитку власної культури. Це привело до поступової внутрішньої консолідації народу та зовнішнього відсторонення від світу польськомовної культури.

²¹⁴ Про значення мови у національному становленні, до прикладу, пор.: Robert McColl *Millar*, *Language, Nation and Power. An Introduction*, Basingstoke 2005, 154-198; *Language, Nation and State. Identity Politics in a Multilingual Age*, ed. Tony *Judt*, Denis *Lacorne*, New York 2004; *Nation und Sprache: die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, ed. Andreas *Gardt*, Berlin 2000; Theo *Sundermeier*, *Kultur und Nationalismus im Rassenkonflikt Südafrikas*. In: *Kultur und Konflikt*, ed. Jan *Assmann*, Dietrich *Harth*, Frankfurt/M. 1990, 263-286, тут 265.

²¹⁵ Поп. Michael *Moser*, *Das Ukrainische im Gebrauch der griechisch-katholischen Kirche in Galizien (1772-1859)*. In: *Das Ukrainische als Kirchensprache*, ed. Michael *Moser*, Wien 2005, 151-241; Oleh *Turij*, *Die griechisch-katholische Kirche und die ukrainische nationale Identität in Galizien im 19. Jahrhundert*. In: *Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, ed. Hans-Christian *Maner*, Norbert *Spannenberger* (=Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 25) Stuttgart 2007, 41-49.

²¹⁶ Поп. Pierre *Bourdieu*, *Language and Symbolic Power*, Oxford 1992, 168.

Прояснимо ще раз, про що тут йшлося. Аби отримати власну, ґрунтовану на своїй культурі ідентичність, галицьким українцям спершу потрібно було відмежуватися від культури польської. Переваги та суспільний престиж, які гарантувала приналежність до польської культури – ось небезпеки, з якими у момент свого зародження зіткнулася українська самосвідомість. На противагу цьому відмежування від росіян, яке було першочерговим завданням українців у Російській імперії, не грало в Галичині такої важливої ролі. Відкриття фронту в одному напрямку відкривало можливість пошуку братерської підтримки з іншого напрямку. Пошук власної культури та ідентичності слугував передовсім відокремленню від поляків як найближчих сусідів. Оскільки безпосередніх контактів із росіянами не було, не було й тертя, а відповідно і потреби відмежовуватись від цієї слов'янської нації. Чехи, інший подібний приклад, десятиліттями підтримували культурний та політичний зв'язок із росіянами, шукаючи у них підтримки проти німців. Це пояснює і те, чому частина українського національного руху та греко-католицького духовенства у своїй боротьбі із поляками зайняла проросійську та проправославну позицію.

Мова була найбільшою проблемою у становленні української ідентичності в Галичині у другій половині XIX століття. Єдиної нормативної граматики української мови тоді ще не було.²¹⁷ Додатково ускладнювало творення національної ідентичності і те, що близько 85% українців жили в Російській імперії, а усвідомлення себе єдиною нацією було ще дуже слабке. Виникало питання, чи слід розмовну мову народу та фонетичний правопис вводити в літературу? Чи літературна мова повинна базуватися на церковно-слов'янській мовній

²¹⁷ Пор. Міхаель *Мозер*, Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови. В: Україна. Процеси націотворення. Упорядник Андреас *Kanneler*, Київ 2011, 111–123; George Y. *Shevelov*, Die ukrainische Schriftsprache 1898–1965: Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte, Wiesbaden 1966.

традиції та етимологічному правописі, при чому розбіжності із російською відійшли б на задній план? У цьому питанні погляди націоналістів та популістів різнилися. Врегулювання українського мовного питання в Галичині зайняло ціле століття і поділялося на три фази.²¹⁸

Першою вважається т. зв. війна абеток,²¹⁹ що завершилася рішенням на користь кириличного шрифту на письмі, а саме у його етимологічному варіанті.²²⁰ Прихильником латинського шрифту у 1830-х роках був автор граматики української мови Осип Лозинський, якого підтримував відомий віденський славіст, словенець Єрней Копітар. Копітар був прихильником австрославізму і виконував функцію цензора слов'янських книжок у Відні. У жорсткій опозиції до обох був Маркіян Шашкевич. Головним аргументом проти латиниці було те, що вона навстіж відчинить двері полонізації. Отже, не дивно, що у 1850-х роках перший поляк-намісник Галичини Агенор граф Голуховські старший справді намагався переконати міністра освіти Лео графа Туна запровадити для українців латинську абетку. Мотивував цю пропозицію Голуховські тим, що це буде превентивним засобом проти русифікації українців.²²¹ Центральний уряд, дослуха-

²¹⁸ *Magocsi*, Ukrainian Heritage Notes: The Language Question in Galicia, 19.

²¹⁹ Пор. Jakob *Glowacki*, Zur galizischen Schrift- und Sprachfrage, Lemberg 1860.

²²⁰ «Війна абеток» тривала між 1834 та 1861 роками, пор. *Левицький*, Історія політичної думки, I, 70-71.

²²¹ Пор. Richard *Wenedikter*, Die Karpathenländer. In: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried *Hugelmann*, Wien/Leipzig 1934, 685-738, тут 690-691; *Gruchala*, Rząd austriacki, 18; *Łoziński*, Aгенор hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 181-187; Franciszek *Podleski*, Zagadnienie «ukraińskie» na tle stosunków austriackich, Lwów 1935, 30-32; *Свистунь*, Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь, 99-109. Це було темою і у 1880-х роках: Sitzungs-

ючись до бажань українців, узалежнив своє рішення від позиції останніх. У зібраній з цієї нагоди комісії українці виступили рішуче проти «польської абетки для української мови»²²² і комісія висловила за збереження кирилиці для української мови.²²³ Йозеф Їречек, віденський славіст і високий службовець Міністерства культів і освіти, у 1871 р. міністр освіти, у своїй доповідній записці²²⁴ безрезультатно висловився на користь латинського шрифту із чеськими діакритичними знаками.²²⁵

Другою фазою була конкуренція т. зв. фонетичного шрифту, що орієнтувався на сучасну вимову і оснований на старослов'янській письмовій мові граматику. Шрифт, яким друкувалися книги для українського населення Габсбурзької монархії на переломі ХІХ-ХХ століть, зазнав значних змін, пройшовши від церковно-слов'янського, орнаментально-кириличного до модерного українського шрифту після 1900 р. Те, що модерне і більш відповідне особливостям мови пись-

protokoll und Erkenntnis des Reichsgerichtshofes vom 25.04.1882 über die Verwendung der kyrillischen Schrift in den Verhandlungen mit den ruthenischen nationalen Institutionen mit der galizischen Statthaltereie angeführt bei *Stourzh*, Die Gleichberechtigung, 255-258.

²²² Stefan *Kaczala*, *Polityka Polaków względem Rusi*, Lwów 1879, 300.

²²³ Усі нюанси роботи комісії зібрані у виданій Ставропігійським інститутом книзи: *Die ruthenische Sprache und Schriftfrage in Galizien*, Lemberg 1861.

²²⁴ Поп. Joseph *Jireček*, *Über den Vorschlag, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben*, Wien 1859.

²²⁵ *Magocsi*, *The Language Question as a Factor in the National Movement*, 229; Günther *Wytrzens*, *Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Ein Beitrag zur Wiener Druck- und österreichischen Kulturgeschichte (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., 460 und Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft, 8)* Wien 1985, 15.

мо довго не могло взяти гору, пояснюється спротивом духовенства проти т. зв. *громадянського шрифту*.²²⁶

Ці дві фази тривалий час відбувалися лише у межах тонкої верстви освічених українців. Спроба зробити на церковно-слов'янській основі мову культури та освічених людей пояснюється претензіями духовенства на роль еліти. Приватно вони переважно говорили польською. Із селянами говорити чужою мовою панів не хотіли й намагалися утворити нову, власну панську мову, аби відрізнятись від простих селян.²²⁷

В останньому десятилітті XIX ст. традиціоналістська тенденція стрімко втрачала значення, на пеший план виходила народність. Третя, популістська фаза позначена інтенсивним зверненням до народної мови та її діалектів. Згодом стали орієнтуватися на мову наддніпрянської України та на творення загальнонаціональної літературної мови.²²⁸

Лінгвістичний розвиток був пов'язаний із змінами у провідній верстві українців. У ліберальній атмосфері ранніх 1860-х років поступово ставала помітною нова генерація української інтелігенції. Вона сформувалася після Революції 1848 р. і була продуктом німецькомовної неоабсолютистської системи освіти.²²⁹ На протигагу старшій генерації, що визнавала свою приналежність до старорусинства, молода генерація називала себе *народовцями*. Це були молоді люди, романтично захоплені усім народним, які висловлювались за національну самобутність українців. У 1863 р. у Львові

²²⁶ *Wytrzens*, Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke, 15.

²²⁷ Пор. *Шах*, Між Сяном і Дунайцем, I, 238-258.

²²⁸ Пор. Міхаель *Мозер*, Причинки до історії української мови, Вінниця³ 2011; Олена *Гузар*, Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX століття. Автореферат дисертації, Львів 1994; та сама, Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX століття, Тернопіль 2010.

²²⁹ Пор. Олександр *Барвінський*, Споминки з мого життя, т. I, Львів 1912, 22-69; *Олесницький*, Сторінки з мого життя, 55-78.

з'явилися два перші гуртки народовців. Менший утворювали студенти світських факультетів університету, більший – студенти греко-католицької семінарії. Львів'яни гуртувалися довкола молодого теолога Данила Танячкевича.²³⁰ Згодом з'явилися нові гуртки молоді інтелігенції, рекрутовані переважно із гімназистів старших класів, до яких часто долучалися і молоді гімназійні вчителі. Центрами цих гуртків були Перемишль, Самбір, Станиславів, Тернопіль, Бережани та Чернівці, але першим зареєстрованим товариством народовців стало товариство *Січ*, спілка українських студентів у Відні.²³¹ На противагу старорусинам та русофілам, чийми провідниками було духовенство, рухом народовців керували світські інтелектуали.²³²

Подібно до товариств української інтелігенції в російській Україні перші гуртки народовців називали себе *Громадами*.²³³ Товариства ці плекали тісні контакти з українцями Росії. Окрилені реформами Олександра II, вони мали значний вплив на розвиток народовців. Одночасно із лібералізацією суспільного життя у частини східноукраїнської інтелігенції та аристократії розвинувся заснований на симпатії та філантропському співчутті до селян інтерес до народної мо-

²³⁰ Іншими провідниками народовців були: Володимир Шашкевич (син Маркіяна), Ксенофонт Климкович, Федір Заревич, Євген Жарський.

²³¹ Віденське студентське товариство *Січ* було засноване у 1867 р., одразу після вступу в силу закону про товариства. Пор. Наталь Вахнянин, *Спомини про заснування «Січі»*. В: «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні, ed. Зенон Кузеля, Микола Чайківський, Львів 1908, 8-13.

²³² Зокрема університетські професори брати Огоновські, філолог Омелян та юрист Олександр, а також гімназійні професори Юліан Романчук, Наталь Вахнянин, Дем'ян Гладилович, Олександр Борковський, Василь Ільницький, Омелян Партицький та ін. Пор. *Олесницький*, Сторінки з мого життя, 132-137.

²³³ Там само, 78-101.

ви та культури, т. зв. *мужикофільство*, чи *хлопоманство*.²³⁴ Написаний народною мовою *Кобзар* Тараса Шевченка став початком модерної української літератури.²³⁵ Східноукраїнська інтелігенція сприймала передовсім соціальну складову цієї поезії, бачила у ній протест проти кріпацтва, заскорузлості та кастового егоїзму. Галицькі ж українці бачили у поезії Шевченка передовсім маніфест національного духу.²³⁶

Попри конфлікт, у який народовці зайшли із старорусинами, обидва рухи попервах намагалися залишатися в межах тих самих інституцій. Проте вже у 1860-х роках почалось їхнє інституційне розходження.²³⁷ На початках сили молодих народовців були надто слабкими, аби змагатися із старорусинами. Причиною цього було передовсім упередження греко-католицького духовенства супроти молодого інтелігенції. Переважно ліберальні та агностичні інтелектуали молодшого покоління не знаходили відгуку у духівництві. Багато хто з них жваво цікавився соціалістичною теорією, що ще більше лякало духовенство і давало йому підстави вважати, що українофіли пов'язані із соціалізмом та антирелігійною діяльністю.²³⁸ Так звані процеси соціалістів проти представни-

²³⁴ Пор. Іван *Лисяк-Рудницький*, Інтелектуальні початки нової України. В: *Лисяк-Рудницький*, Історичні есе, Т. I, Київ 1994, 173-183. Енциклопедія Українознавства, IX. 3591; Українська Загальна Енциклопедія, III, 1111.

²³⁵ Про це: George G. *Grabowicz*, *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Sevcenko*, Cambridge Mass. 1982.

²³⁶ Пор. Іван *Франко*, Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. В: *Франко*, Твори (у 50 томах), т. 45, Київ 1986, 424-425.

²³⁷ Спільною організацією русофілів та народовців певний час було засноване товариство *Руська Бесіда*, яким вони керували по черзі. Врешті, *Руська Бесіда* перейшла до народовців, русофіли заснували власне *Русское Казино*. Навесні 1864 р. *Руська Бесіда* заснувала перший український професійний театр.

²³⁸ Пор. Микола *Кравець*, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст., Львів 1964, 209; Elżbieta

ків молодій українській інтелігенції у 1877 та 1878 роках підсилювали ці підозри. Українські селяни і надалі довіряли представникам духовенства, передовсім сільським парохам. Вони ж, передовсім через свій консерватизм, залишалися із русофілами.

Тому засноване у 1868 р. молодю інтелігенцією товариство народної освіти *Просвіта* довго не могло вийти із початкової фази і, як заплановано, докластися до підвищення рівня освіти селян. Серед 64 народовців-засновників *Просвіти* був лише один священник: парох села Лоп'янка, Осип Заячківський. Від імені духовенства виступати він не зважувався, тож говорив завжди від імені народу.²³⁹ При усій пасивності русофілів їхнє засноване у 1874 р. культурне товариство *Михайла Качковського* вже у 1878 р. налічувало 181 філію супроти восьми філій *Просвіти*.²⁴⁰ Перші друковані органи народовців теж, здебільшого, існували не довго.²⁴¹

Hornowa, *Українські obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji (1876-1895)* Wrocław 1968, 13-14; Степан *Трусевиц*, Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70 роках XIX ст., Київ 1978, 164-165; Елена де *Vitte*, Путевыя впечатлѣнія (съ историческими очерками) Лѣто 1903. Буковина и Галичина, Київ 1903, 186-187.

²³⁹ Пор. Івань *Белей*, Двадцять и пять лѣтъ исторіи товариства «Просвѣты», Львѣвъ 1894, 12; Жанна *Ковба*, «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу, Дрогобич 1993, 13-14.

²⁴⁰ Михайло *Павлик*, Про русько-українські народні читальні. В: *Павлик*, Твори, Київ 1985, 237. Пор. Сергей *Шеголевъ*, Украинское движеніе, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма, Київ 1912, 60; Павел *Гонцусъ*, Зарубежная Русь в борьбѣ за свою національно-культурную самобытность. Народно-просвѣтительная дѣятельность Общества имени Михаила Качковскаго вѣ Галицкой Руси, основаннаго просвѣтителемъ ея о. Іоанномъ Наумовичемъ, Полтава 1909.

²⁴¹ Зокрема: *Вечерниці* (1862-1863), *Мета* (1863-1865), *Нива* (1865), *Русалка* (1866), *Русь* (1867). Народовецький часопис *Правда*

У 80-х роках ситуація змінилася. Великим ударом, що змінив ситуацію, став процес русофілів 1882 р.²⁴² Попри те, що найвідоміші обвинувачені – Іван Наумович та Венедикт Площанський – були виправдані, під час слідства виявились прикрі подробиці діяльності русофілів, зокрема їхні зв'язки з російським урядом. Після процесу Віденський уряд змусив греко-католицького митрополита Йосифа Сембратовича, який толерував русофільські настрої свого клиру, піти у відставку. Сильвестр Сембратович, проавстрійськи налаштований племінник митрополита, який замінив його на посаді, рішуче припинив зв'язки духовенства з русофілами. За його керівництва греко-католицька ієрархія зблизилася з народовцями. Відтоді русофіли поступово втрачали вплив на українство Галичини.

Протягом 1880-х років провідні позиції у громадському житті Галичини перейняли товариства та друковані органи українофілів. У 1885 р. народовці заснували політичне товариство *Народна Рада* на чолі з Юліяном Романчуком. Аби стільки досягнути, народовці мусили виявити готовність до компромісів. Їхній рух набирал консервативних рис, що обі-

виходив з 1867 р. із різними перервами до 1880 р., коли його змінило *Діло*, згодом – найбільша українська щоденна газета. Пор. *Гнатюк*, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 37; *Мирослав Романюк*, *Марія Галушко*, Українські часописи Львова 1848–1939 рр., Т. I: 1848–1900 рр., Львів 2001.

²⁴² Поштовхом до нього стала агітація русофілів за перехід із греко-католицизму до православ'я. Конкретним предметом судового розгляду була участь провідних русофілів – Івана Наумовича, Венедикта Площанського, Адольфа Добрянського і його доньки Ольги Грабар – у переході греко-католицької громади Гнилички у Збарзському окрузі на православ'я. Пор. *Франко*, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Ч. I, Львів 1910, 292-310; *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 195-196; *Saurer*, Die politischen Aspekte der Bischofsernennungen, 176-177; *Wereszycki*, Pod berłem Habsburgów, 218; *Kieniewicz*, Adam Sapieha, 377 i наст.; *Gruchala*, Rząd austriacki, 29.

цяло тонкому прошаркові освічених містян кращий контакт із низовим греко-католицьким духовенством, а тим самим і доступ до українського селянства. З іншого погляду, народівці, які стали консерваторами, втратили привабливість в очах багатьох молодих українських інтелектуалів.²⁴³

Із середини 1870-х років викристалізувалась група молодих інтелектуалів, які виступали водночас проти русофілів і народівців. Не задовольняло їх те, що і старорусини, і народівці обмежували свою діяльність питаннями національної культури. Вони, натомість, прагнули надати українському національному рухові модерного європейського характеру. Представники цієї групи – Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький та ін., – перебуваючи під впливом Михайла Драгоманова, визнавали свою прихильність до соціалізму. Тим самим в українському громадському житті Галичини з'явилася третя течія – радикали.²⁴⁴ Вони видавали власну пресу²⁴⁵ та займалися соціалістичною пропагандою серед українських селян та робітників. Соціалістично налаштована українська молодь не могла поєднати візію майбутнього її «безісторичного народу з його рудиментарною соціальною верхівкою» із бюргерською моделлю суспільства. «Нерозв'язане селянське питання та утиски на національному ґрунті» забезпечували «стрімке поширення ідей революційного соціалізму».²⁴⁶

²⁴³ Пор. *Himka*, *Socialism in Galicia*, 44-45.

²⁴⁴ Пор. Петро *Шкраб'юк*, *Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) Львів 2012.*

²⁴⁵ Перший часопис радикалів, *Громадський друг*, з'явився у 1878 р. Через виразно соціалістичний характер публікацій два перші накладу вилучила поліція. Спроби видати цей часопис цього ж року під іншими назвами – *Дзвін* і *Молот* – теж завершувались конфіскацією. У 1881-1882 рр. радикали видавали часопис *Світ*.

²⁴⁶ *Emily Rosdolsky, Roman Rosdolsky. Leben, Motive, Werk. In: Roman Rosdolsky, Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker, Berlin 1979, 7.*

АВСТРІЙСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ

1. Шкільне питання у процесі націотворення

Освіта для галицьких українців, так само як і для інших т. зв. «безісторичних» селянських народів Габсбурзької монархії, була важливим програмним пунктом їхньої національної політики.¹ Вже перші спроби сформулювати власну українську політику в 1848-1849 рр. передбачали розвиток власної освітньої системи: поліпшити якість освіти у народних школах, українізувати східногалицькі середні школи та Львівський університет. Досягнення, порівняно із намірами, виявились скромними. Українцям вдалося отримати єдину кафедру в Львівському університеті та до другої половини 1860-х років стримати полонізацію німецькомовних середніх шкіл Східної Галичини. В іншому ж українці вдовольнилися німецькою мовою викладання. Захисна позиція українців у питаннях освіти в перші десятиліття після Революції 1848 р. пояснюється внутрішньою слабкістю та ще не ясною орієнтацією молодого українського національного руху. Наступові польського «старшого брата» могли протиставити хіба апелювання до «тата цісаря» у Відні.

Ситуація змінилася із прийняттям законів про автономію, коли Відень за підтримку урядової політики передав полякам владу в Галичині. Галицька автономія відбулася не у формі єдиної угоди чи основоположного правового акта, а розвинулася у сплетіння різноманітних законів та приписів. До цього плетива належав і земельний крайовий закон від

¹ Поп. *Bauer*, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, 270-292.

22 червня 1867 р. про мову викладання у народних та середніх школах. Він відміняв у них німецьку як мову викладання і запроваджував польську, чим надавав громадській освіті виразно польського національного характеру.²

Права української мови як мови викладання юридично не були загально врегульовані. У народних (початкових) школах закон від 22 червня 1867 р. надавав право вирішувати про мову викладання тим, хто утримував школу, що у більшості випадків означало сільську громаду. Якщо ж громада діставала на утримання школи дотацію із публічних коштів, рішення громади мало бути затверджене Крайовою шкільною радою. Через бідність більшість українських сільських громад потребували допомоги з крайового бюджету,³ а це, відповідно до закону, значно обмежувало їхні права у виборі мови.⁴ Як наслідок, усі публічні народні школи Східної Галичини отримали утравквістичний характер. Але, на відміну від інших коронних земель Цисляйтанії, де народні школи, поруч з інституціями державного управління та місцевого

² Пор. *Majorek*, Die Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie, 70; *Goldinger*, Nationality Question in Austrian Education; *Sirka*, The Nationality Question in Austrian Education, 55-59.

³ Пор. Євгеній *Олесницький*, Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів державных и краевых, розпоряджень властей шкільных и рішень Трибуналу адміністраційного, Львів 1890, 16-18.

⁴ Закон від 22 червня 1867 р., ст. II: «Якщо народна школа отримує доплату із публічних фондів, тоді право визначати яка мова – польська чи українська – повинна бути мовою викладання, надається громаді разом із Крайовою шкільною радою, а саме: рішення громади підлягає затвердженню шкільною радою». *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, I, 25. У 1886 р. було 1 603 публічні та три приватні українські народні школи. У 1911/1912 шкільному році було 2 542 публічні та 9 приватних українських народних шкіл. Польськими у 1886 р. були 1379 публічних та 86 приватних, а у 1911/1912 роках – 3 200 публічних та 130 приватних народних шкіл.

самоврядування, були полями бою за рівноправність мов, народна шкільна освіта загалом залишалася поза увагою українського національного руху. Оскільки бракувало передовсім верстви інтелігенції, національна енергія була спрямована на середню освіту.⁵

Рішення про запровадження української мови у державній середній школі приймав Галицький сейм.⁶ Це означало, що заснування української гімназії було можливим лише за згодою сейму, тоді як заснування польської гімназії такого погодження не потребувало. Ситуація ця була для монархії винятковою, бо загалом запровадження мови викладання у середніх школах погоджувалось лише з Міністерством освіти у Відні. Важливою складовою галицької автономії було самоусунення Відня від мовної політики у шкільництві та передача цього важливого питання у руки польської еліти краю.⁷

Автономні права у галузі освіти втілювала в Галичині заснована 1868 р. у Львові Крайова шкільна рада: крайова інституція, яка здійснювала нагляд за елементарною, професійною та, частково, за середньою освітою. Номінально головою Крайової шкільної ради був намісник, на практиці ж ці функ-

⁵ Пор. Ярослав *Біленький*, *Українські приватні школи в Галичині*, Львів 1922, 5; *Stourzh*, *Die Gleichberechtigung*, 166-189; *Burger*, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*.

⁶ Закон від 22 червня 1867 р., ст. VII: «Про зміни щодо мови викладання у середніх школах, які утримуються із публічних фондів, а особливо у середніх школах, які домагаються поступового розширення викладів українською через запровадження останньої в окремих головних чи побічних паралельних класах або згодом у цілих гімназіях чи реальних школах відтепер вирішуватиме сейм за погодженням із представниками адміністративних округів». *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, I, Nr. 14, 25.

⁷ До цього: Michał *Bobrzyński*, *Z moich pamiętników*, Wrocław 1957, 173. Також *Stourzh*, *Die Gleichberechtigung*, 60; Piotr S. *Wandycz*, *The Poles in the Habsburg Monarchy*. In: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 261-286, тут 275-279.

ції виконував заступник голови. Рада налічувала 22 члени, лише троє з них були українцями.⁸

Конфронтовані із значною перевагою поляків, галицькі українці потребували понад десятиліття, аби у нових, значно гірших, аніж були до галицької автономії, умовах виробити цілеспрямовану освітню політику.⁹ Конкретних результатів можна було досягти лише шляхом тривалих переговорів у сеймі. Після українізації Академічної гімназії у Львові у 1874/75 навчальному році¹⁰ усі подальші зусилля на шляху до нових україномовних гімназій наштовхувались на перепони. До 1895 р. повністю українською була лише одна гімназія. За відповідну гімназію у Перемишлі боротьба у сеймі тривала із 1884 по 1887 рік. Після усіх зусиль сеймова більшість погодилася лише на запровадження у тамтешній гімназії паралельних класів з українською мовою викладання.¹¹

Тривала боротьба за це яблуко розбрату навчила українську політику, що у переговорах із непоступливою польською більшістю можна досягти лише скромних результатів. 4 жовтня 1884 р. український депутат сейму Юліян Романчук¹² запропонував внести зміни до статей II та V крайового

⁸ Пор. Wojciech M. *Bartel*, Zur Geschichte des galizischen Landes-schulrates 1867-1918 (=Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 114) Wien 1977, 346-356.

⁹ У 1870 р. греко-католицький митрополит Йосиф Сембратович звертався у намісництво із протестом проти дискримінації україномовних учнів у східногалицьких гімназіях.: ЦДІАУЛ – ф.178 – оп. 1 – спр. 21.

¹⁰ Українізація Академічної гімназії відбувалася шляхом щорічного впровадження чергового україномовного класу. ЦДІАУЛ – ф. 178 – оп. 2 – спр. 337, пор. *Burger*, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit, 179.

¹¹ Пор. *Sirka*, The Nationality Question in Austrian Education, 123-124.

¹² Юліян Романчук (1842-1932). Гімназіальний вчитель, політик, публіцист, із 1909 р. член *Наукового Товариства ім. Шевченка*. У

закону про мову викладання, які дали б змогу запровадити паралельні класи. Паралельні класи з українською мовою мали бути запроваджені всюди, де цього домагались батьки чи опікуни щонайменше 25 учнів.

У своїх висновках щодо подання Романчука Крайова шкільна рада висловила протидію такого засадничого механізму, мотивуючи це тим, що не мала змоги всесторонньо вивчити це питання. На засіданні сейму 24 січня 1887 р. було прийнято рішення про те, що українська мова повинна залишитися мовою викладання в Академічній гімназії у Львові, а також про запровадження паралельних україномовних класів у гімназії в Перемишлі. У всіх інших школах запроваджувати українську мову слід було лише «у межах обґрунтованої потреби».¹³

Суттю відомої як *нова ера* польсько-української угоди 1890 р. було створення нових державних гімназій з україн-

1863-1898 рр. працював вчителем у Другій (німецькій), а у 1868-1900 рр. – в Академічній гімназії у Львові. Із 1883 по 1895 роки був депутатом Ляндтагу, де з 1889 по 1895 рік керував Українським клубом. Один з ініціаторів відомої як *нова ера* польсько-української угоди 1890 р., згодом став її противником. Із 1891 р. до розпаду монархії був членом Державної ради у Відні, у 1901-1910 та 1916-1917 роках очолював там Український парламентський клуб. Романчук був співзасновником та першим головою Національно-демократичної партії (1899-1907). Із 1896 по 1906 роки був головою *Просвіти*, окрім того, активно працював у педагогічних товариствах *Руське Товариство Педагогічне* та *Учительська Громада*. Перед Першою світовою війною разом з Євгеном Олесницьким та Костем Левицьким Романчук визначав тон політики галицьких українців. Пор. Ізидор *Сохоцький*, Будівничі новітньої української державности в Галичині. В: Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. (=Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства, 8) New York/ Paris/ Sydney/ Toronto 1961, 91-101.

¹³ ЦДІАУЛ – ф. 146 – оп. 4 – спр. 4384; Rozprawa nad wnioskiem posła Romanczuka [...] w Sejmie Galicyjskim dnia 2. i 4. stycznia 1886 r. przeprowadzona [...], Lwów 1886, 2.

ською мовою викладання, а також інші зміни у галицькій системі освіти на користь українців. Батьками цієї вдалої, хоч і короткотривалої угоди були, з українського боку, помірковані *народовці* з кола Юліяна Романчука та Олександра Барвінського, з польського – краківські консерватори.¹⁴

Спроби політичного зближення між поляками та українцями почалися з 1860-х років. У 1861 р. польські політики безуспішно намагалися здобути підтримку греко-католицького митрополита Спиридона Литвиновича для своїх клопотань у справах автономії перед централістським німецько-ліберальним кабінетом Антона Шмерлінґа.¹⁵ З польського боку ідею порозуміння з українцями пропагувала група західно-галицьких консерваторів, які називали себе *станьчиками*. Антиросійськи налаштовані, краківські консерватори сподівалися знайти у молодому українському рухові природного союзника проти Росії.¹⁶ Противниками будь-якого порозуміння з українцями були консервативні польські політики зі східної Галичини – *подоляки*. Вони стали рупором інтересів

¹⁴ Феденко, Український громадський рух у ХХ ст., 43.

¹⁵ Питання галицьких українців було для Шмерлінґа важливим аргументом проти польського прагнення автономії. Українці ж очікували виконання їхніх національних вимог від уряду Шмерлінґа, а не від польських політиків, тому проігнорували польську пропозицію. Насправді ж, польські політики на той час не мали ще жодної реальної влади в Галичині і тому не були здатні на жодні поступки. Пор. Czesław Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w latach 1888-1908*, Toruń 1996, 26-27.

¹⁶ Ось думка їхнього провідного політика Станіслава Тарновського: «Чи в нашому інтересі протистояти розвиткові руської нації? Ні (...) якщо це плем'я добре почуватиметься у окремій національності, воно неминуче стане ворогом Все-Росії. Тому в інтересах поляків та їхнім обов'язком є допомогти русинам, аби їм у їхній національності було комфортно». *Tarnowski, O sesyi zimowej z roku 1865-1866*, 144.

східногалицької польської шляхти, яка у зрості національної та соціальної емансипації українців бачила пряму загрозу своїм панівним позиціям в економіці та політиці.

З українського боку через компроміси з польською верхівкою переваги для української справи сподівалися здобути помірковані народовці. Так, поміркований голова народо-вців, Юліян Лаврівський, якого за підтримки Адама Потоцького та Леона Сап'єги обрали віце-президентом сейму,¹⁷ був наприкінці 1860-х років ініціатором чергової спроби порозуміння з поляками. Противники політики компромісу були і в українському таборі. Будь-яке порозуміння з поляками відкидали *русофіли*. Проти зближення з польською панівною верхівкою виступала і молодша генерація *радикалів*. Доки народовці через перевагу поляків чулися зобов'язаними до вимушеного союзу із русофілами, їхні спроби порозуміння з поляками були дуже обмеженими. Чітку політичну позицію вони змогли зайняти щойно коло 1880 р., коли відійшли від русофілів.¹⁸

¹⁷ Лаврівський, окрім врегулювання мовного питання, а саме паралельного використання польської та української як офіційних мов, вимагав численних поступок у галузі освіти. Польська сторона до цього готова не була. Після надання автономії із широкими повноваженнями для польських політиків прихильників порозуміння з українцями стало значно менше. До того ж під час виборів 1873 р. підтвердилася сильна позиція русофілів. *Олесницький*, Сторінки з мого життя, I, 149; *Gruchala*, Rząd austriacki, 25-26; *Partacz*, Od Badeniego do Potockiego, 32-33.

¹⁸ Спершу політики-народовці вважали, що відрізняються від русофілів лише поглядами на мовне питання. Але незабаром стало зрозуміло, що русофіли маніпулювали народовцями і через співпрацю хотіли інтегрувати їх у свій рух. Розчаровані народовці з 1880 р. вирішили зайнятися самостійною політичною діяльністю. *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 177-180; *Барвінський*, Споминки з мого життя, II, 79-92.

Наприкінці 1880-х років українське питання стало проблемою міжнародної політики. Стосунки між Австро-Угорщиною та Росією на той час погіршилися через конфлікт їхніх інтересів на Балканах. Союз трьох імператорів у 1887 р. розпався. У Відні та Берліні міркували, чи не розіграти проти Росії українське питання.¹⁹ Українська карта видавалася зручнішою за польську, бо її використання не вступало в колізію з німецькими інтересами. Окрім того, лояльність галицького населення у випадку війни з Росією могла виявитись життєво необхідною. Досягти її для себе Відень міг подоланням русофільських впливів та примиренням українофільської течії з поляками.²⁰

Такі плани відповідали уявленням т. зв. австрофільської фракції українського національного руху в Росії, згуртованої довкола Володимира Антоновича та Олександра Кониського.²¹ У цій ситуації київські політики визнали найближчою метою зацікавити українським питанням як Віденський уряд, так і польську адміністрацію Галичини, і отримати в той спосіб нові поступки для галицького українофільського руху. Для цього Антонович використовував свої особисті зв'язки із польськими політиками, окрім того, на україн-

¹⁹ Ще у 1884 р. Отто фон Бісмарк висловлював супроти австро-угорського міністра закордонних справ Густава Кальнокі думку, що Австрія мала б змінити свою політику щодо українців і застосувати українське питання у своїй політиці щодо Росії. У січні 1888 р. в берлінському часописі *Gegenwart* з'явилася стаття філософа Едуарда фон Гартманна з ідеєю, у випадку перемоги над Росією, створити з українських областей Російської імперії Королівство Київ. Надихнув його на цю статтю особисто Отто фон Бісмарк. Пор. Henryk *Wereszycki*, *Koniec sojuszu trzech cesarzy*, Warszawa 1978, 257; Dmytro *Doroschenko*, *Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur*, Leipzig 1941, 144-157.

²⁰ Пор. *Partacz*, *Od Badeniego do Potockiego*, 45-47.

²¹ *Феденко*, Український громадський рух у ХХ ст., 43.

ських політиків Галичини чинився тиск, аби змусити їх до переговорів із польськими політиками.²² Провідник галицьких народовців Олександр Барвінський під час свого візиту до Києва у 1888 р. радився щодо конкретних кроків у цьому напрямі. Громадське сприйняття ідеї українсько-польського порозуміння мав забезпечити часопис народовців *Правда*, який виходив у Львові. Розчароване співпрацею з русофілами радикальне крило народовців сприйняло аргументи Барвінського на користь порозуміння з поляками. Переконали його також і обіцянки різнопланових поступок з боку крайової адміністрації.²³

Віденський уряд чинив зі свого боку тиск на новопризначеного галицького намісника графа Казимира Бадені з метою прискорити порозуміння з українцями. Бадені, представник краківських консерваторів, у питаннях українців був значно гнучкіший за свого попередника Філіпа Залеського.

24 листопада 1890 р. у присутності греко-католицького митрополита Сильвестра Сембратовича відбулася зустріч голови Українського клубу в Галицькому сеймі *Народна Рада* Юліяна Романчука із намісником графом Бадені. Трьома днями пізніше Романчук виголосив у сеймі основні засади української політики в Галичині:

- окремішність українців як нації і щодо поляків, і щодо росіян;
- відданість греко-католицькій Церкві;
- відданість австрійській державі та династії.

Обидві сторони запевнили, що з цього моменту почнеться нова ера у польсько-українських стосунках.²⁴ Отримані по-

²² Дмитро *Дорошенко*, Володимир Антонович. Його життя і наукова та громадська діяльність, Прага 1942, 76-80.

²³ *Олесницький*, Сторінки з мого життя, 235.

²⁴ Пор. *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 239 і наст.; *Kieniewicz*, Adam Sapięha, 390-391; *Hornowa*, *Ukraiński obóz postępowy*, 120-122.

літичні поступки були спрямовані на підсилення української національної ідентичності:

Офіційне запровадження української мови із фонетичним, а не етимологічним правописом в управлінні та у школах.

Це положення, як видно на прикладі правопису річних звітів Львівської академічної гімназії, реалізували щойно у 1895 р.²⁵ У тісній співпраці новий правопис розробляли і впроваджували в життя Галицька крайова шкільна рада, Міністерство культів та освіти у Відні, *Наукове Товариство ім. Шевченка* та дирекції окремих шкіл.²⁶ Проти нового письма, яке збільшувало розрив із російським, колективними скаргами та збором підписів безуспішно намагалися протестувати русофіли.²⁷ Запровадження нового правопису стало важливим внеском в об'єднання української нації по обидва боки Збруча.

Іншими здобутками українців внаслідок *нової ери* стали:

- Надання щорічної субвенції сейму *Науковому Товариству ім. Шевченка*.
- Третя українська державна гімназія (після Львова і Перемишля), яку рішенням сейму від 1892 р. засновано в Коломиї.
- Кафедра української історії у Львівському університеті, яка офіційно була кафедрою загальної історії зі спеціалізацією на історії Східної Європи.
- Польськомовні вчительські семінарії були утраквізовані, тобто стали двомовними.

У формі якогось офіційного тексту *нову еру* не зафіксували. Формальною гарантією було слово честі обох сторін. Це робило ситуацію дуже делікатною, найменша підозра ставила

²⁵ Пор. *Справоздане директора ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1893*, Львів 1893; *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1894/5*, Львів 1895.

²⁶ ЦДІАУЛ – ф. 178 – оп. 1 – спр. 1184.

²⁷ ЦДІАУЛ – ф. 178 – оп. 1 – спр. 1178-1183.

під загрозу усю домовленість. Прихильників політики *нової ери* в обидвох суспільствах було небагато: для одних вона заходила задалеко, для інших – приносила надто мало. Серед українців її не підтримували насамперед русофіли та радикали. Не схвалювали *нову еру* і радикальні народовці: їхньою метою був поділ Галичини на дві коронні землі, вони відкидали будь-яку співпрацю з поляками, не допускаючи навіть дрібних компромісів.²⁸ Незадоволені досягнутим були навіть помірковані народовці. Їхній лідер, Юліян Романчук, вимагав у Віденському парламенті, аби Центральний уряд задекларував наміри до зрівняння у правах національностей у Східній Галичині. У час *нової ери* чеські, словенські та хорватські політики намагалися створити слов'янську коаліцію, аби побороти німецько-угорсько-польське домінування в державі. До участі у цій коаліції вони запросили й українських депутатів. Вже у 1892 р. Юліян Романчук та *Народна Рада* оголосили кінець *нової ери*. Формально про її завершення польська та українська сторони оголосили під час зимової сесії Галицького сейму 1894 р.²⁹

Мости спалив і намісник Бадені. Проведені під його орудою 1895 р. галицькі крайові вибори, а особливо вибори до Віденської державної ради у 1897 р., відзначалися особливою брутальністю. Хоча у 1897 р. Бадені уже очолював австрійський уряд, а галицьким намісником був князь Євстахій Станіслав Санґушко, провину за десятьох убитих, 19 важко поранених, 769 арештованих у ході виборів, а також за втрату українцями майже половини мандатів українська громадська думка поклала саме на нього.³⁰

²⁸ Пор. Олесницький, Сторінки з мого життя, 236-239.

²⁹ Докладно в: Ігор Чорновол, Польсько-українська угода 1890-1914 рр., Львів 2000. Пор. Грицак, Нарис історії України, 77.

³⁰ Пор. Ivan Franko, Die neueste Wahlkömodie in Galizien. In: Franko, Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: Ausgewählte deutsche

Після провалу *нової ери* стало зрозуміло, що польські політики у своїх планах розбудови галицької автономії можуть розраховувати на підтримку лише поміркованого крила українського політикуму. Але досягти цього можна було лише черговими поступками, як, до прикладу, під час сесії крайового парламенту 1897/1898 років. Тоді у відповідь на українську підтримку польської політики сейм зобов'язав Крайову шкільну раду підготувати запровадження обох мов краю як обов'язкових до вивчення предметів.³¹ Окрім того, польська більшість погодилася на створення української гімназії в Тернополі.

Попри її короткотривале існування, *нова ера* відіграла важливу роль у становленні українського середнього класу в Галичині, передовсім у питаннях освіти, а особливо у питаннях гімназій. Польський історик та політик, тогочасний керівник Крайової шкільної ради, а від 1908 р. намісник Галичини, Міхал Бобжиньскі наголошував на підсиленні українофільської та послабленні русофільської течії серед галицьких українців.³² Окрім того, *нова ера* спричинилася до

Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915, ed. Eduard Winter, Peter Kirchner (=Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, 14) Berlin 1963, 365-369; Bertold Sutter, Die Badenschen Sprachverordnungen von 1897, ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich für die innerösterreichischen Alpenländer, Bd. I-II (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 46 u. 47) Graz/ Köln 1960...1965.

³¹ За поданням Олександра Барвінського.

³² Міхал Бобжиньскі (1849-1935) був одним із краківських консерваторів. В основі його політики лежали три елементи: 1) інтереси австрійської держави – як галицький намісник він мусив шукати компромісу з українцями у шкільному питанні; 2) польські національні інтереси – як польський патріот він намагався уникати втручання Відня у галицькі справи; 3) консервативні цінності – як консерватор він прагнув зберегти ієрархічну структуру суспіль-

дальшої політичної структуризації українського суспільства.³³

Затяжні переговори про запровадження української мови викладання у східногалицьких гімназіях поглинули протягом двох останніх десятиліть ХІХ ст. багато сил української громадськості Галичини.³⁴ Значення питання, яке стояло на кону, виходило далеко поза межі краю, адже, попри усі труднощі, Галичина була тим єдиним місцем, де розділені між Росією, Австрією та Угорщиною українці мали можливість утвердити свою мову на вищих рівнях шкільної освіти.³⁵ Наслідком цих двох десятиліть переговорів стало заснування

ства. Останнє поєднувалося з польськими національними інтересами: українці, хоч і визнавалися окремою нацією, все ж мали залишатися вбудованими у доміновану поляками суспільну структуру.

³³ Дискусія навколо *нової ери* розколола тодішні українські політичні середовища і створила з їхніх частин нові. Невдоволені народовці утворили коаліцію з національно орієнтованим крилом радикальної партії, з якої у 1899 р. виникла Національно-демократична партія. Помірковані народовці з кола Олександра Барвінського, які у своїй політиці найдовше дотримувались стилю *нової ери*, заснували у 1896 р. Католицький русько-народний союз (з 1911 р. Християнсько-суспільний союз). Пор. *Грицак*, Нарис історії України, 77-78.

³⁴ Пор. промови українських політиків стосовно питань освіти: Бесіда посла д-ра Олесницького, виголошена в галицькій соймі дня 14. жовтня 1903 при загальній розправі над звітом шкільної комісії о стані середніх шкіл в рр. 1900/1 і 1901/2, Львів 1903; Промова посла Олександра Барвінського в краєвім соймі дня 29. жовтня 1903 в справі рускої гімназії в Станиславові, Львів 1903; *Zur polnisch-ruthenischen Frage in Galizien. Die Verhandlungen im galizischen Landtage über den Antrag auf Errichtung eines ruthenischen Gymnasiums in Stanislau, Lemberg 1903.*

³⁵ Пор. *Miqso*, Educational Policy, 171.

чотирьох україномовних гімназій: у Перемишлі,³⁶ Коломиї,³⁷ Тернополі³⁸ та Станиславові.³⁹

³⁶ З 1887 р. у формі паралельних класів, з 1895 р. як цісарсько-королівська гімназія з українською мовою викладання. *Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1900/01*, Перемишль 1901. Пор. *Burger, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 179.

³⁷ Заснована у 1892 р. як державна гімназія з українською мовою викладання – найвище (імператорське) розпорядження від 4 вересня 1892 р., розпорядження Крайової шкільної ради від 7 вересня 1892 р., ч. 19781 – спершу у формі паралельних класів у польській гімназії. Власне управління ці класи отримали з 1894/95 шкільного року. З 1900/01 навчального року їх було перетворено у повноцінну ц. к. Другу гімназію з українською мовою викладання. Пор. Никифор *Даниш*, Нарис історії ц. к. гімназії з рускою викладною мовою в Коломиї від її основання 1892/3 до 1911/12 року. В: *Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за рік шкільний 1911/12*, Коломия 1912. 5-52. Пор. *Sirka, The Nationality Question*, 128-131.

³⁸ Міністерським розпорядженням від 5 жовтня 1898 р., ч. 14502 у польській гімназії в Тернополі було запроваджено паралельні українські класи. 12 січня 1899 р. з'явилося найвище розпорядження про заснування в Тернополі української гімназії Франці Йосифа I, на основі якого 20 лютого 1899 р. було видано відповідне міністерське розпорядження ч. 1889. *Звіт дирекції ц. к. гімназії Франц-Йосифа I. за шкільний рік 1905/06*, Тернопіль 1906. Пор. *Burger, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 179-180.

³⁹ Офіційно заснована на підставі найвищого розпорядження від 31 липня 1905 р. *Звіт дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станиславові за рік шкільний 1912/13*, Станиславів 1913. Пор. *Burger, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, 180; *Sirka, The Nationality Question*, 134.

2. Галицькі школи

Структура системи освіти і виховання у Габсбурзькій Галичині відповідала загальним, чинним на території усєї Цисляйтанії принципам. Вони охоплювали як організацію закладів освіти, так і навчальні програми. Водночас цю уніфіковану освітню систему австрійської половини монархії реалізовували різними мовами її коронних країв.

Найнижчим щаблем виховної системи був дитячий садок. Відвідування садків було добровільним і можливим до кінця шостого року життя. Поширення дитячих садків мало безпосередній зв'язок із зростанням професійної зайнятості жінок. Створення садочків для дітей працюючих матерів було однією з центральних соціальних вимог молодого українського жіночого руху. Окрім того, щораз гучнішими ставали голоси українських селянок, які вимагали сезонних дитячих садків на час польових робіт. Щойно на початку ХХ ст. Львів, як столиця коронного краю, досягнув певних успіхів у цій галузі і міг стати прикладом для інших галицьких міст.⁴⁰ Орієнтиром в організації дитячих садків слугувала педагогічна система Фрідріха Фребеля.⁴¹

⁴⁰ Фрідріх Фребель (1782-1852) – соратник та послідовник Йогана Гайнріха Песталоцці, заснував у 1839 р. у Тюрингії перший в Німеччині дитячий садок, чим поклав початок німецькому рухові за дошкільну освіту. Згодом заснував семінарію для вихователів садків.

⁴¹ У 1873 р. Галицька крайова шкільна рада вперше відправила чотирьох дівчат із закінченими матурами (у педагогічну семінарію д-ра Матіаса Гьорфартера в Куфштайні (Тироль) для вивчення методи Фребеля. Піонерами дошкільного виховання у Львові стали дитячі садки та притулки, утримувані міською управою. За ними у 1905-1908 рр. систему Фребеля перейняли приватні католицькі садочки сестер Урсулинок, Назаретянок та Бенедиктинок. Садочки Урсулинок та Назаретянок приймали дітей із заможних родин, Бенедиктинки брали за фінансової підтримки міської управи дітей із бідних родин. Усі львівські дитячі садочки до Першої світової

Початкова шкільна освіта в Галичині ґрунтувалася переважним чином на загальнообов'язкових чотирирічних народних школах. Більшість із них були *коєдукаційними*, тобто такими, де дівчатка і хлопчики навчалися разом. Серед східногалицьких народних шкіл переважали, за тогочасною термінологією, *утраквістичні*.⁴² Це означало, що всі предмети, за винятком уроку релігії, який відповідав конфесійній приналежності учнів, для українських та польських дітей були спільними. Насправді ж, у галицькому народному шкільництві домінувала польська мова, що ускладнювало початкову фазу шкільної освіти українським, а особливо єврейським дітям, адже народних шкіл із мовою їдиш не було взагалі.⁴³ Окрім того, у містах існували ще т. зв. *виділові* семирічні

війни були польськомовними. В народі їх називали *фреблівками*. Пор. Fryderyka Grottowa, Kurs i ogródek Froebłowski. In: C. k. seminarja nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicyi i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871-1896, Lwów 1897, 140-155, тут 147; *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 149-151.

⁴² *Утраквізм* від. латинського *utraque* – двоякий, здвоєний, пор. *communio sub utraque specie* – двояке причастя (хлібом і вином)..

⁴³ Відповідно до крайового закону про мови 1867 р. східногалицькі народні школи були *утраквістичними*, тобто мовно змішаними, польсько-українськими або українсько-польськими. Викладання другої крайової мови починалося із другого класу, але лише як звичайний предмет, так само, як викладання німецької мови, яке починалося із третього класу. Уроки римо-католицької релігії проводили польською мовою незалежно від рідної мови учнів, уроки греко-католицької – українською, вірменсько-католицької – польською. За викладання юдаїзму відповідали кваліфіковані єврейські вчителі релігії. Заняття відбувалися польською мовою із використанням гебрейських молитовних текстів. Протестантську релігію пастори викладали приватно польською або німецькою мовами. Пор. Basil Ilnicki, Ruthenisches Schulwesen. In: Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlass der Weltausstellung 1873 herausgegeben von der Comission für die Collectiv-Ausstellung des österreichischen Unterrichts-Ministeriums. II. Theil, Wien 1873, 530-534, тут 532.

школи. Багато сільських народних шкіл було дворічними, у їхніх навчальних планах не було німецької мови. Це ускладнювало сільським дітям вступ у гімназію, який передбачав іспит з німецької.

Галицьке професійне шкільництво творили індустріальні, торгові та лісогосподарські школи, а також фармацевтичні курси, ліцеї, музичні школи та школи домашнього господарства. Викладання у чотирирічних індустріальних школах ґрунтувалося на програмах міських виділових шкіл. Чотирирічну торгову школу можна було відвідувати після виділової школи або після закінчених початкових класів гімназії. Дворічна школа лісового господарства та дворічні курси аптекарів базувалися на шести класах класичної гімназії; ліцеї, музичні школи та школи домашнього господарства мали власні навчальні плани і не вимагали попередньої освіти. Усі галицькі фахові публічні школи були польськомовними, незалежно чи були вони у віданні Крайової шкільної ради, чи громад.⁴⁴

У 1909 р. товариство *Просвіта* заснувало у Львові для потреб українського кооперативного руху першу приватну українську торгову школу.⁴⁵ Першим директором цієї школи був

⁴⁴ Українська фахова шкільна освіта існувала в приватній формі. Найстарішою українською фаховою приватною школою була школа кравчинь *Труд*, організована близьким до народовців *Клубом Русинок*. Жіночий клуб утримував для школярок пансіон св. Ольги. Власну школу кравчинь мало і русофільське *Общество русских дамъ*. Керувала цією школою Божена Гумецька, чешка за походженням, дружина керівника канцелярії Львівського Ставропігійського інституту. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 182.

⁴⁵ Цей заклад називався *Торговельна Школа Просвіти*, туди приймали спершу кандидатів із свідоцтвом про трирічне відвідування виділової школи чи початкових класів гімназії. Після Першої світової війни поряд із звичайним трирічним курсом з'явився річний курс для випускників гімназій. Для тих, хто не мав змоги студіювати після гімназії, цей курс давав змогу заробити на життя.

інженер Роман Залозецький, професор Львівської Політехніки.⁴⁶ Його особистий авторитет сприяв гарній репутації цієї школи в українській громаді. У 1904 р. при Музичному товаристві ім. Миколи Лисенка була заснована приватна українська музична школа, яка згодом виросла у Музичний інститут ім. Миколи Лисенка.⁴⁷

Спеціальну групу освітніх закладів становили чотирирічні вчительські семінарії, колишні *препаранди* для вчителів народних шкіл. Їхні програми ґрунтувались на програмах народних та міських виділових шкіл. Загалом в Галичині було 13 вчительських семінарій, з них сім припадало на 27 польських округів Західної і шість на 47 округів Східної Галичини.

Усі шість східногалицьких вчительських семінарій були до Першої світової війни двомовними.⁴⁸ З 1872 р. Галицька крайова шкільна рада запровадила утраквізм у Львівській жіночій та у трьох чоловічих вчительських семінаріях: у Львові, Тернополі та Станиславові. Утраквізація решти відбулася після 1890 р. в рамках домовленостей *нової ери*. Двомовність цих закладів мала досягатися почерговим викладанням предметів однією із двох крайових мов. Зразок програми

⁴⁶ Роман Залозецький (1861-1918), професор і дійсний член *Наукового Товариства ім. Шевченка*, почесний консул Великобританії у Львові, син старорусина, греко-католицького священника Василя Залозецького. Активний діяч українського кооперативного руху, голова товариства *Сільський Господар*, засновник торгової школи.

⁴⁷ З 1910 р. музичний інститут ім. Миколи Лисенка мав власний будинок у Львові. При ньому існувала школа ритміки для малих дітей. Керувала нею хореограф Оксана Федак, яка здобула освіту у Швейцарії. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 185-186.

⁴⁸ *Ilnicki, Ruthenisches Schulwesen*, 532; *Bolesław Baranowski, Pogląd na rozwój seminaryów nauczycielskich w Galicyi w okresie od r. 1871-1896*. In: *C. k. seminarya nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicyi i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871-1896, Lwów 1897*, 21-23.

для цих семінарів передбачав такий розподіл: 1) релігія – залежно від конфесії, польською або українською мовою; 2) педагогіка – польською; 3) польська мова – польською, українська – українською; 4) німецька мова – у підготовчий рік польською, у наступні роки виключно німецькою; 5) математика та природознавство – підготовчий рік польською, наступні чотири роки – українською; 6) географія та історія – польською; 7) економіка – українською; 8) каліграфія та рисунок – польською; 9) музика і спів – обома мовами; 10) спорт – польською. Додатковим пунктом передбачалося, що під час викладання однією мовою учням слід подавати терміни і іншою, а також слідкувати за правильною вимовою цих термінів. Пункт цей, однак, часто не виконувався, бо вчителі або не могли, або не хотіли його дотримуватись.

Національний склад учнів у східногалицьких вчительських семінаріях формувався не на користь українців та євреїв. У 1902 р. в усіх шести було загалом 883 учні та учениці української національності. Поляків було 2 289. Польські вступники мали перевагу перед українцями та євреями. До прикладу, у 1902 р. на вступні іспити в учительський семінар в Тернополі зголосилося 132 особи, з них 70 українців, 45 поляків та 17 євреїв. Прийняли 17 українців, 42 поляків та двох євреїв. У 1903 р. у той самий семінар зголосилося 130 осіб, з них 65 українців, 56 поляків та 9 євреїв. Прийняли 21 українця, 36 поляків та 9 євреїв.⁴⁹

Вчительські семінарії відвідували головню діти незаможних батьків, які хотіли якомога швидше почати працювати. Проте платня вчителів народних шкіл була на загал досить низькою. Невисоким було й становище вчителя в суспільстві. Примітно, що попри звичну тоді у Галичині форму звертання за титулом – «пане доктор», «пане інженер», «пане професор» – ніхто не звертався до вчителя «пане вчителю», натомість зверталися, незалежно від того, чи був вчитель на

⁴⁹ *Ruthenische Revue* 1 (1903) 319.

керівній посаді, чи ні, «пане керівник» чи «пане директор». При ближчому знайомстві формою звертання було ім'я, а не професія вчителя.⁵⁰

2.1. Державні середні школи

Структура середнього шкільництва була у Галичині такою ж, як і в усій австрійській частині монархії. Австрійська система середньої освіти охоплювала три типи шкіл, основаних на чотирирічній народній школі: восьмирічну класичну гімназію, восьмирічну військову кадетську школу та семирічну реальну школу без вивчення класичних мов, але з обов'язком матури. Серед цих трьох типів шкіл в Галичині переважали класичні гімназії.⁵¹ Дані про кількісний розвиток цисляйтанської та галицької гімназіальної освіти для хлопців, а також про частку українських гімназій та учнів в 1891-1914 рр. відображені в таблиці 1.

В Цисляйтанії до 1908 р. україномовні гімназії були виключно в Галичині. З 1908 р. перша українська гімназія з'явилася і на Буковині, у Вижниці.⁵²

⁵⁰ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 196.

⁵¹ Про розвиток галицької середньої освіти пор. *Buzek, Rozwój stanu szkół średnich w Galicyi*.

⁵² *Erich Prokopowitsch, Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina*. In: *Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina*, ed. *Franz Lang* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, 16) München 1961, 269-319, тут 309; *Iwan M. Nowosiwskyj, Basil Kolotylo, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz*. In: *Alma Mater Francisco Josephina. Die Deutschsprachige Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875*, ed. *Rudolf Wagner*, München 1979, 188-231, тут 224.

Таблиця 1

*Державні середні школи*⁵³

Рік	Цис- ляй- танські гiмназiї	Га- лицькi гiмна- зiї	Україн- ські гiмназiї	Учні в україн- ських гiм- назiях	Українські учні в гiмна- зiях Цис- ляйтаниї
1891/92	176	27	1 (0,6%)	384 (0,7%)	2 241 (4,2%)
1892/93	180	29	1 (0,5%)	433 (0,8%)	2 374 (4,4%)
1893/94	180	29	1 (0,5%)	464 (0,8%)	2 362 (4,3%)
1894/95	181	29	1 (0,5%)	420 (0,8%)	2 436 (4,3%)
1895/96	186	30	2 (1,1%)	685 (1,2%)	2 543 (4,4%)
1896/97	190	30	2 (1,1%)	683 (1,2%)	2 620 (4,5%)
1897/98	196	30	2 (1,0%)	675 (1,1%)	2 829 (4,7%)
1898/99	201	30	2 (1,0%)	782 (1,2%)	3 102 (5,0%)
1899/00	209	30	2 (1,0%)	825 (1,2%)	3 366 (5,2%)
1900/01	214	32	3 (1,4%)	1 012 (1,4%)	3 640 (5,4%)
1901/02	218	33	3 (1,4%)	1 426 (2,0%)	4 059 (5,8%)
1902/03	221	34	3 (1,4%)	1 594 (2,2%)	4 419 (6,1%)
1903/04	224	35	3 (1,3%)	1 735 (2,3%)	4 795 (6,4%)
1904/05	227	37	3 (1,3%)	1 908 (2,5%)	5 256 (6,8%)
1905/06	233	41	5 (2,2%)	2 821 (3,5%)	5 781 (7,2%)
1906/07	240	45	5 (2,1%)	3 083 (3,7%)	6 265 (7,6%)
1907/08	246	49	5 (2,0%)	2 988 (3,6%)	6 144 (7,4%)
1908/09	259	57	6 (2,3%)	3 692 (4,3%)	7 037 (8,1%)
1910/11	292	73	8 (2,7%)	4 610 (4,8%)	8 351 (9,0%)
1912/13	313	82	10 (3,2%)	5 229 (5,2%)	9 243 (9,1%)

⁵³ Таблиця складена за: Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1891/92...1913/1914, bearbeitet von dem Bureau der k. k. Statistischen Central-Commission (=Oesterreichische Statistik, Herausgegeben von der k. k. Statistischen Central-Commission) Wien 1895 ... 1919, та за річними звітами Галицької крайової шкільної ради: *Sprawozdanie c. k. rady szkolnej krajowej o stanie szkół śednich galicyjskich w roku szkolnym 1892/93 ... 1913/14*, Lwów 1893 ... 1914.

Частка українців, які у 1890 і 1910 роках становили відповідно 13,2% та 12,6% населення Цисляйтанії,⁵⁴ серед цисляйтанських учнів середніх шкіл до початку Першої світової війни була досить низькою. У 1892 р. із загалом 53 109 учнів середніх шкіл Цисляйтанії вони становили 4,2% і займали п'яту позицію після німців (43,5%), чехів (25,9%), поляків (17,5%) і об'єднаних в одну статистичну групу південних слов'ян (4,6%). Водночас частка учнів гімназій з українською мовою викладання була дуже низькою, лише 0,6%. При загальній частці українських гімназистів 4,2% це означало, що переважна більшість із них навчалася у гімназіях з іншими мовами викладання.⁵⁵

На 1910/11 навчальний рік віденське *Бюро центральної статистичної комісії* зафіксувало такі дані з представлених у Державній раді королівств та земель: на кінець навчального року загальна кількість учнів гімназій у Цисляйтанії становила 95 933. Українці, з їхньою загальною часткою 9,0% та 4,8% в українських гімназіях, опинилися на четвертій позиції за німцями (37,2%), поляками (27,3%) і чехами (17,1%). За українцями були словенці (3,4%), італійці (3,2%), статистично об'єднані сербо-хорвати (1,4%) та румуни (1,3%). За два десятиліття кількість учнів-українців у Цисляйтанії зросла більше як втричі.⁵⁶ Майже половина з них все ще за-

⁵⁴ Wolfdieter Bihl, Die Ruthenen. In: die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. III/ 1: die Völker des Reiches, Wien 1980, 555-584, тут 559.

⁵⁵ *Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern* für das Jahr 1891/92 bearbeitet von dem Bureau der k. k. Statistischen Central-Commission (=Oesterreichische Statistik, XXXVIII Band, 4. Heft, Herausgegeben von der k. k. Statistischen Central-Commission) Wien 1895, V, VII.

⁵⁶ *Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern* für das Jahr 1910/1911 bearbeitet vom Bureau der k. k. Statistischen Zentralkommission (=Oesterreichische Statistik, Neue Folge, Herausgegeben von der k.k. Statistischen Zentralkommission) Wien 1914, 8.

лишалася у гімназіях з неукраїнською мовою викладання, однак, за даними 1912/13 навчального року (відповідно 9,1% та 5,2%), це співвідношення поступово змінювалось на користь українських гімназій.

У жодної іншої національності Габсбурзької монархії не було такої суттєвої різниці між загальною кількістю учнів у середніх школах та учнів у гімназіях із рідною мовою викладання. Ті, хто не відвідували україномовних гімназій, ходили до німецькомовних, а переважно до польськомовних. Порівняно з іншими краями австрійської частини монархії, де на 10 000 мешканців припадало 18 учнів середніх шкіл, Галичина зі своїми 12 учнями на ту ж кількість населення мала помітно слабшу позицію.⁵⁷

Суттєвими були й відмінності у межах самого коронного краю. На гімназії Західної Галичини із земельного бюджету витрачалося значно більше коштів. Із 47 галицьких середніх шкіл станом на 1903/04 навчальний рік на вдвічі більшу Східну Галичину припадало 29 польських та українських шкіл, включно з філіями.⁵⁸ Диспропорцію між Східною та Західною Галичиною видно і з максимальної та мінімальної відстані між гімназіями, незалежно від мови викладання. У Східній Галичині мінімальна відстань між гімназіями становила 60 км, у Західній – 5 км (від Подгужа до Кракова). Найбільша відстань на заході (між Дембіцею та Жешувом) становила 47 км, на сході (між Львовом та Станіславовом) – 140 км. Ще очевиднішим був дисбаланс стосовно українців: у 1912 р. на 520 000 українців припадала одна середня школа, поляки ж мали одну таку школу на 52 000 осіб.⁵⁹

⁵⁷ *Majorek*, Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie, 73.

⁵⁸ *Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1903/04*, Lwów 1904, 58-59.

⁵⁹ *Bihl*, Aufgegengen in Großreichen, 140.

Найменше українців навчалось у реальних школах. У шести східногалицьких реальних школах – в Ярославі, Львові (2), Снятині, Станиславові та Тернополі – у 1905/06 навчальному році із загальної кількості учнів 2 254 їх було усього 201, отже, 8,9%. В межах цілого коронного краю їхня частка була, відповідно, ще меншою – 5,96%.⁶⁰ Причиною цього могло бути те, що до Першої світової війни серед галицьких українців кар'єра інженера ще не вважалася такою, що забезпечувала бажане суспільне становище. Українці прагнули або потрапити на державну службу, або отримати парафію. Іншою причиною була погана слава реальних шкіл: галицька освічена верства все ще вважала освіту, здобуту в класичній гімназії, значно кращою. Навіть професори Львівської Політехніки надавали перевагу випускникам класичних гімназій через їхній значно глибший освітній рівень. Але для вступу на технічні студії випускники гімназій повинні були скласти іспит із нарисної геометрії та геометричного рисунку.⁶¹ До цього іспиту можна було підготуватися протягом трьох місяців, тобто під час літніх канікул. Те, що реальні школи не здобули визнання в Галичині, доводить і факт, що після Першої світової війни усі вони були перетворені на гімназії з поглибленим вивченням математики.⁶²

У середньому шкільництві усїєї коронної землі на початку ХХ ст. проявилися такі тенденції: з 1901 по 1911 рік частка учнів трьох найбільших галицьких національностей чи віро-

⁶⁰ У цілій Галичині в 1905/06 навчальному році було 11 реальних шкіл. *Sprawozdanie c. k. rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1905/6*, Lwów 1906, 57.

⁶¹ Поп. Franz *Haluschka*, Über die darstellende Geometrie und das geometrische Zeichnen. In: *Österreichische Mittelschule*. Gemeinsames Organ der Vereine «Mittelschule» und «Die Realschule» in Wien, «Deutsche Mittelschule» in Prag, «Mittelschule für Oberösterreich und Salzburg in Linz» und «Bukowiner Mittelschule in Czernowitz» XIII (1899) 206-216.

⁶² *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 203-204.

сповідань зростала з різною швидкістю залежно від потреби надолуження. Частка поляків у гімназіях зросла на 57,98%, українців – на 107,51%, євреїв – на 124,14%. У реальних школах перед вели українці з приростом у 72,08%, за ними йшли поляки із 41,35% та євреї з 9,30%. В цілому приріст по середніх школах у поляків становив 55,60%, в українців – 105,62%, у євреїв – 104,05%.⁶³ Попри їхню високу динаміку, українці, становлячи 42% усього населення коронної землі, становили у 1911 р. лише 23% усіх учнів гімназій та менше 10% учнів реальних шкіл. Значно успішнішими виявились євреї: їхня частка у населенні коронної землі була 10,9%, серед учнів галицьких гімназій вони становили у тому ж 1911 р. 22,92%. Їхня частка у всіх середніх школах краю була 22,64%.⁶⁴ Отримавши з Конституцією 1867 р. повні громадянські права та поступово звільняючись від зумовлених традицією життя у замкнутих громадах внутрішньоєврейських обмежень, єврейська молодь спрямувала вивільнену енергію на здобуття освіти.

2.2. Вчителі

У 1913 р. в галицьких середніх школах працювало загалом 2 164 вчителі. Таблиця 2 подає розподіл вчителів згідно з їхнім віросповіданням, яке, як відомо, значною мірою відповідало національній приналежності та їхній посаді: гімназійний професор, екзаменований або неекзаменований суплент, тобто вчитель-помічник.

⁶³ Про національний та конфесійний склад учнів галицьких середніх шкіл див. Додатки 2-6.

⁶⁴ Пор. Національна статистика в галицьких середніх школах. В: *Наша школа* 5/5 (1913) 260-270; *Баран*, 3 поля національної статистики галицьких середніх шкіл; *той самий*, Дещо з національної статистики в галицьких середніх школах; *Brix*, Die Umgangssprache in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation, 353-389.

Таблиця 2

Віровизнання вчителів⁶⁵

Релігія	Гімназ. професори	у %	Екз. супленти	у %	Неекз. супленти	у %
Римо-католицька	881	76,85	288	71,33	494	80,46
Греко-католицька	198	17,26	69	17,08	104	16,94
Юдейська (мойсеева)	50	4,44	42	10,38	15	2,44
Протестантська	14	1,21	4	0,98	1	0,16
Вірмено-католицька	3	0,24	1	0,23	-	-
Разом	1 146	100	404	100	614	100

Така структура як професорів, так і вчителів-помічників (суплентів), відображає стабільне співвідношення у межах викладацького складу галицьких середніх шкіл: поляки римо-католики займали в середньому понад 76% вчительських посад; українці греко-католики – понад 17%; євреї – майже 5%. Очевидно, що при розподілі вчительських посад Крайова шкільна рада, у якій переважали поляки, надавала перевагу польським кандидатам.

Попри таке виразне польське домінування, гімназії краю як частина єдиної австрійської освітньої системи мали виконувати передовсім виховні функції, однакові для усіх народів. Згідно з чинним аж до розпаду монархії концептом середньої школи від 1849 р. перед гімназійними вчителями стояли три засадничі завдання: передача знань, розвиток

⁶⁵ За Teodor Nacher, Nauczycielstwo szkół średnich galicyjskich w świetle dat statystycznych. In: *Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa, wydawane we Lwowie przez Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych XXIX/ I/ 5 (05.1913) 601-607, тут 605.*

самостійного мислення, утвердження релігійно-моральних основ та переконань.⁶⁶

Заразом від учителів очікували того, що сьогодні називають інтердисциплінарністю: свій предмет вчитель повинен був викладати, пояснюючи його взаємозв'язки з іншими дисциплінами. Так він готував ґрунт для своїх колег та використовував у своїх викладах базу, закладену ними. Це вимагало від учителів тісної кооперації та координації, а також консенсусу щодо засад викладання. Іншими словами: викладаючи окремий предмет, не можна було втрачати із поля зору цілого. Згідно з *проектом організації середніх шкіл* від 1849 р. метою гімназійних викладів було не поглиблене вивчення окремих предметів, як-то класичних мов та літератури, а цілісне охоплення взаємопов'язаних навчальних предметів.⁶⁷

Фахові вимоги до вчителів були зібрані у приписах до вчительських іспитів, які з часу реформи 1849 р. багато разів змінювались.⁶⁸ Іспитова комісія для кандидатів на вчитель-

⁶⁶ «Trzy są główne dążności całego planu wykształcenia: rozszerzenie wiedzy, rozwój zdolności myślenia i utwierdzenie w religijno-moralnych zasadach i przekonaniach». *Kulczyński, Wykształcenie nauczycieli gimnazjalnych*, 40.

⁶⁷ *Organisationsentwurf* 1849, 13.

⁶⁸ У 1853 р. було запроваджено регламент іспитів для кандидатів на вчительські посади в реальних школах. У 1870 р. з'явилася його нова редакція. Для обох типів середніх шкіл – гімназій та реальних шкіл – існували окремі екзаменаційні комісії. Нові приписи від 1884 р. запровадили цілу низку змін у порядок іспитів та єдині комісії для кандидатів на вчительські посади у гімназіях і реальних школах. Новий порядок складання іспитів було запроваджено міністерським розпорядженням від 30 серпня 1897 р. Поява дівочих середніх шкіл та допуск жінок до студій на філософських факультетах австрійських університетів зумовили міністерське розпорядження від 11 грудня 1900 р. з особливими приписами для жінок-кандидаток на вчительські посади у жіночих ліцеях і гімназіях. Через десять років після введення цих приписів віденська комісія зібралася з метою їхньої модифікації. Міністерство розі-

ські посади існувала у кожному університетському місті монархії. Її членами були призначені міністром культів та освіти професори вищих шкіл, які представляли найважливіші навчальні предмети шкільної програми, а також, за поданням директора комісії, деякі заслужені вчителі. Комісії підпорядковувались безпосередньо міністрові.

Першу провізоричну екзаменаційну комісію для Галичини скликали в березні 1850 р. Її головою став університетський професор Карлман Тангль, серед її членів були два вчителі Львівської академічної гімназії: вчитель німецької мови та літератури Йоганн Гльох та вчитель української мови і літератури Яків Головацький. Цього ж року Крайова шкільна рада призначила професора Академічної гімназії Євсевія Черкавського інспектором гімназій. Його наступником, Іванові Левицькому, у 1880-х роках було ввірено наг-

слоло пропозиції столичної комісії на розгляд усім іншим комісіям. Для учителів середніх шкіл це була добра нагода висловити власну позицію щодо порядку екзаменування кандидатів на вчительські посади. На підставі поданих пропозицій міністерство опрацювало проект нового порядку складання іспитів. Щоправда, роботу цю сповільнювала одночасна реформа середніх шкіл – зміни в навчальних планах та створення нових типів середніх шкіл – адже усі ці нововведення треба було взяти до уваги. Міністерським розпорядженням від 15 червня 1911 року ч. 24113 було запроваджено новий порядок іспитів для кандидатів на вчительські посади, в якому враховували усі наявні типи шкіл, включаючи дівочі ліцеї. Ця уніфікація відобразилася і у назві: відтепер це були комісії «для кандидатів на вчительські посади у середніх школах», замість попереднього формулювання: «для кандидатів на вчительські посади у гімназіях та реальних школах». Пор. *Nowe przepisy egzaminacyjne dla kandydatów na nauczycieli w gimnazyach i szkołach realnych*, ed. Leon *Cyfrowicz*, Kraków 1884; Leon *Ćwikliński*, *Nowe przepisy o egzaminie kandydatów zawodu nauczycielskiego w gimnazyach i szkołach realnych z dnia 30. sierpnia 1897 w stosunku do przepisów z r. 1884*, Lwów 1897; *Przepisy Egzaminacyjne dla Kandydatów na Nauczycieli szkół średnich*, ed. Kazimierz *Twardowski*, Lwów 1911, 7-8.

гляд за Львівською академічною гімназією, та всіма іншими українськими гімназіями, які з'явилися згодом.⁶⁹

Підготовка до навчання на вчителя мала починатися уже з відбору педагогічно обдарованих учнів гімназій. Метою була школа, яка б репродукувала саму себе. Водночас учням без педагогічного хисту доступ до вчительської кар'єри мав бути закритим. Виявляти і підтримувати педагогічний талант слід було якомога раніше.⁷⁰ Властива професійна підготовка вчителя починалася щойно по закінченні гімназії, а саме із університетськими студіями.

Ці студії мали насамперед забезпечувати фахову підготовку вчителя. Його наукова підготовка повинна була виходити далеко поза межі вимог шкільних навчальних планів. Вчитель мав бути в стані викладати шкільну програму у широкому науковому контексті, і, відповідно, мати необхідний для цього інтелектуальний горизонт.

Особливо важливим у підготовці гімназійальних вчителів було навчання на філософському факультеті. Воно найповніше зберегло первинні риси університетських студій. Там панувала абсолютна свобода у виборі навчальних дисциплін, незалежно від того, чи був предмет шляхом до отримання бажаного фаху, чи просто мав поглибити отримані у гімназії знання.⁷¹ Тож ці студії зберігали характер коліски науки і не брали до уваги прагматичних міркувань. Через первинну мету університету – дбати про чистоту науки – на філософських факультетах не було суворого навчального канону із нормативними лекціями та практичними заняттями. Це супе-

⁶⁹ Едвард Харкевич, Хроніка львівської академічної гімназії. В: *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1900/1901*, Львів 1901, 3-48, тут 28.

⁷⁰ Поп. *Zeitschrift für Gymnasialwesen*. Supplementband (1853) 61 і наст.; *Neue Jahrbücher für Philosophie und Pädagogik* 86 (1862) 381 і наст.

⁷¹ *Sammlung der für die österreichischen Universitäten giltigen Gesetze und Verordnungen*, ed. Georg Thaa, Bd. I, Wien 1871, 12.

речило, однак, тодішнім вимогам до підготовки майбутнього вчителя:

Кандидат на вчительську посаду має справу не лише з однією галуззю науки, а й з цілою низкою великих наук. Його завдання полягає не в ознайомленні з окремими науками в усіх їхніх проявах, а у чіткому та певному охопленні елементів цих наук та їхніх взаємозв'язків. Головна увага його студій присвячена не контрверсійним пограничним ділянкам наук, а тим частинам, що творять стале гарантоване ядро науки. Методи наукових досліджень є для нього побічною справою, він мусить опанувати передовсім демонстрування та викладання. За сучасним станом досліджень в усіх науках, які йому належить опанувати, йому встежити годі, натомість він мусить мати знання про історичний розвиток науки.⁷²

З одного боку, міністерське розпорядження від 24 листопада 1867 р. визнавало, що філософський факультет «не має за завдання давати певний фах»,⁷³ з іншого ж існували чіткі вимоги до вчительського іспиту та навчальні вимоги різних факультетів.⁷⁴ Те саме міністерське розпорядження від 24 листопада 1867 р. наголошувало:

⁷² *Fuchs*, Die Ausbildung der Gymnasiallehrer und die philosophische Fakultät, 5.

⁷³ Sammlung der für die österreichischen Universitäten giltigen Gesetze und Verordnungen, I, 574.

⁷⁴ Такі суперечності траплялися в австрійських розпорядженнях стосовно вищих шкіл і раніше, а саме у розпорядженні від 1 листопада 1850 р. У його § 45 зазначалося: «Аби забезпечити вступникам факультету загальне уявлення про його спеціалізацію та про вибір предметів прослуховування, викладачі повинні дбати про те, щоб час від часу відбувалися короткі енциклопедичні та ввідні лекції як загальне впровадження до факультетських студій. Декани, як і усі викладачі, зобов'язані надавати допомогу та поради всім студентам, які потребують відповідних роз'яснень». Проте вже наступного року висловлювався жаль, що «лекції не проводяться так, аби вони вчасно могли стати для студентської молоді провідником у виборі предметів.» Sammlung der für die österreichischen Universitäten giltigen Gesetze und Verordnungen, I, 12, 29, 574.

вже в університеті студент, згідно з положеннями закону, мусить бути привчений до певного фаху, до якого повинні готувати його студії.⁷⁵

Кандидат на вчительську посаду мав бути принаймні на восьмому семестрі студій, себто мусив мати повних сім семестрів вищої школи, з того п'ять на філософському факультеті. Закінчення філософського факультету давало право на участь в іспиті на усі навчальні дисципліни середніх шкіл. Обмеження стосувались лише кандидатів, які перед студіями відвідували реальні гімназії. Здавати іспити на такі фахи, як філософська препедевтика, класична філологія, латина у комбінації із однією з сучасних іноземних мов та історія, вони могли лише після надання посвідки про додатково складений іспит з давньогрецької мови.

Іспит з головного фаху давав право викладати в усіх класах середньої школи, іспит з побічного фаху – лише у початкових класах. Для отримання кваліфікації викладача середньої школі кожен кандидат мусив продемонструвати:

- загальну філософську та педагогічну підготовку;
- знання мови викладання, і якщо це не була німецька, то й німецької мови;
- знання з майбутніх предметів викладання.⁷⁶

Окрім достатніх фахових знань, кандидат на вчительську посаду повинен був мати і педагогічну підготовку. Педагогічну придатність визначав іспит *pro facultate docendi*, який складали наприкінці університетських студій. Це була письмова робота на більш-менш загальну тему в дидактично-педагогічній ділянці. Педагогіка як теоретична дисципліна в австрійських університетах була представлена слабо. На-

⁷⁵ Karl Lemayer, Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. Im Auftrage des k. k. Ministers für Cultus und Unterricht dargestellt, Wien 1878, 260-261.

⁷⁶ Przepisy Egzaminacyjne dla Kandydatów na Nauczycieli szkół średnich, 20.

прикінці XIX ст. запровадили лише дві надзвичайні професури з педагогіки в університетах Відня та Праги. Набагато важливішими вважалися особистість та педагогічне покликання вчителя. Докладно цю точку зору виклав 14 січня 1863 р. на зборах віденського педагогічного товариства *Mittelschule*⁷⁷ співавтор *проекту організації середніх шкіл* 1849 р., професор Віденського університету Германн Боніц:

Властиво, небезпека для середніх шкіл, яку мала б становити відсутність педагогічних семінарів, не така велика, якою видається, коли, керуючись оманливою абстракцією, майже виключно у них шукати порятунку в дидактичній та педагогічній дійсності. Якщо ж подивитись на факти неупереджено, то побачимо, що більшість недоліків та помилок у викладанні в середніх школах виникає тоді, коли викладач не повністю володіє своїм предметом і виконує свою професію, не вникаючи у завдання школи та не прикладаючи усіх своїх сил, а більшість педагогічних помилок походять від браку справжньої освіти та енергії характеру. Повне засвоєння предмета викладу, навіть якщо викладаються лише його елементи; розуміння завдання школи в цілому та внеску у його виконання окремих предметів; втіха від сумлінної професійної роботи, яку нелегко знайти, коли в основі немає природної схильності до навчаючого спілкування з молоддю – це моменти, які зумовлюють благословенну викладацьку діяльність у всі часи. До цього доходить сила прикладу тих учителів, уроки яких дають учням відчуття найбільшої користі. Якщо ж придивитись до незаперечної залежності від цих умов, то можна переконатись, що дидактичне та педагогічне мистецтво може розвиватись лише дуже поступово, і що було б ілюзією очікувати від окремої інституції того, що природно виникає лише із взаємодії багатьох чинників.⁷⁸

⁷⁷ Нім. – середня школа.

⁷⁸ *Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien* (1863) 241. Поп. Ottocar Lorenz, Ueber Gymnasialwesen. Pädagogik und Fachbildung, Wien 1879.

З початком ХХ ст. акценти змістилися в напрямі ґрунтовнішої педагогічної підготовки. Згідно з порядком складання іспитів від 1911 р. кожен кандидат на вчительську посаду повинен був відвідати чотиригодинний курс з філософії, а особливо з психології, і з педагогіки. Університетські навчальні плани відводили більше часу педагогічним та психологічним дисциплінам. Нові правила стосувалися і пробних уроків та педагогічної практики, на які кандидатам надавали *пробний рік* у середніх школах.

Соціальні та педагогічні запити викладачів галицьких середніх шкіл представляло *Галицьке товариство вчителів вищого шкільництва у Львові*.⁷⁹ До прикладу, у друкованій петиції цієї спілки до Державної ради у Відні від 14 січня 1893 р. за підписом її голови проф. Леонгарда П'єнтака та секретаря д-ра Мечислава Вармського вимагалось «поліпшення матеріального та суспільного становища» вчителів середніх шкіл краю та припинити «нехтування вчителями порівняно із іншими державними службовцями».⁸⁰ В іншому зверненні товариства від 16 квітня 1896 р. йшлося про усунення нерівності між гімназійними вчителями і директорами з провінції й вчителями та директорами Львова і Кракова.⁸¹

Вступ на посаду гімназійного професора галицькі українці вважали почесним і таким, що приносить особливий суспільний статус. Того, хто на постійній основі належав до стану вчителів середньої школи, вважали обранцем долі. Загалом галицькі гімназійні вчителі були типовими цісарсько-королівськими службовцями, які, як і всі державні службов-

⁷⁹ *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych*.

⁸⁰ Hohes Haus! Lemberg 1893, 1-4.

⁸¹ Hohes Haus! Lemberg 1896, 2f. Подібного спрямування були і петиції до Галицького сейму про необхідність поліпшення соціального становища вчителів народних шкіл. Пор. Józef Gutowski, *Nasze ciernie* (Kilka uwag na tle stosunków prawnych stanu nauczycielskiego w Galicyi) *Głos do narodu i jego posłów*, Nowy Sącz 1900.

ці монархії, могли бути певними своєї соціальної позиції, свого майбутнього та свого і їхніх сімей забезпечення в старості. Австрія була для них сильною, вічною державою, для якої варто було працювати.⁸²

Тривалий час гімназійні професори грали першу скрипку в суспільному та політичному житті галицьких українців. Очолювані професором Академічної гімназії Юліаном Романчуком, вони надавали національного та демократичного напрямку українській політиці в Габсбурзькій монархії. Згодом цю лінію перейняли юристи, які з розвитком соціальної структури галицьких українців замінили вчителів у практичній політиці.⁸³

Колективний портрет вчителя цісарсько-королівської Академічної гімназії у Львові змалював у своїх спогадах із шкільних часів Степан Шах:

Ходили всі наші професори повагою, штивно, немов патиковато, носили високостоячі, тверді комірці, чорні мотильковаті кравати, або широкі англ. фасону «гальстухи», прикрашені шпилькою з брилянтом або самоцвітним каменем, білі з твердо накрохмаленими передами сорочки, білі, тверді, округлі маншети, що до рукавів сорочки не пришиті, а шпінками прикріплені були, а на маншетах носили переважно перлові або

⁸² Пор. *Werfel*, *Der Abituriententag*, 58-59: «Держава була священною, вищим світом, неначе небом, яке непомітно спустилося на землю, аби порятувати грішників. Найвищим службовцем був Бог. Але він був невидимою інстанцією, доступ до якої можна було отримати лише за допомогою вищих церковних ієрархів та священників. Бог не носив уніформи ані цивільного службовця, ані військового. Його цісарсько-королівська Апостольська Величність, Цісар у Відні, носив, як наступний за рангом, генеральську уніформу з дубовими листками на комірі, чим відрізнявся від іншого генералітету. Від Цісаря драбина неперервно спускалася до найнижчого щабля, на якому перебували учні першого класу цісарсько-королівської гімназії.»

⁸³ Пор. *Sirka*, *The Nationality Question*, 114-117.

срібні шпінки, а патріотично настроєні ще й з цісарським дво-головим орлом; при тім носили високі, чорні циліндри, які їх робили незвичайно високими, або сиваві півциліндри, або «мельюники» фірми Габіг (...) ходили в чорних «шлюсроках» або в «ластівках» (Gehrock) (...) в пепітових, старанно випрасуваних споднях, їхні святочні фраки були вузькі і довгі, камізольки були ясні з блискучими перловими гудзиками, а в лівій кишені був обов'язково годинник, прикріплений золотим ланцюшком до правої камізелькової кишеньки; носили високі чорні черевики з гумовими по боках вставками до розтягання при взуванні (без шнурівок) так зв. «штиблети»; всі – старші без виїмку – були бородаті, а бороди були різно підстрижені, вуса – у старших по козацьки спадаючі, – у молодших до гори á la Kaiser Wilhelm II підкручені, деякі носили «бачки» як цісар Франц Йосиф I., волосся на їжака стрижене, рідко у кого на розділ зачесане; (...)

Вже сам зовнішній їх вигляд надавав їм поваги і пошани, а титул їх «ц. к. професор гімназії» надавав їм пожаданого урядового авторитету, який тоді загально в суспільности високо цінено. І можна б сказати, що вже тією своєю повагою і віддаваною їм честю впливали професори Академічної гімназії виховно на своїх учнів, бо вони тим своїм суспільним стажом були для переважно бідної молоді взором до наслідування. Були вони типовими свого часу австрійськими, цісарсько-королівськими урядовцями, що були певні свого сталого становища, свого завтрішнього дня і забезпеченої старости для себе і своїх жінок, які при тім свято вірили, що Австрія могутча держава, віковічна, і що варта для неї працювати. Для нас, молодих учнів, що приходили з-під сільських стріх, з дрібно-міщанських, ремісничих хат і з бідних робітничих родин, стояли наші професори на недосяжній висоті, неначе півбоги на галицькім Олімпі!⁸⁴

⁸⁴ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III 76-78. Про вчителів із цісарських часів згадує Стефан Цвайг у своїй автобіографічній книзі *Вчорашній світ*: «Вони не були ані добрими, ані злими, не тирани, але й не товариші-помічники, лише бідні чорти, по-раб-

2.3. Навчальні програми та підручники

Згідно з проектом організації середніх шкіл від 1849 р. тижнева кількість навчальних годин на учня була обмежена до 24. Навчальними предметами гімназійальної програми були: 1) релігія; 2) мови, а саме: а) латинська, б) давньогрецька, в) мова викладання, г) інша, окрім мови викладання, мова спілкування в коронному краї, д) німецька мова, якщо її не включали попередні пункти, е) сучасні мови – французька, англійська, італійська; 3) географія; 4) історія; 5) математика; 6) природознавство; 7) фізика; 8) філософська пропедевтика; 9) каліграфія; 10) рисунок; 11) спів; 12) стенографія; 13) спорт. Ці навчальні предмети поділялися на *безумовно обов'язкові, умовно (відносно) обов'язкові, не обов'язкові (вільні)*.⁸⁵

Безумовно обов'язковими для учнів усіх гімназій були релігія,⁸⁶ латинська та старогрецька мови, мова викладання,

ськи прив'язані до схеми, до інституційно приписаного навчального плану, які, як і ми, мали виконати своє «завдання» і – це ми точно відчували – були так само, як і ми, щасливі, коли в обід лунав шкільний дзвінок, який давав свободу і їм, і нам. Вони нас не любили і не ненавиділи, та й чого, властиво, адже вони нічого про нас не знали; навіть по кількох роках вони лиш небагатьох із нас знали на ім'я, згідно із тогочасною навчальною методою, вони не мали перейматись нічим іншим, окрім того, аби виявити, скільки помилок «той учень» зробив в останньому завданні. Вони сиділи згори, за кафедрою, а ми внизу, вони запитували, а ми мусили відповідати, іншого зв'язку між нами не було. Адже між вчителем і учнем, між кафедрою та учнівською партою, видимим верхом і видимим низом стояв невидимий бар'єр авторитету, який унеможлилював будь-який контакт. *Zweig, Die Welt von Gestern, 49-50.*

⁸⁵ Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, II, 18-19.

⁸⁶ У державних галицьких гімназіях учням протестантської конфесії дозволялося, згідно з міністерським розпорядженням від 13 січня 1890 р., ч. 426 та розпорядженням Крайової шкільної ради від

географія, історія, математика, природознавство, фізика та філософська пропедевтика. У реальних гімназіях, окрім цього, обов'язковим було креслення від руки, а учням, які не мали переходити у вищі гімназіальні класи, замість старогрецької викладали одну із сучасних європейських мов. Умовно обов'язковими називалися ті предмети, про відвідування яких вирішували батьки. Зазвичай це виявлялася крайова мова, яка не була мовою викладання у гімназії.⁸⁷ Необов'язковими предметами були сучасні мови, спів, стенографія, частково мови краю, як правило, каліграфія, креслення від руки та спорт.

Після запровадження статтею VI крайового закону від 22 червня 1867 р. німецької мови обов'язковим предметом у полонізованих гімназіях Галичини кількість уроків на тиждень зросла до 29 навчальних годин. У німецькомовній частині монархії кількість уроків в тиждень не змінилась.⁸⁸ Згідно з § 18 та § 20 *Проекту організації середніх шкіл* від 1849 р. німецька мова мала бути обов'язковою лише у тих гімназіях, які відвідували учні німецької національності,

31 січня 1890 р. ч. 1691, добровільне відвідування уроків протестантської релігії. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 19.

⁸⁷ На виконання ст. V, lit. с крайового закону про школи від 22 червня 1878 р. цісарсько-королівське Міністерство культів і освіти своїм указом від 12 червня 1898 р. ч. 12836 приписувало: «До відносно обов'язкових уроків української мови у середніх школах з польською мовою викладання слід допускати тих учнів, чиї батьки чи опікуни на початку навчального року зголосилися, що їхні сини чи підопічні відвідуватимуть ці уроки принаймні два роки поспіль. Достроково припинити відвідувати такий курс уроків учень може лише з поважних причин і за згодою Крайової шкільної ради. Оцінка з цього предмета може впливати на визначення загального класу свідоцтва учня лише у сторону підвищення, а не зниження. Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, II, 28.

⁸⁸ Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich, I, 26; Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, II, 19.

для усіх інших німецька була відносно обов'язковим предметом. В Галичині відповідно до § 17 цього ж *Проекту* викладовою мовою мала бути польська або українська. Аби мати змогу виправити недоліки у міру їхнього виявлення протягом наступних десятиліть, система була свідомо сконструйована відкритою для модифікацій.

За централізовано складеними навчальними планами підручники також укладалися уніфіковано.⁸⁹ До 1864 р. за підготовку підручників для українських середніх та народних шкіл відповідала *царсько-королівська Дирекція видавництва підручників*.⁹⁰ Розпорядженням Міністерства освіти від 3 лютого 1864 р. ч. 1117 право видавати підручники для українських народних шкіл було передано Ставропігійському інституту в Львові. Оскільки основною складністю при заснуванні середніх шкіл з українською мовою викладання була відсутність підручників, для їхнього розроблення наприкінці 1860-х років створили одразу три комісії. Підручники мали відповідати вимогам Міністерства культів та освіти.⁹¹ Першою була комісія *святоюрців*, яка постала під егідою *Руської Ради* і на чолі якої стояв русофіл Василь Ковальський.⁹² Другу, т. зв. урядову комісію скликала Крайова шкільна рада, у ній головував директор Львівської академіч-

⁸⁹ Пор. *Sirka*, *The Nationality Question*, 95-96.

⁹⁰ *k. k. Schulbücher-Verlags-Direction*.

⁹¹ *Ilnicki*, *Ruthenisches Schulwesen*, 532; *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 33.

⁹² Василь Ковальський (1826-1911) радник імперського суду у Відні, перший перекладач австрійських законів українською мовою (Общий законъвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для царства Австріи), депутат державної ради у Відні та галицького сейму у Львові, співзасновник Галицько-Руської Матиці та *Народного Дому*, автор читанки для початкових гімназійальних класів. *Руска читанка* Ковальського з'явилася 1871 р., проте крайова шкільна рада її не затвердила.

ної гімназії Василь Ільницький,⁹³ третьою була комісія народовців, яка під головуванням гімназійного професора Омеляна Партицького діяла при товаристві *Просвіта*.⁹⁴

Реальний вплив на укладення підручників мали лише дві останні комісії, які узгодили спільну програму роботи. Урядова комісія займалася педагогічною та методологічною частиною, мовну частину взяла на себе комісія *Просвіти*. З 1870 р. саме *Просвіта* відповідала за друк українських підручників для середніх шкіл. Позаяк тоді існувала лише одна українська гімназія, українські гімназійні підручники мали дуже малий збут.⁹⁵ Згодом розробку та друк українських підручників перейняло засноване у 1873 р. *Наукове Товариство ім. Шевченка*.

При розробленні перших українських підручників обрали, за невеликим винятком, шлях перекладу вже наявних шкільних книг. При цьому головним завданням було напрацювання власної фахової термінології. У розпорядженні вчителів були лише філологічні терміни, які на основі російських граматик розробив Яків Головацький, та релігійні терміни, запропоновані у Катехизмі Михайла Осадци. Для інших дисциплін українські терміни слід було напрацювати на основі німецьких, російських, польських та чеських. Перекладали

⁹³ о. Василь Ільницький (1823-1895), пор. некролог у річному звіті гімназії: *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1894/5*, Львів 1895, 48-51. Його біографія міститься також в ювілейному виданні Академічної гімназії. Михайло *Тершаковець*, о. Василь Ільницький, перший директор УАГ. В: Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878-1978, Філадельфія/Мюнхен 1978, 93-98, 154.

⁹⁴ Омелян Партицький (1840-1895), учасник руху народовців, був учителем гімназії в Тернополі (1864-1868) та Академічної гімназії у Львові (1868-1871). З 1871 р. аж до смерті викладав у львівській вчительській семінарії.

⁹⁵ *Іlnicki*, Ruthenisches Schulwesen, 532

підручники австрійських гімназій, перекладачами були самі вчителі єдиної української гімназії. Вчитель Академічної гімназії у Львові о. Лука Цибик зробив переклад з німецької та адаптацію підручників для уроків греко-католицької релігії.⁹⁶ Консисторія Львівської греко-католицької митрополії запровадила в 1870-х роках ревізійну комісію для підручників з релігії.

Більшість оригінальних підручників стосувалися української мови, зокрема *Граматика*⁹⁷ і *Хрестоматія*⁹⁸ Якова Головацького та новіші підручники авторства Олексія Торонського, Омеляна Партицького, Юліяна Романчука та ін. Підручник з латини Зигмунта Самолєвіча переробив Роман Цеглинський. Для уроків німецької переклали граматику німецької мови польського германіста Еугеніуша Яноти, для класичних мов Омелян Огоновський адаптував граматики Шленка та Шульца. Підручники географії та історії переклали Ізидор Шараневич, Василь Ільницький і Анатоль Вахнянин. Підручник з крайової історії краківського професора Анатолія Левіцького⁹⁹ переклав Іван Матіїв. Підручники математики Франца Мочніка для усіх гімназіальних класів переклали Омелян Дем'яницький та Омелян Савицький. Природ-

⁹⁶ За основу були взяті такі підручники: Ignaz Schuster, *Kleiner Katechismus der katholischen Religion für die zwei untern Schulklassen*, Freiburg i. Br. 1859; *Lehrbuch des katholischen Glaubens für die V. und VI. Klassen*, Wien 1863; Konrad Martin, *Lehrbuch der christlichen Sittenlehre für die VII. Klasse*, Wien 1861; Joseph Fessler, *Geschichte der Kirche Christi, als Regions-Lehrbuch zum Gebrauche für das Ober-Gymnasium*, Wien 1877.

⁹⁷ Головацкій, Грамматика Руского Аззыка, Львѡвъ 1849.

⁹⁸ Головацкій, Хрестоматіа церковно-словенскаа и древно-русскаа въ пользу оучениковъ вышшой гимназіи въ ц. к. Австрійской державѣ, Вѣдень 1854.

⁹⁹ Anatol Lewicki, *Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych*, Kraków 1884.

ничі підручники Алоїса Покорного, Зігмунда Фелльокера, Франца Ксавера Максиміліана Ціппе та Гофманна у 1870-х роках переклали чи переробили професор Іван Полянський та Іван Верхратський.¹⁰⁰ Математик Володимир Левицький¹⁰¹ назвав ці переклади «безсмертними підручниками, які переходили від батька синові».

Першими самостійними українськими підручниками були природничі та соматологічні книжки Івана Верхратського. Учень, а згодом вчитель Академічної гімназії Степан Шах закидав цим книгам неприродну мову та відсутність ілюстрацій. Всупереч усім педагогічним нормам він, ще будучи учнем, нічого не міг зрозуміти у цих підручниках і мусив вивчати їх напам'ять, сторінку за сторінкою.¹⁰² З часом їх замінили написані доступною мовою та чудово ілюстровані підручники Миколи Мельника.¹⁰³

Трохи раніше подібний етап перейшли польські гімназійні підручники. Більшість перших польських підручників були перекладними, поступово їх заміняли підручниками, написаними та розробленими польськими авторами, які, своєю чергою, ставали зразком для українських підручників. До Першої світової війни в Галичині існувало три варіанти гімназійної освіти з власними підручниками: німецький, польський та український.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Пор. Bericht über österreichisches Unterrichtswesen, II, 535-538.

¹⁰¹ Володимир Левицький (1872-1956), математик та фізик, повний член, а між 1931 та 1935 роками голова *Наукового Товариства імені Шевченка*. Після захисту дисертації у 1901 р. викладав в гімназіях Львова і Тернополя. Після Першої світової війни викладав в Українському таємному університеті у Львові, в радянський час у Львівському педагогічному інституті. Серед іншого писав роботи з української наукової термінології.

¹⁰² Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 36.

¹⁰³ Енциклопедія Українознавства, IV, 1515.

¹⁰⁴ Див. Додатки, 1.

2.4. Шкільні уніформи

Прагнення до уніфікації виявлялося і в обов'язковій шкільній формі. Її у педагогічних уявленнях Габсбурзької монархії на зламі століть відводилася значна роль. Дирекції середніх шкіл постійно нагадували учням та їхнім батькам про необхідність носити уніформу.¹⁰⁵ Це, згідно з уявленнями галицьких шкільних властей, мало виконувати кілька функцій. Найголовнішими вважали гігієнічну та естетично-зрівнювальну. Особливо наголошувалось на нейтральності уніформи щодо соціального походження, майнового стану та релігійної приналежності. Позначення на формі поточного класу мало бути додатковим стимулом до навчання, адже те, що учень повторює навчальний рік, ставало видимим для усіх.¹⁰⁶

Усі ці функції вже тоді піддавали жорсткій критиці: шкільні уніформи не були ані надто гігієнічні, ані естетичні. Директор однієї з львівських гімназій зауважував у своїй тематичній брошурці, що значні кошти пошиття уніформи ускладнюють доступ дітям із незаможних родин до середньої освіти.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Пор. розпорядження Крайової шкільної ради від 31 серпня 1899 р. ч. 18.050 із рекомендацією дирекціям середніх шкіл запевнитися, що учні носять необхідні відзнаки та її обіжник від 21 травня 1901 р. *XXII. Jahresbericht des k. k. Rudolf-Gymnasiums in Brody*, Brody 1900, 30; *W sprawie mundurków dla uczniów szkół średnich*. In: *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1901*, Drohobycz 1901, 76-77.

¹⁰⁶ На кашкетях учні гімназій мали літеру G, реальних шкіл – R, учні вчительських семінарій – S. В початкових класах гімназії літера G була срібного, у старших – золотого кольору. На комірцях в учнів були, відповідно до їхнього класу, срібні чи золоті смужки: перший клас – одна срібна смужка і т. д., 5 – 8 класи мали смужки золотого кольору. Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 253-254.

¹⁰⁷ Кошти уніформи: пальто – 40 крон, піджак – 18 крон, штани – 12 крон, кашкет – 2 крони 50 гелерів. *Jan Niemiec, Mundurki uczniów szkół średnich pod względem hygienicznym i pedagogicznym*, Lwów 1907, 25.

Попри усі намагання досягти уніфікованого вигляду учнів, мода все ж мала тут вплив. Найкращі уніформи шили у львівському ательє Ергардт на площі Бенедиктинок, два найбільші ательє з пошиву шкільних форм, одне Мозеса Катца, інше його конкурента Моріца Мауса були на вулиці Краківській.¹⁰⁸

Багато педагогів вважали опізнавальні нашивки на уніформах ознакою того, що школа підтримує кар'єризм. Очевидним є те, що цей уніфікований вигляд учнів мав бути ознакою єдності багатонаціонального австрійського шкільництва. Попри це, однакові форми жодним чином не стримували учнів середніх та вищих шкіл від сутичок на національному ґрунті, бійок та інших порушень шкільної дисципліни.

2.5. Дисциплінарні та каральні приписи

Проект організації середніх шкіл 1849 р. регулював також і міру покарання учнів за порушення дисципліни. Школа повинна була контролювати регулярну відвідуваність, поведінку учнів під час уроків та на перервах, а також поведінку учнів поза межами школи. Творці австрійської системи середньої освіти були однаково віддалені як від надмірної суворості, так і від надмірної поблажливості щодо учнів. Кожен учитель був зобов'язаний на свій розсуд протидіяти хибній поведінці. Про серйозні порушення слід було повідомляти класного вчителя як другу інстанцію. Третя інстанція складалася із директора та колегиї гімназійних вчителів. Загалом ані надмірна педантичність, ані моральний тиск не були притаманними духу гімназій. Австрійський законодавець йшов настільки далеко, що у межах чинного дисциплінарного розпорядку залишав кожній гімназії свободу прийняття рішення у випадку порушень, мотивуючи це тим, що умови, у яких знаходилась та чи інша школа, були різними. До таких умов належали: розмір міста, в якому була гімназія, кількість у ній учнів, можливість контакту з батьками та

¹⁰⁸ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 254.

інше. Окрім того, до уваги слід було брати і вік учнів. Завданням старших класів гімназії було серед іншого підготувати учнів до академічної свободи під час майбутніх студій. Різниця між шкільною лавою та університетськими студіями і з цього огляду не мала бути надто великою.¹⁰⁹

Підстави для виключення були різними. За зневагу релігії із середніх шкіл краю відраховували як учнів римо-католицької конфесії,¹¹⁰ так і юдеїв¹¹¹ та греко-католиків.¹¹² Ваго-

¹⁰⁹ *Organisationsentwurf 1849*, §§ 66-71.

¹¹⁰ Так, до прикладу, 31 серпня 1892 р. за антирелігійні висловлювання з вищої реальної школи в Станіславові відраховали учня римо-католицького віровизнання Кароля Стручовського. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 8. З подібної причини учня 4 класу ц.-к. гімназії в Дрогобичі Александра Маєвського виключили 13 вересня 1892 р. з усіх середніх шкіл Галичини. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 9. Також підставами для виключення були: «негідна поведінка в церкві», «поширення аморальності та релігійних схизм», «поширення антирелігійних та небезпечних для суспільного ладу ідей» і т. п. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 10, 19, 23.

¹¹¹ За прогули уроків юдейської релігії та за провокативну поведінку під час юдейської служби божої рішенням Крайової шкільної ради від 19. 11. 1892 р. із усіх шкіл коронного краю було відраховано трьох учнів: Марка Лібермана, Файвеля Опперманна та Пейсеха Рурберга. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 6. Поширеними були також виключення учнів-юдеїв із формулюванням «через образу католицької релігії». 31 січня 1912 р. з гімназії в Тарнові «за зневажливі висловлювання в присутності колег польської національності» виключили Якоба Блеха та Давіда Руднера. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 7, 14. Учня 7 класу ц.-к. гімназії в Стрию Мойсея Фрайліха 15 березня 1912 р. виключили за зневагу католицького Катехизму. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 17. 20 квітня 1912 р. було виключено учня третього класу стрийської гімназії Еліаса Фішмана із формулюванням «за образу релігії». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 801 – арк. 4.

¹¹² 3 квітня 1893 р. учня другого класу Академічної гімназії у Львові Станіслава Сіяка, греко-католика, за образу релігії та аморальну поведінку було виключено з усіх середніх шкіл Краю: ДАЛО –

мою підставою для виключення була образа монаршої особи.¹¹³ Сюди ж належали інші кримінально переслідувані правопорушення, такі як крадіжка,¹¹⁴ підробка шкільних свідоцтв,¹¹⁵ зґвалтування¹¹⁶ та розпуста.¹¹⁷ Спроба самогуб-

ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 30. 25 квітня 1893 р. «за поширення антирелігійних видань та засад, що суперечать релігії та громадському порядку», було виключено учнів тернопільської гімназії Миколу Бабина (2 клас) та Якова Остапчука (5 клас). ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 32.

¹¹³ Через образу монаршої особи 27 грудня 1892 р. було виключено учня 5 класу Четвертої львівської гімназії Вігдера Хаєса, окрім того, львівський кримінальний суд засудив його до місячного ув'язнення. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 28. Образа монарха полягала у зриванні та замальовуванні чорною фарбою плакатів, що сповіщали про близький візит Франца-Йосифа до Львова. Про цей випадок із своєї біографії Віктор (Вігдер) Хаєс (1875-1941), єврейський громадський і політичний діяч, з 1929 р. голова єврейської віросповідної громади та з 1930 р. віце-президент міста Львова, пише у своїх спогадах. Wiktor Chajes, Semper Fidelis. Pamiętnik Polaka Wyznania Mojżeszowego z lat 1926-1939, Kraków 1997.

¹¹⁴ Пор. обіжник Галицької крайової шкільної ради від 9.01.1912 ч. 23429/IV про виключення з усіх середніх шкіл та учительських семінарів коронного краю учня Другої гімназії в Золочеві Надля Гіллала, мойсеєвого віровизнання, за крадіжку. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 3. Того ж дня така сама доля спіткала учня юдейського віровизнання із другого класу приватної гімназії в Калуші Якоба Вармана. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 2.

¹¹⁵ 14 березня 1912 р. виключили учня підготовчого класу учительської семінарії в Ряшеві Кароля Віктора за крадіжку та підробку шкільного свідоцтва. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 19.

¹¹⁶ Виключення через спробу зґвалтування 14-річного учня третього класу реальної школи в Кросно Владислава Сполінського 22 лютого 1912 р. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 11.

¹¹⁷ Наприклад, з формулюванням «за неморальну поведінку поза школою» 21 травня 1912 р. було виключено Василя Боліновського,

ства також розцінювалась як підстава для виключення.¹¹⁸ Відрахувати з навчального закладу могли і за дії проти вчителів: образи дією,¹¹⁹ матеріальні¹²⁰ та моральні збитки,¹²¹ насильство супроти учнів.¹²² Поширеною причиною для ви-

учня сьомого класу гімназії з українською мовою викладання в Перемишлі. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 31. 4 липня 1912 р. греко-католика Теодора Федунківа, учня приватної гімназії з українською мовою викладання в Рогатині було виключено з формулюванням «за аморальні стосунки зі служницею та за нічний напад на будинок її службодавців». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 39. Достатніми підставами для виключення були також «неморальні розмови» з однокласниками, відвідування шинків та борделів. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 40, 42, 50.

¹¹⁸ Своім обіжником від 16 січня 1912 р. Крайова шкільна рада виключила з усіх середніх шкіл краю учня 8 класу Першої гімназії в Тарнові Тадеуша Роберта Кіршанко, народженого 5.6.1891, римо-католика, через спробу самогубства. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 4.

¹¹⁹ 2 лютого 1912 р. учня римо-католицької конфесії Тадеуша Сарновського, п'ятикласника реальної школи в Тернополі виключили із формулюванням: «за образу вчителя дією». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 6.

¹²⁰ Через розбиття вікон в помешканні вчителя було засуджено до короткого ув'язнення та виключено з гімназії в Ясло учнів Яна Філіпа та Владислава Кароля. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 22.

¹²¹ Учня четвертого класу гімназії в Сокалі, Єжи Генрика Мерка, римо-католика, було виключено з формулюванням «за зухвалу поведінку стосовно вчителя у класі». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 10. З формулюванням «за самовільне використання чужої власності та за зухвалі погрози директорові» 9 лютого 1912 р. виключили учня другого класу ц.-к. гімназії в Кам'янці Струмільовій, греко-католика Володимира Лехнюка. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 8. Подібні виключення: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 55, 56, 57.

¹²² З формулюванням «за брутальне поводження з колегами» відрахували учня четвертого класу гімназії в Жовкві Францішка Бор-

ключення з усіх гімназій краю¹²³ чи «з усіх із правом публичности» середніх шкіл Монархії¹²⁴ було членство в таємних товариствах.

Ці досить суворі приписи призвели наприкінці ХІХ ст. до щораз більшої кількості виключень. Так, між 1888 та 1897 роками з усіх середніх шкіл Монархії відрахували 604 учнів. Можна припустити, що кількість виключень в окремих краях була ще більшою. У 1888 р. виключили 41 учня, у 1897 р. їхня кількість зросла до 95, отже, більше як вдвічі. У зв'язку з цим педагоги монархії наголошували на необхідності лібералізації каральних приписів для учнів середніх шкіл.¹²⁵ У першому десятилітті ХХ ст. така лібералізація справді відбулася.

Окрім приписів щодо поведінки у разі інфекційних захворювань, шкільні розпорядки містили й низку заборон. Галицькому учневі середньої школи було суворо заборонено брати участь у зборах коштів та інших пожертв серед учнів,

ковського. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 20. Подібний випадок: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 58.

¹²³ Тадеуша Клодзінського, учня восьмого класу гімназії у Вадовіцах 3 лютого 1891 р. виключили із формулюванням «За участь у таємному товаристві та за схиляння інших учнів до вступу у це товариство». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 20-21.

¹²⁴ Пор. обіжники: Тирольської крайової шкільної ради від 23 травня 1893 р.: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 31-32; ц.-к. Міністерства культів та освіти від 5 грудня 1911 р.: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 1; Моравської крайової ради від 10 червня 1912 р., ч. 15.975: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 38. Подібні обіжники розсилали й інші шкільні ради: Нижньої Австрії, Богемії, Австрійського Примор'я та ін. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 36, 37, 41, 53.

¹²⁵ Доповідь, виголошена 23 квітня 1898 р. перед спілкою *Буковинські Середні Школи*: Josef Wotta, Über Schülerschließungen. In: *Österreichische Mittelschule XII* (1898) 282-292.

без відома шкільної адміністрації оприлюднювати власні літературні твори, бути присутнім на судових процесах. Тоді як перші дві заборони були спрямовані проти нелегальних учнівських товариств та періодики, третя повинна була захистити учнів від можливого аморального впливу. Тут варто зауважити, що навіть читання оповідань Артура Конан-Дойля про пригоди Шерлока Холмса розцінювалось, як ознака морального занепаду та доказ схильності до криміналу, і тому було підставою для виключення.¹²⁶ Заборонено було відвідувати бали та школи танцю поза уроками танцю.¹²⁷ Приватні свята та збори дозволялося відвідувати лише у супроводі батьків чи інших дорослих.¹²⁸

На зламі століть дещо лібералізувалися уявлення про сексуальне виховання в школі. Зміна ця серед іншого виявилася в доповіді чернівецького педагога Йозефа Вотта. 15 квітня 1899 р. перед чернівецьким товариством *Буковинська Школа* він виголосив:

На мою думку, учні наших середніх шкіл мали б мати право вимагати, аби школа, перед тим, як вони її закінчать, дала їм певне уявлення про цей аспект життя відповідно до їхнього віку та рівня освіти.¹²⁹

¹²⁶ Про це у розмовах зі мною згадував мій дід, Іван Пахолків (1895-1982), учень ц.-к. гімназій в Чорткові та Тернополі – С. П.

¹²⁷ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 257.

¹²⁸ Розпорядження ц.-к. Галицької крайової шкільної ради для дирекції Другої гімназії у Львові від 4 лютого 1890 р. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 28.

¹²⁹ Josef Wotta, Was kann die Schule gegen die sexuellen Verirrungen der Schuljugend thun? In: *Österreichische Mittelschule XIII* (1899) 216-227, тут 223.

3. Українці у німецькомовних гімназіях

До 1868 р. в державних середніх школах Галичини домінувала німецька мова. Більше того, Міністерство освіти своїм розпорядженням від 16 грудня 1849 р., ч. 8442 заборонило приймати «у східні гімназії Галичини учнів з недостатніми знаннями німецької мови».¹³⁰ Німецькомовною була центральна гімназія краю, у якій вчилась більшість дітей освіченої еліти українців, а саме Академічна гімназія у Львові. Те, що українці були зацікавлені у німецькій мові викладання, доводить склад учнів цієї гімназії у 1867 р. І хоча в річному гімназійальному звіті подається не рідна мова, а конфесія 445 учнів, на підставі цього можна з певністю робити висновок про національний склад: римо-католики – 57, греко-католики – 343, протестанти – 1, юдеї – 44 особи.¹³¹

Отже, німецька мова викладання була для українців цілком прийнятною. Кількість учнів української національності чи греко-католицького віровизнання у гімназіях Східної Галичини в 1850-60-х роках значно перевищувала число римо-католиків, себто поляків. Лише незначна кількість євреїв відвідувала тогочасні гімназії. В часи автономії ситуація змінилася. З 1868 р. німецька мова як мова викладання в галицьких середніх школах поступилася місцем польській (див. таблицю 3).

Полонізація ускладнювала українцям доступ до освіти в середній школі. Так, у 1858 р. німецьку гімназію в Самборі відвідували 202 українці (60%), 97 поляків та 34 німці. У 1901 р. в цій гімназії навчалося лише 167 українців (31%). У 1865 р. у Дрогобичі було 154 українських учнів гімназії, у

¹³⁰ *Erstes Programm des k. k. akademischen Ober-Gymnasiums in Lemberg am Schluß des Schuljahres 1850*, Lemberg 1850, 37.

¹³¹ *Jahresbericht des k. k. Akademischen Gymnasiums in Lemberg über das Schuljahr 1867*, Lemberg 1867, 58.

Таблиця 3

Зміна мови викладання від 1851 до 1910 років

Мова викладання	1851	1890	1910
Польська	6	23	78
Українська	–	1	7
Німецька	9	2	1
Утраквістична (польська і українська)	–	1	5

Бережанах – 166, у Станиславові – 192, а у 1899 р. їхня кількість зменшилась до 89, 110 та 155 відповідно.¹³²

Із двох наявних 1890 р. німецькомовних гімназій, ц.-к. Другої державної гімназії у Львові та ц.-к. Реальної гімназії в Бродах,¹³³ перед Першою світовою війною залишилась лише Львівська гімназія. В автономному краї Галичина польська мова мала широкі права і у цих двох німецькомовних гімназіях. Так, Міністерство культів та освіти своїм розпорядженням від 8 червня 1906 р., ч. 15293 запровадило у Другій державній гімназії «обов'язковий курс польської мови для тих учнів, які відстають у навчанні». Участь в обов'язкових курсах обмежувалась двома роками, оскільки по закінченню цих двох років учень «мав мати такі успіхи, щоб могли брати участь у регулярних уроках польської мови».¹³⁴

¹³² *Ruthenische Revue* 1/ 8 (1903) 182.

¹³³ Це було закріплено в статті 5 крайового закону про школи від 22 червня 1867 року: «Доти, доки крайовий закон не приписує іншого, німецька мова у дотеперішньому обсязі залишиться мовою викладання в Другій гімназії у Львові та у початковій реальній гімназії в Бродах». *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, I, 26.

¹³⁴ *Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Lemberg*, veröffentlicht am Ende des Schuljahres 1911, Lemberg 1911, 6.

Після того, як у період автономії в галицькій системі освіти запанувала польська мова, українці почали тужити за старими часами, коли в усіх гімназіях мовою викладання була спільна і для галицьких відносин нейтральна німецька мова. Як слабшим, їм бракувало німецькомовного, але за своєю суттю анаціонального австрійського централізму, за якого вони мали більші можливості, аніж за польського домінування. В 1903 р. у зв'язку із запеклим польсько-українським конфліктом у Львівському університеті Іван Франко ностальгійно зауважив:

Після падіння централістської освітньої системи під тиском відцентрових національно-автономних сил запекла боротьба розпочалась на святих теренах науки, а правильніше, освіти, не лише проти залишків старої системи, а й поміж самих відцентрових сил. Питання мови викладання стало питанням влади; кожна нація прагла створити собі поле для розвитку захопленням шкіл та університетів. (...) Доти, доки в усій державі були лише німецькі школи і жодна нація не могла використовувати та зловживати школами у своїх власних цілях, шанси досягти найвищого рівня освіти були рівними в усіх націй. З падінням централізму, із запровадженням національних шкіл туди прийшла політика: кожна нація прагнула підлаштувати школу під свої національні та політичні ідеали.¹³⁵

¹³⁵ Ivan Franko, Die Vorgänge an der Lemberger Universität. In: *Die Zeit* (Morgenblatt) 381 (21.10.1903) 1-2; також в *Franko, Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915*, ed. Eduard Winter, Peter Kirchner (=Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas 14) Berlin 1963, 422-425.

3.1. Цісарсько-королівська Друга державна гімназія у Львові

Після українізації Академічної гімназії у Львові роль центральної німецькомовної гімназії краю перебрала на себе заснована у 1818 р. Друга львівська ц. к. гімназія Домініканів.¹³⁶ Розташовувалась вона в перебудованих залишках захисних споруд на місці колишніх міських валів.¹³⁷

Національний склад учнів цієї Львівської німецькомовної гімназії між 1891 та 1914 роками був позначений стабільно високою часткою учнів єврейського походження: 48% у 1890 р. та 50% у 1914 р. Кількість українців – греко-католиків – у ній незначно зменшилась з 16,4% у 1890 р. до 12,1% у 1914 р. Оскільки євреїв реєстрували лише за віровизнанням, як мову спілкування¹³⁸ вони подавали польську чи німецьку, а багато греко-католицьких українців рідною називали польську мову, то статистичний розподіл національностей за мовною ознакою дає доволі розмиту картину. Віросповідання як критерій етнокультурної приналежності тут, як і в цілому по

¹³⁶ Ця гімназія з 1849/50 р. офіційно називалася Друга ц.-к. вища гімназія у Львові, з 1911 р. – Друга ц.-к. Гімназія, з 1921 р. вона носила ім'я Кароля Шайнохи. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1.

¹³⁷ Теперішня львівська школа № 8 з поглибленим вивченням німецької мови.

¹³⁸ Нім. *Umgangssprache*, поль. *język towarzyski*. Саме мова повсякденного спілкування, а не рідна мова, слугувала в австрійських статистиках, починаючи від перепису 31 грудня 1880 р., критерієм мовної приналежності. Як мову повсякденного спілкування можна було подавати лише одну з офіційно визнаних мов коронних країв монархії, т. зв. *landesübliche Sprache*. У випадку Галичини це були польська, українська та німецька. Пор. Станіслав Дністрянський, Національна статистика. В: *Студії з поля суспільних наук і статистики* 1 (1909) 17-64; Brix, *Die Umgangssprache in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*.

Галичині, видається більш надійним.¹³⁹ Через досить великий відсоток учнів з польською та українською рідними мовами¹⁴⁰ ці мови у Другій гімназії були відносно обов'язковими «так, що кожен учень має вивчати одну з цих мов, на вибір батьків».¹⁴¹

Українську мову та літературу у цій гімназії викладав д-р Василь Щурат як персональний представник української культури у цій школі. Окрім д-ра Щурата, там навчали й інші вчителі-українці. Русофіл Петро Сивуляк, член Ставропігійського інституту, викладав математику та фізику. Вчитель історії Сильвестер Скобельський симпатизував народовцям. Після закінчення у 1909 р. студій філології вчителем греки та латини в цій гімназії став Іван Пашкевич.¹⁴²

Хто ж віддавав у 1890-1914 рр. своїх дітей у німецьку гімназію? Що спонукало українські родини давати своїм дітям освіту саме в німецькій, а не у польській чи українській Академічній гімназії? Більшість учнів німецької гімназії були дітьми державних службовців, армійських офіцерів чи єврейських комерсантів. Сюди посилали своїх синів і службовці української національності, яких через їхню лояльність називали *шварцгельберами*, тобто *чорно-жовтими*, натякаючи на кольори прапора Габсбурзької монархії. Володіння німецькою мовою було в очах українських службовців ознакою вищої культури та ліпшої кваліфікації, схоже, як в очах

¹³⁹ Тут пор. *Stourzh*, Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs?; Wolfgang *Steinacker*, Der Begriff der Volkszugehörigkeit und die Praxis der Volkszugehörigkeitsbestimmung im altösterreichischen Nationalitätenrecht (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck, IX) Innsbruck 1932.

¹⁴⁰ Пор. Додаток 3.

¹⁴¹ Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, II, 28.

¹⁴² *Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Lemberg, veröffentlicht am Ende des Schuljahres 1913*, Lemberg 1913, 72. Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 206-207.

польських шляхетських родів володіння французькою. Цю гімназію відвідували і діти русофілів: діти львівських родин Маркових, Павенцьких, Пелехів, Литвиновичів та багатьох інших. Вони обирали німецьку гімназію, оскільки їх не задовольняв українофільський характер Академічної гімназії, віддати ж дитину до котроїсь з польських для них теж було неприйнятним.

До прикладу, в німецькій гімназії вчилися два сини львівського адвоката, д-ра Льва Павенцького. Його батько Антін (1818-1889) у 1848 р. редагував перший український часопис *Зоря Галицька*. Через свою дружину він був породичаний із професором української мови та літератури у Львівському університеті й довгорічним головою *Просвіти* Омеляном Огоновським, а також із головою національно-демократичної партії д-ром Костем Левицьким. Один із синів, д-р Олександр Павенцький, перейняв батьківську канцелярію і в міжвоєнний період був адвокатом в політичних процесах проти українських націоналістів.

У цій гімназії також вчилися двоє синів редактора русофільської щоденної газети *Галичанинъ*¹⁴³ Осипа Маркова (1849-1909). Один з них, д-р філософії та права Осип Осипович Марков став в міжвоєнний період професором порівняльного слов'янського права в Державному словацькому університеті в Братиславі. Широко представленими тут були сини українського духовенства: син катехита цієї гімназії о. д-ра Діонісія Дорожинського, три сини ходорівського пароха Зайця, два сини декана Куликова, о. Йосифа Пелеха, три сини пароха з Галича Винницького, син декана та пароха села Горожана Велика о. Матковського, син пароха Татаринова о. Гумецького, син пароха села Лівча о. Пелеха, та інші вихованці русофільських бурс *Народного Дому* та *Ставропігійського інституту*.

¹⁴³ *Галичанинъ* виходив у Львові між 1893 та 1914 роками.

3.2. Цісарсько-королівська реальна та вища гімназія у Бродях

Другою німецькомовною гімназією Східної Галичини була ц. к. реальна та вища гімназія у Бродях¹⁴⁴ (пізніше називалася ц. к. гімназія Рудольфа).¹⁴⁵ Вона вироста із заснованої ще у 1815 р. єврейською громадою Бродів торгової школи, яку у 1853 р. перетворили на самостійну реальну школу. Окрім німецької, у цій школі викладали й інші європейські мови, зокрема французьку, англійську та італійську. У 1865 р. її перетворили в реальну гімназію. При цьому італійська мова із навчального плану зникла, англійська стала обов'язковим предметом, французька залишилася обов'язковою до реорганізації цього закладу в 1890-х роках у класичну гімназію. Натомість обов'язковим предметом стала польська мова.

Згідно з річним звітом від 1888 р., отже, за 10 років до початку полонізації, 177 учнів цієї гімназії мовою спілкування назвали німецьку, більшість з них була євреями. Як відомо, їдиш у жодному з коронних країв монархії не визнавалася крайовою мовою.¹⁴⁶ Полонізація розпочалася з розпорядження Міністерства освіти від 3 жовтня 1898 р., ч. 24581, яке приписувало розподіл першого класу на три паралельні відділи.¹⁴⁷

Міська рада Бродів в останньому десятилітті XIX ст. рішуче виступала проти полонізації: населення Бродів майже на 70% складалося з євреїв, більшість з яких мовою повсякденного спілкування офіційно подавали німецьку.¹⁴⁸ Окрім того,

¹⁴⁴ k. k. Real- und Ober-Gymnasium in Brody.

¹⁴⁵ k. k. Rudolf-Gymnasium.

¹⁴⁶ Офіційний термін *Landesübliche Sprache*.

¹⁴⁷ XXI. Jahresbericht des k. k. Rudolf-Gymnasiums in Brody, Brody 1899, 42.

¹⁴⁸ Згідно з даними перепису населення від 31 грудня 1900 р. у Бродях проживало 17361 особа, з того 888 військових гарнізону. Римо-

до цієї гімназії ходило багато дітей німецькомовних військових на австрійсько-російському кордоні. Міську раду Бродів та військових підтримала й українська опозиція в Галицькому сеймі. Зі своєю позицією українці намагалися ознайомити німецькомовну громадськість монархії:

Що стосується нас, русинів, то ми мусимо рішуче протестувати проти перетворення цієї гімназії на польську. Якщо вже наші брати змушені навчатися чужою мовою, то це має бути хоча би мова високої культури. Ми проти того, щоб ставити під сумнів німецький характер гімназії, адже польських середніх шкіл в Галичині і без того достатньо. Ми хочемо, щоб офіційною мовою цієї гімназії була німецька, аби вона викладалася за тими підручниками, які використовують німецькі гімназії; окрім того, ми хочемо, щоб обидві крайові мови [польська та українська С. П.], згідно з § 19 Конституції, були умовно обов'язковими; окрім того, тут повинні працювати педагоги, які володіють німецькою мовою та вільні від шовінізму і не перетворюватимуть школу на політичну інституцію.¹⁴⁹

Наслідком проведеної на початку ХХ ст. полонізації цієї гімназії стало те, що бродівські євреї, які раніше подавали німецьку мову спілкування, поступово почали переходити на польську мову. За статистикою, у 1913 р. в цій гімназії не було жодної німецькомовної особи. Частка українців у гімназії до та після полонізації залишалася відносно великою: у 1888 р. україномовними були 16% учнів, у 1914 р. їх було 24%. Кількість учнів, записаних на умовно обов'язкові уроки

католиків було 3317, в т. ч. 268 військових; з 2092 греко-католиків до гарнізону належало 538. Абсолютна більшість належала 11912 юдеям, 58 із них були військовими. Як мову повсякденного спілкування 8369 мешканців міста подало німецьку, 6412 польську та 1721 – українську. Skorowidz gminny Galicyi. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900. Wydany przez c. k. Centralną Komisję Statystyczną, Wiedeń 1907, 54.

¹⁴⁹ *Bardach*, Das deutsche Gymnasium in Brody, 142.

української мови,¹⁵⁰ переважно була порівняльною або й ідентичною із кількістю тих, хто подавав українську мову спілкування або належав до греко-католиків.¹⁵¹

Серед вчителів гімназії були й українці. У різні роки там працювали: о. Григорій Ярема, о. Юліян Дзерович, о. Іван Туркевич (греко-католицька релігія), Петро Скобельський (історія та географія), Кирило Грабович (математика), Андрій Аліськевич (німецька мова), Євген Лотоцький (німецька та українська мови) та д-р Василь Щурат.

Серед випускників рідної гімназії Йозефа Рота були й відомі згодом українці, зокрема художник Іван Труш, автор підручників з історії української літератури о. д-р Йосиф Застирець,¹⁵² етнолог та германіст Осип Роздольський,¹⁵³ лікар Броніслав Овчарський, судді Йосиф Жоральський та

¹⁵⁰ Згідно з розпорядженням Крайової шкільної ради від 20 червня 1898 р., ч. 486. Раніше українська мова була необов'язковим предметом.

¹⁵¹ Пор. Додаток 3.

¹⁵² Син підприємця, о. Йосиф Застирець (1873-1943), закінчив Бродівську гімназію у 1893 р. Після теологічних (1893-1897) та філософських студій у Львівському університеті поєднував душпастирську діяльність як священник-помічник та шкільний катехит в Бережанах із роботою в місцевій утравістичній гімназії. Згодом викладав в Академічній гімназії у Львові (1902-1904), в Четвертій львівській польській гімназії (1904-1906), тоді у гімназіях Бучача (1906-1907) та Тернополя (1907-1913). Після війни і аж до виходу на пенсію у 1933 р. викладав у Львівській академічній гімназії. Ювілейна книга української Академічної гімназії у Львові, 149-151.

¹⁵³ Син священника, Осип Роздольський (1872-1945) закінчив в Бродах гімназію у 1890 р. Після студій класичної філології та германістики у Львівському університеті (1890-1897) викладав в Академічній гімназії у Львові, а також в українських гімназіях в Коломиї та Перемишлі, та в німецькій гімназії у Львові. Окрім педагогічної діяльності, займався також етнографічними дослідженнями в межах *Наукового Товариства ім. Шевченка*.

Григір Глібовицький, директор філії Академічної гімназії Ярослав Вербицький.

До Першої світової війни у розпорядженні учнів Бродівської гімназії було чотири гуртожитки, т. зв. бурси, які відповідали національній, релігійній та культурній приналежності учнів. У заснованій в 1905-1906 рр. польській бурсі ім. Йозефа Корженьовського жило 63 учні, вона утримувалась за кошти товариства її фундаторів під головуванням римо-католицького священика Станіслава Крауса.¹⁵⁴ Окрім того, гуртожиток отримував субвенції від краю, округу та від міста Броди. 60 учнів мешкало у заснованій 1903 р. місцевим товариством українських бурс під головуванням греко-католицького священика, гімназіального катехита о. Софрона Глібовицького, бурсі ім. Маркіяна Шашкевича. Цей гуртожиток також мав підтримку із крайового бюджету та від міста Броди. Власну, засновану 1903 р. бурсу мали і русофіли. Цей заклад отримував субвенцію від Бродівського округу, мешкало там 33 учні. У 1908 р. гуртожиток для гімназіальної молоді заснували і євреї. Жило у ньому 37 учнів, ця бурса теж отримувала субвенції від краю, округу та міста.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Towarzystwo Bursy im. Józefa Korzeniowskiego.

¹⁵⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazyum w Brodach za rok szkolny 1912/1913*, Brody 1913, 32-33.

4. Гімназії з польською мовою викладання

Більшість державних та приватних середніх шкіл Східної Галичини, як в столиці коронного краю місті Львові, так і у провінції, були польськомовними. Панівна позиція польської мови полегшувала сходження соціальною драбиною догори та забезпечувала цим гімназіям значний наплив учнів інших національностей. Україномовні гімназії відвідували майже виключно українці, у польських гімназіях учнівський склад був у різних пропорціях змішаний. У 1914 р. у Львові налічувалось вісім державних гімназій для хлопців.¹⁵⁶ У сімох із них мовою викладання була польська.

Українська мова у цих гімназіях була умовно обов'язковим предметом і відвідували його переважно україномовні учні греко-католицького віросповідання. До переосмислення ігнорування української мови та культури поляків змушували економічні й політичні успіхи національного руху галицьких українців напередодні Першої світової війни. У 1913 р. цю тему заторкнули дві львівські польські щоденні газети: орган автономістів *Дзеннік польскі*¹⁵⁷ та національно-демократичне *Слово польске*,¹⁵⁸ закликаючи польську громадськість вивчати українську мову.

Дзеннік польскі пропонував запровадити в польських середніх школах українську мову як обов'язковий предмет і вбачав у цьому засіб проти сепаратистських тенденцій українців. *Слово польске* наголошувало на тому, що незнання української мови стає полякам не вигідним, адже для більшості освічених поляків життя українців абсолютно чуже, а їхній політичний та економічний розвиток незнайомий. Освічені

¹⁵⁶ Всі дівочі гімназії у Габсбурзькій монархії були приватними. Більшість із них, щоправда, мала право публічності, тобто могли самостійно видавати матуральні свідоцтва.

¹⁵⁷ *Dziennik polski* (28.05.1913).

¹⁵⁸ *Słowo polskie* (29.08.1913).

українці вільно володіли польською мовою, мали, відтак, вільний доступ до польської культури та уважно стежили за життям польського народу.

Слово польське виступало проти аргументу, що українська культура порівняно із польською недорозвинена і тому не гідна вивчення. Як протилежний приклад *Слово польське* наводило досвід чехів і німців у Чехії, Моравії та Сілезії, де національні організації закликали свою молодь до вивчення іншої мови цих країв. При тому не підлягає сумніву факт, підкреслювало *Слово польське*, що німецька культура значно розвинутіша за чеську. Знання української мови підуть на користь не лише східногалицькому службовцеві, а й інженерові, адвокатові чи нотарю, адже таким чином вони зможуть розширити коло своїх клієнтів та поле своєї діяльності, а отже, стануть більш конкурентоспроможними.

Польськомовні середні школи з'явилися у Львові відносно пізно. Тільки Третя львівська гімназія ім. Франца Йосифа¹⁵⁹ була заснована у 1863 р. як гімназія з польською мовою викладання. Спершу польською там навчали лише природничим наукам, математиці та польській мові. Перелік предметів, які викладали польською мовою, поступово розширювався, щороку з'являвся черговий гімназіальний клас, аж доки цей заклад не розвинувся у повноцінну вищу гімназію.¹⁶⁰ У 1873 р. школа отримала власне, збудоване під патронатом Цісаря, приміщення по вулиці Стефана Баторія, 3. В ніші шкільного будинку стояв єдиний у Львові пам'ятник цісаря Франца Йосифа I.

Цю школу відвідували і українці, хоча шкільна адміністрація це не надто вітала. Аби зменшити їхній приплив, греко-католицьку релігію викладали там, на відміну від інших гімназій Східної Галичини, не українською, а польською мовою.

¹⁵⁹ Між 1920 та 1939 роками ця гімназія носила ім'я польського короля Стефана Баторія.

¹⁶⁰ Пор. *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії, 33.

Греко-католицьким катехитом був парох митрополичої консисторії о. Онуфрій Лепкий. Також тут викладали й інші українці, зокрема історик Денис Коренець та автор підручника української літератури Костянтин Лучаківський.¹⁶¹

Знаними українськими учнями цієї гімназії були відомий своєю фаховістю та соціальними ініціативами професор медицини Мар'ян Панчишин, син львівського фіякра; філолог Осип Степків, виходець із селянської родини, пізніший вчитель в Академічній гімназії. Окрім того, у гімназії навчалося багато майбутніх українських юристів: виходець з міщан Ілля П'юрик, який у вересні 1914 р. загинув як лейтенант ц.-к. армії; адвокат в Саноку, селянський син д-р Василь Блаватський; суддя, міщанський син Микола Убогий; суддя, син вчителя народної школи Євген Дидикевич.¹⁶² Також цю гімназію відвідували сини греко-католицьких священників: син пароха підльвівських Батятичів Антоній Алексевич та син куликівського пароха Костянтин Грушкевич.¹⁶³

Відносно високою у Третій гімназії була кількість польськомовних греко-католиків, т. зв. *gente Rutheni, natione Poloni*. Частка українців між 1891 та 1911 роками тут коливалася між 4,9% україномовних і 8,6% греко-католиків у 1891 р., та 8,9% україномовних і 11,4% греко-католиків у 1901 р. Протягом наступного десятиліття вона відчутно знизилась: у 1911 р. тут залишалось 0,8% україномовних та 3,9% греко-католиків.¹⁶⁴

¹⁶¹ Пор. Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові, 161-163.

¹⁶² Євген Дидикевич зробив кар'єру від скромного окружного судді перед Першою світовою до судді Верховного суду у Варшаві у міжвоєнний період. Між 1939 та 1944 роками був головою Верховного суду для ненімців в Генеральній губернії. У 1944 р. був як колаборант вбитий польським підпіллям.

¹⁶³ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 208-209.

¹⁶⁴ ДАЛО – ф. 82 – оп. 1 – спр. 8; Див. Додаток 4.

У міжвоєнний період ані українці, ані польськомовні греко-католики цю гімназію вже не відвідували.

У 1880-х роках постала у Львові Четверта ц.-к. гімназія.¹⁶⁵ Спершу вона розташовувалась у стінах колишнього монастиря Бернардинів. Це приміщення було своєрідним інкубатором для новопосталих державних гімназій з польською мовою викладання: доки школа не мала власного приміщення, вона знаходилася в монастирі, переїхавши у власний будинок, звільняла місце черговій новозаснованій середній школі.¹⁶⁶

У 1895 р. Четверта гімназія в'їхала у власне приміщення. Першим директором був полонізований німець Едвард Гюкель, якого ще у 80-х роках замінив Валенти Козьол. Наступником Козьола у 1907 р. став блискучий львівський педагог, д-р Вінценти Смялек. Він був редактором педагогічного щоквартальника, який виходив у Львові.¹⁶⁷ Контраверсійні публікації Смялека часто викликали дискусії у галицьких педагогічних колах.

Шкільна адміністрація вважала кількість учнів української національності достатньою, аби утримувати для них на постійній основі греко-католицького катехита.¹⁶⁸ Цю посаду зайняв перший одружений доктор теології Львівського університету, о. Петро Крип'якевич (1857-1914). Інший греко-католицький священик, о. Іван Костецький, викладав тут математику. Він був автором успішних підручників з математики для польських гімназій. Після його виходу на пенсію посаду отримав інший українець – Михайло Грицак.

¹⁶⁵ *Sprawozdanie dyrektora c.k. 4. gimnazjum we Lwowie*, Lwów 1887...1914. Між 1919 та 1939 роками ця школа називалася *Gimnazjum 4. im. Jana Długosza we Lwowie*.

¹⁶⁶ *Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazjum V we Lwowie za rok szkolny 1897*, Lwów 1897, 39. Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 209-216.

¹⁶⁷ Виходив під назвою *Kwartalnik Pedagogiczny*.

¹⁶⁸ Пор. Додаток 4.

Серед учнів цієї гімназії були сини греко-католицького катехита брати Крип'якевичі – майбутній історик Іван та майбутній філолог Лев. Вчився тут і археолог Володимир Гребеняк, який у 1915 р. загинув в Карпатах як офіцер ц.-к. армії. Свої археологічні студії він почав публікувати ще студентом у 1912 р.

Багато учнів цієї школи походили з українсько-польських мішаних подружжів і врешті приймали рішення на користь асиміляції з польською культурою. Вже у міжвоєнний період більшість з них вважала себе поляками та римо-католиками. Частка українців серед учнів Четвертої львівської гімназії залишалася між 1888 та 1910 роками стабільною: 8% у 1888 та 1895 роках, 9% у 1900 р., а у 1910 р. вона навіть зросла до понад 12%. Досить низьким, як на східногалицькі відносини, був у цій гімназії відсоток євреїв: 19% у 1888 р. та 24,4% у 1906 р.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Частка єврейського населення у Львові була стало великою, в абсолютному вимірі єврейське населення Львова зростало разом із загальним числом мешканців міста. Так, у 1890 р. 36130 євреїв становили 28,2% львів'ян. У 1910 р. їхня кількість зросла до 57387, євреї становили 29,3% усього населення міста. Ця тенденція збереглася і у міжвоєнному періоді. Згідно з переписами 1921 та 1931 років єврейське населення Львова становило в абсолютному та відносному вимірах відповідно 76854 (35%) та 99595 (31,1%). Oesterreichische Statistik, XXXII. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1892, 106-107; Österreichische Statistik. Neue Folge, 1. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1912, 80-81; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszedniego spisu ludności z dn. 30.09.1921: Tom 13: Województwo Lwowskie, Warszawa 1924, 24; Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Zeszyt 58: Miasto Lwów, Warszawa 1937, 11.

П'ята львівська гімназія розвинулася з філії гімназії ім. Франца Йосифа, яка існувала у 1890-1892 рр. 1 вересня 1892 р. ця філія перетворилася на самостійну початкову гімназію,¹⁷⁰ а з 1897 р. школа вже отримала статус повноцінної гімназії.¹⁷¹ До 1905 р. директором був автор польських читанок для початкових гімназійальних класів та двотомної хрестоматії польської літератури Францішек Прухніцкі.¹⁷² З 1905 р., від моменту переїзду гімназії з монастиря Бернардинів у власне приміщення, керування нею перейняв один з кращих львівських педагогів Юзеф Ногай, міщанський син з невеликого західногалицького містечка Сендзішув. Саме за його директорства в гімназії встановилася гармонійна й толерантна атмосфера, що при постійно високому відсоткові євреїв та українців серед її учнів мало життєво важливе значення.¹⁷³

Значну роль у створенні цієї толерантної атмосфери відіграли обидва гімназійальні катехити: римо-католицький о. Станіслав Соколовські, син міщанина зі східногалицького Унева, та греко-католицький о. д-р Стефан Юрик. Після його виходу на пенсію у 1910 р. його місце зайняв колишній катехит тернопільської гімназії о. Дам'ян Лопатинський. Дух толерантності зберігся у стінах цієї школи і у міжвоєнний період.¹⁷⁴

¹⁷⁰ *Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. Gimnazjum V we Lwowie za rok szkolny 1897*, Lwów 1897, 39.

¹⁷¹ У міжвоєнний період П'ята львівська гімназія офіційно називалася *V Gimnazjum Męskie im. Hetmana Stanisława Żółkiewskiego*: ДАЛО – ф. 83 – оп. 1.

¹⁷² Пор. Małgorzata Gajak-Toczek, Franciszek Próchnicki, 1847-1911: dydaktyk, edytor, badacz literatury, Łódź 2010.

¹⁷³ Див. Додаток 4.

¹⁷⁴ Лінію директора Ногая (помер у 1923 р.), продовжив його наступник, селянський син, інвалід війни та колишній польський легіонер Тадеуш Стройни. В його гімназію приймали навіть учнів, виключених з українських гімназій через звинувачення в антипольській діяльності. Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 215.

З моменту заснування П'ятої гімназії частка учнів єврейського та українського походження у ній динамічно змінювалась: у 1897 р. там було 7,4% учнів греко-католицького та 25% юдейського віровизнання; у 1906 р. їх було відповідно 11,8% та 30,2%; у 1914 році – 6,6% та 59%. І у цій гімназії багато статистичних українців походили зі змішаних польсько-українських подружжів. Також були діти українців – державних службовців нижчих рангів, які боялися, що їхнім польським керівникам може не сподобатися вибір української гімназії.

Окрім греко-католицького катехита, тут викладали й інші вчителі-українці. Довголітнім головним вчителем математики та фізики у гімназії був Володимир Левицький. Походив він із давнього священничого роду, до якого належав і митрополит Михайло Левицький.¹⁷⁵ Священиком був ще його дід Стефан, батько ж Йосип обрав кар'єру юриста, вершиною якої стало членство у Верховному імперському суді у Відні. Володимир Левицький мав ступінь доктора Віденського університету з оцінкою *summa cum laude*. За габілітаційну працю він отримав відзнаку особисто від імператора Франца Йосифа I. Проте його подання на посаду професора Львівського університету університетський сенат відхилив, надавши перевагу менш кваліфікованому кандидатові польської національності.¹⁷⁶

Класичні мови викладав Олександр Радецький. Старий холостяк, якому школярі дали прізвиська *ojciec Radecki* або

¹⁷⁵ Михайло Левицький (1774-1858) був сином пароха с. Пістинь Коломийського повіту. По закінченні у 1790 р. гімназії у Станіславові навчався у віденському Барбареумі, який закінчив, отримавши ступінь доктора теології. З 8 березня 1816 р. – Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський, з 1856 р. – кардинал. Пор. *Pelesz, Geschichte der Union*, II, 899, 950.

¹⁷⁶ Пор. Павло Хобзей, Основоположник математичної культури нашого народу: Володимир Левицький. В: Аксіоми для нащадків, упор. Олег Романчук, Львів 1992, 102-118; Енциклопедія Українознавства, IV, 1265-1266.

marszałek Radecki, син греко-католицького священика сторонився будь-якої суспільної активності та дотримувався в українській мові старого етимологічного правопису. Його національні симпатії виявлялися в щедрості, з якою він на перервах обдаровував цукерками учнів-українців, говорячи до них при цьому польською мовою. Германіст Йосиф Баревич, який вважав себе поляком, залишався водночас вірним греко-католицькій конфесії своїх предків. Це був представник старого галицького типу *gente Ruthenus, natione Polonus*, своєрідного компромісу у самоідентифікації, який у міжвоєнний період через загострення національних протиріч у польській державі перестав бути можливим.¹⁷⁷

Шоста ц. к. львівська гімназія була заснована у 1902 р.¹⁷⁸ і одразу мала власне приміщення. Це була маленька зразкова гімназія, у якій мали випробовуватись нові навчальні плани та педагогічні методи. Задумувалася вона як національна польська школа. Тривалий час сюди не приймали ані католиків східного обряду, ані поляків юдейського віровизнання. Згодом у цій практиці з'явилися певні пом'якшення: у 1911/12 навчальному році там було 267 учнів римо-католиків та 41 учень єврей; у 1912/13 році їх було відповідно 263 та 43. З них 24 та 16 у цьому навчальному році записалися на умовно обов'язкові уроки української мови. Всі 308 учнів у 1911/12 та 306 у 1912/13 роках мовою спілкування називали польську.¹⁷⁹ Подібна ситуація була і в заснованій 1905 р. Сьомій гімназії.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Шах, Львів – місто моєї молодости, I-II, 214.

¹⁷⁸ Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum VI. we Lwowie, Lwyw 1903...1914. Після Першої світової вона називлася Państwowe VI Gimnazjum Męskie im. Stanisława Staszica: ДАЛО – ф. 84 – оп. 1.

¹⁷⁹ Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VI. we Lwowie za rok szkolny 1911/12, Lwów 1912, 78-79; Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum VI. we Lwowie za rok szkolny 1912/13, Lwów 1913, 122-123.

¹⁸⁰ Поп. Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum VII. we Lwowie za rok szkolny 1912/13...1913/14, Lwów 1913...1914.

Напередодні Першої світової війни серед поляків поширилася тенденція до відсторонення від колишньої політики поступової асиміляції українців та євреїв. Метою було проголошено національне відмежування. Вперше заклик до боротьби проти «засильства євреїв» у польських школах¹⁸¹ пролунав від шовіністичних груп польських студентів у Львові. Ця тенденція охопила згодом польських педагогів та політиків.

Цьому трендові відповідала опублікована у львівському педагогічному журналі *Muzeum* стаття Мар'яна Янеллі про польські приватні середні школи в Галичині. Янеллі послуговується у ній такими статистичними даними: На початку 1912/13 навчального року із загалом 3116 учнів польських приватних гімназій для хлопців 52% були римо-католиками, 37% – юдеями та 6% – греко-католиками. 8% рідною подали українську мову. У Східній Галичині частка учнів юдейського віровизнання була вищою і коливалася у тамтешніх 13 приватних гімназіях між 43% та 68%. У дев'ятох з них євреї становили абсолютну більшість. Подібна ситуація була і в приватних дівочих гімназіях з польською мовою викладання: близько 57% учениць належали до римо-католицького, коло 3% – до греко-католицького та близько 40% – до юдейського віровизнання. Ці цифри Янеллі трактує як приховану загрозу польськості навчальних закладів.¹⁸²

Зважаючи на те, що польські приватні гімназії у Східній Галичині з'являлися на противагу українським приватним середнім школам та мали забезпечувати т. зв. польський «національний стан посідання»,¹⁸³ занепокоєння їхніх засновників стає зрозумілим. У значній кількості євреїв серед учнів таких закладів вони вбачали привід «для побоювання,

¹⁸¹ Поль. «zażydowanie szkół».

¹⁸² Поп. Maryan Janelli, Stan szkolnictwa średniego prywatnego w kraju. In: *Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa XXIX/ II/ 1* (06.1913) 1-22.

¹⁸³ Пол. «narodowy stan posiadania».

чи існування таких закладів не становить суспільної та національної загрози» для галицьких поляків. Для посилення контролю над національним складом учнів цих гімназій пропонувалося зробити їх державними. У багатьох польських державних гімназіях в столиці коронного краю давно вже намагалися обмежити прийом учнів юдейського віровизнання неофіційним *numerus clausus*.

Аби протидіяти такій тенденції, львівський фабрикант лікерів Ізидор Люблінер подарував новій Восьмій державній гімназії великий будинок з усім устаткуванням для гімназійних викладів. Єдиною його умовою було те, що туди на однакових умовах із польськими дітьми повинні були приймати дітей львівських євреїв.¹⁸⁴ Таким чином перед Першою світовою війною єврейських учнів беззастережно приймали лише у дві державні гімназії із польською мовою викладання – у П'яту та у Восьму.

Трохи інакше складалася ситуація в польських гімназіях у провінції, де часто не було вибору між польськими, українськими та німецькими гімназійними викладами. Тому національний склад учнів провінційних гімназій стосовно трьох найбільших етносів Східної Галичини – українців, поляків та євреїв – був відносно зрівноважений. Як приклади для цієї книги були обрані гімназії з польською мовою викладання в Дрогобичі, місті поблизу галицького нафтового басейну, а також у розташованих у сільській місцевості містах Золочеві та Бережанах. З 1907 р. бережанська гімназія стала утраквістичною (польсько-українською).

Польськомовну ц. к. вищу гімназію, згодом гімназію ім. Франца Йосифа, в Дрогобичі на початку ХХ ст. відвідувала приблизно однакова кількість учнів української, польської та єврейської національностей. У 1901 р. поляки, ідентифіковані як римо-католики, становили 38,7%, греко-католики (україн-

¹⁸⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum VIII. we Lwowie, Lwów 1911...1914.*

ці) – 26,4%, а євреї – 34,2% її учнів. У 1906 р. співвідношення змінилося: 40,2% учнів становили євреї, за ними йшли 39,3% поляків та 20,1% українців. Перед Першою світовою частка юдеїв зросла до 48,9%, тоді як 28,9% учнів були римокатоликами, а 21,7% – греко-католиками.¹⁸⁵

Євреї між 1890 та 1914 роками становили близько 13% населення Східної Галичини¹⁸⁶ і, якщо їм не створювали штучних перепон, виявляли найбільше прагнення до освіти. Така статистична конфігурація в Дрогобицькій гімназії була запорукою національної рівноваги: євреї переводили традиційне польсько-українське протистояння в ситуацію трикутника і воно втрачало свою гостроту. За цих обставин відносно велика кількість учнів відвідувала умовно обов'язкові уроки української мови.¹⁸⁷

¹⁸⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Wyższego Gymnazyum w Drohobyczu za rok szkolny 1901...1907, Drohobycz 1901...1907; Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazyum im Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1910...1914, Drohobycz 1910...1914.*

¹⁸⁶ Згідно з даними перепису 1890 р. у 49 східногалицьких округах проживало 583016 євреїв, які становили 13,77% загалу населення. У 1900 р. у тих самих округах проживало 613764 євреї (12,96%), у 1910 р. при його абсолютному числі 653391 частка єврейського населення Східної Галичини знизилася до 12,44%. Вираховано за Oesterreichische Statistik, XXXII. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1892, 107-125, 163-171; Oesterreichische Statistik, LXIII Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1902, 108-125; Österreichische Statistik. Neue Folge, 1. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1912, 80-91.

¹⁸⁷ Див. Додаток 4.

В Дрогобицькій гімназії також працювали вчителі-українці. Німецьку мову тут деякий час викладав Іван Боберський (1873-1947). Син священника, він студіював германістику та спорт в університетах Львова, Відня та Граца. Боберський запровадив німецьку замість звичної раніше польської транскрипції українських прізвищ: *Schewtschenko* замість *Szewczenko*, *Sawytzkyj* замість *Sawicki*, *Schaschkevytsch* замість *Szaszkewicz* тощо. Згодом, будучи вчителем Академічної гімназії у Львові, він займався організацією спортивного товариства *Сокіл*, цільовою аудиторією якого, окрім учнів гімназій, була селянська та робітничка молодь. Зразком для своєї системи обрав приклад близьких чехів, а також англійців та шведів. Окрім цього, тут викладав греко-католицький катехит о. Полієвкт Кміт та вчителі української мови і літератури Володимир Паславський та д-р Володимир Бірчак.

У стінах де-факто мультинаціональної школи панувало мирне співжиття, поза школою перевагу надавали все ж власному культурному середовищу. Тому дрогобицькі бурси чітко поділялися за національною та конфесійною приналежністю їхніх мешканців. У 1914 р. діяли один польський,¹⁸⁸ один український¹⁸⁹ та один єврейський¹⁹⁰ гуртожиток. Польський

¹⁸⁸ *Bursa polska im. Adama Mickiewicza* отримувала фінансову підтримку від Галицького крайового сейму, дрогобицького округу та від магістрату Дрогобича, а також від приватних благодійників, передовсім від різних польських товариств. *Sprawozdanie Dyrekcji s. k. gimnazjum im Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1914*, Drohobycz 1914, 110.

¹⁸⁹ *Українська Бурса св. Івана Хрестителя* також отримувала підтримку від краю, округу та міської громади. Мала вона і приватних благодійників, до яких належали українські спілки та товариства, а також приватні особи. Лікар д-р Володимир Чапельський безоплатно лікував мешканців української бурси. Там само.

¹⁹⁰ *Бурса Барона Гірша* була заснованим у 1912 р. приватним товариством під головуванням дрогобицького аптекаря Еміля Сафріна.

гуртожиток ім. Адама Міцкевича, відсікаючи поляків юдейського віровизнання, призначався виключно для учнів «польської національності та римо-католицької конфесії».¹⁹¹ Українська бурса під керівництвом катехита Полієвкта Кміта й учителя української мови Володимира Бірчака існувала як окремий заклад із власним будинком. Вона давала дах над головою греко-католицьким учням, головно дітям селян. Єврейська бурса барона Гірша не мала власного приміщення і властиво була не гуртожитком, а радше приватним благодійним фондом. Діяльність її полягала у доплатах за оренду житла та у виплаті стипендій незаможним гімназістам-євреям.

Таблиця 4

Житлові умови учнів Дрогобицької гімназії

Рік	Загалом	У батьків	Польська бурса	Українська бурса	Приватно
1904	507	300	37	26	144
1907	587	385	54	30	118
1910	720	496	36	54	134
1912	786	524	42	61	139
1914	807	609	43	34	121

Цісарсько-королівська гімназія в Золочеві була заснована у 1873 р. як початкова гімназія. У 1878 р. вона спершу тимчасово отримала статус вищої гімназії. Коли 1880 р. у ній відкрили восьмий клас, статус вищої гімназії став постійним.¹⁹² Українськими педагогами у цій гімназії були: греко-

¹⁹¹ Дослівно: «dla młodzieży gymnazyjalnej narodowości polskiej obrządku rzymsko-katolickiego». Там само.

¹⁹² Першим директором Золочівської гімназії був Северин Плачетко. Після його смерті керівництво школою перейняв професор Четвертої гімназії у Львові Теофіль Маліновскі. *Sprawozdanie Dyrektora c. k. Gimnazjum w Zloczowie za rok szkolny 1882*, Lwów 1882, 60-61.

католицький катехит о. Євген Громницький та філологи Михайло Галущинський (українська мова), Ілля Гаврилук (українська і грецька мови) та Іван Созанський (українська мова).

Національний та конфесійний склад учнів в Золочеві розвивався між 1890 та 1914 роками типово для польських гімназій Східної Галичини: поступово знижувалась кількість польських учнів, натомість частка євреїв зростала. У 1890 р. серед учнів Золочівської гімназії було 53,9% римо-католиків, 34,2% греко-католиків та 18,2% юдеїв. У 1901 р. римо-католиків було 43%, греко-католиків – 37,4%, юдеїв – 19,1%. На 1910 рік частка римо-католиків знизилась до 39%, юдеї становили 30,1%, майже зрівнявшись із греко-католиками (30,7%). Кількість тих, хто вивчав українську мову як умовно обов'язковий предмет, очікувано була близькою до кількості греко-католиків: у 1909/10 навчальному році українську мову вивчали 153 учні (28%).¹⁹³ Напередодні Першої світової війни юдеї становили вже 33,4% всіх учнів Золочівської гімназії, займаючи друге місце після римо-католиків (41,6%), учні греко-католики (24,3%) опинились на третьому місці.¹⁹⁴ Частка українських учнів у польських гімназіях після 1906 р. зменшувалась насамперед через відкриття нових приватних українських гімназій.

Статистика утравквістичної гімназії в Бережанах¹⁹⁵ доводить те, що виклади рідною мовою значно полегшували до-

¹⁹³ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1910, Złoczów 1910, 91.* Попередні річні звіти не містять інформації про вивчення української мови у цій гімназії. Пор. Додаток 4.

¹⁹⁴ Національна статистика учнів обрахована на підставі річних звітів Золочівської гімназії: *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1883...1914, Złoczów 1883...1914.*

¹⁹⁵ У Східній Галичині було дві утравквістичні польсько-українські гімназії. На підставі ст. 5 Галицького крайового закону про школи

ступ селянських дітей до вищої освіти. Їхня кількість у цій гімназії стабільно зростала: 1901 р. – 64 учні; 1905 р. – 165; 1910 р. – 201. Польська мова викладання ускладнювала для більшості з них і без того важкий перехід із сільської народної школи до гімназії, натомість хоча б часткове викладання українською мовою, як в Бережанах, зменшувало психологічний бар'єр. Завдяки цій обставині греко-католицькі українці у 1913 р. вели перед у національній статистиці Бережанської гімназії.¹⁹⁶

5. Бажана модель: українська мова викладання

5.1. Львів: Перша українська гімназія

Історія першої української гімназії – ц. к. Академічної гімназії у Львові досі мала двох хроністів. Першим був її директор, Едвард Харкевич, він оприлюднив її хроніку у річному звіті за 1900/01 навчальний рік.¹⁹⁷ Другий – колишній учень та вчитель цієї гімназії Степан Шах. Своїй гімназії він присвятив третій том спогадів, які вийшли друком 1956 р. у мюнхенському екзилі.¹⁹⁸ Окрім того, у 1978 р., теж на еміграції, з нагоди 100-річчя першого україномовного іспиту зрілості з'явилася ювілейна книга з детальними біографіями вчителів та директорів Академічної гімназії.¹⁹⁹

від 22 червня 1867 р. Галицька шкільна рада своїм розпорядженням від 21 вересня 1907 р., ч. 40754 запровадила утраквістичні паралельні класи в державній гімназії в Бережанах, а розпорядженням від 8 січня 1908 р., ч. 59274 – в державній гімназії в Стрию. Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, II, 15-16.

¹⁹⁶ Див. Додаток 4.

¹⁹⁷ Харкевич, Хроніка львівської академічної гімназії.

¹⁹⁸ Шах, Львів – місто моєї молодости, III.

¹⁹⁹ Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові.

Спершу мовою викладання у цій гімназії, заснованій у 1784 р. Йосифом II одночасно з Львівським університетом, була німецька.²⁰⁰ Експеримент із запровадження викладання крайовими мовами – польською та українською – розпочався 1857 р. Тоді ці дві мови запровадили як умовно обов'язкові предмети, отож, рішення про те, яку із двох мов вивчатиме учень, мали приймати батьки. Вчителі обидвох мов отримали статус *дійсних побічних вчителів*.²⁰¹ Більшість учнів цієї школи були українцями і з 1864 р. деякі предмети у чотирьох початкових класах тут викладали українською мовою.²⁰²

Дальше запровадження української мови викладання залежало від появи українських підручників та від наявності кваліфікованих педагогів. До 1867/68 навчального року всі предмети у початкових чотирьох класах Академічної гімназії викладали українською. Це зафіксував і крайовий шкільний закон від 22 червня 1867 р.: «Руська залишається мовою викладання на уроках руської мови, а також для усіх предметів у чотирьох початкових класах Академічної гімназії у Львові».²⁰³

Проте українських підручників бракувало і замість них продовжували використовувати частково німецькі, частково польські. З цієї причини з 1867/68 навчального року польську мову зробили мовою викладання та обов'язковим предметом у вищих класах.²⁰⁴ У 1867 р. директором гімназії став

²⁰⁰ Її попередницями були латинські школи: заснована ще наприкінці XVI століття Академічна гімназія єзуїтів, перетворена після ліквідації ордену у 1773 р. австрійською владою на державну гімназію. Пор. Енциклопедія Українознавства, I, 33.

²⁰¹ Нім. Wirklicher Nebenlehrer.

²⁰² *Inicki*, Ruthenisches Schulwesen, 532.

²⁰³ «Die ruthenische Sprache bleibt Unterrichtssprache für den ruthenischen Sprachunterricht, sowie in den vier unteren Classen am akademischen Gymnasium zu Lemberg». Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich, I, 26.

²⁰⁴ *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії, 33-34.

Василь Ільницький, греко-католицький священник, який навчався на теологічному та філософському факультетах Львова і Відня. Його завданням було підготувати та провести українізацію гімназії. Формально вона була здійснена найвищим розпорядженням та відповідним крайовим законом від 31 травня 1874 р.

в той спосіб (...) що у першому шкільному семестрі після опублікування цього закону руську мову як мову викладання буде запроваджено у п'ятому класі, з кожним наступним навчальним роком у вищому черговому класі, доки вона не стане мовою викладання в усій попередньо обраній гімназії.²⁰⁵

Перші іспити зрілості українською мовою відбулися в Академічній гімназії між 8 та 16 червня 1878 р.²⁰⁶ Відтоді українська мова стала також і внутрішньою службовою мовою гімназії, себто всі її акти, протоколи, каталоги, свідочтва і звіти писали виключно українською мовою.²⁰⁷

Відвідання закладу цісарем Францом Йосифом I 14 вересня 1880 р. було сприйняте як вираз найвищої апробації єдиної української гімназії. Своє задоволення від побаченого та почутого монарх висловив у пам'ятній книзі гімназії. Як і в усіх інших галицьких школах, ставлення до особи цісаря та до панівної династії виявлялося у святах з нагоди найваж-

²⁰⁵ «in der Weise (...) dass mit dem ersten Schul-Semester nach Kundmachung dieses Gesetzes die ruthenische Sprache als Unterrichtssprache in der fünften Classe einzuführen sein wird, und mit jedem nachfolgenden Schuljahre in der nächsthöheren Classe, bis dieselbe zur Unterrichtssprache am ganzen vorgewählten Gymnasium geworden sein wird.» *Landesgesetz vom 31. Mai 1874*. In: *Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich*, 27. Пор. архівні матеріали про українізацію академічної гімназії: ЦДІАУЛ – ф. 178 – оп. 2 – спр. 337.

²⁰⁶ *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії, 4.

²⁰⁷ Пор. там само, 35; Денис *Лукиjanович*, Ділова мова в гімназії. В: *Наша Школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях (1913) 129-146.

лівіших річниць дому Габсбургів. Проте імператорських портретів чи державних символів у класах не було. Скромно побілені стіни класів прикрашали лише розп'яття, а також видані у Відні централізовано для всіх гімназій природничі, історичні, філологічні, географічні, археологічні, фізичні та інші таблиці.²⁰⁸

Перед Першою українською гімназією стояли складні проблеми. Бракувало українських підручників та педагогів. Учні походили із нижчих суспільних верств і були, як правило, бідними. Приміщення *Народного Дому*, у якому спочатку розмістилася Академічна гімназія, не надто надавалися для шкільних викладів, окрім того, з кожним роком сильніше відчувався брак площі. Академічна гімназія стала піонером у подоланні цих проблем: тут напрацьовували українські підручники, збирали, готували і перевіряли українських вчителів. Гімназія стала лабораторією, в якій постала модель української середньої школи. Як перша українська гімназія, вона першою зіткнулася із соціальними та матеріальними проблемами своїх учнів і мусила шукати можливі шляхи їхнього вирішення. На прикладі цієї школи молоде українське суспільство усвідомило свої проблеми та навчилося їх розв'язувати.

Відповідальність за подолання цих проблем лягла в австрійський період на плечі трьох директорів: о. Василя Ільницького²⁰⁹ (1867-1892), Едварда Харкевича²¹⁰ (1892-1911) та Іллі

²⁰⁸ На противагу цьому, у польській державі міжвоєнного періоду в кожному класі мав висіти герб та портрет глави держави. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 225.

²⁰⁹ Див. прим. 92.

²¹⁰ Едвард Харкевич (1855-1913), народжений в Станиславіві син управителя маєтку, відвідував гімназії в Коломиї (1866-1869) та в Станиславіві (1869-1873). Після того університетські студії у Львові (1873-1875) та Інсбруку (1875-1877). Під час та після студій здобув кваліфікації вчителя класичних, німецької та французької

Кокорудза²¹¹ (1911-1927). На час директорства Василя Ільницького припало завдання українізації гімназії, воно охоплювало поступове введення української як мови викладання, координацію написання українських підручників, проведення українською мовою першого іспиту зрілості, врешті, підготовка запровадження фонетичного правопису після т. зв. *нової ери*.

Директор Ільницький керував гімназією у патріархальному стилі. Він був одним із старших народовців, дотримувався програми *Головної Руської Ради* 1848 року і, як педагог, дбав передовсім про християнське виховання та збереження народної мови. Його шанували у крайовій адміністрації, він був членом Крайової шкільної ради та головою державної комісії з видання українських підручників для середніх шкіл.²¹² Зав-

мов. З 1877 р. викладав в гімназіях Львова, Тернополя і Кракова. З Кракова перейшов на роботу у міністерство у Відні. Академічною гімназією керував у 1892-1911 рр., доки через стан здоров'я достроково не вийшов на пенсію. Довголітній голова Українського (Руського) Педагогічного Товариства, Харкевич в 1898 р. заснував першу українську приватну дівочу школу. Пор. *Звіт дирекції ц. к. Академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/14*, Львів 1914, 80-84; Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові, 221.

²¹¹ Ілля Кокорудз (1857-1933), син міщанина з Яворова. Після студій на філософському факультеті Львівського університету почав працювати в гімназії м. Броди. З 1896 р. викладав в Академічній гімназії. На час його директорства (1911-1927) припали злигодні війни. На евакуації у Відні організував гімназіальні курси для усіх українських учнів-біженців з Галичини та Буковини. По війні у Львові йому, як директорові гімназії, довелося пристосуватись до політики польської держави в галузі освіти та національних меншин. Пор. *Відень. Гімназійні наукові курси з українською викладавкою мовою. Звіт управи за шкільний рік 1914/15 ... 1915/16*, Відень 1915...1916; Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові, 158.

²¹² Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 33-36.

дяки його впливові у Крайовій шкільній раді Галицький сейм виділив значну субвенцію для видання цих підручників.²¹³

Визначальну роль для характеру усього галицького шкільництва, а відтак і для вихованої там інтелігенції, відіграло те, що Ільницький був народовцем. Якби він був старорусинном чи русофілом, то її розвиток був би цілком інакшим. Але у цьому не були зацікавлені ані Відень, ані Львів. Закорінення русофільського домінування мало б руйнівний вплив і на український рух в Російській імперії. Саме завдяки Ільницькому ідея народовців про єдність українців по обидва боки Збруча втілювалася в Академічній гімназії у щорічних, з 1886 р., святкуваннях Шевченківських днів.

Його наступник Едвард Харкевич був справжнім ц. к. державним службовцем: пунктуальний, строгий, справедливий, ввічливий з батьками, недоступний для учнів. Неприступного директора на уроках французької та німецької мови учні пізнавали однак як чуйного, завжди привітного вчителя. В Академічну гімназію він прийшов у 1892 р. безпосередньо з Віденського міністерства культів та освіти, був «національно індіферентним», розмовляв вдома французькою і читав лише віденську *Neue Freie Presse*.²¹⁴ Його сини навчалися в Другій німецькій гімназії. Як виразний космополіт і представник анаціонального ц. к. чиновництва, він різко контрастував із вчительською колегією гімназії, яка складалася переважно з галицьких народовців. З українцями його пов'язував лише греко-католицизм. Непростою була ситуація Харкевича як наступника політично ангажованого, патріархального Ільницького. Через нього викладацький склад гімназії розділився: старші вчителі сприйняли космополітичного директора, політично активні молодші вчителі докола Юліяна Романчука та Василя Білецького були до нього в опозиції. Такий стан справ залишався до кінця його директорства в 1911 р.

²¹³ Харкевич, Хроніка львівської академічної гімназії, 36-37.

²¹⁴ Шах, Львів – місто моєї молодости, III, 46.

Національно та політично індіферентний, директор Харкевич турбувався передовсім про соціальні інтереси учнів своєї гімназії. У 1894 р. він заснував товариство допомоги бідним учням гімназії *Руслан*.²¹⁵ Йому як голові товариства завжди вдавалося отримати від крайової влади значні суми на потреби товариства: для забезпечення безкоштовними підручниками та уніформами, безкоштовне житло та харчування для бідних учнів з провінції. Завдяки його ініціативі та під його керівництвом було побудовано гуртожиток для учнів Академічної гімназії як філію бурси *Українського Педагогічного Товариства*. За директорства Харкевича виникла ціла система із шести гуртожитків, які давали дах над головою учням Академічної гімназії (див. таблицю 5).

Таблиця 5

Шість гуртожитків та їхні мешканці

Рік	Учнів загальом	Бурса УПТ	Бурса УПТ (філія)	Бурса св. Йо-сафата	Бурса Народно-го Дому	Бурса Ставроп. інституту	Селянська бурса
1895	417	57	–	–	–	13	–
1900	503	46	4	–	–	18	–
1905	795	40	200	–	29	14	12
1909 *	1 157	117	200	17	125	11	67
1914*	1 115	106	134	9	49	10	11

* – Головна бурса і філія

²¹⁵ Пор. Статут товариства «Руслан» для запомоги убогих учеників ц. к. академічної гімназії у Львові, потверджений Вис. Намісництвом рескриптом з дня 11. марта 1894 ч. 16.231. В: *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1894*, Львів 1894. 51-54; *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914*, Львів 1914. 61-62.

Також під його керівництвом Академічна гімназія отримала новий будинок і була розширена на одну філію. Тривалий час у гімназії власного приміщення не було і вона між 1863 та 1907 роками мусила винаймати два поверхи в *Народного Дому*, які погано надавалися для шкільних занять: не було ані достатньо освітлених класів, ані достатньо просторих коридорів, не було й спортивного залу. Окрім того, бракувало зеленого подвір'я, був лише один туалет. Обладнання Академічної гімназії на початку ХХ ст., навіть у порівнянні з деякими галицькими народними школами, було безнадійно застарілим.²¹⁶

Приміщення *Народного Дому* Крайова шкільна рада визнала непридатними для гімназії ще своїм розпорядженням від 19 липня 1873 р., ч. 6328. Те саме розпорядження містило пункт про будівництво окремої, цільово спроектованої для потреб Академічної гімназії споруди.²¹⁷ Однак на реалізацію цього розпорядження довелося чекати 34 роки. У новий будинок по вул. Леона Сапєги (нині Степана Бандери, 14) гімназія змогла переїхати щойно у 1907 р. У старих приміщеннях в *Народному Домі* цього ж року розташувалася філія Академічної гімназії.

Льницький дбав передовсім про український характер гімназії, Харкевич старався, аби доступ до гімназії мало якомога більше українських дітей з нижчих суспільних прошарків. Завдяки його соціальним ініціативам кількість учнів гімназії за 18 років його директорства зроста майже втричі: із 417 осіб в 1892/93 навчальному році до 1244 у 1911/12 році.

Чуття соціальних проблем учнів мав і наступник Харкевича Ілля Кокорудз. Сам колишній учень Академічної гімназії Кокорудз викладав там згодом українську мову та літературу, а у 1911 р. перейняв від хворого Харкевича керівництво. Він був україністом старого зразка, русиніст, замилюваний

²¹⁶ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 9, 224-225.

²¹⁷ *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії, 32.

старослов'янською граматиною. На уроках літератури негативно висловлювався про всяку форму бунтарства, був симпатиком соціально-критичних класиків української літератури XVIII-XIX ст: Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Осипа Федьковича та Марка Вовчка. У своїй суспільній активності був ідеалістом зразка XIX століття, жив дуже скромно, а всі накопичені за довгі роки кошти щедро дарував тим, хто був в потребі. Бездітне подружжя Іллі та Іванни Кокорудзів після Першої світової війни передало свою львівську чиншову кам'яницю на потреби *Українського Педагогічного Товариства*. Окрім того, Кокорудзи власним коштом збудували будинок для української дівочої гімназії.

Стипендії учні Академічної гімназії отримували від Галицького крайового віділу та від товариства *Просвіта*, яке мало на це кошти від приватних фондів. Власні кошти для стипендій мали й інституції русофілів: *Ставропігійський інститут* та *Народний Дім*. Усі перелічені інституції, окрім річних стипендій, виплачували учням в потребі також і одноразові допомоги. Кількість стипендіатів, незалежно від кількості учнів, коливалася від 1893 р. по 1914 р. між 15 і 23.

Соціальна підтримка українських учнів середніх шкіл була важливою складовою емансипації українського суспільства, що в своїй більшості складалося із нижчих прошарків. Походження учнів Першої української гімназії значною мірою відображало тогочасну соціальну структуру галицьких українців. Зростання кількості учнів забезпечували передовсім діти селян, а також порівняльні із ними у соціальному відношенні вихідці з містечок.²¹⁸

Оскільки українці у Львові були меншиною (15%), більшість учнів Академічної гімназії походила з околиць – сіл та містечок, де українці були у більшості. Поступове зменшення кількості учнів з провінції почалося безпосередньо

²¹⁸ Див. Додаток 7.

перед Першою світовою війною, водночас поступово зростала частка львів'ян. Із комплементарною соціальною структурою українців з'явилися перші ознаки їхнього поступового перетворення в урбанну націю.

Таблиця 6

Походження учнів центральної української гімназії 1893-1914 рр.²¹⁹

Рік	Загалом	Львів	Провінція	З-поза Галичини
1893	433	57 (13,1%)	376 (86,8%)	–
1895	417	65 (15,6%)	352 (84,4%)	–
1897	444	70 (15,8%)	371 (83,5%)	3
1900	503	75 (15,0%)	428 (85%)	–
1904	740	99 (13,4%)	639 (86,4%)	2
1906	856	104 (12,1%)	744 (86,9%)	8
1909 *	1 157	144 (12,4%)	1 008 (87,1%)	5
1912 *	1 244	232 (18,6%)	1 010 (81,1%)	2
1913 *	1 201	255 (21,2%)	944 (78,6%)	2
1914 *	1 115	239 (21,4%)	874 (78,4%)	1

* – Головна гімназія і філія

Ці загальні статистичні дані підтверджує у своїх спогадах Степан Шах, згадуючи соціальний склад його 1-А класу у 1903/04 навчальному році: 15 (28,3%) синів селян; 11 (20,7%) синів міщан та робітників; 10 (18,9%) синів священників; 5 (9,4%) синів службовців нижчих рангів; 5 (9,4%) синів найманих працівників; 4 (7,5%) сини вчителів народних шкіл;

²¹⁹ *Справоздане директора ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1893, Львів 1893, 38-41; Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1894/95 ... 1899/1900, Львів 1895...1900; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1900/1901 ... 1913/1914, Львів 1901...1913.*

2 (3,8%) сини управителів і 1 (1,9%) син адвоката. Лише десять (18,9%) із 53 учнів класу були львів'янами, із львівського округу було лише три (5,6%) учні, з інших округів Галичини – 38 (71,7%) учнів. Батьки двох учнів були на трудовій еміграції в Америці.²²⁰

Оскільки Академічна гімназія була найстарішою австрійською гімназією Галичини та центральною, а деякий час і єдиною українською гімназією, вона мала славу елітарної. Елітарність полягала не у високому походженні учнів, а в особливо високих вимогах, які ставила гімназія. Темп навчального процесу був дуже швидкий і за ним встигали лише особливо обдаровані учні. На основі річних звітів можна побачити, скільки учнів покинули гімназію. Протягом перших двох навчальних років відраховували близько 50% учнів: перший клас зазвичай складався із чотирьох відділів (а, б, в, г), кожен з яких налічував по 50 учнів. У другому класі було вже три такі відділи, у третьому – лише два. Степан Шах згадує, що із загальом 57 учнів його 1-А класу у 1903/1904 навчальному році іспит зрілості (матуру) в регулярний час, тобто у 1910/1911 навчальному році, змогли скласти лише 18 учнів (31,6%). Троє з них склали цей іспит в інших гімназіях. Сім учнів, які повторювали навчальні роки, отримали свідоцтва зрілості в наступні роки, загальом це становило 44%.²²¹

Особливо важко доводилося учням з провінції. Саме лише пристосування до життя в столиці краю було для них немалим випробуванням, сюди додавалися погані умови проживання та недостатнє харчування. Тому багато з них переводились згодом у провінційні гімназії. Більшість їхала до Перемишля, місцевий директор гімназії, колишній професор Львівської

²²⁰ Шах, Львів – місто моєї молодости, III, 248-252; *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904*, Львів 1904, 78.

²²¹ Шах, Львів – місто моєї молодости, III, 246.

академічної, Григорій Цеглинський, вирозуміло ставився до учнів та їхніх проблем.

Майже гомогенним був мовно-конфесійний склад учнів, майже усі були греко-католиками. Віросповідання в річних звітах гімназії подавалося лише до 1898 р. У пізніших звітах майже без виключення знаходимо речення: «Усі учні греко-католицької віри та української національності».²²²

Те, що напередодні Першої світової війни мало що змінилося, доводять дані 1911/12 навчального року: серед 730 учнів філії 727 були греко-католиками, двоє римо-католиками і один юдей, 729 мовою свого повсякденного спілкування назвали українську, один – польську.²²³ Стало високою була кількість учнів, які записувались на уроки польської як другої мови краю (див. таблицю 7).

Таблиця 7

Віросповідання учнів Академічної гімназії

Рік	Ра- зом	Греко- католики	Римо- католики	Право- славні	Вивчали польську мову
1893	433	424 (97,9%)	8 (1,8%)	1	171 (39,4%)
1894	471	463 (98,3%)	8 (1,7%)	–	275 (58,4%)
1895	417	412 (98,8%)	5 (1,2%)	–	304 (72,9%)
1896	427	420 (98,4%)	7 (1,6%)	–	383 (89,7%)
1897	444	443 (99,8%)	1 (0,2%)	–	320 (72,0%)
1898	423	422 (99,8%)	1 (0,2%)	–	302 (71,4%)

²²² На підставі: *Справоздане директора ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1893*, Львів 1893, 38-41; *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1894 ... 1897/98*, Львів 1894 ... 1898.

²²³ *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1911/1912*, Львів 1912, 74.

Більше упередження було до русофільії. Оскільки *Народний Дім*, де до 1907 р. знаходилась Академічна гімназія, а з 1907 р. її філія, був у руках русофілів, від самого початку трималася певна напруга між шкільною адміністрацією й вчительською колегією, яка складалася переважно із народовців з одного боку та русофільським керівництвом *Народного Дому* – з іншого. Проте завдяки дипломатії анаціонального й аполітичного директора Харкевича відкритих конфліктів вдавалось уникати. Щойно 10 грудня 1912 р. відбулась гучна акція протесту учнів філії проти русофільської пропаганди в *Народному Домі*.²²⁴

Протести проти поляків не мали сенсу, адже розділова лінія у цьому випадку була надто чіткою. Дискусії ж з русофілами були внутрішніми дискусіями українців щодо власного напрямку розвитку. Вивчення польської мови не ставило під сумнів молоді українську ідентичність, яку русофіли заперечували як таку. Особливої гостроти конфлікту українофілів з русофілами, як звичайно, додавала їхня близькість.

Загалом між 1878 та 1914 роками Академічну гімназію закінчило близько 1500 абітурієнтів. Називаючи відомих випускників гімназії до 1914 року, передовсім варто згадати чотирьох осіб, про яких можна стверджувати, що вони мали вплив на українську історію. Серед політиків це були адвокат і активіст профспілкового руху д-р Стефан Федак²²⁵ та полковник Євген Коновалець – командуючий корпусом Січових Стрільців у 1918-1919 рр., у міжвоєнний період заснов-

²²⁴ С.О. Який вихід? З приводу демонстрації учеників в філії академічної гімназії у Львові. В: *Наша Школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і вищих шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях (1913) 7-17; *Галичанинъ* (13.12.1912); Стрейк на філії академічної гімназії у Львові. В: *Житє*. Орган молодіжи середніх шкіл, 1/4 (1912) 187-189.

²²⁵ Див. розділ Суспільна самоорганізація, 1. Зміна еліт.

ник та провідник Української Військової Організації (з 1921 р.) та Організації Українських Націоналістів (з 1929 р.). Серед педагогів це був директор гімназії у 1911-1927 рр. Ілля Кокорудз, серед духовенства – провідник греко-католицької Церкви в екзилі, архієпископ Іван Бучко (1891-1974).

З обраної у цій книзі перспективи якості школи визначаємо не лише тим, скільки її випускників досягли у своєму подальшому житті визначних успіхів. Значно важливішим є те, скільком середньостатистичним молодим людям вона дала освітню базу та скількох виховала повноцінними громадянами. Іншими словами, завдання школи полягає передовсім у вихованні широкої освіченої верстви як основи суспільства та у передачі ідеальної культурної спадщини від покоління до покоління. У цьому сенсі завдання Академічної гімназії було складнішим: вона спершу мусила докластися до створення такої культурної спадщини. Тут варто ще раз згадати розробку українських підручників та нового українського правопису, а також зразковість та першопрохідність цієї гімназії для всієї української середньої освіти. Можна вважати, що Академічна гімназія була лабораторією, де шукали та випробовували шляхи до виховання нової верстви освічених українців. Витворена в Академічній гімназії модель української освіти стала другим, поруч із греко-католицькою Церквою, чинником творення ідентичності галицьких українців, надаючи їм нового культурного та соціального обличчя.²²⁶

Перша українська гімназія сформувалася за стандартами й вимогами єдиної австрійської освітньої системи. Її виразний національний характер поєднувався з засадами класичної гуманістичної освіти, відкриваючи вихованцям доступ до загальнолюдської цивілізаційної спадщини їхньою рідною мовою. Перекладене ставало частиною української культури і давало їй шанс емансипуватись супроти домінуючих сусід-

²²⁶ Поп. *Sirka*, *The Nationality Question in Austrian Education*, 117-123.

ніх культур. Загнана протягом тривалого історичного періоду на маргінес, а відтак змушена наздоганяти, українська культура відкрила для себе змогу швидко надолужувати брак культурних технологій та термінології.

5.2. Перемишль, Коломия, Тернопіль, Станиславів: збільшення кількості українських середніх шкіл

Львівська ц. к. академічна гімназія стала міродайною моделлю для усіх подальших заснованих в Галичині державних та приватних українських гімназій. Академічна гімназія забезпечувала ці школи перевіреними навчальними програмами та підручниками, а також досвідченими педагогами. Із викладацького складу Академічної гімназії рекрутувалися директори нових українських шкіл. Класичний філолог Григорій Цеглинський став у 1888 р. керівником українських паралельних класів, а з 1895 р. – директором української гімназії в Перемишлі. Вчитель географії, історії та німецької мови д-р Омелян Калитовський став у 1900 р. директором нової української гімназії в Тернополі. З 1907 р. його змінив на посаді інший вчитель з Академічної гімназії, математик д-р Омелян Савицький. Назадовго перед Першою світовою війною русофіла Савицького замінив молодший брат Григорія Цеглинського Роман Цеглинський, який до того викладав в Академічній гімназії класичні мови. Директором заснованої у 1906 р. Першої української приватної дівочої гімназії сс. Василянок у Львові став колега Цеглинського за фахом і попереднім місцем праці о. Спиридон Кархут.²²⁷

²²⁷ Окрім того, вчителі Академічної гімназії ставали директорами східногалицьких вчительських семінарій: у 1904 р. директором вчительської семінарії в Заліщиках став д-р Тадей Мандибур; семінарією в Сокалі керував спершу Володимир Коцовський, тоді

Ще однією українською гімназією Краю стала Друга ц. к. гімназія в Перемишлі. Її становлення відбувалось етапами: спершу рішенням Галицького сейму від 14 січня 1887 р. та найвищим розпорядженням від 29 липня 1887 р. у тамтешній польській гімназії було створено паралельні українські класи. Тоді із 714 учнів школи 403 були римо-католиками, 203 – греко-католиками й 108 – юдеями.²²⁸ Кількість українців у цій гімназії була і раніше досить значною: у 1849/50 навчальному році у тоді ще німецькомовній перемиській гімназії було 218 учнів римо- та 170 греко-католиків.²²⁹ У 1887 р. на новий паралельний український відділ записалося 52 україномовні учні греко-католицького віровизнання.²³⁰ Найвищим розпорядженням від 12.05.1895 р. паралельний відділ конституювався як окрема українська гімназія із власним, зведеним у 1893-1895 рр. будинком. Як уже згадувалось, першим її директором став Григорій Цеглинський, який з 1907 по 1912 роки був депутатом Державної ради у Відні.²³¹

Амврозій де Андрохович. Традиція ця перервалася щойно у 1928 р: четвертим директором Академічної гімназії став довголітній директор (1906-1928) державної гімназії з українською мовою викладання в Станиславові, класичний філолог Микола Сабат.

²²⁸ Stanisław Goliński, *Historia Gimnazjum Przemyskiego*, Przemysł 1894, 112.

²²⁹ Степан *Шах*, Погляд на розвій допомогової акції для біднішої молоді в укр. держ. гімназії в Перемишлі від її початку до 1932 р. В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» з 1934/5, Перемишль 1935, 4.

²³⁰ Степан *Шах*, У 40-ліття першого іспиту зрілости в Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі (підсумки і висліди). В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936, 71-100, тут 72.

²³¹ *Справоздане Дирекції ц. к. II. Гімназії в Перемишли за рік шкільний 1895/96*, Перемишль 1896, 4; Стефан *Малиновський*,

У рамках домовленостей *нової ери* у 1892 р. заснували третю середню школу з українською мовою викладання – Другу ц. к. гімназію в Коломиї.²³² Ця гімназія також розвивалася етапами. Правові передумови було закладено найвищим розпорядженням від 4 вересня 1892 р. та відповідним розпорядженням Крайової шкільної ради від 7 вересня того ж року, ч. 19781, які передбачали заснування паралельних класів у наявній польській коломиїській гімназії. Власне керівництво український паралельний відділ отримав у 1894-95 рр., а у 1900/01 навчальному році він перетворився у самостійну українську гімназію. Керівником українського паралельного відділу, а згодом і директором Другої ц. к. гімназії в Коломиї був у 1894-1917 рр. колишній вчитель ц. к. гімназії в Станиславові, класичний філолог Софрон Недільський.²³³

У 1905 р. конституювалися дві останні ц. к. гімназії з українською мовою викладання – це були державні гімназії в Тернополі та Станиславові.²³⁴ Станиславівська гімназія постала згідно з найвищим розпорядженням від 31 липня 1905 р. у

Кого видала перемиська державна гімназія впродовж 40 літ? та Антін *Маринович* , Історія бурс у Перемишлі. В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936, 121-147 і 188-208.

²³² Пор. *Sirka* , *The Nationality Question in Austrian Education* , 128-131.

²³³ Свого першого історика коломиїська гімназія знайшла у 1912 р. в особі її вчителя та колишнього учня Никифора Даниша. *Даниш* , Нарис Історії ц. к. гімназії з рускою викладною мовою в Коломиї.

²³⁴ За польського правління до заснованих у цісарсько-королівський час п'яти українських державних гімназій – у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі та Станиславові – не додалася жодна. Навпаки, 24 вересня 1930 р. варшавське Міністерство освіти закрило державну гімназію в Тернополі. Лев *Ясінчук* , 50 літ Рідної Школи 1881-1931, Львів 1932, 80 (у посиланні).

формі першого класу самостійної ц. к. гімназії з українською мовою викладання.²³⁵ Заснування ц. к. гімназії Франца-Йосифа I в Тернополі відбулося за звичною галицькою схемою: спершу заснування паралельного українського відділу, а тоді його перетворення в самостійну українську гімназію. Рішення про заснування українських паралельних класів у польській гімназії в Тернополі прийняло віденське Міністерство культів і освіти ще 5 жовтня 1898 р. Незабаром, 12 січня та 20 лютого 1899 р., з'явилися відповідно найвище розпорядження та рішення міністерства ч. 1889 про заснування в Тернополі самостійної української гімназії імені Цісаря Франца-Йосифа I.²³⁶ Де-факто, передовсім через брак приміщення, ця гімназія існувала до 1905 р. як паралельний відділ польської гімназії. Навіть при заснуванні цю проблему розв'язали лише частково: під час свого візиту у 1905 р. до ц. к. гімназії ім. Франца-Йосифа I міністр-президент Ернест фон Кербер та галицький намісник Анджей Потоцький визнали її приміщення, рівно ж як і приміщення польської гімназії, непридатними.

Як виглядав розвиток майбутньої української гімназії у тілі польської школи? Яким був вислід і що залишалося від польської гімназії? Відповіді на ці запитання спробуємо дати на основі тернопільської статистики, а саме національної та конфесійної статистики польськомовної ц. к. вищої тернопільської гімназії між 1890 та 1910 роками, окремої статистики українського паралельного відділу цієї гімназії між 1901 та 1905 роками, а також статистики ц. к. гімназії Франца Йосифа I між 1905 та 1913 роками.

²³⁵ Її директором став Микола Сабат, колишній вчитель польської гімназії в Станиславові. *Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладною в Станиславові за рік шк. 1912/13*, Станиславів 1913. Пор. *Sirka*, *The Nationality Question in Austrian Education*, 133-135.

²³⁶ Пор. там само, 131-132.

Таблиця 8

**Мова та віросповідання учнів ц. к.
(польської) вищої гімназії в Тернополі²³⁷**

Рік	Разом	Польська	Українська	Нім.	Римо-катол.	Греко-катол.	Вірм.-катол.	Прот.	Юдеї	Вивчало українську
1890	472	374	94	1	203	97	–	–	172	98
1897	558	393	165	–	202	175	–	–	181	207
1901	582	459	123	–	251	123	2	1	205	171
1903	668	592	76	–	324	76	1	–	267	82
1905	851	784	66	1	382	69	1	–	399	103
1910	583	535	48	–	259	48	–	–	276	107

Перед прийняттям у жовтні 1898 р. рішення про заснування українських паралельних класів національна статистика Тернопільської вищої гімназії відповідала загальній тенденції польськомовних гімназій Східної Галичини: тенденція до зрівняння часток трьох найбільших національностей через поступове зменшення польської частки і збільшення кількості євреїв та українців (тут відповідно як віряни римо- й греко-католицької церкви та юдеї). Так, у 1890 р. 43% усіх учнів гімназії становили римо-католики, 36,4% – юдеї та 20,5% – греко-католики. У 1897 р. частка поляків римо-католиків знизилась до 36,2%, євреїв – до 36,2%, греко-католики українці додали майже 11% і становили 31,4% усіх учнів.

Після заснування паралельного українського відділу, який від початку провадив власну статистику учнів, кількість українців у польських класах почала зменшуватись: у 1901 р. їхня кількість знизилась до 21,1%, у 1903 р. – до 11,3%, в 1905 р. – до 8,1%. Така пропорція – 8,2% у 1910 р. – зберегла-

²³⁷ *Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1890...1910, Tarnopol 1890...1910.*

ся і надалі, навіть після того, як український паралельний відділ перетворився на повноцінну гімназію.

Національний та конфесійний склад українського паралельного відділу та згодом ц. к. гімназії Франца Йосифа I, як і в усіх інших українських гімназіях, був майже однорідним. Українська була розмовною мовою 100% учнів. Кілька представників римо-католицької конфесії чи юдеїв були тут радше курйозними винятками, але не тенденцією (див. таблиці 9 та 10).

Таблиця 9

Мова та віровизнання учнів українських паралельних класів у ц. к. вищій гімназії в Тернополі²³⁸

Рік	Разом	Українська	Греко-католик.	Римо-католик.	Юдеї	Вивчали польську
1901	213	213	212	–	1	129
1903	355	355	353	1	1	234
1905	483	483	479	2	2	397

Таблиця 10

Мова та віровизнання учнів ц. к. гімназії Франца Йосифа I в Тернополі²³⁹

Рік	Разом	Українська	Греко-католик.	Римо-католик.	Юдеї	Правосл.
1905/06	571	571	568	2	1	–
1906/07	582	582	577	4	1	–
1907/08	604	604	601	2	1	–
1908/09	604	604	602	1	1	–
1909/10	616	616	613	2	1	–
1910/11	606	606	602	2	2	–
1911/12	645	645	641	2	1	–
1912/13	645	645	639	3	2	1

²³⁸ *Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu za rok szkolny 1901...1905, Tarnopol 1901...1905.*

²³⁹ *Zвіт дирекції ц. к. гімназії Франц-Йосифа I за шкільний рік 1905/06 ... 1912/13, Тернопіль 1906...1913.*

Найголовнішим наслідком заснування української гімназії було виділення українських учнів в окремий навчальний заклад, а також збільшення кількості українських учнів в Тернополі з 97 осіб у 1890 р. до 645 учнів лише в українській гімназії у 1913 р. Польська гімназія набула бінаціонального, польсько-єврейського характеру, причому співвідношення поступово змінювалось на користь євреїв. У 1903 р. римокатоликів було 48,5%, євреїв – 39,9%, а вже у 1905 р. поляки становили 44,8%, євреї – 46,8%. Дані 1910 р. тільки підтверджують цю тенденцію: поляки – 44,4%, євреї – 47,3%. Кількість учнів української гімназії залишалася стабільною з невеликим приростом, а у польській гімназії з 1905 р. спостерігається зменшення кількості учнів. Вже у 1909/10 навчальному році українська гімназія із 616 учнями випередила польську, в якій навчалось 583 учні. Такий стан справ засвідчує, що північне становище польської мови та культури у Східній Галичині можна було зберегти лише завдяки штучному стримуванню емансипації українців та євреїв. При неперервному розвитку цього процесу забезпечити таке панування було неможливо.

Те, що створення власного шкільництва не означало одночасного відкидання польської культури чи тим більше самоізоляцію, підтверджує порівняльна статистика випозичених учнями Другої української ц. к. гімназії в Коломиї книжок. Таблиці 11-13 показують співвідношення між випозиченими у шкільній бібліотеці українськими, німецькими та польськими книжками.

Таблиця 11

Випозичення книг у 1906/07 навчальному році²⁴⁰

Клас	Українські книги (кількість читачів)	Німецькі книги (кількість читачів)	Польські книги (кількість читачів)
II a, b	305 (74)	–	–
III a, b	260 (55)	42 (29)	313 (38)
IV a, b	90 (27)	57 (36)	510 (57)
V a, b	375 (67)	60 (37)	268 (41)
VI a, b	153 (31)	70 (38)	195 (39)
VII	153 (31)	24 (14)	216 (24)
VIII	72 (23)	25 (15)	89 (10)
Загалом 661 учень	1 345 (308)	278 (169)	1 591 (209)

Таблиця 12

Випозичення книг у 1909/10 навчальному році²⁴¹

Клас	Українські книги (кількість читачів)	Німецькі книги (кількість читачів)	Польські книги (кількість читачів)
II a, b, c	739 (120)	24 (8)	594 (78)
III a, b	726 (90)	281 (94)	416 (40)
IV a, b	624 (67)	208 (67)	399 (49)
V a, b	411 (60)	263 (49)	635 (70)
VI a, b	339 (62)	277 (64)	391 (41)
VII a, b	292 (57)	312 (58)	348 (48)
VIII	301 (42)	117 (43)	303 (26)
Загалом 725 учнів	3 432 (498)	1 482 (383)	3 086 (350)

²⁴⁰ Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1906/07, Коломия 1907, 72.

²⁴¹ Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1909/10, Коломия 1910, 68.

Таблиця 13

Випозичення книг у 1913/14 навчальному році²⁴²

Клас	Українські книги (кількість читачів)	Німецькі книги (кількість читачів)	Польські книги (кількість читачів)
II a, b	263 (57)	19 (6)	138 (32)
III a, b	302 (52)	219 (42)	374 (58)
IV a, b	211 (44)	315 (45)	399 (55)
V a, b, c	345 (71)	497 (78)	369 (61)
VI a, b	256 (40)	206 (39)	193 (28)
VII a, b	345 (54)	390 (40)	232 (22)
VIII a, b	497 (58)	173 (35)	118 (20)
Загалом 695 учнів	2 219 (376)	1 819 (285)	1 823 (276)

У трьох основних роках мовна та конфесійна статистика учнів коломийської гімназії виглядала так: у 1906/07 шкільному році для усіх 661 учня розмовною була українська мова, 654 з них були греко-католиками, один римо-католик та шість православних, польську мову вивчали 314 учнів; у 1909/10 навчальному році із 725 учнів розмовною назвали українську мову 722, а троє німецьку, 712 були греко-католиками, троє – православними, один протестант та дев'ятеро юдеїв, польську вивчали 464 учні; у 1913/14 навчальному році 494 із 530 учнів своєю розмовною мовою назвали українську, 36 подали німецьку мову, серед них було 494 греко-католики, шість протестантів та 30 юдеїв.²⁴³

Лектура німецьких книжок була ознакою належності до кола освічених людей, польська ж була важливою передовсім через близькість і не лише просторову. Як бездержавні народи українці та поляки були в однаковій ситуації, але як

²⁴² Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1913/14, Коломия 1914, 71.

²⁴³ Пор. Додаток 5.

нація, з різних причин, поляки були розвинутіші, тож польський патріотизм та національна ідея слугували українцям зразком. Попри суперництво українського та польського національних рухів, молоді українці часто захоплювались польською літературою. Висловлені там мрії про відновлення польської держави будили в українцях прагнення власного, українського дому. Саме у дискусіях про польську літературу багато молодих українців доходили до власної національної самосвідомості.²⁴⁴

6. Українські гімназисти

6.1. Соціологічний портрет

Матура була у Габсбурзькій Галичині критерієм освіченості та свідоцтвом належності до верстви інтелігенції. Не в останню чергу з цієї причини учнів гімназій у побуті було прийнято називати *студентами*, тоді як студентів університетів називали *академіками*. Львівська вулиця Академічна, нинішній проспект Шевченка, отримала цю назву через те, що була поруч з тодішньою будівлею університету. Відповідно високим був суспільний престиж гімназійної освіти, яка для дітей із нижчих соціальних верств ставала перепусткою нагору.

Через те, що майже 100% учнів українських гімназій були українцями, на основі гімназійних статистик можна доволі точно прослідкувати їхнє соціальне походження.²⁴⁵ Найбільшою соціальною групою в усіх п'яти гімназіях в проміжку між 1896 та 1914 роками передбачувано були селянські сини, адже близько 90% всього українського населення коронного краю становили саме селяни. Частка селянських

²⁴⁴ Пор. Степанів, На передодні великих подій, 6.

²⁴⁵ Див. Додатки 7 та 8.

синів коливалася між 39% в Академічній гімназії у 1896/97 та в Коломиї у 1900/01 навчальних роках до 70% у Тернопільській гімназії у 1905/06 навчальному році. В середньому селянські сини становили половину загальної кількості учнів і до кінця першого десятиліття ХХ ст. їхня частка зростала. Незвична для інших культур велика кількість вихідців із села в гімназіях стала виразом українських соціальних та національних емансипаційних прагнень. Аби допомогти дітям селян зрівнятись у рівні підготовки з іншими учнями, в українських гімназіях запроваджували підготовчі класи. Перший такий клас з'явився в Академічній гімназії ще у 1877 р.²⁴⁶ Згодом підготовчі класи з'явилися в гімназіях Перемишля та Коломиї, де не було відповідних народних шкіл.

Сини священників, традиційної освіченої верстви українців, займали у статистиках другу позицію. Їхня частка коливалася від 30,2% (у 1896/97 навчальному році в Академічній гімназії) до 7,1% (в Коломийській гімназії у 1913/14 навчальному році). Лише в Коломиї та Станиславові священничі сини поступилися другим місцем синам світського середнього класу, педовсім синам службовців. У річних звітах частка дітей з цього прошарку, розсіяних як сини службовців, міщан, робітників, комерсантів, підприємців, вчителів середніх та народних шкіл, від початку ХХ ст. повільно, але стабільно зростала, що було ознакою поступової комплементачії соціальної структури українців.

²⁴⁶ Офіційно запроваджений розпорядженням Міністерства культурів і освіти від 11 квітня 1877 р., ч. 5336. Існував до 1894/95 навчального року, коли його замінили підготовчі класи в обох львівських українських приватних народних школах та у вчительській семінарії. Пор. *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії, 35.

6.2. Після матури

Обширну колективну біографію своїх випускників із відомостями про їхній подальший життєвий шлях залишила лише Перемиська гімназія у формі альманаху з нагоди сорокового ювілею першого іспиту зрілості.²⁴⁷ У спогадах Степана Шаха є фрагментарний портрет учнів Академічної гімназії, який охоплює імена та долі 53 його товаришів. Це були діти із містечок і сіл, які на Різдво 1903/04 навчального року вагоном четвертого класу вирушали із новозбудованого львівського двірця до своїх родин у північно-західному напрямку.

Батьки більшості з них були селянами, найманими робітниками та маломіщанами. П'ятеро померли ще у шкільному віці, причиною смерті майже в усіх був туберкульоз. Доля інших 48 дає уявлення про типовий життєпис нового освіченого прошарку. Найбільшу групу творили дванадцять юристів (25%), за якими йшли одинадцять священиків (22,9%); дев'ять (18,7%) загинули у Першій світовій та у польсько-українській війні 1918-1919 рр.; щодо п'ятох (10,4%) були лише відомості про військову службу; троє (6,25%) стали вчителями народних шкіл; двоє (4,2%) вчителями гімназій; стільки ж присвятили себе науці чи літературі; по одному технічним, економічним та медичним студіям. Один учень ще перед Першою світовою разом із батьками виїхав до Сполучених Штатів.²⁴⁸

Відомості про продовження освіти випускників містили також деякі річні звіти ц. к. Другої гімназії в Коломиї (див. таблицю 14).

²⁴⁷ Звідомлення виділу «Кружка родичів» при Державній Гімназії українською мовою навчання в Перемишлі.

²⁴⁸ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 231-241.

Таблиця 14

**Освіта матурантів ц. к. Другої гімназії
в Коломиї²⁴⁹**

Рік	1900/01	1901/02	1904/05	1907/08	Загалом	У %
Матурантів	14	18	18	44	94	100%
Вищі Студії	12	18	14	44	88	93,6%
Теологія	1	3	3	6	13	13,8%
Право	4	3	7	19	33	35%
Філософія	3	9	2	7	21	22,3%
Медицина	1	1	–	1	3	3,2%
Техніка	1	1	–	3	5	5,3%
Природничі науки*	1	1	–	5	7	7,4%
Торгова академія	–	–	2	2	4	4,2%
Військова академія	–	–	–	1	1	1,0%
Музичний інститут	1	–	–	–	1	1,0%

* – Природничі науки тут охоплюють лісгосподарство, аграрні науки та ветеринарію.

У Коломиї також домінували юристи, за ними йшли студенти філософського факультету, богослови займали третю позицію. Найповнішими є відомості про випускників ц. к. гімназії в Перемишлі від першого іспиту зрілості у 1895/96 навчальному році (див. табл. 15).

²⁴⁹ Звіт дирекції ц. к. Другої гімназії в Коломиї за рік шкільний 1900/01, 1901/02, 1904/05, 1907/08, Коломия 1901, 1902, 1905, 1908.

Таблиця 15

**Освіта випускників Другої ц. к. гімназії
у Перемишлі²⁵⁰**

Рік	Мату-рантів	Студію-вали	Теологія	Право	Філософія	Медицина	Техніка	Померли молодими	Немає даних
1895/96	23	16	7	6	3	–	–	–	–
1896/97	25	20	10	6	2	–	2	1	–
1897/98	25	23	15	5	3	–	–	–	–
1898/99	28	23	13	5	3	–	2	–	–
1899/00	28	25	13	4	6	1	1	–	1
1900/01	26	22	10	5	6	–	1	1	–
1901/02	32	29	14	6	6	1	2	1	–
1902/03	45	34	19	6	8	1	1	1	–
1903/04	28	25	9	11	4	–	1	–	–
1904/05	37	28	13	8	5	1	1	–	–
1905/06	58	39	23	11	4	1	–	7	–
1906/07	49	33	15	9	4	2	3	5	–
1907/08	61	36	20	6	7	1	2	5	13
1908/09	80	55	26	14	9	3	3	3	2
1909/10	67	38	19	9	6	3	1	5	3
1910/11	86	51	20	19	7	3	2	11	6
1911/12	83	42	28	5	4	2	3	9	17
1912/13	68	31	15	2	6	2	6	13	8
1913/14	69	20	5	7	3	1	4	19	1
Загалом	918	591	294	144	96	22	35	81	51
У %	100	64,4	32,0	15,7	10,4	2,4	3,8	8,8	5,5

²⁵⁰ *Малиновський*, Кого видала перемиська державна гімназія впродовж 40 літ, 123-147. Пор. *Sirka*, The Nationality Question in Austrian Education, 125-127.

Першу матуру (1895-1899 рр.) тут склали 23 випускники, з яких 12 (52%) священнічі сини, 3 (13,0%) сини службовців, 2 (8,7%) сини містян та робітників, 5 (21,6%) синів селян, і один (4,5%) син найманого працівника. 16 з них продовжили освіту у вищих школах, примітно, що всі вони розподілилися лише по трьох факультетах: теологічному, юридичному та філософському. Жоден випускник 1896 р. не обрав природничі, технічні чи медичні студії. Такий вибір досить точно відображав ще дуже традиціоналістське уявлення українського суспільства про соціальний зріст. Прагнули або певного життя сільського пароха, або спокійного життя службовця. Священнічі сини найчастіше обирали світські професії, синів селян вабили теологічна освіта та кар'єра священника. Для вільних професій та підприємницької діяльності, де наявний певний ризик і суспільне становище досягається власними силами та енергією, бракувало відповідних соціально-психологічних схильностей. Частково це зумовлювалось зовнішніми обставинами, але передовсім соціальною та психологічною конституцією народу священників та селян.

Із зміною соціальної структури галицьких українців мав змінитися і менталітет. Це відображається у зрості перед Першою світовою війною кількості осіб з технічною освітою, чіткішою ця тенденція стала після 1918 р. До того ж у польській державі кар'єра службовця для українців значно ускладнилась і стала можливою лише за виконання цілої низки умов.

6.3. Життя товариств

У 80-х роках ХІХ ст. в системі галицького середнього шкільництва діяв принцип повної заборони на членство учнів у будь-яких товариствах. Заборона ця стосувалася як таємних, так і цілком легальних організацій, таких як польське *Towarzystwo Oświaty ludowej*, польські та українські товариства *Сокіл*, українська *Просвіта* та інших.²⁵¹ Учні пре-

²⁵¹ ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 4.

вентивно намагалися відмежувати від будь-якої політичної активності. Якщо ж цього не можна було уникнути, то все мало відбуватися під контролем адміністрації школи.

Прикладом цього є політика Крайової шкільної ради у 1890 р. у зв'язку із перепохованням Адама Міцкевича в крипті краківського кафедрального собору. Оскільки подія ця була важливою для усїєї польської громади Галичини, Крайова шкільна рада дозволила проводити урочисті академії та богослужіння на вшанування пам'яті поета. Водночас, згідно з розпорядженням, ці святкування не повинні були «перешкоджати нормальному навчальному процесові». ²⁵² Організацією присвячених Міцкевичеві урочистостей мали займатися виключно дирекції гімназій. ²⁵³ Крайову адміністрацію та шкільні власті непокоїли й такі польські національні урочистості, як святкування 3 травня річниці Польської Конституції 1791 року та жалобні дні річниць поділів Польщі. ²⁵⁴

Політично вмотивованою була й особлива увага до русофільських настроїв серед українських учнів. Під прицілом опинилися передовсім бурси русофільських товариств, які вважались осередками русофільської пропаганди серед молоді. ²⁵⁵ Крайова шкільна рада зобов'язувала гімназійних директорів виявляти русофілів з-поміж учнів української національності. У русофільстві підозрювали передовсім тих українців, які не записувались на умовно обов'язкові уроки української мови у гімназіях із неукраїнською мовою викладання. ²⁵⁶

²⁵² ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 60.

²⁵³ ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 91.

²⁵⁴ Пор. підписаний намісником Бадені обіжник до дирекцій галицьких гімназій від 25 січня 1893 р.: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 1-2.

²⁵⁵ Про це йдеться в обіжнику президії Крайової шкільної ради від 16 липня 1912 р., ч. 359/рг. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 7.

²⁵⁶ В обіжнику президії крайової шкільної ради від 26 серпня 1912 р., ч. 401/ рг.: «Przy nadchodzących wpisach na przyszły rok szkolny

Особливо ж важливою для Крайової шкільної ради була протидія марксистській пропаганді.²⁵⁷ В листі до директорів середніх шкіл від 23 листопада 1892 р. Крайова шкільна рада

zechce Dyrekcyą zwrócić baczną uwagę na to, czy wszyscy uczniowie narodowisci ruskiej wpisali się na naukę języka ruskiego. – W razie przeciwnym zechce Dyrekcyą zbadać, czy ten bojkot nauki języka ruskiego nie ma swego źródła w postronnej agitacji rusofilskiej. Dyrekcyą doniesie, jakie spostrzerzenia w tej mierze poczyniła, względnie, jakich środków użyła celem zapobieżenia tym nieprawidłowościom». ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 811 – арк. 8.

²⁵⁷ Пор. обіжник президії ц. к. Галицької крайової шкільної ради від 16 грудня 1890 р. ч. 793 до дирекції Другої ц. к. гімназії у Львові: «Doszło do wiadomości c. k. Rady szkolnej krajowej, że istniejące w łonie Towarzystwa bratniej pomocy słuchaczy politechniki we Lwowie kółko o tendencyach społeczno-socyalistycznych p. t. *Kółko zachęty naukowej* postanowiło rozesłać do wszystkich dyrekcji szkół średnich odezwę, aby dyrekcję zachęcały uczniów, bądźto przez wywieszenie tej odezwy na tablicy ogłoszeń, bądź też przez ustne jej ogłoszenie, do zakupowania wydanego nakładem towarzystwa bratniej pomocy słuchaczy politechniki dziełka p. t.: *Kautskyego nauki ekonomiczne Marksa*. – Ponieważ to dziełko stara się spopularyzować naukowe zasady wyznawane przez «ojca» internacyjonalnego socyalizmu i wpływ jego na młodzież był by wielce szkodliwy, przeto poleca się Panu Dyrektotowi, aby w razie otrzymania powyżej wspomnianej odezwy nie ogłaszał jej uczniom, lecz owszem starał się zapobiec, aby dziełko owo w ręce uczniów się nie dostało. Treści niniejszego okólnika nie ogłosi Pan Dyrektor w gronie nauczycielskim, może jednak ze swej strony polecić nauczycielom, aby przeciw rozpowszechnianiu owego dziełka pomiędzy młodzieżą w sposób oględny występowali. Lwów, 16. grudnia 1890. Badeni»: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 531 – арк. 109. Подібний напрям мають і підписані Бадені обіжники Крайової шкільної ради від 7 січня і 3 лютого 1891 р., а також від 18 березня 1895 р.: ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 11-13, 38-41. Останній із цих трьох обіжників з'явився у зв'язку із виключенням та засудженням за нелегальну політичну діяльність сімох учнів ц. к. гімназії в Тернополі. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 42.

застерігає перед поширюваним з Парижа поштою в конвертах *Grande pharmacie normale Saint-Martin* «соціально-революційним» часописом *Побудка*.²⁵⁸ Подібного спрямування було і розпорядження президії Крайової шкільної ради від 13 лютого 1893 р. про заборону поширення серед гімназистів часопису *Życie*, як такого, що містить ідеї неприйняття існуючого суспільного устрою і всякої влади загалом.²⁵⁹

На початку ХХ ст. у деяких гімназіях Цисляйтанії відбулися перші учнівські страйки проти тогочасної шкільної системи.²⁶⁰ В обіжнику до директорів середніх шкіл президія Галицької крайової шкільної ради рекомендує без потреби не застосовувати жорстких заходів і водночас не залишати без покарання порушення шкільної дисципліни.²⁶¹

Таємні товариства існували і у колі українських гімназійних учнів. Традиція ця сягала корінням ще у 1860-ті роки, коли постали перші *Громади* народолюбів.²⁶² На зламі ХІХ і ХХ століть у тих товариствах панував патріотичний, національний дух, щоправда із сильним ухилом у бік драгоманівського соціалізму і з виразними антиклерикальними акцентами.²⁶³ Існували також таємні соціалістичні товариства українських учнів середніх шкіл, де *Kanibal* Маркса студіювали та інтерпретували з погляду провідного львівського со-

²⁵⁸ ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 7.

²⁵⁹ Видавав цей часопис службовець львівського магістрату Едвард Веберсфельд. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 549 – арк. 3.

²⁶⁰ ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 801 – арк. 6.

²⁶¹ *Presyduum s. k. Rady szkolnej krajowej, Lwów, dnia 18. kwietnia 1912, L: 183/pr. Okólnik*. ДАЛО – ф. 81 – оп. 1 – спр. 801 – арк. 2-3.

²⁶² Про таємні гуртки у 1860-1870-х роках у Тернопільській гімназії пор. *Олесницький*, Сторінки з мого життя, 78-101.

²⁶³ Це твердження ґрунтується, серед іншого, і на розповідях мого діда, а також на його молодечих щоденниках з гімназійних років в Тернополі перед Першою світовою війною, які збереглися донині – С. П.

ціал-демократа Миколи Ганкевича. Головами цих товариств були зазвичай старші учні, передовсім учні сьомих гімназійних класів. Керівниками ж, хоч і невидимими, були студенти університетів, а за ними стояли чергові невидимі фігури.

Відбір та підготовка до участі у таємних гуртках починалися вже серед учнів четвертого класу. Старші учні обирали серед молодших таких, що вирізнялися обдарованістю чи особистістю, вели із ними бесіди, радили їм якусь лектуру, аби згодом, вже на основі прочитаного, знову провадити дискусію. Якщо після розмови старший називав молодшого *товаришем* і простягав йому руку, це означало, що між ними укладено союз. Посвячені обговорювали ці теми з однокласниками і в той спосіб серед учнів поширювались різні думки, ідеї та організації, про які вчителі і гадки не мали.²⁶⁴ Катехитів члени таємних товариств трималися осторонь. Частково про життя в таємних товариствах могли знати хіба деякі молоді вчителі. Тож вчителі назагал втрачали вплив на духовний розвиток учнів. Замість них важливу роль відігравали старші учні, їхнє слово для молодших було священним наказом.

Причиною відмежування був не так страх перед тим, що вчитель може видати чи покарати, а радше особливості підліткового віку, страх молодої людини зрадити своє ще не сформоване *Я*. Ці таємні гуртки виконували переважно корисні функції, передовсім освітні, до прикладу, вони займалися поглибленим вивченням літератури чи історії і з часом легалізувалися.²⁶⁵ Окрім того, об'єднання заповнювали важливу нішу у вихованні: займалися просвітництвом у статевих питаннях, які були цілковито виключені із тогочасної шкільної програми. Серед літератури, яку таємно читали в товариствах, були і брошури про статеве дозрівання та пов'язані з цим фізичні та психічні небезпеки, наприклад, авторства ц. к.

²⁶⁴ *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 298-299.

²⁶⁵ *Даниш*, Нарис Історії ц. к. гімназії з рускою викладною мовою в Коломиї, 45-49.

військового лікаря, підполковника д-ра Андреаса Коса. Старші учні читали, окрім того, більш докладну брошуру львівського лікаря д-ра Мартіна Бріля.²⁶⁶ Обидва автори були справжніми ідеалістами і як лікарі хотіли допомогти новому поколінню.

Таємні гуртки мали власні бібліотеки, одна з них навіть зберігалася в будинку катехита Львівської народної школи ім. Маркіяна Шашкевича, о. Олександра Стефановича, при цьому він про це й не здогадувався. Його племінник, учень Академічної гімназії Омелян Стефанович, який мешкав у свого дядька, був бібліотекарем такого гуртка і мав вдома цілу шафу із відповідною літературою.

З появою ротاپринтної техніки таємні учнівські товариства з другої половини першого десятиліття ХХ ст. стали випускати власні друковані органи, до прикладу *Звідомлення*, яке з'являлося у середовищі учнів Академічної гімназії у Львові. Через їхній підпільний друк, поширення і читання ці видання не дійшли до нашого часу в автентичному вигляді. Оскільки шкільні адміністрації переважно не знали, чи й не хотіли знати, про ці видання, вони не залишили сліду в офіційних документах. Єдиним джерелом є нечисленні спогади та згадки про такі часописи у тогочасній белетристиці.²⁶⁷ Огляд часопису для українських учнів середніх шкіл *Житє*, який виходив друком у Львові з 1912 р., з'явився на початку 1914 р. в студентському часописі *Шляхи*. Як і переважна частина тогочасного середовища українських гімназистів, *Житє* мало ліве та антиклерикальне спрямування. До його цент-

²⁶⁶ Єврей за походженням, доктор медицини Мартін Бріль вільно говорив українською і у 1917-1918 рр. опікувався українцями серед російських військовополонених в австрійському таборі у Фрайштадті коло Лінца. Після війни повернувся до Львова і провадив там далі свою практику. У 1941 р. його вбили нацисти.

²⁶⁷ Пор. Осип *Маковей*, На суді. В: *Маковей*, Вибране, Львів 1956, 347-350.

ральних тем належало питання національної незалежності України.²⁶⁸

Зенон Охримович, учень філії Академічної гімназії у 1909-1910 рр., у своєму листі до Степана Шаха від 27.08.1955 р. із англійського Ноттінгема згадує про збір коштів на потреби таємних товариств: на перервах старші учні продавали вафлі, а вся виручка, так сказав йому старший брат, передавалася товариствам. Інший учень Академічної гімназії, у міжвоєнному періоді юрист у Раві Руській, д-р Стефан Божик згадує на еміграції у Бельгії про активістів таємних гуртків, які «тягали своїх шкільних вправо і вліво»: Василя Даниловича, Федя Палащука, Василя Сироїшка, Андрія Микилиту, Романа Сушка, Василя Кучабського – «вічних революціонерів», яким у 1918, 1919 та у наступних роках судилося відіграти помітні ролі у різних ділянках українського політичного спектру.²⁶⁹

Після 1900 р. умови діяльності юнацьких товариств значно лібералізувались. Поряд з освітніми товариствами, які легально діяли в окремих гімназіях, змогли розвинутися й інші, передовсім *Пласт*. Заснований і організаційно оформлений в 1911-1913 рр., *Пласт* орієнтувався на ідею англійця Роберта Бейден-Павелла, яку він пропагував у своїй книзі *Scouting for Boys*.²⁷⁰

Назагал в *Пласті* діяло правило рівності усіх членів, але для керівництва спільними вправами було запроваджено, подібно як в англійців та інших національних скаутських організацій, військову ієрархію.²⁷¹ Орієнтуючись на міжна-

²⁶⁸ Житє. Орган молодіжи середніх шкіл. Випуск 1 і 2. Львів 1914. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1/12-13 (02.-03.1914) 193-194, 208.

²⁶⁹ Цит. за *Шах*, Львів – місто моєї молодости, III, 305.

²⁷⁰ Пор. *Scouting for Boys* by Lieut.-Gen. Sir Robert Baden Powell L.S.B., London 1911; Олександр *Тусовський*, *Пласт*, Львів 1913, 1.

²⁷¹ Пор. *Das Pfadfinderbuch*, ed. Dr. A. *Lion*, München 1911; Andrzej *Malkowski*, *Scouting jako system wychowania młodzieży*. Nakładem

родний досвід, українські пластуни послуговувалися водночас традиційними козацькими термінами: вісім членів із виховником творили *гурток*, з чотирьох гуртків складалася *чета*, на чолі із *четарем*, чотири *чети* творили *сотню* із *сотником*, із чотирьох *сотень* складався *полк* під керівництвом *полковника*. Усі пластові одиниці певної території творили, як у козаків, *курінь*. Подібно, як у польському товаристві *Сокіл* чи у німецьких скаутів, було розроблено власну систему фізичних вправ, авторами якої були головно вчителі Академічної гімназії Іван Боберський та Петро Франко.²⁷²

Метою *Пласту* було виховання. Йшлося передовсім про розвиток чуттєвого сприйняття світу та його взаємозв'язків, отриманий досвід слід було згодом вміти застосовувати на практиці. Працювали над етичними та естетичними поняттями загальнолюдського значення, прагнули і загартування тіла. Головною ж метою *Пласту* було зробити із пластунів зрілих членів суспільства. Цю високу мету планувалося досягати конкретною працею для особистих, родинних та національних цілей. При цьому етичні та естетичні міркування завжди мали перевагу порівняно з вузькими практичними завданнями. Від пластуна вимагалось: незалежно від обставин дотримуватися свого слова; ошадливість в поведженні з грішми, часом та власними силами; пунктуальність, справедливість та ввічливість до людей. Загальною основою по-

Związku polskich Tow. Sokolich, Lwów 1911; Zygmunt *Wyrobek*, Vade mecum Skauta, Kraków 1913; Führerordnung. Verein «JugendSport in Feld und Wald». Ein Lehrbuch und Ratgeber für den Gruppenführer, ed. F. von *Bülow*, E. *Singer*, München 1909; Normalbeschäftigungsplan der Jugendorganisationen. Reichsbund der Jugendwehren und Knabenorte Österreichs, Wien o.J..

²⁷² Петро *Франко*, Пластові гри і забави, Львів 1913; Іван *Боберський*, Забави і гри рухові, Львів 1909. Пор. Herman B. *Mojmir*, Ćwiczenia i zabawy skautowe, Lwów 1912; Paul Georg *Schäfer*, Geländespiele: Den Söhnen unseres Vaterlandes zgedacht, Leipzig/ Berlin 1912.

ведінки мало бути уявлення про честь пластуна.²⁷³ Створений для школярів, *Пласт* дбав і про успіхи своїх членів у навчанні. Усі, хто потребували більше часу для навчання, могли просити про звільнення від занять в Пласті.²⁷⁴

Засновником першого *гуртка*, а тим самим і *Пласту*, був вчитель Академічної гімназії Олександр Тисовський. Майже одночасно з ним пластові гуртки заснували Петро Франко та Іван Чмола. Протягом одного року мережа пластових гуртків для дівчат та хлопців розвинулася в усіх українських та у багатьох польськокомовних гімназіях Галичини. Поширився *Пласт* і на Буковині, де налічував близько 800 членів. В червні 1914 р. відбулися перші загальні збори пластунів з Галичини та Буковини, брав участь *Пласт* і у зборах українського спортивного товариства *Сокіл* у Львові 28-29 червня 1914 р.²⁷⁵

Виховну мету мали й ощадні товариства учнів, засновувані адміністраціями гімназій. Ідея з'явилася у 1866 р. в Бельгії та набула там значного розвитку. Її перейняла Франція, де вже у 1876 р. за державної підтримки у 53 департаментах виникла система учнівських ощадних товариств. У ній були задіяні 2 300 вчителів, свої заощадження зберігали там близько 150 000 учнів. Із Франції такі товариства за діяльної підтримки відповідних національних урядів поширилися в Італії, Німеччині, Данії, Швейцарії, Голландії та Швеції.²⁷⁶

²⁷³ Тисовський, Пласт, 5-9.

²⁷⁴ Тисовський, Пласт, 39.

²⁷⁵ Юрій Старосольський, Пласт 1911-1970, Мюнхен 1970, 4. Товариство *Сокіл* було засноване 11 лютого 1894 р. за зразком заснованого ще у 1860-х роках чеського товариства *Sokol*. У 1914 р. *Сокіл* налічував близько 70 000 членів та 974 філії, у 1911 та 1914 роках відбулися *крайові здвиги* товариства. У другому *крайовому здвигу* взяло участь близько 12 тисяч членів *Сокола*.

²⁷⁶ Поп. Leo *Wilhelmi*, Die Schulsparkasse und ihre Verbreitung, Leipzig 1877; Ferdinand *Bezdek*, Bericht über die Studienreise betreffs Schulsparkassen in Deutschland, Frankreich, Belgien, Schweiz und Italien, Brünn 1905.

В Англії власна система так званих *School-Banks* існувала з 1860-х років. Після жвавої полеміки науковців та педагогів такі товариства поширилися в Австро-Угорщині.²⁷⁷ Відтак і у Галичині з початку 1880-х років щораз гучнішими ставали голоси про необхідність педагогічно підтримати ощадницький дух молоді.²⁷⁸ Видимий поступ з'явився тут щойно у перше десятиліття ХХ ст.²⁷⁹ Українські державні гімназії не стояли при цьому осторонь.²⁸⁰

²⁷⁷ Пор. Carina *Schröter*, *Die Schulsparkassen vom Standpunkte der Pädagogik und National-Oekonomie*, Budapest 1877; Adolf *Leinweber*, *Vier Beiträge zur Frage der Schulsparkassen*, Wien 1879; Bernhard *Weiss*, *Resultate und Erfahrungen auf dem Gebiete der Schulsparkassen in Ungarn in den Schuljahren 1879-1881*, Budapest 1882.

²⁷⁸ Jerzy *Harwot*, *Szkolne kasy oszczędności ze stanowiska pedagogiki i ekonomii społecznej*, Lwów 1880; Zygmunt *Sawczyński*, *Szkolne kasy oszczędności ze stanowiska pedagogicznego uważane*, Lwów 1880.

²⁷⁹ Пор. доповідь професора Другої ц. к. гімназії у Львові Мандля: S. *Mandel*, *Szkolne kasy oszczędności jako czynnik społeczno-wychowawczy*, Lwów 1913, 34 і наст.

²⁸⁰ До прикладу, розпорядженням Крайової шкільної ради від 28 травня 1907 р., ч. 22049, було засноване учнівське ощадне товариство в ц. к. гімназії Франца Йосифа I у Тернополі.

7. Вищі школи

Австрійська система вищої освіти охоплювала на зламі XIX та XX століть вісім університетів: у Відні,²⁸¹ Граці,²⁸² Інсбруку,²⁸³ чеський²⁸⁴ та німецький²⁸⁵ університети у Празі, а також університети у Львові,²⁸⁶ Кракові²⁸⁷ та Чернівцях.²⁸⁸ Було також сім технічних вищих шкіл та низка академій.²⁸⁹ Університетські студії ґрунтувалися на восьмирічній гімназійній програмі, технічні студії – на семирічній програмі реальної школи. Академії мистецтв – у Відні, Празі та Кра-

²⁸¹ *Alma Mater Rudolphina Vindobonensis*; нім. *Universität Wien*, заснований у 1365 р.

²⁸² *Universitas Litterarum Carolo-Franciscea*; нім. *Karl-Franzens-Universität Graz*, заснований у 1585 р.

²⁸³ *Alma Mater Oenipontana*; нім. *Leopold-Franzens-Universität Innsbruck*, заснований у 1669 р.

²⁸⁴ *Universitas Carolina*; нім. *Karls-Universität Prag*, чес. *Univerzita Karlova v Praze*, заснований у 1348 р.

²⁸⁵ *Universitas Carolo-Ferdinanda*, нім. *Karl-Ferdinands Universität*, був виокремлений у 1882 р. з Карлового університету.

²⁸⁶ *Universitas Leopoldensis*; нім. *Kaiser-Franzens-Universität Lemberg*, заснований у 1661 р. як єзуїтська академія, після ліквідації ордену єзуїтів і закриття академії у 1773 р. відновлений Йосифом II у 1784 р. як університет, після закриття у 1805 р. відновлений у 1817 як Університет Франца I.

²⁸⁷ *Universitas Jagellonica Cracoviensis*; поль. *Uniwersytet Jagielloński*; нім. *Jagellonen-Universität*; заснований у 1364 р.

²⁸⁸ *Alma Mater Francisco Josephina*; нім. *Franz-Josephs-Universität Czernowitz*, заснований у 1875 р.

²⁸⁹ З того у Східній Галичині: заснована 1817 р. Торгова академія у Львові; заснована 1858 р. Сільськогосподарська академія в Дублянах та заснована 1881 р. як ветеринарна школа Львівська ветеринарна академія (з 1897 р.). ДАЛО – ф. 46 – оп. 1 – од. зб. 2.

кові – не вимагали матури, там визначальним було мистецьке обдарування. У галузі викладання вищі школи переважно підпорядковувались міністерству у Відні, в адміністративній та фінансовій – крайовим адміністраціям.

Загалом же в Австрії було менше вищих шкіл, аніж в інших країнах з подібною системою публічної освіти. В Німеччині та Швейцарії один університет припадав відповідно на 2 і 1 мільйони мешканців, в Австрії – на 3,5 мільйони.²⁹⁰ Частка українців, які становили 13% населення Цисляйтанії, серед слухачів австрійських вищих шкіл була невеликою: у 1890 і 1910 роках відповідно 2,4% та 2,9%.²⁹¹ Більшість з них навчалася в університетах, в академіях та технічних школах українців бул значно менше.

Особливе значення для українців серед австрійських університетів мали три, а саме: львівський, віденський та чернівецький. Наступною адресою був Краків, де атмосфера між східногалицькими українцями та західногалицькими поляками була значно гармонійнішою, аніж між українцями та поляками Східної Галичини. Під час сецесії 1901 р., коли усі (близько 600) українські студенти на знак протесту на семестр покинули Львівський університет і записалися на навчання в інші університети Цисляйтанії, кількість українських студентів у Краківському університеті значно зросла. І студенти, і ректорат Ягелонського університету солідаризувалися з протестуючими українцями. Краківські поляки в українському національному рухові традиційно бачили природного союзника для польських національних прагнень в Росії, навіть якщо й вважали цих союзників молодшими партнерами. Своїм українським колегам вони надали спо-

²⁹⁰ Поп. *Turczynski*, Die Universität Czernowitz, 325.

²⁹¹ Richard Georg *Plaschka*, Polnisches «Piemont» im Norde der Donaumonarchie. In: Galizien um die Jahrhundertwende: politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich, ed. Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI, 16) Wien 1990, 11-25, тут 20-21.

кійні умови для навчання в Кракові, а поведінку львівського академічного сенату та польських студентів називали актом, що суперечить академічній солідарності.²⁹²

Загальна статистика українських студентів в університетах Цисляйтанії у період між 1891/92 та 1913/14 академічними роками (зимові семестри) така:²⁹³

Акад. рік	Абсолютно	У %	Акад. рік	Абсолютно	У %
1891/92	587	3,8%	1902/03	847	4,3%
1892/93	589	3,8%	1903/04	986	4,8%
1893/94	542	3,6%	1904/05	998	4,6%
1894/95	524	3,3%	1905/06	1 063	4,7%
1895/96	528	3,3%	1906/07	1 227	5,1%
1896/97	559	3,4%	1907/08	1 191	4,8%
1897/98	610	3,7%	1908/09	1 272	4,9%
1899/00	658	3,8%	1910/11	1 390	4,9%
1900/01	725	4,1%	1912/13	1 817	6,1%
1901/02	667	3,6%	1913/14	1 837	5,9%

Із семи вищих технічних шкіл Цисляйтанії в Галичині була одна – Львівська політехніка.²⁹⁴ До Першої світової війни

²⁹² Поп. *Buszko*, *Spoleczno-polityczne oblicze Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej*, 45.

²⁹³ *Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern (=Oesterreichische Statistik)*, ed. k. k. Statistische Central-Comission, Wien 1891 і наст.

²⁹⁴ Заснована у 1844 р. як Технічна академія. У цю академію входили реальна школа і два відділи: технічний та торговий. У 1853 р. торговий відділ перетворили на Торгову школу, у 1856 р. відокремили реальну школу. Технічний відділ реорганізували за зразком технічного інституту. У 1872 р. академія отримала статус вищої школи із ректором на чолі. У 1877 р. було засновано факультет машинобудування. Того ж року академія отримала нову назву – Львівська політехнічна вища школа і з 1894 р. базувалася на власному статуті.

у ній було чотири факультети: інженерний, архітектурний, машинобудівний та хімічний. Окрім Львівської політехніки, українці навчалися у гірничих вищих школах у штирійському Леобені та у чеському Пршібрамі.

Кількість українських студентів у вищих технічних школах Цисляйтанії була значно меншою, аніж в університетах:²⁹⁵

Акад. рік	Абсолютно	У %	Акад. рік	Абсолютно	У %
1891/92	7	0,3%	1901/02	79	1,2%
1892/93	14	0,6%	1902/03	72	1,0%
1893/94	12	0,4%	1903/04	93	1,2%
1894/95	12	0,4%	1904/05	114	1,4%
1895/96	17	0,5%	1906/06	122	1,4%
1896/97	20	0,5%	1906/07	107	1,1%
1897/98	24	0,6%	1907/08	102	1,0%
1898/99	47	1,0%	1908/09	105	1,0%
1899/00	44	0,8%	1910/11	88	0,8%
1900/01	59	1,0%	1912/13	111	1,0%

Малу зацікавленість українців технічними студіями можна пояснити слаборозвинутістю їхньої соціальної структури. Для народу селян та священників найбажанішими залишались кар'єри священників чи службовців. Іншими словами: вершиною прагнень було успішно пристосуватися до наявних умов. До діяльності, що вимагала підприємницької енергії, ризику й особистої відповідальності за власний добробут, тогочасне українське суспільство було ще не готове. Саме тому на зламі століть серед освічених українців Габсбурзької монархії було так мало інженерів, лікарів, комерсантів, а

²⁹⁵ На підставі даних із зимових семестрів. Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern (=Oesterreichische Statistik), ed. k. k. Statistische Central-Comission, Wien 1891 і наст.

щойно з 1890-х років з'явилася помітна кількість самостійних українських адвокатів та нотаріусів. Окрім того, саме у цих сферах значну конкуренцію українцям робили євреї. Збільшення на зламі століть кількості українських студентів медицини та технічних профілів свідчить про дозрівання суспільства і пов'язану з цим поступову зміну старих уявлень. Доповнення освіченої верстви усіма професійними галузями потребувало часу. Серед іншого стимулом до цього був поступ національної та соціальної емансипації українців, зміна їхніх ментальних стереотипів, а також технічний прогрес і зміна політичних умов у повоєнній Польщі.

8. Львів: колыска української вищої школи

Напередодні Першої світової війни Львівський університет із 5099 студентами та 574 студентками був другим за величиною університетом Цисляйтанії.²⁹⁶ Тут навчалася більшість галицьких українців. В останньому десятилітті XIX ст. найбільше їх було на теологічному факультеті, а вже з початком XX ст. співвідношення змінилося на користь світських факультетів, зокрема юридичного:²⁹⁷

²⁹⁶ Для порівняння: у зимовому семестрі 1913/14 навчального року у найбільшому в Цисляйтанії Віденському університеті навчалося 9313 студентів і 802 студентки. Statistik der Unterrichtsinstalten in Österreich für das Jahr 1913/14. Bearbeitet vom Bureau der Statistischen Zentralkommission (=Österreichische Statistik, neue Folge, 17/3) Wien 1919, 2.

²⁹⁷ Зимові семестри. Джерело: С.К. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I. we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowem/ letniem półroczu 1893/94..1905/06, Lwów 1894...1906.

Навч. рік		1893/ 94	1895/ 96	1897/ 98	1899/ 00	1902/ 03	1904/ 05	1905/ 06
Студен- ти	усього	1337	1504	1722	2004	2414	2933	3249
	українці	424	437	510	572	637	792	856
	%	31,7	29,0	29,6	28,5	26,4	27,9	26,3
Тео- логія	усього	338	315	308	296	373	414	411
	українці	248	230	244	226	271	300	296
	%	73,3	72,8	79,2	76,3	72,6	72,5	72,0
Право	усього	813	930	1 111	1 300	1 263	1 418	1 650
	українці	137	159	223	279	210	278	328
	%	16,8	17,0	20,0	21,5	16,6	19,5	19,8
Філо- софія	усього	186	162	170	267	671	988	1 049
	українці	39	29	26	52	145	202	219
	%	20,9	17,9	15,3	19,5	21,6	20,4	21,0
Меди- цина	усього	–	97	133	141	107	113	146
	українці	–	19	17	15	11	12	13
	%	–	19,6	12,8	10,6	10,3	10,6	8,9

Оскільки багато українських студентів походили із незможних родин, вони були прив'язані до Львова, студії в інших містах для більшості були надто дорогими. Окрім того, польські аспірації зробити зі Львова свій П'ємонт були для українців додатковим стимулом залишатися в столиці краю, аби тим самим висловити власні претензії на Львів і на Львівський університет. Українські студенти Львівського університету та інших вищих шкіл – політехніки, торгової, сільськогосподарської та ветеринарної академій – створювали у столиці коронного краю гравітаційне поле, яке притягувало українських студентів з усієї монархії. В університеті українські студенти гуртувалися передовсім навколо кафедр із українською мовою викладання. Такі кафедри були на трьох факультетах: філософському, правничому і теологічному. Загалом у Львівському університеті імені цісаря Франца було перед Першою світовою війною десять професур і шість до-

центур із українською мовою викладання.²⁹⁸ Галицькі українці вважали їх тими насінинами, з яких виросте майбутнє українське вище шкільництво.

Невпинний розвиток українського середнього шкільництва створив нові вимоги і потреби в галузі вищих шкіл, передовсім до Львівського університету, прибувало щораз більше абітурієнтів, які від самого початку навчалися українською мовою та володіли українською термінологією. На зламі століть кількість українських студентів у Львівському університеті значно перевищувала загальну кількість студентів Чернівецького університету: в 1899/1900 академічному році у Чернівецькому університеті було іматрикульовано загалом 377 студентів, у Львівському університеті навчалося на той час 572 українці.²⁹⁹ Більшість українських студентів Львова у своїй майбутній професійній діяльності після закінчення студій планували послуговуватися українською мовою. Однак в університеті вони часто були змушені протягом усіх студій вчитися та писати роботи польською, вивчати польську термінологію, а по закінченні студій ще раз докладати зусиль, аби могли все вивчене використовувати українською. З цього виникав щораз наполегливіший заклик до створення власного українського університету. Окрім того, галицькі українці мали перед очима приклад поділу Празького університету на німецький та чеський університети. Агітація у цьому напрямі почалася ще у 1895 р. Німецький характер Чернівецького університету ставити під сумнів ніхто не хотів, український університет мав з'явитися в Галичині, а саме у Львові.

²⁹⁸ А саме: чотири професури і дві доцентури на філософському; дві професури й одна доцентура на правничому; чотири професури і три доцентури на теологічному факультеті.

²⁹⁹ *Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1899/1900*. Bearbeitet von dem Bureau der k. k. Statistischen Central-Comission (=Österreichische Statistik, LXVIII/3), Wien 1903, II.

Це вступало в колізію із довголітніми польськими аспіраціями перетворити Львівський університет на власний бастион у Східній Галичині. У польської панівної верхівки краю та у політизованих польських професорів зростало почуття нетерпимості та національної ексклюзивності. Попри те, що частка українських студентів постійно зростала, знову й знову лунали заяви, що Львівський університет – це польський університет.³⁰⁰ Звичною практикою було залишати вільні посади на українських кафедрах якомога довше вакантними, українці, які хотіли габілітуватися в цьому університеті, наштотувалися на різноманітні перепони: або не визнавали їхніх наукових робіт, хоча в інших університетах вони із цими ж працями безперешкодно отримували *venia legendi*, або їхні кандидатури відкидала крайова адміністрація, вважаючи їхню біографію надто політизованою.³⁰¹

Через те, що із 1890-х років у цей конфлікт втягувалося дедалі більше студентів, він нерідко набирав насильницького войовничого характеру. Часто такі сутички свідомо провокувало саме університетське керівництво та окремі професори. У першому десятилітті ХХ ст. Львівський університет перетворився на найбільшу арену польсько-української національної боротьби у Східній Галичині.³⁰²

³⁰⁰ Пор. Stanisław *Gląbiński*, *Zamach na uniwersytet polski we Lwowie*, Lwów 1902.

³⁰¹ Пор. Ivan *Franko*, *Meine Habilitation*. In: *Franko*, *Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine: Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten 1882-1915*, ed. Eduard *Winter*, Peter *Kirchner* (=Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas, 14) Berlin 1963, 68-71.

³⁰² Ескалації національного конфлікту в стінах Львівського університету присвячені численні публікації у тогочасній німецькомовній періодиці: Ivan *Franko*, *Das Polentum nach zwei Fronten*. In: *Die Zeit* 29/376 (14.12.1901) 161-164; *Franko*, *Polenpolitik*. In: *Die Zeit* 30/379 (04.01.1901) 3-4; *Franko*, *Die Vorgänge an der Lemberger*

8.1. Філософський факультет

Українську культуру в академічний обіг у Львові почав впроваджувати філософський факультет. У 1849 р. у Львівському університеті було засновано першу кафедру української (руської) мови та літератури, очолив її Яків Головацький. Після того, як Головацький перетворився на русофіла і

Universität. In: *Die Zeit* (Morgenblatt) 381 (21.10.1903) 1-2; Stanislaus *Dnistrjanskyj*, Eine selbständige ruthenische Universität in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 5/2-3 (1907) 41-55; *Dnistrjanskyj*, Der ruthenische Studentenprozess. In: *Ukrainische Rundschau* 5/6-8, 11-12 (1907) 177-199, 313-326; *Dnistrjanskyj*, Neue Beiträge zur Frage der ukrainischen Universität in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 7/2 (1909) 53-59; Ivan *Horbaczewskyj*, Ivan *Puluj*, An die ruthenische Intelligenz. In: *Ruthenische Revue* 2/5 (1904) 124-125; *Horbaczewskyj*, *Puluj*, Bericht der von der Schewtschenko-Gesellschaft entsendeten Deputation. In: *Ruthenische Revue* 2/6 (1904) 148-151; *Javolenus*, Alma mater Leopoliensis – als Stiefmutter. In: *Ruthenische Revue* 1/16 (1903) 372-379; Wolodymyr *Kuschnir*, Die Universitätsfrage in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 4/4 (1906) 123-130; *Kuschnir*, Glossen über die ruthenische Universitätsfrage. In: *Ukrainische Rundschau* 8/2 (1910) 50-55; Michael *Lozynskyj*, Die Lehren der polnisch-nationalen Demonstration an der Lemberger Universität. In: *Ukrainische Rundschau* 7/1 (1909) 13-19; Teophil *Okunevskyj*, Prozess gegen die ruthenischen Studenten in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 9/2 (1911) 39-44; Ivan *Puluj*, Zur Frage der Errichtung der ruthenischen Universität. In: *Ruthenische Revue* 2/8 (1904) 173-179; Roman *Sembratowycz*, Der Kampf ums Licht. (Zur ruthenischen Universitätsfrage). In: *Ruthenische Revue* 1/12 (1903) 273-280; *Severus*, Alma Mater Leopoliensis – als Stiefmutter. In: *Ruthenische Revue* 2/15 (1904) 451-454; *Verus*, Innsbruck und Lemberg. In: *Ruthenische Revue* 2/15 (1904) 299-304; Mychajlo *Zobkov*, Aus der Universität in Lemberg. In: *Ruthenische Revue* 2/2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 (1904) 86-93; 108-115; 136-141; 155-160; 179-184; 200-205, 229-235, 248-252; *Zobkov*, Der Kampf um den nationalen Charakter der Lemberger Universität. In: *Ukrainische Rundschau* 8/3-4 (1910) 100-103.

виїхав до Російської імперії, його наступником у 1867 р. став народовець, д-р Омелян Огоновський.³⁰³

Народжений у родині греко-католицького священника, яка належала до гербової шляхти, Омелян Огоновський (1833-1894) зробив типову для галицького інтелігента XIX століття кар'єру: початкову, т. зв. нормальну, школу із німецькою мовою викладання і перші шість класів гімназії відвідував в Бережанах, сьомий та восьмий клас у Львівській академічній гімназії, яку закінчив матурою у 1853 р. Для вищих студій обрав теологію та українську філологію в проф. Головацького. Одночасно із закінченням студій у 1857 р. висвятився на греко-католицького священника. Певний час намагався поєднати філологію та священниче покликання: з 1858 р. викладав українську мову та літературу в Академічній гімназії, з 1859 р. був греко-католицьким катехитом у Другій львівській гімназії. Врешті, коли він у 1865 р. захистив докторську дисертацію на філософському факультеті Львівського університету і розпочав наукову діяльність, перемогла філологія.³⁰⁴ Вже у 1867 р. став суплентом на кафедрі української мови та літератури.³⁰⁵ У 1870 р. отримав цю кафедру вже як *звичайний публічний професор*.

Як представник покоління народовців, Огоновський надав українській філології нового напрямку. Окрім церковно-слов'янської мовної традиції, він займався й сучасною народною мовою. Головними його працями у галузі філології стали: чотиритомна *Історія української літератури*,³⁰⁶ видані німецькою мовою

³⁰³ Поп. С. К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowem półroczu 1893/4, Lwów 1893, 11.

³⁰⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – од. зб. 1396 – арк. 48; *Діло* (29.10.1894).

³⁰⁵ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – од. зб. 1396 – арк. 1.

³⁰⁶ Омелян *Огоновскій*, *Исторія литературы руской*, т. I-IV, Львѳвъ 1887...1894.

Студії у ділянці руської мови,³⁰⁷ підручники та хрестоматії української мови та літератури.³⁰⁸

Наукову діяльність Огоновський намагався поєднувати із практичною просвітницькою роботою. З 31 травня 1877 р. і до смерті, отже, понад 17 років, він очолював товариство *Просвіта*. Початок його головування у *Просвіті* припав на складний час, тоді відбувалися т. зв. *процеси соціалістів*. Через зв'язки з Михайлом Драгомановим і російською інтелігенцією в розслідування було прямо чи опосередковано втягнуто багато українських студентів-членів *Просвіти*. У приміщеннях товариства проводили обшуки. Огоновському вдалося в цій ситуації не лише вберегти товариство від ліквідації, а й переконати крайову адміністрацію у корисності його просвітницької діяльності. Інтервенції Огоновського у крайовій адміністрації виявились настільки успішними, що від 1884 р. товариство *Просвіта* стало отримувати щорічну субвенцію від Галицького сейму. Ще за життя Огоновського почалося реформування товариства: після зміни статуту в 1891 р. *Просвіта* почала засновувати свої філії на провінції, її читальні стали колісками кооперативного руху.³⁰⁹

Після раптової смерті Огоновського на його кафедру претендували два кандидати: габілітований навесні 1894 року в Чернівецькому університеті д-р Олександр Колесса³¹⁰ та д-р Кирило Студинський.³¹¹ У своєму поданні Колесса зазначав,

³⁰⁷ Emil Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880.

³⁰⁸ Омелян Огоновський, Граматика руского языка, Львѡвъ 1889; *той самий*, Хрестоматія староруска, Львѡвъ 1881.

³⁰⁹ Пор. *Перський* [Степан *Шах*] Популярна історія товариства *Просвіта*, Львів 1932, 47-55.

³¹⁰ Габілітацію Колесси Міністерство культів та освіти підтвердило своїм розпорядженням від 13.04.1894, ч. 6258. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк. 2.

³¹¹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк. 30.

що планує переїхати до Львова з особистих міркувань.³¹² Чернівецька габілітація Колесси була визнана львівською колегією професорів та віденським міністерством дійсною і для Львівського університету.³¹³ Студинський габілітувався у 1895 р. у Львові.³¹⁴ Життєписи обох претендентів були досить схожі: однакового віку, обидва сини греко-католицьких священиків, обидва учні померлого професора Огоновського, обидва захищали докторські дисертації у проф. Ватрослава Ягіча у Відні, обидва мали досвід наукової роботи за кордоном. Різниця їх однак те, що Колеса мав сильну підтримку провідних народовців.³¹⁵

Після п'яти семестрів студій, які він розпочав у 1888 р. у Львові, Олександр Колеса перевівся в університет ім. Франца Йосифа в Чернівцях. Завдяки стипендії зміг продовжити навчання у Відні і здобути там докторський ступінь. Після докторату займався дослідницькою роботою у Відні та швейцарському Фрайбурзі, а також готував габілітацію в Чернівецькому університеті.³¹⁶

Кирило Студинський спершу студіював теологію у Львівському (1887-1889) та Віденському (1889-1891) університетах. Філологічні лекції та семінари відвідував ще під час теологічних студій. По закінченні теології вирішив присвятити себе філології, і п'ять семестрів – від зимового семестру 1891/92 до зимового семестру 1893/94 – вчився у корифеїв віденської славістики (Ватрослава Ягіча, Франтішека Пастр-

³¹² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 2.

³¹³ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 5.

³¹⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк 17.

³¹⁵ Пор. *Franko*, *Meine Habilitation*, 69.

³¹⁶ Пор. *curriculum vitae* Олександра Колесси (1867-1945) у поданні до колегії професорів філософського факультету Львівського університету від 12 травня 1895 р.: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 4.

нека та Вацлава Вондрака), а також у інших філологів та істориків, наприклад, у Константина Їречека. В лютому 1894 р. Студинський захистив у Відні дисертацію на тему *Картина духовного життя Малоросії в XVI-XVII ст., зокрема питання календаря*.³¹⁷ З літнього семестру 1894 р. розпочав роботу над габілітаційною працею під керівництвом берлінського професора славістики Александра Брюкнера. Завдяки дослідницькій стипендії цісарсько-королівського Міністерства культів і освіти вже у жовтні йому вдалося поїхати до Києва для вивчення старих пам'яток української та польської літератури. Окрім того, в Києві він приватно відвідував лекції історика Антоновича та літературознавця Владімірова.³¹⁸

Врешті професорська колегія філософського факультету та міністерство у Відні прийняли рішення на користь Олександра Колесси. Найвищим розпорядженням від 1 вересня та відповідним міністерським рескриптом від 9 листопада 1898 р., ч. 2732, Олександр Колесса був призначений надзвичайним професором української мови та літератури Львівського університету.³¹⁹ Трохи більше, ніж через два роки, це призначення було підтвержене піднесенням його до рангу звичайного, тобто повноправного, професора Львівського університету.³²⁰

³¹⁷ *Ein Bild des geistigen Lebens Kleinrusslands im XVI.-XVII. Jahrh. mit besonderer Hervorhebung der Kalenderfrage.*

³¹⁸ *Curriculum vitae* Кирила Студинського (1868-1941) у поданні професорській колегії філософського факультету Львівського університету від 3 березня 1895 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк 1-2.

³¹⁹ Міністерство культів та освіти, рескрипт ч. 2732 від 9 лютого 1898 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 25

³²⁰ Найвище розпорядження від 27 листопада 1900 р., рескрипт Міністерства культів та освіти, ч. 33559, від 10 грудня 1900 року. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 37-39.

Завдання мультиплікатора, яке тоді стояло перед кожним із нечисленних ще українських професорів, Олександр Колесса виконав на своїй посаді більш, ніж сповна. Пересвідчитися у цьому можна, глянувши на списки його студентів, серед яких виявилось багато майбутніх велетів української науки і культури.³²¹ Служіння українській науці не обмежувалося стінами університету. Як і його брат Філарет, Олександр Колесса активно працював у *Науковому Товаристві ім. Шевченка*. Окрім того, він став яскравим представником українського національно-демократичного політичного табору. Обраний 1907 р. послом до Державної ради у Відні, Колесса присвятив себе як політик передовсім обстоюванню інтересів українського шкільництва і вищої освіти, куруючи ці теми в українському парламентському клубі. У міжвоєнний період жив на еміграції в Чехословаччині, де був водночас ректором Українського вільного університету та професором чеського університету в Празі.

Після рішення професорської колегії на користь Колесси Кирило Студинський був у 1897-1899 рр. приват-доцентом Краківського університету.³²² У 1900 р. повернувся до Львова, ставши «надзвичайним професором руської мови та літератури з особливою спеціалізацією у церковно-слов'янській

³²¹ Стипендії за найкращі семінарські роботи на кафедрі проф. Олександра Колесси у період між зимовими семестрами 1906/07 та 1913/14 академічних років отримали такі його учні: Михайло Возняк, Володимир Кипріян, Денис Лукіянович, Адам Миколайович, Іванна Шехович, Володимир Чайковський, Стефан Малецький, Володимир Зубрицький, Микола Сітницький, Вільгельміна Мессон, Микола Федюшка, Богдан Загайкевич, Тарас Франко, Михайло Рудницький, Остап Вахнянин, Онуфрій Погорецький, Михайло Струтинський, Ірена Величко, Михайло Бараник, Михайло Качанюк та Стефан Галянт. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк 46, 48, 60, 65- 67.

³²² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк 32.

мові та літературі» Львівського університету.³²³ У 1908 р. він став звичайним професором і залишався ним до 1918 р.³²⁴ Був членом української Християнсько-соціальної партії та брав участь у виданні її органу *Руслан*. З 1899 р. був дійсним членом *Наукового Товариства ім. Шевченка*.

Останнім призначеним за Габсбурзької монархії українським професором філології став Іларіон Свенціцький (1876-1956).³²⁵ Він також був учнем Ягіча і здобув свій докторський ступінь у липні 1902 р. у Відні. Його габілітація з порівняльної історії східно- та південнослов'янських літератур була представлена у Львові в 1913 р.³²⁶ Свою першу габілітаційну працю Свенціцький подав професорській колегії філософського факультету ще у 1908 р.³²⁷ Оскільки подання роботи збіглося із значними конфліктами на національному ґрунті у Львівському університеті, то професорська колегія, більшість членів якої були поляками, роками не відповідала на його габілітаційне подання і не повідомляла про нього віденському Міністерству освіти. Ситуація почала змінюватись щойно після депутатського запиту у Віденській державній раді від 28 січня 1913 р. щодо тактики затягування рішень у цій та подібних справах.³²⁸ Свенціцький подав нову,

³²³ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк 32, 171.

³²⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк 30.

³²⁵ В університетській особовій справі професора Свенціцького трапляється двояке написання його прізвища латинськими літерами – Śwęcicki і Swiatuckij. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692.

³²⁶ Протокол засідання професорської колегії від 10 та 11 липня 1913 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 51, 54. Розпорядження Міністерства культів та освіти від 14 грудня 1913 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 57.

³²⁷ На тему: Архангелови в'їщаниа Мариї і благовіщенська містерія. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 1.

³²⁸ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1692 – арк. 46.

написану в міжчасі роботи, а вже 11 липня 1913 р. він прочитав лекцію з нагоди вступу на професорську посаду *Про предмет порівняльної історії слов'янських літератур*.

Першим українським професором історії у Львівському університеті став у 1854 р. старорусин Ізидор Шараневич (1829-1901), д-р філософії, звичайний публічний професор австрійської історії, керівник семінару з історії Австрії.³²⁹ Тематами його досліджень були середньовічні хроніки та проблеми церковної історії, а також регіональна історія та археологія Галичини.

Вирішальне значення для розвитку сучасної української історичної науки мало заснування у Львівському університеті у рамках домовленостей *нової ери кафедри загальної історії із спеціалізацією на історії Східної Європи з українською мовою викладання*. Предметом досліджень цієї кафедри мала стати історія України та її сусідів.³³⁰

³²⁹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 2091 – арк. 1-4. Пор. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1893/4, Lwów 1893, 11-12.

³³⁰ Пор. лист намісництва до деканату філософського факультету Львівського університету від 12 жовтня 1892 р., який зберігається в особовій справі Грушевського: «Jego Ces. i Król. Mość raczył Najwyższem postanowieniem z dnia 31. Marca 1892 najlaskawiej zezwolić na ustanowienie drugiej zwyczajnej katedry historii powszechnej w c. k. uniwersytecie we Lwowie, począwszy od roku szkolnego 1893/4, z zastrzeżeniem konstytucyjnego przyzwolenia na to funduszów. Zawiadamiając o tem w skutek reskryptu Wysokiego c. k. Ministerstwa Wyznań i Oświecenia z dnia 9go kwietnia 1892. L. 6898, wzywam Grono profesorów Wydziału filozoficznego w imieniu Jego Ekscelencyi Pana Ministra, by przedstawiło odpowiednie wnioski co do obsadzenia tej posady. Zamierzonom jest, ażeby profesor zamianować się na tę katedrę mający, w wykładach swoich w szczególności uwzględniał historię Wschodu Europy, i ażeby wykladał w języku ruskim. Okoliczność tę należy uwzględnić prz przedstawieniu wniosków». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 1.

Як свідчить протокол, професорська колегія філософського факультету Львівського університету під час вибору кандидатів була цілковито свідома політичного призначення нової кафедри:

Мірилом має бути не лише наукова вартість опублікованих друком праць панів кандидатів, але, і то передовсім, треба мати на увазі призначення нової кафедри та завдання, які стоятимуть перед новопокликаним професором. Наш коронний край є висунутим на північно-східний край сторожем західної культури, наша альма матер має нелегке, але почесне завдання бути її здалеку помітним світилом. А яка з наукових дисциплін може дати більш придатне для цього паливо, як не історична наука? Професор новоствореної кафедри повинен буде, з одного боку, ознайомлювати університетську молодь з історично-літературними продуктами Сходу, з іншого ж – опрацьовувати та застосовувати їх у душі Заходу. «Історична наука є світильником правди та вчителькою життя» – «*historia lux veritatis, magistra vitae*». Вона досліджує приховані у достовірних джерелах та пам'ятниках риси минулого, виносить їх на денне світло та засадничо представляє з певної точки зору їхні внутрішні взаємозв'язки. Правдива історична наука виховує окрему людину, але вона виховує й ціле суспільство та вказує народам на їхні шляхи. Її точка зору, відтак, мусить мати за джерело природу та сутність держави і країни, у якій вона покликана працювати, облагороджуючи її.³³¹

Два українські члени професорської колегії філософського факультету – народовець проф. Огоновський та старорусин проф. Шараневич – запропонували своїх кандидатів. Професор Огоновський вніс три імені: професора російської історії в Київському університеті Володимира Антоновича, «кандидата із цього ж університету» Михайла Грушевського, та вчителя історії з Академічної гімназії у Львові д-ра Юліяна Целевича.³³² Професор Шараневич запропонував

³³¹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 21-22.

³³² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 21.

кандидатуру історика з Віденського інституту досліджень австрійської історії, д-ра Володимира Мильковича,³³³ який студіював у Відні та Чернівцях. Після раптової смерті Целевича залишилося лише три кандидати, «чиї кваліфікація та придатність для цієї посади пройшла відповідну перевірку.»³³⁴

Реномований історик Володимир Антонович (1834-1908) був однією із провідних фігур українського національного руху в Росії та підтримував тісні контакти з українськими політиками в Галичині.³³⁵ Разом із Олександром Кониським він репрезентував австрофільський напрям серед російських українців і був щирим прихильником українсько-польського порозуміння (одним з ініціаторів *нової ери*). Його кандидатуру професорська колегія філософського факультету «не хотіла розглядати докладніше, бо тут йшлося б лише про

³³³ Володимир Милькович (1857-1916), український історик сербського походження, став згодом професором історії в університеті ім. Франца Йосифа в Чернівцях. До свого подання проф. Шараневич додав датовану 7 червня 1893 р. «Розгорнуту рецензію опублікованої німецькою мовою історичної праці д-ра Володимира Мильковича *Монастирі в Країні. Студії до австрійської монастирології*». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 83-85. Пор. Wladimir Milkowicz, Die Klöster in Krain. Studien zur oesterreichischen Monasteriologie. In: *Archiv für österreichische Geschichte* 74 (1889) 261-486.

³³⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 21.

³³⁵ В університетській особовій справі Михайла Грушевського міститься і коротка довідка про Володимира Антоновича: «зараз у віці близько 60-ти років, народжений у польській римо-католицькій родині, під час подій 1863-64 років перейшов у російські православ'я та національність [в оригіналі дослівно «griechisch-russische Kirche u. Nationalität»] і незабаром після цього став професором історії в Київському університеті». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 6.

його перевід» з Києва до Львова і тому, «що такий реномований фахівець, як Антонович, не надається до жодного критичного обговорення». ³³⁶ Попри це, на розгляд колегії було подано сім його наукових праць. ³³⁷

Д-р Милькович подав факультетській колегії дванадцять робіт ³³⁸ із позитивними відгуками професора Шараневича. Але колегія одразу зауважила, що кафедральними темами – Галичиною та українцями – Милькович займався «лише у

³³⁶ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 23.

³³⁷ Подані праці Володимира Антоновича: О происхождении шляхецких родовъ въ юго-западной Россіи, Кіевъ 1867; Изъслѣдованіе о гайдамачествѣ по актамъ 1700-1768 годовъ, Кіевъ 1876; Монографіи по исторіи западной и югозападной Россіи, Кіевъ 1855; Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Руси, Кіевъ 1888; Змиевы валы въ пределахъ Киевской земли (Киевская старина) 1884; Рефераты и статіи въ чтеніяхъ общества Нестора, кн. I-IV; О новонайденныхъ монетахъ съ именемъ Владимира. Въ: Труды III Археол. съезда, кн II.

³³⁸ З них чотири статті оприлюднені в часописі *Zeitschrift für Geschichte und Alterthumskunde Schlesiens* 18 (1885) та 19 (1886): Heinrichs IV. von Breslau Aufenthalt beim König Ottocar von Böhmen in der Zeit von 1266-1277; Ein Beitrag zur Chronologie des Hedwig-Festes; Über die Zeit des gütlichen Übereinkommens zwischen König Johann von Böhmen und Herzog Johann von Steinau; Heinrich IV. und Boleslau II. 1277. Інші публікації: у 1887 р. видана у люблянському часописі *Slovan* стаття словенською мовою про вівтар св. Кирила і Методія в Аахенському соборі [Oltar sw. Cyryla i Metoda w Achenu]; Ein Blick auf die neueste Geschichtsliteratur Krains, в: *Leibacher Zeitung* 1888; Die Klöster in Krain. Studien zur österreichischen Monasteriologie, Wien 1889; Beiträge zur rechts- und Verfassungsgeschichte Krains, Wien 1899; Die Necrologe der Karthause Freudenthal, Wien 1889; Die Chronik Puzels aus dem krainischen Zisterzienser Stift Sittich, Wien 1899; Ein Taschenkalender aus dem Jahre 1415 respective aus dem Jahre 1054, Wien 1891. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 31, 32, 35.

своїй останній (...) дещо поспішливо написаній україномовній праці».³³⁹

Третім і наймолодшим кандидатом був учень проф. Антоновича, народжений 20.09.1866 р. в Холмі у священичій родині Михайло Грушевський. У чотири роки він опинився на Кавказі, де його батько обійняв посаду директора народної школи. У 1880 р. він перейшов до третього класу класичної гімназії в Тифлісі, де у 1886 р. і склав іспит зрілості. Тоді розпочав студії на історично-філологічному факультеті Київського університету, а з 1888 р. працював також у Київському центральному архіві. Університетські студії закінчив 1890 р. За свій написаний ще на третьому курсі *Нарис історії Київської землі* отримав від університету золоту медаль. Наступні роки присвятив науковим студіям та відвідував архіви Москви, Петербурга та Варшави, а також багатьох інших провінційних міст Росії. 1892 р. закінчив магістратуру у Київському університеті. Був стипендіатом Університету св. Володимира, займався дослідницькою роботою і готувався до викладання в цьому університеті. З 1891 р. був членом Київського історичного товариства ім. Нестора-Літописця, з 1892 р. – *Наукового Товариства ім. Шевченка* у Львові.³⁴⁰ Грушевський подав лише три праці,³⁴¹ однак це, зважаючи на його молодий вік, не було сприйнято як недолік:

³³⁹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 32. Праця вийшла українською мовою в друкарні Ставропігійського інституту у Львові: Володимирь *Мильковичь*, Студія критични над исторією рускопольскою, Ч. I, 1340-1387, Львівъ 1893. Пор. Віталій *Тельвак*, Михайло Грушевський contra Володимир Милькович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ ст.). В: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць, Вип. 9, Київ 2007, 255-269.

³⁴⁰ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 137.

³⁴¹ У звіті помилково написано чотири. Це були дві відносно невеликі публікації на 33 та 37 сторінок: Южнорускіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка (Историческо-статистическій очеркъ);

Михайло Грушевський добре обізнаний з російськими історичними джерелами та з найновішими російськими історичними публікаціями, володіє багатим історичним матеріалом, проте йому бракує наукової історичної методики (...) підставою якої є точний критичний розбір джерел, через це малим є його внесок у збагачення історичної науки, однак через його обширні знання російської фахової літератури та індивідуалізовану спрямованість його робіт його варто взяти до уваги.³⁴²

Зусилля галицьких інтелектуалів, а особливо Олександра Барвінського, мати у Львові Антоновича, зазнали невдачі.³⁴³ Очевидно, власною кандидатурою Антонович просто хотів проторувати дорогу своєму учневі Грушевському. Оскільки Антонович був першим у списку претендентів, то Грушевський мусив змагатися лише за друге місце. А воно після відмови Антоновича мало перетворитися на перше.

Обидва пропоненти, проф. Шараневич та проф. Огоновський, внесли свої рекомендації щодо почерговості кандидатур: проф. Шараневич: 1. Антонович; 2. Милькович; 3. Грушевський; проф. Огоновський: 1. Антонович; 2. Грушевський; 3. Милькович.³⁴⁴ Після голосування професорської колегії

Волынскій вопросъ отъ г. 1097-1102, та одна книга на 538 сторінок: Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XVI столѣтія, Київ 1891.

³⁴² Єдину написану Грушевським на той час книгу з історії Київської землі колегія професорів одноставно визнала дуже вдалою. «Автор працював над своєю книгою надзвичайно старанно, з великою ретельністю зібрав матеріал, і якщо метою його роботи було опрацювати окрему історію Київської землі, вирізавши її, так би мовити, з історії всієї російської землі, то він її досяг». ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 25, 30.

³⁴³ Олександр *Барвінський*, Заснування катедри історії України у Львівському університеті. In: *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 141/143 (1925) 1-19, тут 9.

³⁴⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 35.

залишилося два кандидати: Антонович та Грушевський. У звіті філософського факультету ц. к. Львівського університету про заміщення новоствореної професури із загальної історії з українською мовою викладання від 7 червня 1893 р. це рішення мотивують так:

Антонович і Грушевський – це ті два історики, яких із наукової точки зору можна розглядати як кандидатів, повністю придатних до зайняття університетської кафедри.

Про їхнє приватне життя, характер, переконання і т. ін. професорська колегія, що підписалася, не може надати жодних відомостей, а відповідно, і нести жодної відповідальності; хоча зауважмо, що можливі застереження стосовно Грушевського видаються менш значущими.

Врешті треба згадати ще одного молодого історика з нашої країни, про якого, однак, слід зауважити, що в один ряд із двома згаданими вище кандидатами його поставити не можна.

Д-р Володимир Милькович студіював у Відні та Чернівцях, опублікував кілька статей та розвідок в історичних часописах. У 1889 р. він робив спробу габілітуватися у тутешньому університеті на приватного доцента австрійської історії. Представлена із цією метою робота *Монастирі в Країні* (Відень 1889, 226 с.) є, очевидно, семінарською роботою і як така цілком добра і не містить помилок, але сам предмет був настільки легким і незначним, що не давав дослідникові змоги провести бодай трохи складніше історичне дослідження. Тому праця ця і не могла бути прийнята як габілітаційна. Цього року д-р Милькович оприлюднив українською мовою нову роботу: *Студії до українсько-польської історії, I частина 1340-1387* (Львів 1893, 143 с.)

Це, проте, не означає, що розвідка Мильковича не містить нічого, з чого можна виявити певну методику і талант історика. Також він достеменно знає, де має шукати свої джерела. Із праці видно, що автор в стані показати і кращі результати; але робота написана поспішно, ймовірно, тому, аби встигнути кандидувати на новостворювану кафедру. Але в тому стані, в якому робота була подана, її в найкращому разі можна розглядати як вступ до габілітаційної праці.

Від філос. колегії професорів д-р [Броніслав] Кручкевич, реф. [Тадеуш] Войцеховські, Л[юдвік] Фінкель, Броніслав Дембінські. Львів, 7 червня 1893 р.³⁴⁵

Одразу після цього рішення Антонович подав свою відмову, обґрунтовуючи її своїм поважним віком та поганим станом здоров'я.³⁴⁶ Призначаючи на посаду професора 27-річного маловідомого кандидата з-за кордону без докторського ступеня, професорська колегія йшла на ризик, убезпечившись лише трирічним випробувальним терміном. Отож, призначення Грушевського було подвійною удачею. Передусім пощастило йому самому, бо професорська колегія в його молодому віці побачила шанс початку з чистого аркуша, а галицькі українці отримали значну користь від подальшої діяльності Грушевського у Львові.

Молодий та енергійний професор, окрім наукового, мав ще й дивовижний організаційний таланти. За час своєї двадцятирічної професорської діяльності у Львівському університеті (1894-1914) він заснував нову школу української історичної науки. Офіційні програми лекцій дають уявлення про теми, якими займався Грушевський разом із своїми учнями:

Курс історії Руси (України). Джерелознавство української історії. Велике переселення народів. Структура та культура українських земель. Історія Східної Європи. Галицько-Волинські землі. Україна. Велике князівство Литовське. Східна Європа у доісторичний час. Історія Криму. Соціальна та політична організація Литви. Історія України-Руси. Вибрані питання з історії Східної Європи. Соціальні відносини та культурне життя України. До історії Східної Європи. Українсько-Руські землі. Українсько-Руська палеографія. Економічне та культурне життя в українсько-руських землях. До культурного руху у

³⁴⁵ *Bericht der philosophischen Fakultät der k.k. Universität Lemberg über die Besetzung der neu-kreierten Lehrkanzel für allg. Geschichte mit ruthenischer Vortragssprache.* ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 37-39.

³⁴⁶ Пор. Дорошенко, Володимир Антонович, 84 .

Східній Європі. Українське козацтво. Політичне та культурне життя України. Епоха Володимира Великого. Хмельницький та його час. Вибрані питання з історії Київських земель. Рік 1649. Великий Новгород, його історія та організація. Історія Східної Європи в давнину. Історія руської культури. Соціально-політичні та економічні відносини в українсько-руських землях. Історія польсько-литовської унії. Із культурного життя Східної Європи. Культурне та духовне життя в українських землях.³⁴⁷

Спектр тем сягав далеко поза межі української історії. Те, що польська крайова адміністрація і міністерство у Відні не дозволили заснувати національно-історичну українську кафедру, українці сприйняли однозначно негативно. Однак кафедра історії Східної Європи давала змогу розглядати українські теми в широкому історичному контексті. Те, що спершу сприймалося як утиск, із часом виявило себе як справжній шанс для української історичної науки. Багато із цих тем час до часу повторювались у переліку лекцій, іноді відрізнялися одна від одної різними епохами. До прикладу, в одному семестрі Грушевський читав лекції з історії Східної Європи в XII-XIII ст., у наступному – про історію XIV-XV ст. Окрім того, він майже щосеместру провадив зі своїми учнями т. зв. історичні вправи, під час яких відбувалися дискусії із спеціальних питань східноєвропейської історії.

Довкола Грушевського гуртувалися інтелектуальні сили і поза університетом: спершу він був редактором наукової серії *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*,³⁴⁸ згодом

³⁴⁷ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 510 – арк. 139.

³⁴⁸ Пор. Некролог в *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte* 9 (1935) 161-172; Leo Bilas, *Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hruševs'kyjs*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.* 4 (1956) 262-292; Hans Halm, *Achtzig Jahre russischer Geschichtsschreibung außerhalb Rußlands*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.* 6 (1957) 9-42, тут 16; Heinrich Felix Schmid, *Fünzig Jahre historische Ostforschung in Österreich*. In: *Studien zur älteren Geschichte*, Bd. 2, ed. Günter Stökl, Heinrich Felix Schmid, Wien 1959, 7-13, тут 7-8;

його обрали головою цього товариства. Під його керівництвом воно піднеслося до рівня національної академії та зібрало найкращі сили російської та австрійської України. До 1913 р. *Товариство* видало близько 800 томів різноманітних наукових та літературних публікацій.³⁴⁹ Найголовнішим наслідком діяльності *Наукового Товариства ім. Шевченка* на чолі з Михайлом Грушевським стало творення *сучасної української високої культури*, яка притягувала молоді генерації українців. Тепер вона могла успішно конкурувати із російською та польською культурами.

Одну із основ цієї культури творила перша синтеза української історії Грушевського. У Львові вийшли друком вісім томів його фундаментальної історії України.³⁵⁰ Окрім того, було опубліковано скорочену версію для широкого кола читачів. Грушевський створив історичну схему, яка поєднувала в собі історію всіх українських земель у різні епохи і обґрунтовувала тезу про об'єднання української нації в просторовому і часовому вимірі. Його схема була спрямована пере-

Walter *Leitsch*, Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich. In: Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Historiker-Fachtagung der deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V. in Berlin vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad/ Taunus. Protokoll, ed. Günter *Stökl*, Stuttgart 1981, 60-82, тут 68; Friederike *Krüger*, Mychajlo Hrushevs'kyj - ukrainischer Patriot und Historiker, Phil. Diss., Münster 1985; Lubomyr R. *Wynar*, Mychajlo Hrushevs'kyj: Bibliographische Quelle 1866-1934, München 1984; *той самий*, Mychailo Hrushevs'kyj 1866-1934. Bibliographic Sources, New York/ Munich/ Toronto 1985; *той самий*, Галицька доба життя Михайла Грушевського, 1894-1914. В: Український історик 4 (1967) 5-22; *той самий*, Михайло Грушевський і Львівська історична школа, Нью Йорк/Львів 1995.

³⁴⁹ Пор. Володимир *Дорошенко*, Огнище української науки. Наукове Товариство імени Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування, New York/Philadelphia 1951, 112-116.

³⁵⁰ Михайло *Грушевський*, Історія України-Руси, т. I-VIII, Львів 1898...1913.

довсім проти російського сприйняття історії Східної Європи, в якій для українців як окремої нації не було місця.³⁵¹ Версія української історії Грушевського стала науковим підґрунтям для молодого української національної ідентичності, його історія інтелектуально легітимізувала український національний міф.³⁵² З іншого боку, настільки успішною діяльність Грушевського у Львові могла бути завдяки тому, що в Галичині вже було достатньо власних українських інтелектуалів.³⁵³ Якби Грушевський з'явився у Львові на десять років раніше, такої успішної організації наукового життя і вражаючих результатів йому хтозна чи вдалося б досягнути.

Представником нових українських інтелектуалів в Галичині був історик, політик та публіцист д-р Степан Томашівський (1875-1930), між 1911 та 1919 роками доцент австрійської історії із українською мовою викладання у Львівському університеті³⁵⁴ і водночас вчитель в Академічній гімназії.³⁵⁵ Після матури в Самбірській гімназії у 1895 р. Томашівський

³⁵¹ Natalia Polons'ka-Wasylenko, *Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands (=Ukrainische Freie Universität – Monographien, 14)* München 1970, 46-48.

³⁵² Пор. John A. *Armstrong*, *Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness*. In: *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter*, ed. Petro *Potichnyj*, Marc *Raeff*, Jaroslav *Pelens'kyj*, Gleb N. *Zekulin*, Edmonton 1992, 125-139, тут 129; *Грицак*, *Нарис історії України*; Франк *Сисин*, «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. В: Михайло Грушевський та українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків 25 серпня 1996 р.; Львів 29 вересня 1996 р., Львів 1999, 3-30.

³⁵³ *Гнатюк*, *Наукове Товариство імени Шевченка у Львові*, 63.

³⁵⁴ Наказ Міністерства культів та освіти ч. 37797 від 7 вересня 1911 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1889 – арк. 18.

³⁵⁵ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1889 – арк. 2, 13, 16; Пор. Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові, 214-215.

студіював на філософському факультеті у Львові. Його студії припали на 1896-1901 рр., отже, на час Грушевського.³⁵⁶ Десятиліття дослідницької роботи в архівах Галичини, Відня і закордону лягли в основу тридцяти об'ємних публікацій, які д-р Томашівський надав професорській колегії філософського факультету під час своєї габілітації у 1911 р.

Цю успішну кар'єру перервала Перша світова війна, у 1915-1917 рр. Томашівський відбував військовий обов'язок як «мобілізований офіцер ц. к. ляндрштурму у Відні».³⁵⁷ Оскільки польська держава звільнила з Львівського університету усіх українських професорів і доцентів, з 1919 р. він викладав в університеті Кракова. Як і кожен вагомий український інтелектуал, він був дійсним членом *Наукового Товариства ім. Шевченка*. У 1913 р його обрали заступником голови *Товариства*.

Ще одним представником нової генерації галичан-українців на філософському факультеті університету ім. Кайзера Франца у Львові був географ та член *НТШ* Степан Рудницький (1877-1937). Народжений в Перемишлі, син гімназійного професора Лева Рудницького, 1895 р. він розпочав студії у Львівському університеті, які закінчив докторатом на філософському факультеті у 1901 р.³⁵⁸ У 1907 р. габілітувався на приват-доцента географії.³⁵⁹ Своїми працями Рудницький заклав початки географії України.³⁶⁰ Після Першої світової

³⁵⁶ Надія *Бортняк*, Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. В: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів 24-25 жовтня 1994 р.; Харків 25 серпня 1996 р.; Львів 29 вересня 1996 р., Львів 1999, 186-192.

³⁵⁷ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1889 – арк. 10.

³⁵⁸ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1648 – арк. 19.

³⁵⁹ Протокол засідання факультетської комісії від 4 грудня 1907 р. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1648 – арк. 1.

³⁶⁰ Степан *Рудницький*, Основи землезнання України, Львів 1924; той самий, Коротка географія України, Львів 1910; *той самий*, *Ukraine, Land und Volk*, Wien 1916.

війни Рудницький емігрував до Чехословаччини, де став професором Українського Вільного Університету та Українського педагогічного інституту. Наприкінці двадцятих років перебрався в радянську Україну, де йому запропонували місце директора Державного інституту картографії в Харкові. В тридцятих роках Рудницький, як і багато інших галицьких українців, які переїхали в радянську Україну, впав жертвою терору НКВД.

8.2. Юридичний факультет

На юридичному факультеті університету ім. Кайзера Франца було дві кафедри з українською мовою викладання: австрійського кримінального та австрійського цивільного права. Обидві засновано згідно з цісарським розпорядженням від 23 березня 1862 р. Всі подальші намагання українців відкрити наступні кафедри з українською мовою викладання успіху не мали. Дві наявні кафедри звичайних професорів, т. зв. ординаріусів, тривалий час навмисне залишали вакантними, призначаючи габілітованих приват-доцентів тимчасово виконувати обов'язки професора, бути т. зв. суплентами. Два перші супленти, д-р Володимир Сроковський (кримінальне право) та д-р Омелян Лопушанський (австрійський цивільний процес), були призначені телеграфічним наказом ц. к. Державного міністерства від 21 жовтня 1862 року. Вакантними ці кафедри залишались такий тривалий час тому, що адміністрація університету та керівництво факультету домагалися зміни мови викладання. Навіть при вступі на посаду першого українського ординаріуса з австрійського цивільного права у 1882 р., тобто через двадцять років після заснування цієї кафедри, професорська колегія подала клопотання до Міністерства культів та освіти з проханням у майбутньому, навіть за призначення професорами українців, змінити мову викладання цих кафедр із української на польську. Прохання це віденське міністерство не задовольнило,

натомість підтвердило своїм розпорядженням від 3 квітня 1882 р., ч. 5294 статус української як мови викладання на обидвох «українських» юридичних кафедрах Львівського університету.³⁶¹

Першим ординаріусом австрійського цивільного права з українською мовою викладання став брат філолога Омеляна Огоновського Олександр Огоновський (1848-1891).³⁶² Як і його брат-філолог, Олександр Огоновський був народовцем та співзасновником перших культурних інституцій галицьких українців, а саме *Просвіти* та *Наукового Товариства ім. Шевченка*. Після його передчасної смерті у 1891 р. кафедра знову тривалий час залишалась вакантною. Щойно з літнього семестру 1899 р. її очолив Станіслав Дністрянський (1870-1935), спершу як суплюючий приват-доцент,³⁶³ а з 1901 р. як надзвичайний професор.³⁶⁴

Син греко-католицького священика в Тернополі, Дністрянський після матури 1888 р. у вищій гімназії рідного міста вирішив продовжити навчання у Відні на юридичному факультеті. Там він потрапив до першорядного юриста, професора

³⁶¹ Пор. *Javolenus*, «Alma mater» Leopoliensis als Stiefmutter, 372; *Дністрянський*, Права рускої мови у львівським університеті, 17.

³⁶² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1395 – арк. 3.

³⁶³ «Міністерство культів та освіти, ч. 4714, Відень, 1 березня 1899. Деканатові юридичного факультету Львівського ц. к. університету. У відповідь на звіт від 9 лютого 1899 року, ч. 1690, підтверджую рішення професорської колегії юридичного факультету Львівського університету допуск д-ра Станіслава Дністрянського як приват-доцента австрійського приватного права вище названого факультету. Водночас, із посиланням на розпорядження (...) від 15 грудня 1898 р., ч. 32173, підтверджую, що д-ру Станіславові Дністрянському від літнього семестру 1899 р. і до наступних розпоряджень ввірена кафедра австрійського приватного права із українською мовою викладання у Львівському університеті у формі суплювання.» ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 584 – арк. 147.

³⁶⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 584 – арк. 123-124.

Франца Екснера. Завдяки цьому керівникові Дністрянський утвердився у своєму виборі професії і вже після чотирьох семестрів студій склав з відзнакою перший державний екзамен з німецького права. Після докторату у 1894 р. Дністрянський, із стипендією ц. к. Міністерства культів та освіти, поїхав до Німеччини поглиблювати свої знання у галузі правознавства. Там він розпочав роботу над габілітацією і успішно закінчив цю процедуру в квітні 1898 р. у Відні.³⁶⁵

Як надзвичайний професор, Дністрянський належав до політичного естеблїшменту галицьких українців, був між 1907 та 1918 роками депутатом парламенту у Відні. Окрім того, редагував львівські фахові юридичні часописи.³⁶⁶ Після Першої світової війни він емігрував до Чехословаччини, де був професором та ректором Українського Вільного Університету. Свої численні правничі праці публікував трьома мовами: українською, німецькою та чеською.³⁶⁷

Перший український ординаріус із кримінального права проф. Петро Стебельський (1857-1923)³⁶⁸ заступив на посаду щойно у 1895 р. До того часу кафедру з моменту її створення займали супленти. Довгорічним суплентом на цій кафедрі був габілітований у 1868 р. приват-доцент, практикуючий

³⁶⁵ Пор. curriculum vitae Станіслава Дністрянського у його поданні професорській колегії юридичного факультету. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 584 – арк. 135. Його біографія поміщена також в альманасі віденської Січі: 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основи товариства «Січ» у Відні, 102.

³⁶⁶ *Часопись правнича і економічна* виходила раз на рік між 1900 і 1912 роками, *Правничий вістник* був кварталником і з'являвся у 1910-1913 рр.

³⁶⁷ Серед іншого писав і підручники: Цивільне право, Загальна наука права і політика. Як правник, він був представником т. зв. нової теорії цивільного права.

³⁶⁸ Також Peter Ritter von Stebels'kyj. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1809.

адвокат Іван Добрянський.³⁶⁹ Він представляв русофілів у Галицькому сеймі, був членом *Народного Дому* та заступником голови Руської Ради. З 1885 р. і до виходу на пенсію у 1888 р. Добрянський через часті хвороби ділив суплентуру із д-р Петром Стебельським, який габілітувався 9 березня 1885 р. на приват-доцента та водночас суплента австрійського кримінального права з українською мовою викладання у Львівському університеті.³⁷⁰ Деякий час Стебельський поєднував наукову діяльність з судовими обов'язками у Вищому крайовому суді м. Львова. Згідно з міністерським розпорядженням від 12 липня 1895 р., ч. 15652, став звичайним професором австрійського кримінального права з українською мовою викладання. З зимового семестру 1908/09 він заступав Дністрянського, обраного депутатом Державної ради.³⁷¹ Поза університетом Стебельський активно працював у *НТШ*. Його статті регулярно з'являлися в українському правничому журналі *Часопись Правнича*. Інший член *НТШ* Володимир Вергановський працював напередодні Першої світової на юридичному факультеті Львівського університету приват-доцентом австрійського процесуального права.³⁷²

Для політичного становлення української нації в Галичині українські професури та доцентури юридичного факультету Львівського університету мали вирішальне значення. Попри обґрунтовані скарги українців, що українських кафедр на факультеті недостатньо, на цих двох кафедрах зросла нова генерація українських юристів, які на ниві національного руху почали поступово переймати керівну роль у священників та гімназійних вчителів.

³⁶⁹ Поп. С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1893/4, Lwów 1893, 10

³⁷⁰ Поп. С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w zimowym półroczu 1893/4, 9.

³⁷¹ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1809 – арк. 26-27, 38, 42-44, 139, 147, 162.

³⁷² ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 240.

8.3. Теологічний факультет

Традиція греко-католицьких богословських викладів у Львівському університеті існувала з часів його заснування Йосифом II. Між 1890 та 1914 роками більшість студентів теологічного факультету були слухачами греко-католицького відділення. Більшість колишніх професорів львівської греко-католицької теології стали згодом архиєпископами. Тут згадаємо Григорія Яхимовича, Йосифа Сембратовича та Сильвестра Сембратовича. Сильвестр Сембратович (1834-1898) став першим ієрархом греко-католицької Церкви, який почав називати галицьких українців українцями, а не русинами.³⁷³ Один з ініціаторів *нової ери*, він ввів українську мову в життя церкви, уможливив видання церковних книг народною мовою з фонетичним правописом.

Між 1890 та 1914 роками на теологічному факультеті Львівського університету викладали такі українські професори:

Професор Старого Завіту та семітських мов, д-р теології Климент Кароль Сарницький (1832-1909), який водночас очолював провінцію ордену Василіян і у 1882-1904 рр. провів реформу цього ордену в Галичині.³⁷⁴

Професор пасторальної теології та педагогіки з українською мовою викладання, капелан греко-католицької

³⁷³ Викладав у Львівському університеті, з 1865/66 навчального року був професором догматики. З 1885 р. – греко-католицький митрополит, з 1895 р. – кардинал. Заснував католицький часопис *Рускій Сіонь*. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1707.

³⁷⁴ Університетська особова справа Klemens Sarnicki. Став професором 27 серпня 1862 р. У 1872, 1878, 1884 і 1892 роках – декан, а у 1873, 1879, 1885 і 1893 – продекан теологічного факультету; в 1877, 1882 і 1891 роках проректор, а в 1881 і 1890 – ректор Університету. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1688 – арк. 1; С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w zimowym półroczu 1893/4, 4.

архидієцезії у Львові, редактор часопису *Рускій Сіон*, д-р теології Іван Бартошевський (1852-1920).³⁷⁵

Професор Нового Заповіту та довгорічний редактор греко-католицького часопису *Мир*, д-р теології Йосиф Комарницький (1852-1921).³⁷⁶

Професор біблійних студій з латинською мовою викладання, капелан греко-католицької архидієцезії у Львові, префект Греко-католицької духовної семінарії, д-р теології Тит Мишковський (1861-1939).³⁷⁷ У міжвоєнний період був професором Греко-католицької академії у Львові.

Окрім цих професорів, на теологічному факультеті викладали й інші українці: приват-доцент катехизму й методики з українською мовою викладання, греко-католицький капелан, скарбник кафедрального собору св. Юра, катехит Львівської учительської семінарії д-р теології Іван Редкевич³⁷⁸ та два греко-католицькі священники: префект греко-католицької духовної семінарії у Львові Леонтин Куницький (1876-1961)³⁷⁹ та доцент катехизму й методики, автор численних підручників Євген Гузар (1854-1918).³⁸⁰

³⁷⁵ Університетська особова справа Jan Bartoszewski. Став професором у 1884 р. У 1889 і 1893 рр. декан, у 1890 – 1891 рр. – продекан теологічного факультету. пор.: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 71 – арк – 1; С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w zimowym półroczu 1893/4, 5.

³⁷⁶ Університетська особова справа Józef Komarnicki. ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 907 – арк – 1. С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w zimowym półroczu 1893/4, 5.

³⁷⁷ С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w zimowym półroczu 1893/4, 6.

³⁷⁸ Там само, 6.

³⁷⁹ С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w półroczu letniem 1904/1905, 7. У 1928-1930 рр. Леонтин Куницький був депутатом Польського сейму.

³⁸⁰ С.К. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie ... w półroczu letniem 1913/1914, 25.

9. Студії у Відні: столиця імперії та молода нація

У зимовому семестрі 1913-14 рр. 133 українці у Віденському університеті становили незначну частку (1,3%) від загальної кількості усіх студентів (10 115 осіб).³⁸¹ Частка українців, народжених у Галичині, була ще меншою: у проміжку між 1890 та 1914 роками таких імастрикуляцій на чотирьох факультетах Віденського університету було 606, серед них п'ятеро жінок.³⁸² (див. таблицю 19).

Велике збільшення імастрикуляцій у 1901/02 академічному році – 109 теологів, 39 юристів та 41 студент філософії – це виняток, зумовлений сецесією львівських студентів. Якщо ж припустити, що дані 1901/02 навчального року нетипові, то отримаємо таку картину: усього 414 студентів, з них 35 (8,4%) богословів; 194 (46,9%) юристи; 125 (30,2%) студентів філософського факультету; 60 (14,5%) медиків. Обидва підрахунки свідчать про секуляризацію української освіченої верстви,

³⁸¹ 5 – на теологічному факультеті, 36 – на юридичному, 43 – на філософському, 49 – на медичному. Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/14. Bearbeitet vom Bureau der Statistischen Zentralkommission (=Oesterreichische Statistik, neue Folge, 17/3) Wien 1919, 4-5.

³⁸² Серед цих п'яти українських студенток були: Амалія Полох з Борислава, одна з перших українських жінок-лікарів; історик та педагог Меланія Бордун, яка пізніше викладала у Першій українській дівочій гімназії сс. Василянок у Львові, а у міжвоєнний період була директором приватної дівочої гімназії в Перемишлі; та Мілена Рудницька, пізніша громадська та політична діячка, активістка українського жіночого руху. Пор. *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 226; Марія *Свенціцька*, Меланія Бордун – історик і вихователь молоді. В: *Нові дні* 46 (1995) № 547–548, 24–26; Мілена *Рудницька*. Статті. Листи. Документи. упор. Мирослава *Дядюк*, Львів 1998.

Таблиця 19

**Іматрикуляції галицьких українців
у Віденському університеті³⁸³**

Акад. рік	Теологія	Право	Філософія	Медицина
1890/91	2	3	1	2
1891/92	5	1	1	1
1892/93	–	3	5	2
1893/94	2	4	1	–
1894/95	–	–	–	–
1895/96	–	3	–	–
1896/97	–	9	–	1
1897/98	–	4	1	–
1898/99	–	4	1	–
1899/00	–	3	–	–
1900/01	1	7	4	3
1901/02	109	39	41 (1 жінка)	3
1902/03	3	9	5	1
1903/04	1	8	8	1
1904/05	3	3	14	–
1905/06	–	3	5	2
1906/07	1	10	8	3
1907/08	5	10	11 (1 жінка)	2
1908/09	2	14	12	3
1909/10	1	12	5	6 (1 жінка)
1910/11	4	16	9 (2 жінки)	12
1911/12	2	18	13	5
1912/13	1	15	9	5
1913/14	2	17	10	2
Разом	144 (23,76%)	233 (38,45%)	166 (27,39%)	63 (10,40%)

де світські дисципліни, передовсім юриспруденція, вийшли на перший план. Окрім того, теологію українці студіювали зазвичай у Львові, де богословський факультет був поєднаний з греко-католицькою семінарією.

³⁸³ Universitätsarchiv Wien, Matrikel-Codex M 21 – M 27 (1890/91 – 1913/14).

Хто з галицьких українців студіював у цісарсько-королівській столиці Відні? З моменту заснування Барбареуму в 1775 р. наддунайська метрополія стала центром освіти української еліти і зберігала цю роль аж до Першої світової війни. Для багатьох українців, які ступали на шлях високих студій, Відень був омріяним далеким сяйвом. Але лише деякі слідували за ним до 1914 року. Для більшості через високі кошти освіта в столиці була недоступною. Окрім того, багатьох лякала значна, як на ті часи, відстань. Декому видавалось, що здобувати освіту німецькою мовою надто складно. Метою більшості українських студентів було отримати після навчання посаду. Досягти цього можна було і після польсько-, чи навіть україномовних студій у Львові, до того ж у місцевому університеті викладали усі важливі дисципліни. Головна ж причина полягала, як уже сказано, у тому, що для більшості українських батьків оплачувати студії у Львові було легше, аніж освіту і проживання у Відні.

Якщо не брати до уваги галицьких студентів медицини, які до відкриття у Львові медичного факультету в 1894 р. змушені були студіювати у Відні,³⁸⁴ можна припустити, що ті українці, які їхали до Відня, мали особливу мету. Дехто хотів вивчати фахи, представлені лише у Відні. Дехто мав на меті уникнути батьківського контролю. Декого ж, навпаки, заможні батьки через міжнаціональні конфлікти у Львові посилали вчитись у спокійний Відень.³⁸⁵ Якщо у Відні були родичі, то рішення про навчання там приймалося значно легше, навіть коли син не міг постійно у них мешкати, все ж було відчуття, що дитину доглядають в чужому місті. Була також велика група таких, що після студій у Львові їхали до Відня, аби в одному з найкращих університетів світу писати

³⁸⁴ Про Відень як про «Мекку медицини» див. *Rumpler, Eine Chance für Mitteleuropa*, 529-530.

³⁸⁵ Пор. З життя української академічної молодіжи у Відні. В: Шляхи. Орган українського студентства, 1 (01.04.1913) 27-29.

докторські чи дослідницькі праці або здобувати додаткову освіту. Врешті, були і заможні студенти, які їхали в далекий світ заради досвіду.³⁸⁶ Відень був вікном у цей світ, а студії у Відні – справою престижу. Частка майбутніх, а деколи вже й під час навчання відомих людей серед іматрикульованих у Віденському університеті українців була, порівняно зі Львовом, апропорційною.³⁸⁷

Роль Відня у становленні української духовної еліти стає очевидною на прикладі засновника українського авангардистського театру Олександра Зенона Курбаса. Син акторської пари Ванди та Стефана Яновичів, театральний псевдонім батька був Курбас, Олександр після матури в Тернопільській гімназії 1907 р. вирішив студіювати у Відні, де у зимовому семестрі 1907/08 іматрикулювався на філософський факультет, на комбінацію фахів славістика та германістика.³⁸⁸ Властивою метою його перебування у Відні були, проте, драматичні студії. Неймовірно працьовитий, Олександр Курбас, крім університетських студій, навчався у віденського актора Йозефа Кайнца.³⁸⁹ Майбутньому українському режисерові Відень дав широке освітнє підґрунтя та особливий культурний контекст. Там він ознайомився з мистецькими правилами

³⁸⁶ Теодор *Марітчак*, *Минуле віденської «Січи»*. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап *Грицай*, Теодор *Марітчак*, Відень 1932, 137-164; Хома *Водяний*, *Спомини про Леся Курбаса (1901-1903 роки)*. В: *Леся Курбас. Спогади сучасників*, вид. Василь *Василько*, Київ 1969, 63.

³⁸⁷ *Universitätsarchiv Wien, Matrikel-Codex M 21 – M 27 (1890/91 – 1913/14)* а також окремі, заповнені студентами під час іматрикуляції так звані *Nationale*.

³⁸⁸ Про гімназіальні та університетські роки Леся Курбаса: *Водяний*, *Спомини про Леся Курбаса*, 51-68.

³⁸⁹ Пор. Judith *Eisermann*, Josef Kainz – *Zwischen Tradition und Moderne. Der Weg eines epochalen Schauspielers*, München 2010.

Гайнріха Ляубе,³⁹⁰ у Відні відкрив для себе театральні твори Макса Гальбе та Франца Ведекінда, які згодом переклав українською. З творів Йозефа Нестроя він почерпнув його мистецький підхід до театральних творів для простого народу.³⁹¹

Окрім того, студії у Відні були чудовою нагодою звільнитися від батьківського контролю: мати не підтримувала його театральних планів. Через власні тяжкі театральні будні Ванда Янович хотіла для свого сина спокійнішого та фінансово забезпеченішого фаху. Через важку недугу її чоловіка вони мешкали у свекра, греко-католицького священника, старорусина о. Пилипа Яновича, залежачи від його матеріальної підтримки. Лесь не зважувався на прямий конфлікт з матір'ю і студії на філософському факультеті були лише прикриттям його властивих планів.³⁹²

³⁹⁰ Пор. Georg Altmann, Heinrich Laubes Prinzip der Theaterleitung, Hildesheim 1978.

³⁹¹ Пор. Ірина *Волицька*, Театральна юність Леся Курбаса, Львів 1995.

³⁹² Після закінчення навчання у 1910 р. Курбас був актором в гуцульському театрі Гната Хоткевича (1911-12) та в театрі *Руська Бесіда* (1912-14). Під час російської окупації Галичини в 1915-16 рр. він заснував у Тернополі свій перший власний театр. Оскільки окупація відкрила доступ до російської України, він використав цю нагоду, аби в 1916-17 рр. попрацювати в театрі Миколи Садовського в Києві. Після Лютневої революції 1917 р. Курбас реорганізував засновану в 1916 р. театральну студію в театр і назвав його *Молодий Театр*. Протягом наступних двох років мистецькі продукти його *Молодого Театру* – передовсім українські прем'єри Софоклового *Едіпа* та драми експресіоніста Георга Кайзера *Газ* – революціонізували українське театральне життя. Одночасно з режисерською діяльністю Курбас публікував свої теоретичні статті в часописі *Театральні Вісті*. Український традиційний реалістичний та етнографічний театр, з яким він був знайомий завдяки батькам, хотів модернізувати з погляду стилю, репертуару та естетики. Те, чого досяг Курбас зі своїм *Молодим Театром*, було проривом від провінційності до рівня західноєвропейського театру. Найповніше

його мистецькі візії реалізувались із заснуванням театру Березиль. Спершу, між 1922 та 1926 роками, театр діяв в Києві, а тоді переїхав у Харків – тогочасну столицю радянської України. Театр Березиль став одним із кристалізаційних пунктів українського мистецького життя, яке під час українізації було в розпалі. Окрім українізації, цей культурний розвиток спирався ще й на тенденцію європеїзації, головними поборниками якої були письменник Микола Хвильовий та режисер Лесь Курбас. *Мистецьке Товариство Березиль*, так офіційно називався театр, стало лабораторією, в якій поєднувались найновіші досягнення європейського мистецтва, до прикладу, німецький експресіоністський театр чи теорія конструктивізму, із потребами молоді української культури, що формувалася. Разом з драматургом Миколою Кулішем Лесь Курбас творив мистецьку лінію українського експресіоністського театру. На початку тридцятих років політика українізації закінчилася, радянська репресивна машина почала переслідувати її прибічників. У 1933 р. Курбаса оголосили «формалістом», «раціоналістом», «націоналістом» та «контрреволюціонером» і вигнали із створеного ним театру, його постановки заборонили. На короткий час Курбасові вдалося знайти прихисток в Московському Державному Єврейському Театрі (ГОСЕТ) Соломона Міхоелса. Однак вже через кілька місяців його арештували і вислали в табірну систему ГУЛАГ. Остання автентична звітка від нього датована 1937 роком. Пор.: Лесь Курбас, Молодий Театр; Нова німецька драма; Із лекцій: «Суспільне призначення мистецького твору і етапи розвитку сучасних театрів». «Молодий театр». В: Молодий театр. вид. Микола Лабінський, Київ 1990, 27-29, 50-52, 62-63; *той самий*, Сегодня украинского театра и «Березиль». В: Лесь Курбас, вид. Наталия Кузякина, Москва 1988, 393-417; Наталия Чечель, Українське театральне відродження. Західна класика на українській сцені 1920-30-х років. Проблеми трагедійної вистави, Київ 1993; Лесь *Танюк*, Під знаком Лєся Курбаса. Березиль під снігами. В: Лесь *Танюк*, Монологи, Харків 1994. 23-27; Молодий театр: генеза, завдання, шляхи, вид. Микола Лабінський, Київ 1991; Юрій *Смоліч*, Курбас. В: Юрій *Смоліч*, Розповідь про неспокій триває, Київ 1969, 28-87; *той самий*, Про театр, Київ 1997; Юрій *Бобошко*, Режисер Лесь Курбас, Київ 1987.

Для галицьких українців Відень уможлиблював безпосередній контакт з німецькою культурою і давав доступ до інших європейських культурних кіл. Відень був також місцем зустрічі слов'янських культур.³⁹³ Найчастіше контакти зав'язувалися зі слов'янами, ця традиція була найдавнішою, її коріння сягало ще у 1820 р. Тоді о. Петро Паславський, священник віденської греко-католицької церкви св. Варвари зробив із свого помешкання місце зустрічі тамтешніх слов'ян. З часом воно стало віденською централею галицьких українців та поляків, також тут бували й провідні віденські слов'яни, зокрема словенець Єрней Копітар, серб Вук Караджич, словак Ян Коллар та хорват Людевіт Ґай.

Ще перед заснуванням власного товариства українські студенти Відня підтримували жваві контакти з чехами, зокрема з чеськими товариствами *Slovanský Spivácký Spolek* і *Slovanská Beseda*. Разом з чехами у 1866 р. українці святкували Шевченкові дні. На знак слов'янської солідарності українське студентське товариство *Січ* прихистило у 1883 р. сербське товариство *Зора*, наступного року товариство російських студентів – політичних емігрантів *Кружок студентов из России*. Дружні контакти мала *Січ* і з товариством польських студентів у Відні *Ognisko*, а також зі словенцями, хорватами та болгарами. 20 листопада 1883 р. *Січ* брала активну участь в урочистостях на честь професора Франца Міклошича: кілька днів перед тим словенський науковець став почесним членом товариства *Січ*.³⁹⁴ Це був вияв вдячності

³⁹³ Юрій Вітошинський, Взаємини віденської «Січи» з чужинцями. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап Грицай, Теодор Марічак, Відень 1932, 115-129.

³⁹⁴ Тоді ж Міклошича вітало й львівське студентське товариство *Академічне братство*; 12 листопада 1883 р. свої вітання надіслали директор та вчителі Академічної гімназії у Львові; 20 листопада до привітань приєдналися і студенти Львівської греко-католицької

українців за те, що Міклошич свого часу обстоював самостійність української мови.³⁹⁵

У 1890-х роках контакти з іншими слов'янами стали значно прохолоднішими, хоча ще у 1894 р. українські студенти разом з іншими віденськими слов'янами святкували день пам'яті Коллара. Після сильного землетрусу, що стався в Люблянні 18 березня 1895 р., українці збирали грошові пожертви та разом з іншими студентами-слов'янами організували концерт на користь жертв землетрусу. Це була остання акція українських студентів у Відні в межах слов'янської солідарності. Зміна настала у 1897 р. після суперечливих через маніпуляції та силове втручання адміністрації Баденівських виборів. Оскільки інші слов'яни, передовсім чехи, однозначно підтримували польську сторону, галицькі українці чулися зрадженими. Вони обернулися спиною до слов'янства і намагалися знайти союзника в німцях. Ця тенденція глибоко пронизала українське суспільне життя, контакти із слов'янськими товариствами Відня було перервано, натомість ро-

духовної семінарії. Katja *Sturm-Schnabl*, Franz Miklosich im Lichte seiner Lebensdokumente aus dem Bestand der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. In: Franz Miklosich (Miklošič). *Neue Studien und Materialien anlässlich seines 100. Todestages*, ed. Walter *Lukan* (=Österreichische Osthefte, 33) Wien 1991, 51-52, 59-64, 68-70.

³⁹⁵ Перший том його порівняльної граматики слов'янських мов, який вийшов друком у Відні у 1852 р., містить дуже значуще для української мови речення (правопис оригіналу): «Indem ich die sprachen nach der nähe ihrer verwandtschaft an einander reihe, behandle ich dann das kleinrussische, das auf dem gebiete der wissenschaft, wie die untersuchung selbst darthut, als eine selbständige sprache und nicht als ein dialect des großrussischen anzusehen ist». (Ставлячи мови у ряд за близькістю їх спорідненості, я розглядаю малоросійську, як це й показують наукові дослідження, як самостійну мову, а не як діалект великоросійської.) Цит за: *Sturm-Schnabl*, Franz Miklosich, 12.

билися не надто успішні спроби зближення з німецькими студентськими товариствами.³⁹⁶

У резолюції товариства *Січ* від 7 лютого 1898 р. українці демонстративно підтримали німецьку сторону в конфлікті довкола Празького університету:

Українська академічна молодь Відня заявляє, що не може солідаризуватися із слов'янським рухом студентів з таких причин:

1. Події у Празі ми вважаємо не боротьбою германства з слов'янством, а утисками німців слов'янами, а заборону носити корпоративні відзнаки вважаємо порушенням академічних та громадянських прав.
2. Провідники слов'янського академічного руху, передовсім чехи та поляки, не дають нам жодних гарантій, що захищать свободу віровизнання та політичні й національні свободи, бо під час дискусії про вибори в Галичині їхні представники у Державній раді голосували за брутальні утиски українців і стали палкими прихильниками автономії, яка суперечить нашим національним інтересам.³⁹⁷

Найбільшим прихильником розвитку контактів із німецькомовними академічними колами, а через те і з цілою німецькомовною громадськістю, був студент правничого факультету, журналіст Роман Сембратович, один із перших матурантів української гімназії в Перемишлі та голова віденської *Січі* у 1899 р. Для цього він використовував свою співпрацю у німецькомовній пресі. Його статті друкували *Frankfurter Zeitung*, *Vossische Zeitung*, *Die Zeit*, *Neues Wiener Journal*, *Volksstimme* та міжнародний часопис *Le Courrier Européen* в Парижі. Окрім того, він заснував у Відні українські німецькомовні часописи: *X-Strahlen* (1900) та *Ruthenische Revue* (1903). Ця діяльність, задумувана «як перша

³⁹⁶ *Марітчак*, Минуле віденської «Січі», 154.

³⁹⁷ Цит. за *Вітошинський*, Взаємини віденської «Січі» з чужинця-ми, 118.

спроба нав'язати тривалий контакт з європейською громадською думкою», мала переконати європейську громадськість, що українці незалежна від поляків та росіян нація:

аби розпочати діалог між русинами та іншими європейськими народами, підписані нижче заснували «*Ruthenische Revue*». Завданням цього часопису буде познайомити Європу з руським народом, його еством, ситуацією, розвитком, а також із потребами та кривдами русинів. Ми розглядатимемо становище австрійських русинів в Галичині та Буковині, а також російських та угорських русинів (...) Європейська громадськість матиме нагоду порівняти наш виклад ситуації з інформацією про русинів, яку час до часу поширює протилежна сторона.³⁹⁸

Таким чином видавці намагалися донести українські проблеми до освіченої європейської громадськості. З часом ця громадськість стала відгукуватися: до *Ruthenische Revue*, з 1906 р. *Ukrainische Rundschau*, на українські теми почали дописувати європейські політики, письменники, публіцисти, вчені та духовні особи, зокрема Б'єрнстєрне Б'єрнсон, Оскар Браунінг, Ів Г'уйо, Свен Гедін, Анатоль Лєруа-Больє, Маріо Рапісарді, Джузеппе Серджі, єпископ фон Шееле та ін.

Жвавий контакт українські академічні кола підтримували з віденським професором державного права Едмундом Бернатціком, відомим прогресивними поглядами як щодо рівноправності утискуваних націй, так і щодо рівноправності жінок. Об'єктом його постійної критики було анахронічне панівне становище великих шляхетських землевласників у політичній структурі Галичини.³⁹⁹ Відень давав галицьким

³⁹⁸ *Ruthenische Revue* 1/1 (1903) 2.

³⁹⁹ Лука *Мишуга*, Спогад декадента. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, ed. Остап *Грицай*, Теодор *Марімчак*, Відень 1932, 11-23, тут 20. Серед іншого професор Бернатцік був головою товариства поглибленої освіти жінок. *Jahresbericht des Vereines für erweiterte*

українцям нагоду впроваджувати свої теми в центрально- та загальноєвропейській контекст та поступово вводити своє питання в дискурс європейський інтелектуалів. Перші досягнення у цьому напрямі перервала Перша світова війна.

Спроби зорієнтувати свій стиль життя згідно з центрально-європейським зразком відбувалися і поза інтелектуальною дискусією. Тут варто згадати, що частина студентів намагалася перейняти традиції та устрій німецьких студентських товариств, аби перенести їх на організаційні форми власних гуртків. Ця спроба виявилась чимось на зразок поєднання козацької романтики із звичаями буршів і значного успіху не мала. Окрім козацьких пісень, співали пісні німецьких буршів, дуелі підносилися до рангу чеснот. Найбільшими прихильниками таких запозичень були члени товариства Січ Наумович та Малішевський.⁴⁰⁰ Проте справжнього приєднання до німецьких студентських кіл не відбулося, для цього бракувало спільності в поглядах на світ: надто відмінною були життєві ситуації. Під час демонстрацій італійських студентів Відня у 1910 р. за італійський університет в Трієсті українці виступили на боці італійців, коли на тих напали німецькі бурші.⁴⁰¹ Оскільки українці вели власну запеклу боротьбу за свій університет в Галичині, вони розуміли й ін-

Frauenbildung in Wien mit dem Vortrag von Prof. Dr. Edmund Bernatzik, Wien 1900. Pop. Waltraud Heindl, Zur Entwicklung des Frauenstudiums in Österreich. In: «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück...» Frauen an der Universität in Wien (ab 1897), ed. Waltraud Heindl, Marina Tichy, Wien 1993, 17-26, тут 20-21. Праці Бернатзика про австрійське право національностей: Bernatzik, Über nationale Matriken, Wien 1910; *той самий*, Das österreichische Nationalitätenrecht, Wien 1917.

⁴⁰⁰ Зиновій *Левуцький*, Спомини. В: Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ», 38-43, тут 39; *Мишуга*, Спогад декадента, 21.

⁴⁰¹ *Мишуга*, Спогад декадента, 20-21.

ших, які боролися за академічне рівноправ'я. Чи були це німці, які протистояли чеському домінуванню, чи італійці, які почувалися утискуваними німцями – українські студенти виступали на боці слабшого.⁴⁰²

Після розриву зв'язків із слов'янами, якщо не брати спорадичних зовнішніх контактів, українська студентська громада Відня жила досить ізольовано. Усі зовнішні контакти перенеслися майже виключно на індивідуальний рівень. Місцем зустрічі українських студентів у Відні перед Першою світовою було *Кафе Корб* на куті Фльоріанігассе та Ляндесгеріхтштрассе, окрім того, студенти з Буковини, незалежно від їхньої національності, були об'єднані в *Буковинське Земляцтво*⁴⁰³ і мали власне постійне місце зустрічі. Кількість членів українського студентського товариства *Січ* у 1890-1914 рр. постійно коливалася. До відкриття у 1894 р. медичного факультету у Львівському університеті більшість українців, які хотіли стати лікарями, вчилися у Відні. Опісля віденське товариство *Січ* втратило багатьох студентів-медиків. Під час сецесії львівських студентів у зимовому семестрі 1901/02 року товариство поповнилось тимчасово імастрикульованими львів'янами. Від початку ХХ ст. кількість українських студентів у Відні, хоч і повільно, постійно зростала, а отже, збільшувалась і кількість членів товариства *Січ*.⁴⁰⁴

⁴⁰² Така позиція назагал відповідала офіційній політиці українського представництва у Віденському парламенті стосовно університетського питання, пор. Олександр *Колесса*, Позір на схід держави! Промова посла проф. д-ра Олександра Колесси, виголошена в палаті послів дня 25 жовтня 1911 при debatі над італійським факультетом, Львів 1911.

⁴⁰³ *Landsmannschaft Buchenland*.

⁴⁰⁴ Пор. Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, 187.

Акад. рік	Членів	Акад. рік	Членів	Акад. рік	Членів
1890/91	40	1898/99	14 (?)	1906/07	65
1891/92	36	1899/00	14	1907/08	83
1892/93	17	1900/01	20 (?)	1908/09	97
1893/94	11	1901/02	42 (+100)	1909/10	95
1894/95	24	1902/03	68	1910/11	105
1895/96	28	1903/04	74	1911/12	65 (?)
1896/97	29	1904/05	40	1912/13	97
1897/98	29	1905/06	54	1913/14	126

10. Чернівці: Alma Mater Francisco-Josephina і галицькі українці

Галицькі українці сердечно вітали заснування у 1875 р. німецькомовного університету в Чернівцях. Український депутат Державної ради у Відні, галичанин, греко-католицький священник о. Іван Озаркевич під час дебатів щодо проекту Чернівецького університету висловився так:

Русини Галичини та Буковини з великим захопленням сприйняли новину про те, що в Чернівцях має бути заснований університет, тепер вони матимуть можливість вповні задовольнити свої освітні потреби.⁴⁰⁵

Після фактичної полонізації Львівського університету українці сподівалися, що на їхні інтереси більше зважатимуть у багатонаціональній німецькомовній вищій школі у Чернівцях.⁴⁰⁶ Засновники ж університету були переконані, що лише вірні своїй вірі та нації можуть водночас творити

⁴⁰⁵ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates*, – 129. Sitzung der VIII. Session am 13. März 1875, 4503.

⁴⁰⁶ Die k. k. Franz-Joseph-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. Festschrift herausgegeben vom Akademischen Senate, Czernowitz 1900, XIII.

щось універсальне та об'єднавче. Географічно зона впливу цього університету не повинна була обмежуватись коронним краєм Буковина. Головний *spiritus rector* заснування університету, австрофіл з українськими та румунськими коренями, депутат Буковинського сейму та Державної ради у Відні д-р Константин Томащук⁴⁰⁷ у своїй промові у Віденському парламенті 26 березня 1874 р. висловив провідну думку у заснуванні Чернівецької Alma Mater:

основою єдності Австрії є спільний освітній шлях усіх тих, хто своєю освітою піднімається над рівнем народних мас. Цей спільний освітній шлях, спорідненість ідейного розвитку поступово створила та виростила власну політичну націю, політичну націю австрійства. Не можна не визнати великої заслуги австрійських університетів у тому, що вони більше, ніж усі інші інституції, доклалися до австрійської державної консолідації, чи навіть заклали її основу. Таким чином спершу було створено поняття політичної австрійської нації (...) німецька наука претендує на універсальність. І лише тому, що німецька освіта має універсальне значення, ненімецькі сини Буковини також прагнули німецького університету. (...) Горе нації, яка мусить боятися впливу іншої культури. Вона сама підписала собі смертний вирок. Отже, через те, що я знову й знову виступав за заснування німецькомовного університету в Чернівцях, мої симпатії до моїх одноплемінників не зникли.⁴⁰⁸

Такий хід думок дуже імпонував німецько-ліберальним політикам, які були при владі з 1870-х років. Через військові поразки в Італії (1859) та у війні з Прусією (1866) влада та

⁴⁰⁷ Його батько був українцем, а мати румункою. Пор. Franz Hieronymus Riedl, *Die Universität Czernowitz als völkerverbindende Institution (1875-1919)*. In: *der Donauraum* 15/ 3-4 (1970) 216-228, тут 219. Пізніша редакція цієї статті оприлюднена в: *Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875*, 375-393, тут 379.

⁴⁰⁸ Цит. за: Kurt Kaser, *Die Gründung der k. k. Franz-Joseph-Universität in Czernowitz im Jahre 1875*, Wien/ Leipzig 1917, 15, 19.

авторитет Відня у внутрішній політиці похитнулися. Зріст націоналістичних тенденцій серед народів монархії поставив уряд у скрутне становище. Важливою складовою національних рухів в усій монархії були вимоги заснування національних університетів. Чехи вимагали поділу Карлового Університету в Празі на чеський та німецький; південні слов'яни хотіли отримати свій університет у Любляні і щонайменше паралельні кафедри в університеті у Граці, італійці виступали за власний університет у Дзарі⁴⁰⁹ чи Трієсті. Зрозуміло, що німецькі ліберали не були зацікавлені у заснуванні національних університетів, адже, на їхнє переконання, розвиток національних культур раніше чи пізніше мав би призвести до розпаду монархії. На противагу цьому уряд прагнув поширення спільної європейської культури, яка би зцементувала багатонаціональну державу. Тому внесений Томащуком проект заснування німецькомовного університету на східному кордоні монархії мав значно вищі шанси на реалізацію, аніж усі інші подані проекти.⁴¹⁰

Згідно з рішенням уряду від 11 лютого 1875 р. Чернівецький університет складався із трьох факультетів: православної теології, юридичного та філософського. На перших двох факультетах працювали одразу всі кафедри, на філософському викладали спершу лише філософські, історичні та філологічні дисципліни. Математично-природничий відділ цього факультету остаточно сформувався пізніше. Особливе значення мали філологічні дисципліни, бо, окрім традиційних кафедр класичної філології, історії, філософії, німецької мови і літератури, романської та слов'янської філології, було засновано дві кафедри для румунської та української мов.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Нині м. Задар (Хорватія).

⁴¹⁰ *Turczynski*, Die Universität Czernowitz, 324-325. Поп. *Burger*, Das Problem der Unterrichtssprache an der Universität Czernowitz, 67-68.

⁴¹¹ Personalstand und Ordnung der öffentlichen Vorlesungen an der k. k. Franz-Josefs-Universität im Winter-Semester 1875/76, Czernowitz

За кількістю студентів університет був невеликий. У зимовому семестрі 1883/84 рр. у Чернівцях навчалося 279 слухачів, з них згідно з мовним критерієм – 105 румунів, 36 українців, 26 поляків та 112 німців і євреїв. Таке співвідношення національностей збереглося до Першої світової війни. У літньому семестрі 1914 р. це співвідношення при 1 129 студентах було таким:⁴¹²

Розмовна мова / Факультет	Теологічний	Юридичний	Філософський	Разом
Німецька	–	254	170	424
Румунська	112	103	87	302
Українська	46	149	93	288
Польська	–	53	29	82
Сербо-хорватська	13	–	–	13
Чеська	–	2	–	2
Італійська	–	1	–	1
Угорська	–	1	–	1
Інші	6	7	3	16

Представники Галичини – українці, євреї та поляки – становили від 15 до 20% загальної кількості студентів. У літньому семестрі 1914 р. їх було 186, 101 студент навчався на юридичному, 85 – на філософському факультеті.⁴¹³

1875. Поп. *Prokopowitsch*, Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz.

⁴¹² Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/1914. Bearbeitet vom Bureau der Statistischen Zentralkommission (=Österreichische Statistik, neue Folge, 17/3) Wien 1919, 8-9.

⁴¹³ Там само, 6-7. Поп. *Botušans'kuj, Čajka*, Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie. Про національні товариства чернівецьких студентів: *Hans Perelitsch*, Student in Czernowitz. Die Korporationen an der Czernowitzer Universität. In: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deut-

Щойно на зламі століть розпочалося безперервне збільшення кількості студентів. Цьому зростові передував розквіт середньої освіти в Буковині.⁴⁴⁴ У зимовому семестрі 1899/1900 рр. налічувався 381 слухач,⁴⁴⁵ у зимовому семестрі 1903/04 рр. їх було вже 698,⁴⁴⁶ а в зимовому семестрі 1913/14 – 1077.⁴⁴⁷ Попри це, Чернівецький університет до початку Першої світової війни так і залишився найменшим із восьми університетів Цисляйтанії.

schtum in der Bukowina, ed. Franz *Lang* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten, 16) München 1961, 357-380; *Prokopowitsch*, Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz, 50-61.

⁴⁴⁴ Порівняно із Штирією гімназії Буковини відносно загальної кількості населення мали втричі більше учнів. На момент розпаду Австро-Угорщини в Буковині було 14 публічних та приватних чоловічих гімназій, з них 6 німецьких, 4 німецько-румунські, 2 німецько-українські, одна українська та одна польська. Окрім того, було 4 дівочі середні школи та одна німецько-румунсько-українська дівоча гімназія. *Prokopowitsch*, Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina, 312; *Nowosiwskyj, Kolotylo*, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz, 224. Поп. Alois *Mosser*, Bildungsentwicklung und Modernisierung in der Bukowina vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Glanz und Elend der Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz*, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strelka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 27-49.

⁴⁴⁵ Statistik der Unterrichts-Anstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1899/1900. Bearbeitet von dem Bureau der k. k. Staistischen Central-Commission (=Österreichische Statistik, LXVIII/ 3) Wien 1903, II.

⁴⁴⁶ Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1903/1904. Bearbeitet von dem Bureau der k. k. Statistischen Zentralkommission (=Österreichische Statistik, LXXVII/ 2) Wien 1906, II.

⁴⁴⁷ Statistik der Unterrichtsanstalten in Österreich für das Jahr 1913/1914, 6.

Особливо чітко модерність наймолодшого університету монархії виявилася у питанні вищих студій жінок. Так, вже у першій половині 80-х років двоє жінок мали дозвіл професорської колегії на відвідування лекцій філософського факультету без іматрикуляції, хоча в усій монархії жінки ще не були допущені законом до вищих студій. Відколи у 1897 р. жінкам офіційно дозволили студіювати на філософських факультетах австрійських університетів, кількість студенток цього факультету у Чернівцях постійно зростала. У 1903/04 академічному році третина усіх нових іматрикуляцій на філософський факультет припадала на жінок. Першою жінкою, яка захистила в цьому університеті докторську дисертацію, стала у 1904/05 академічному році Клементина Ганкевич. На 1 020 студентів-чоловіків усіх трьох факультетів у літньому семестрі 1913/14 навчального року припадало 109 студенток. 102 з них були звичайними слухачками філософського факультету, де водночас навчалася 280 студентів-чоловіків, семеро були вільними слухачками юридичного факультету.⁴¹⁸

Українці на філософському факультеті мали дві кафедри: порівняльної філології слов'янських мов та кафедру української мови й літератури. Звичайний професор спершу був лише на кафедрі порівняльної славістики, на кафедрі української мови та літератури був суплент. Обома кафедрами керували українці з Галичини.

На професуру з порівняльної славістики подавалися у 1875 р. чотири кандидати, троє з них були з Галичини: професор Львівської академічної гімназії Омелян Калужняцький (1845-1914), суплент львівської німецької гімназії Гнат Онишкевич, вчитель релігії зі Львова Онуфрій Лепкий та вчитель реальної школи в Чернівцях Лев Кирилович. Міністр освіти подав клопотання про призначення Омеляна Калужняцького на посаду надзвичайного професора порівняльної славі-

⁴¹⁸ там само, пор. *Botušans'kyj, Čajka*, Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie, 153.

тики на підставі рекомендації корифея славістики Франца Міклошича.⁴¹⁹ Клопотання обґрунтовувалось тим, що Калужняцький закінчив Віденський університет і після складеного у 1867 р. гімназійного іспиту працював учителем. Протягом трьох років він мусив здобути докторський ступінь. У 1878 р. Омелян Калужняцький став ординаріусом, 1890 р. його обрали членом-кореспондентом Академії наук у Бухаресті, а роком пізніше він став членом Академії наук в Петербурзі, що засвідчило міжнародний авторитет чернівецького професора. Калужняцький пробув на посаді до смерті, політично належав до табору русофілів.⁴²⁰

Інший галицький українець, університетський секретар д-р Клим Ганкевич (1842-1924), після заснування університету виконував обов'язки професора кафедри української мови та літератури.⁴²¹ Якийсь час кафедрою керував також проф. Калужняцький. Між 1877 та 1883 роками цю кафедру як надзвичайний професор очолював галицький україніст Гнат Онишкевич (1843-1883). Він вивчав теологію у Львові та Відні, був греко-католицьким священником, окрім того, займався філософією та філологією. Учень Міклошича, Онишкевич на час вступу на посаду вже був реномованим мовознавцем, славістом та експертом з класичної філології. Але через важку хворобу він помер ще перед задоволенням клопотання професорської колегії філософського факультету про призначення його звичайним професором україністики. Два роки на його кафедрі був лише заступник-суплент. У 1885 р. чернівецьку кафедру української мови та літератури

⁴¹⁹ Personalstand und Ordnung der öffentlichen Vorlesungen an der k. k. Franz-Josefs-Universität im Winter-Semester 1875/76, 23.

⁴²⁰ *Nowosiwskyj, Kolotylo*, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz, 202.

⁴²¹ Також Климентій Ганкевич, Clemens Ritter von Hankiewicz. Поп. Personalstand und Ordnung der öffentlichen Vorlesungen an der k. k. Franz-Josefs-Universität im Winter-Semester 1875/76, 23.

очолив віденський приват-доцент порівняльної славістики, д-р Степан Смаль-Стоцький (1859-1938).⁴²²

Життєпис цього галицького українця тісно пов'язаний з Буковиною та Чернівецьким університетом. Навчався спершу у Львівській академічній, потім у Другій німецькомовній гімназії, де у 1878 р. з відзнакою склав іспит зрілості. Для студій він обрав новозаснований університет в Чернівцях, де протягом п'яти років із стипендією Кайзера Франца студіював слов'янську та класичну філологію. Після випускних іспитів у професорів Калужняцького та Онишкевича 1883 р. поїхав до Відня, аби писати докторську дисертацію у професора Міклошича. Вже через рік Смаль-Стоцький здобув вчений ступінь доктора філософії і цього ж року габілітувався на приват-доцента порівняльної славістики у Віденському університеті. Навесні 1885 р. Міністерство освіти призначило Смаль-Стоцького екстраординаріусом української мови та літератури у Чернівецькому університеті, 1893 р. відбулося призначення на посаду звичайного професора тієї ж кафедри. На цій посаді проф. Смаль-Стоцький пропрацював аж до розпаду монархії.⁴²³

Дійсний член *Наукового Товариства ім. Шевченка*, Стефан Смаль-Стоцький відігравав провідну роль в духовному, а як депутат Австрійської державної ради та Буковинського сейму і в політичному житті українців Буковини. На початку Першої світової війни був призваний як ц. к. офіцер запасу. Після розпаду монархії Чернівецький університет румунізували, кафедру української мови та літератури було ліквідовано.⁴²⁴ Це унеможливило повернення Смаль-Стоцького на

⁴²² Також Stefan Edler von Smal-Stockyj. Pop. Personalstand der k. k. Franz Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1912/13, Czernowitz 1912, 12.

⁴²³ Поп. *Nowosiwskyj, Kolotylo*, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz, 206-211.

⁴²⁴ Поп. *Prokopowitsch*, Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josefa-Universität in Czernowitz, 57f

Буковину. З 1919 р. він жив у Празі, де з 1921 р. був ординаріусом на кафедрі української мови та літератури Українського Вільного Університету.

Слід назвати імена ще трьох галицьких українців, які працювали на чернівецькій кафедрі української мови та літератури. У 1894 р. тут габілітувався майбутній львівський професор Олександр Колесса. Згодом його як представника львівського *Наукового Товариства ім. Шевченка* запросили на святкування 25-річчя університету Франца Йосифа. Він від імені галицьких українців гідно оцінив вклад цього університету в духовний розвиток своєї нації:

Для нас, русинів, цей університет особливо дорогий, бо тут вивчають і плакають руську мову та історію, а ще тому, що руська молодь має тут змогу черпати із чистого та багатого джерела знань.⁴²⁵

Лекторами на чернівецькій кафедрі україністики були відомі галицькі науковці Осип Маковей (з зимового семестру 1907/08 рр. по 1919 р.) та Зенон Кузела⁴²⁶ (літній семестр з 1909 р. по 1919 р.). Після того, як у 1893 р. його кандидатуру відхилили у Львові, уроджений галичанин Володимир Милькович став 1895 р. приват-доцентом загальної історії Середньовіччя Чернівецького університету. У травні 1898 р. став надзвичайним професором історії Східної Європи.⁴²⁷ Перед початком Першої світової був ординаріусом історії Східної Європи.⁴²⁸ Під час війни русофіл Милькович перебрався до Росії.⁴²⁹

⁴²⁵ Das Fest des 25jährigen Bestandes der k. k. Franz-Joseph-Universität, Czernowitz 1901, 71.

⁴²⁶ *Personalstand der k. k. Franz Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1912/13*, 17.

⁴²⁷ Die k. k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes, 99.

⁴²⁸ *Personalstand der k. k. Franz Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1912/13*, 14.

⁴²⁹ *Turczynski*, Die Universität Czernowitz, 335.

Іншою була ситуація на факультеті православної теології. Кафедри україністики зайняли галицькі українці, а от на українських теологічних кафедрах працювали виключно буковинські. Цьому є пояснення: в україністиці галичани мали значно більші успіхи і могли допомогти у цій галузі буковинцям, однак у православних буковинців були певні застереження щодо галичан-греко-католиків. Це й призводило до чистого конфесійного поділу.

Чернівецький теологічний факультет, заснований на основі закладеної ще у 1830 р. православної духовної семінарії, був унікальним явищем не лише в Австро-Угорщині, а й в усій тогочасній Європі. Це був єдиний православний факультет у Центральній Європі, відомий далеко поза межами Буковини й усїєї Габсбурзької монархії. Унікальність його полягала ще й у тому, що лише тут православну теологію викладали німецькою мовою. Лише в галузі практичної теології (пасторальна теологія, гомілетика, літургіка) використовували румунську та українську як регулярні мови викладання. Завдяки центральній позиції чернівецького православного архиєпископа щодо православних віруючих цілої австрійської частини монархії (Далмація, православні громади Відня і Трієста), а також Боснії та Герцеговини й завдяки унікальному характеру чернівецького теологічного факультету, він став головним навчальним центром православних християн Південно-Східної Європи. За своєю ж суттю це був дуже західний теологічний факультет. Його навчальні плани складали, спираючись на плани чинних католицьких теологічних факультетів Австрії. Багато з професорів, які викладали у Чернівцях, під час власних студій завдяки стипендіям Буковинського православного релігійного фонду продовжували розпочате у Чернівцях навчання на теологічних факультетах Відня, Мюнхена, Бонна, Вроцлава, Берліна, Цюриха та Страсбурґа.⁴³⁰

⁴³⁰ До прикладу, професори Vladimir Basil Repta, Basil Gaina, Stefan Saghin, Teodor Tarnawski und Emilian Wojucki. Anton Norst, Alma

На теологічному факультеті, так само, як і на філософському, українці мали дві кафедри: засновану 1896 р. кафедру практичної теології з українською мовою викладання та засновану 1899 р. кафедру церковно-слов'янської мови і літератури. Кафедру практичної теології посідав професор Денис Єремійчук (Єремійв) (1866-1936). Українець, уродженець Буковини вивчав теологію в Чернівецькому університеті, з 1897 р. був гімназійним суплентом з релігії, з 1898 р. – дефінітивним гімназійним професором у Вищій державній гімназії в Чернівцях. У 1899 р. покликаний екстраординаріусом кафедри практичної теології з українською мовою викладання, а в 1905 р. став ординаріусом цієї ж кафедри.⁴³¹

Кафедрою церковно-слов'янської мови та літератури керував Євген А. Козак (1857-1933).⁴³² Народжений на Буковині в родині священика, він навчався у Чернівецькій гімназії, яку й скінчив 1878 р. Після студій теології та славістики в Чернівецькому університеті поїхав 1886 р. до Відня, аби писати там у професора Ягіча докторську дисертацію зі славістики. У 1899 р. став надзвичайним професором Чернівецького університету, читав лекції з церковно-слов'янської літератури й граматики та керував практичними вправами з церковно-слов'янської мови. У 1905 р. став ординаріусом. Ці дві українські кафедри на теологічному факультеті зробили великий внесок у виховання українського православного духовенства в Буковині. Студії української мови та культури для багатьох священиків були підґрунтям самоідентифікації, що згодом робило із них популяризаторів цієї культури.⁴³³

Mater Francisco-Josephina. Festschrift zu deren 25-jährigem Bestande, Czernowitz 1900, 30, 37. Поп. *Turczynski*, Die Universität Czernowitz, 327-331.

⁴³¹ *Personalstand der k. k. Franz Josephs-Universität zu Czernowitz im Studienjahre 1906/07*, Czernowitz 1906, 6-7.

⁴³² Там само, 6.

⁴³³ *Nowosiwskyj, Kolotylo*, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz, 218-219.

Особливе значення німецькомовного багатонаціонального Чернівецького університету для галицьких та буковинських українців підтверджує той факт, що вони відхилили пропонований 1907 р. план перетворення Чернівецького університету в український. Після переговорів з українцями Буковини галицькі українці відмовилися від української вищої школи в Чернівцях, аби не наражатися «на ненависть та ворожість інших національностей Буковини» і продовжували наполягати на власному університеті у Львові.⁴³⁴

11. Об'єднання українських студентів

11.1. Етапи організації

Студентські організації галицьких українців постали в 1860-х роках як важлива складова руху народовців, які переважно були молодими людьми. Отож, український студентський рух від моменту свого заснування був у центрі національного руху, більшість провідних діячів секуляризованого національного руху рекрутувалися з політично активних студентів.

Перші українські студентські товариства виникли спонтанно, одразу після жовтневого диплому 1860 р., щоправда, без офіційної реєстрації і статутів. Зародження студентського руху відбувалось під впливом двох важливих обставин: загальна лібералізація 1860-х років у Габсбурзькій монархії та щораз чіткіший розподіл української громадськості Галичини на русофілів та народовців. Перше офіційне українське студентське товариство і водночас перше офіційне товариство народовців з'явилося в січні 1868 р. 17 листопада 1867 р., через два дні після публікації державного закону про това-

⁴³⁴ Поп. Raimund Friedrich Kaindl, Die Universität in Czernowitz. Ein Wort zur Aufklärung. In: *Österreichische Rundschau* 11 (1907) 61-65, тут 63.

риства, українська студентська громада Відня зібралася в ресторані *Zur goldenen Ente*, аби, скориставшись цим законом, заснувати у Відні українське студентське товариство.⁴³⁵ Представники обох течій української інтелігенції, що на початках нараджувалися спільно, врешті розділилися: народовці 9 січня 1868 р. заснували товариство *Січ*, а русофіли заклали згодом своє товариство *Русская Основа*.⁴³⁶

Три члени комітету заснування *Січі* були водночас провідними галицькими народовцями: Наталь Вахнянин, Лев Шехович та Юліян Целевич. На момент заснування *Січ* налічувала 27 осіб, переважно студентів.⁴³⁷ На противагу па-

⁴³⁵ Усе публічне життя української академічної спільноти оберталося довкола кав'ярень, у Львові в особливій пошані була кав'ярня *Юзя* на площі Галицькій. Осип *Назарук*, Олена *Охримович*, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові. В: 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон *Кузеля*, Микола *Чайківський*, Львів 1908, 387-435, тут 392.

⁴³⁶ Це товариство було ліквідоване поліцією у 1878 р. через алояльну телеграму. Три роки русофіли мали прихисток в товаристві *Січ*, а у 1882 р., разом із буковинськими русофілами вони заснували товариство *Буковина*. Було у Відні і засноване на крайовому, а не на національному принципі товариство земляків *Buchenland*, де членами були і нерусофільські українці.

⁴³⁷ Це були: приват-доцент Дам'ян Гладилевич, студент економічної академії Євген Ціпановський, студент медицини Микола Подлуський, приват-доцент Юліян Целевич, приват-доцент Наталь Вахнянин, студент філософії Михайло Подолинський, аптекар Вікентій Лопачинський, студент філософії Іван Вахнянин, студент права Лев Шехович, Віктор Лукашевич, студент медицини Костянтин Менцинський, студент філософії Юстин Гапонович, студент філософії Остап Волощак (згодом професор Віденської політехніки), студент медицини Борискевич (згодом професор університету в Граці), д-р права Комарницький, лікар д-р Алексевич, надвірний секретар Іван Вітошинський, студент права Струмінський,

сивним віденським русофілам, віденські народовці, згуртовані довкола товариства *Січ*, задавали до 1880-х років тон і в житті галицьких українців.⁴³⁸ Вахнянин, перший голова віденського товариства *Січ*, через рік, 8 грудня 1868 р., був обраний першим головою *Просвіти*.

Через академічне товариство *Січ* серед молодих галицьких українців поширювались соціалістичні ідеї. До цієї діяльності активно долучались у межах товариства Михайло Драгоманов, Остап Терлецький та Сергій Подолинський. Хоч і не надто численні, але організаційно значно сильніші за об'єднаних спонтанним національним почуттям народовців соціалісти тривалий час керували товариством *Січ*. Ідеологічні відмінності не були такими разючими, як із русофілами, і до розколу не дійшло. І *соціалісти*, і народовці підтримували тісні контакти з обома українськими робітничими товариствами у Відні: соціалістичним *Поступом* та клерикальною *Родиною*. Участь соціалістів у молодому студентському рухові стала приводом для політичних репресій. У львівському процесі соціалістів 1877 р. разом з Іваном Франком та Михайлом Павликом були засуджені також і провідні представники віденської української академічної спільноти Фелікс (Щасний) Сельський та Остап Терлецький.⁴³⁹ До

студент політехніки Осип Ганінчак, Віктор Раствецький, Юліан Медвецький (згодом професор Львівської політехніки), Стефан Шеманський, Володислав Бачинський, д-р теології Юліан Пелеш (згодом греко-католицький єпископ Перемишля), студент медицини Іван Качковський, студент філософії Євген Кропивницький, студент Йосифінума Костянтин Спріпер. *Марітчак*, *Минуле віденської «Січи»*, 139.

⁴³⁸ Лука *Мишуга*, Спогад декадента, 11.

⁴³⁹ Медик Фелікс (Щасний) Сельський (1852-1920) та юрист Остап Терлецький (1850-1902) були у 1874 та 1875 роках головами *Січі*. Пор. *Himka*, *Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism*, 46-51, 64-69.

початку 1879 р. *Січ* змушена була припинити свою діяльність. Після розгрому соціалістів *Січ* втратила провідну політичну роль і центром політичної активності української академічної молоді поступово став Львів.

Початки організації українських студентів у Львові були тісно пов'язані з польською еміграцією з Росії. Після невдалого Січневого повстання 1863 р. до Львова потрапило багато польських університетських студентів з Києва. Як справжні демократи, ці польські студенти співчували українським селянам, а відтак й усьому українському національному рухові. Вони намагалися позитивніше налаштувати польську громадськість та пресу в Галичині до українського питання, брали участь в українському громадському житті. Деякі, зокрема Павлін Свенціцький, видавали українською мовою літературні та публіцистичні твори. Тридцять польських емігрантів з російської України заснували 1863 р. у Львові *Kółko przyjacół Rusi*.⁴⁴⁰ Після оголошення в Галичині 24 лютого 1864 р. стану облоги цей епізод було завершено: як і усі інші польські повстанці, київські студенти мусили поїхати зі Львова та Галичини.⁴⁴¹

Пожвавлення принесли перші групи українських народовців, що гуртувалися довкола Данила Танянкевича, які у другій половині 60-х років приїжджали з провінційних гімназій на студії до Львова. Перші члени гімназіальних *Громад*, які заснував Танянкевич, прибули у Львівський університет в зимовому семестрі 1865/66 р.: з гімназії в Станиславові – юристи Володимир Навроцький та Мелітон Бучинський, а також філолог Євген Желехівський; з гімназії в Тернополі – брати Барвінські: студент філософії Олександр і студент тео-

⁴⁴⁰ Пор. Назарук, Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 393-394.

⁴⁴¹ Пор. Das kaiserliche Manifest vom 24. Februar 1864. In: Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich, Bd. I: 1848-1869, Wien/ Leipzig 1902, 160-161.

логії Осип; з Тернополя був і юрист Андрій Січинський.⁴⁴² Львів'яни, наслідуючи приклад українських студентів у Відні, заснували 1870 р. у Львівському університеті офіційне товариство *Академічна бесіда*. Так само, як і у Відні, вже під час дебатів про статут товариства відкололася група русофілів і заснувала власне товариство *Академический кружок*.⁴⁴³ Окрім цих двох культурних товариств, 1871 р. на ініціативу Петра Лінинського було засноване товариство помочі студентам *Дружній лихвар*. І хоча задумували це товариство для допомоги усім українським студентам, більшість його членів належали до народовців. Оскільки майже уся активність студентів змістилася з *Академічної бесіди* у *Дружній лихвар*, то 1882 р. обидва товариства народовців було об'єднано під спільним статутом і виникло *Академічне братство*.⁴⁴⁴ Попри розкол між русофілами й народовцями, ідеологічні відмінності між ними тривалий час залишалися дуже примарними. Через можливість публікувати власні статті в органі *Кружка*, двотижневику *Друг*,⁴⁴⁵ Іван Франко

⁴⁴² На світських факультетах Львівського університету в літньому семестрі 1865 р. були записані 160 українських студентів. *Назарук, Охримович*, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 394.

⁴⁴³ Пор. Історичний очерк розвою Товариства «Дружний лихвар» опісля «Академічне Брацтво» від часу його засновання себто 21 цвітня 1871 р. по Загальні Збори Товариства з дня 1 падол. 1885. В: *Записки НТШ* 55/V (1903) 4-26; *Назарук, Охримович*, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 397.

⁴⁴⁴ Зразком були польські товариства *Bratnia pomoc* та *Czytelnia akademicka*, пор. Історичний очерк розвою Товариства «Дружний лихвар», 5. *Дружний лихвар* утримував для своїх членів бібліотеку, його діяльність включала організацію наукових гуртків, доповідей, літературних читань, театральних вистав, наукових екскурсій. Товариство видавало збірники народних пісень. Але головною його діяльністю була матеріальна підтримка студентів у формі низькопроцентованих позик. ДАЛО – ф. 297 – оп. 1 – од. зб. 2.

⁴⁴⁵ *Друг* виходив у Львові з 1874 по 1877 рік.

та Михайло Павлик, які з 1874 р. навчалися у Львівському університеті, вступили в русофільське товариство, хоча не мали із русофільськими поглядами нічого спільного.⁴⁴⁶

Для багатьох молодих інтелектуалів діяльність у студентських товариствах ставала школою майбутньої політичної та громадської активності. Саме там, а не в університетах вони вчилися правил політичної дискусії, ведення протоколу та провадити збори. У студентських товариствах навчалися розробляти статuti та резолюції, набували досвіду врегулювання конфліктів та співпраці із робітничими товариствами.⁴⁴⁷ Це придалося, до прикладу, для голови *Дружнього лихваря* 1881 р. Євгена Олесницького, пізніше блискучого представника нової генерації української інтелігенції, провідного демократичного політика та організатора кооперації. 1880 р. у *Дружньому лихварі* було створено гурток юристів.⁴⁴⁸ Тут збиралися майбутні провідні політики багатьох галицьких українських партій: Андрій Чайківський, Кость Левицький, Северин Данилович та Євген Олесницький. Членами *Академічного братства* були пізніші засновники українських партій, зокрема Євген Левицький, Володимир Охримович, В'ячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Олександр Колесса, Юліян Бачинський та ін.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Назарук, Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 399; пор. *Німка*, *Socialism in Galicia*, 54-64.

⁴⁴⁷ *Мишуга*, Спогад декадента, 17, 23; Іван *Куровець*, З мого сичового минулого. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, 44-45; Андрій *Жук*, Важний момент в історії віденської «Січі». В: там само, 51-53.

⁴⁴⁸ Називався він *Кружок правників*. Пор. Історичний очерк розвою Товариства «Дружний лихвар», 23; В. *Пежанський*, Про організацію правничої молодіжи. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1 (01.04.1913) 7-8.

⁴⁴⁹ Назарук, Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 405, 415.

Політична дискусія про *нову еру* зумовила виникнення нового українського студентського товариства. Спершу її прихильники намагалися перебрати на себе керування *Академічним братством*. Коли усі спроби виявилися марними, 24 січня 1892 р. вони, у кількості 38 членів, згуртованих докола Володимира Барвінського,⁴⁵⁰ заснували власне студентське товариство *Ватра*.⁴⁵¹ На протигагу *Академічному братству* із легким соціалістичним ухилом, *Ватру* державні установи вважали лояльним українським студентським товариством. Конкуренція між *Ватрою* та *Академічним братством*⁴⁵² послаблювала обидва товариства, щораз гучнішими ставали голоси про необхідність об'єднання і так досить малих сил. Швидкий кінець *нової ери* полегшив об'єднавчий діалог. Внаслідок злиття *Академічного братства* та *Ватри* 26 січня 1896 р. постало нове товариство *Академічна громада*.⁴⁵³ Із ним пов'язана найактивніша фаза українсько-

⁴⁵⁰ Серед них було: 17 студентів права, 12 – філософії, 9 – теології. Список засновників товариства *Ватра*: ЦДІАУЛ – ф. 349 – оп. 1 – спр. 4 – арк. 2-6.

⁴⁵¹ Серед 14 обраних 24 січня 1892 р. провідних членів товариства *Ватра* було по семеро студентів правничого та філософського факультетів. На цьому ж засіданні був прийнятий статут товариства. ЦДІАУЛ – ф. 349 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 1-5.

⁴⁵² Пор. уривок з відозви товариства *Ватра* до українських випускників гімназій від 24.09.1892 із натяком на соціалістичне спрямування конкурентів з *Академічного братства*: «(...) хто, не віддаючись утопіям і мріям, схоче стати на позитивнім ґрунті і приспособляється до успішної праці в користь свого народу, – той злучить свою силу з силою нашою, той вийде на позитивного робітника нашої громади!» ЦДІАУЛ – ф. 349 – оп. 1 – спр. 3 – арк. 1.

⁴⁵³ ДАЛО – ф. 297 – оп. 1 – од. зб. 36; В установчих зборах *Академічної громади* 26 січня 1896 р. брали участь три українські професори університету ім. Кайзера Франца у Львові: Михайло Грушевський, Петро Стебельський та Олександр Колесса, пор.

го студентського руху в Габсбурзькій монархії: яка вплинула на увесь політичний клімат в українській громадськості Галичини на початку ХХ ст.

13 липня 1899 р. *Академічна громада* скликала перші загальні збори українських студентів всієї Австрії у Львові. Ці збори стали початком багаторічного руху українських академічних кіл за відкриття українського університету у Львові. Ініційоване студентським рухом питання заснування власного університету стало важливим для усієї української громади Галичини і стало першочерговою політичною вимогою. В очікуванні на власний український університет велася боротьба за урівноправнення українців у тогочасному Львівському університеті.⁴⁵⁴

Після проголошення цієї мети національна конфронтація у Львівському університеті посилилася. Невеличкі поступки українськості, основані на консенсусі, зникли: багато польських професорів припинили приймати іспитову документацію, заповнену українською мовою, українським професорам під час факультетських засідань було заборонено послуговуватись українською мовою.⁴⁵⁵ Така поведінка професорів та університетської адміністрації заохочувала і студентів до виявів нетолерантності: «Слухач не хоче сидіти поруч із колегою, бо той українець чи соціяліст і т. ін.»⁴⁵⁶ Перед лицем щоразу жорсткішого національного протистояння, особливо

Назарук, Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 423. Останнє засідання керівництва *Ватри* відбулося 21.02.1896 р.: ЦДІАУЛ – ф. 349 – оп. 1 – спр. 2 – арк. 67-68.

⁴⁵⁴ Володимир *Темницький*, Часопись «Молода Україна». В: 1866-1908. «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основанія товариства «Січ» у Відні, 436-457, тут 445.

⁴⁵⁵ ДАЛО – ф. 26 – ол. 5 – спр. 510 – арк. 69-72; *Sembratowycz*, *Der Kampf ums Licht*, 278; *Темницький*, Часопись «Молода Україна», 445.

⁴⁵⁶ *Sembratowycz*, *Der Kampf ums Licht*, 277.

після заклику ректора, професора Людвіка Ридиг'єра,⁴⁵⁷ до польських студентів від 30 листопада 1901 р. до «мужнього опору» українським студентам і до захисту польського характеру Львівського університету, українські студенти вирішили, що їхнє подальше навчання в стінах цього закладу неможливе з погляду моралі. *Академічна громада* звернулася з відозвою до українських студентів покинути Львівський університет й імагрикулюватися в інші вищі школи. До цієї відозви з власної ініціативи приєдналося львівське русофільське студентське товариство *Друг*.⁴⁵⁸ Те, що ця сецесія⁴⁵⁹ львівських студентів була спричинена передовсім провокативною поведінкою львівських університетських структур, доводить той факт, що в зимовому семестрі 1902/03 р., завдяки тактовній позиції наступного ректора професора Владислава Охенковського, 637 українських студентів поновилися у Львівському університеті. Але вже наприкінці літнього семестру 1903 р. виявилось, що шовіністична частина польського викладацького складу лише тимчасово здала свої позиції. Всупереч назагал строго дотримуваного правила почерговості, університетський сенат обрав новим ректором професора Яна Непомука Фіялека.⁴⁶⁰ Цей молодий професор теології, відомий своїми відкритими антиукраїнськими ви-

⁴⁵⁷ Ludwik Anton Rydygier (1850-1920): професор, доктор медицини, керівник кафедри хірургії (1897-1919), декан медичного факультету (1898-1899, 1911-1912), ректор (1901-1902) Львівського університету, засновник Львівської хірургічної школи. Учасник боїв за Львів у листопаді 1918 р.

⁴⁵⁸ Русофільське студентське товариство *Друг* було наступником зліквідованого у 1894 р. товариства *Академічеській Кружокъ*: ЦДІАУЛ – ф. 506 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 9-10.

⁴⁵⁹ Від лат. *secessio* – відокремлення, відхід.

⁴⁶⁰ Jan Nepomucen Fijałek (1864-1936): професор Львівського та Краківського університетів, доктор теології, історик католицької церкви, з 1926 р. належав до краківської катедральної капітули.

словлюваннями, був одним із трьох професорів, чия шовіністична позиція зумовила сецесію українських студентів 1901 р. Намісник Анджей граф Потоцький звернувся до новообраного ректора з проханням зрезигнувати з посади, аби уникнути нового конфлікту. На відмову Фіялека від посади сенат зреагував його повторним вибором.⁴⁶¹

Національне протистояння набуло у Львівському університеті перманентного характеру. Кульмінаціями цього постійного конфлікту були бійки між українськими та польськими студентами, демонстрація українських студентів у 1907 р., а також два політичні вбивства: 12 квітня 1908 р. український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Потоцького, а 1 липня 1910 р., під час сутички між українськими та польськими студентами в будівлі Львівського університету був застрелений українець Адам Коцко.

У тісному зв'язку із *Академічною громадою* у Львові між 1900 і 1902 роками виходив перший український щомісячник для студентів *Молода Україна*. Редакторами були студенти права, майбутні провідні українські соціал-демократичні (Володимир Старосольський, Володимир Темницький) та націонал-демократичні (Лонгін Цегельський) політики. У редакції часопису працювали Семен Ґорук, Михайло Галуцинський, Антін Крушельницький, Теофіль Мелень та багато інших.⁴⁶² Редакція була водночас центром *незалежників* – прихильників національної незалежності України. Вона координувала діяльність таємних освітніх гуртків у середніх та вищих школах.⁴⁶³

⁴⁶¹ *Sembratowycz*, *Der Kampf ums Licht*, 278; *Ivan Franko*, *Die Vorgänge an der Lemberger Universität*, 2.

⁴⁶² Усі імена авторів та авторок *Молодої України* з грудня 1899 по липень 1903 р. містяться у касовій книзі редакції (гонорари). ЦДІАУЛ – ф. 331 – оп. 1 – спр. 1.

⁴⁶³ У 1900-1902 рр. вийшло 33 числа часопису. Після закриття у 1902 р. було дві спроби відновлення *Молодої України*: 1905 р. вийшло

Хоча члени *Академічної громади* брали активну участь у політичних протистояннях у Львівському університеті, саме товариство до них ніколи не залучалось. Це було свідомою політикою задля уникнення можливих репресій щодо товариства. Офіційною метою *Академічної громади*, згідно із статутом, так само, як і у попередників, була матеріальна підтримка студентів.⁴⁶⁴ Товариство мало власну бібліотеку, в його приміщеннях діяли різноманітні студентські наукові гуртки. Попри це, *Академічну громаду* двічі ліквідовували у 1902 та 1907 роках.⁴⁶⁵ Після першої ліквідації її було відновлено 9 березня 1902 р. під назвою *Січ*. Засновниками *Січі* були колишні члени *Академічної громади*, у правління товариства цього ж дня таємним голосуванням обрали Юліяна Мудрака головою, а Олену Будзиновську його замісником. Членами комітету були старі активісти *Академічної громади*: Володимир Старосольський, Михайло Галуцинський, Лонгін Цегельський, Юліян Гірняк, Богдан Струк, Володимир Сполітакевич, Ігнатій Кисіль та пані Підлісецька.⁴⁶⁶ Товариство *Січ* як юридичний правонаступник *Академічної громади* перейняло її приміщення та власність.

Друге відновлення *Академічної громади* в 1908 р. позначило перехід від фази запеклої політичної боротьби до спокійної фази просвітницької роботи. Своїми лекціями по селах і провінційних містечках львівські студенти допомагали в розбудові читалень *Просвіти*. Для них *Академічна громада*

чотири числа за редакцією Василя Панейка, у 1910 р. – 7 чисел за редакцією Мирона Вігошинського та Володимира Лотоцького. ЦДІАУЛ – ф. 331 – оп. 1 – спр. 2 – арк. 2.

⁴⁶⁴ Подання членів *Академічної громади* на отримання позик з каси товариства та відповідні резолюції профільної комісії товариства: ДАЛО – ф. 296 – оп. 1 – од. зб. 18, 19, 20, 21.

⁴⁶⁵ ДАЛО – ф. 271 – оп. 1 – од. зб. 21 – арк. 2; ф. 296 – оп. 1 – од. зб. 7 – арк. 33; ф. 296 – оп. 1 – од. зб. 19 – арк. 13.

⁴⁶⁶ ДАЛО – ф. 290 – оп. 1 – од. зб. 2 – арк. 2, 5.

видавала окрему серію книжок, т. зв. *Дешеву бібліотеку*. На знак визнання центральної ролі *Академічної громади* для цілої української нації до її лав увійшло близько 50 українських науковців, письменників та письменниць із Габсбурзької монархії та Російської імперії.⁴⁶⁷ Остаточно *Академічну громаду* ліквідувала 1921 р. польська влада у зв'язку із заснуванням Українського таємного університету.

Значно спокійніше складалося життя українських студентських товариств Львівської політехніки, бо тут панувала набагато ліберальніша атмосфера. Для політичних конфліктів на етнічному ґрунті бракувало благодатного середовища, яке в університеті забезпечували суспільні науки. Політичні ідеї генерувалися саме в колі юристів та представників суспільних наук. У технічній вищій школі такі ідеї могли в найкращому разі розраховувати на критичні рефлексії, окрім того, люди з технічним мисленням намагалися розглядати політичні питання предметно.

У Політехніці українське освітнє та культурне товариство *Основа* було засноване щойно у 1898 році,⁴⁶⁸ бо українців там навчалось дуже мало. Дружні контакти *Основа* підтримувала не лише з українською університетською *Академічною громадою*, а й із демократичними польськими та єврейськими академічними товариствами Політехніки. Польські *Bratnia Pomoc sluchaczy Politechniki we Lwowie* та *Spójnia* і єврейські – сіоністське *Ognisko* та асиміляційне *Związek* – студентські товариства солідаризувалися зі своїми українськими товаришами. Усі важливі політичні акції студенти Політехніки проводили разом: демонстрацію, присвячену виборчій реформі 27 листопада 1905 р., акцію солідарності з українськими студентами університету та їхньою вимогою власного українського університету 16 липня 1906 р. Соці-

⁴⁶⁷ Усього 51 особа. ЦДІАУЛ – ф. 400 – оп. 1 – спр. 5 – арк. 1.

⁴⁶⁸ *Основа* – товариство українських слухачів Політехніки у Львові, засноване 28-31 березня 1898 р. ДАЛО – ф. 1 – оп. 54 – спр. 2354.

альні вимоги слухачів Політехніки підтримували *Основа*, *Bratnia Pomoc słuchaczy Politechniki we Lwowie, Spójnia*, *Ognisko* та *Związek*.⁴⁶⁹

У середньому *Основа* налічувала близько 50 членів. Для них товариство утримувало власну бібліотеку із понад 1000 томів станом на 1907 р. та науковий гурток. Окрім того, *Основа* видавала українською мовою підручники з технічних дисциплін і надавала матеріальну підтримку своїм членам.⁴⁷⁰ Діяльність наукового гуртка полягала в організації доповідей і дискусій, а також у наданні допомоги в навчанні. Доповіді члени товариства присвячували професійним та загальноосвітнім темам. До прикладу, під час засідання 2 квітня 1902 р. було виголошено два реферати: Зенон Громницький висвітлював тему *Переваги дренажу*, Юліян Гірняк представив *Вчення польського соціолога Людвіка Кульчицького*.⁴⁷¹

Лише у 1910 р. кількість активних українських студентів-медиків стала достатньою, аби заснувати власне товариство *Медична Громада*. У перший рік свого існування товариство налічувало 56 членів.⁴⁷² У 1912/13 академічному році їхня кількість зросла до 72.⁴⁷³ Засновники товариства побоювалися, що через малу кількість українських студентів медицини

⁴⁶⁹ Пор. Ярослав *Ганкевич*, Товариство укр. студентів політехніки «Основа» у Львові. В: 1868-1908. «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні, 462-463; Товариство укр. студентів політехніки «Основа» у Львові. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1/12-13 (02.-03.1914) 202-203.

⁴⁷⁰ ДАЛО – ф. 293 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 2.

⁴⁷¹ ДАЛО – ф. 293 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 3.

⁴⁷² ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 2. *Тов. Медична Громада у Львові. Звіт з діяльності виділу в році адміністраційнім 1910/1911*, Львів 1911, 2.

⁴⁷³ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 3-5, 9; *Тов. Медична Громада у Львові. Звіт з діяльності ... 1912/1913.*, 3-7, 15.

їхня громада існуватиме незабаром лише на папері.⁴⁷⁴ Насправді ж це невелике товариство студентів-медиків проіснувало аж до початку Другої світової війни.⁴⁷⁵ Товариство постало під покровительством надвірного радника та члена верхньої палати парламенту, професора медицини Празького університету Івана Горбачевського.⁴⁷⁶ Як і інші академічні товариства, *Медична Громада* утримувала для своїх членів бібліотеку, видавала профільні медичні часописи, публікувала наукові статті. Метою цього товариства було стати центром наукового та громадського життя українських студентів медичного факультету. Для своїх членів товариство *Медична Громада* організовувало наукові та політичні дискусії, турбувалося про культурні та освітні заходи, театральні вистави, літературні читання, а також підтримувало їх матеріально. *Медична Громада* спершу не мала власного приміщення і розташовувалась у *Народній Лічниці* – лікарні для бідних, яку було організовано на кошти Митрополита Андрея графа Шептицького. Головною темою товариства у перші роки його існування була боротьба з туберкульозом серед учнів гімназій та студентів. Через недоїдання та погані по-

⁴⁷⁴ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 3; *Тов. Медична Громада у Львові. Звіт з діяльності ... 1912/1913*, 3.

⁴⁷⁵ До прикладу, у 1931 році воно нараховувало 99 членів, серед яких було п'ятеро жінок. ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 2.

⁴⁷⁶ Проф. д-р Іван Горбачевський (1854-1942). Після закінчення у 1880 р. докторських студій у Відні працював науковим асистентом, у 1883 р. став надзвичайним, а у 1884 р. звичайним професором Празького університету. В 1902/03 академічному році був ректором цього університету. У 1906 р. став членом найвищої санітарної ради, з 1909 р. – довічний член верхньої палати парламенту монархії. У 1917 р. став першим українцем на посту міністра монархії, очоливши Міністерство здоров'я. З 1919 р. старався про заснування Українського Вільного Університету у Відні. Університет, заснований у січні 1921 р., незабаром переїхав до Праги. Відтоді і аж до смерті Горбачевський жив і працював у Празі.

бутові умови легеневі хвороби, передовсім туберкульоз, були поширеним явищем серед тогочасної академічної молоді. За фінансової підтримки Митрополита *Медична Громада* відкрила 1910 р. у карпатському урочищі Підлюте санаторій для студентів із хворобами легень. Будинок, в якому розташувався санаторій, належав Львівській греко-католицькій Митрополії. Вже в перший рік існування в ньому за дуже низьку оплату побувало одинадцять студентів. Лікарський догляд на благочинних засадах забезпечував д-р Мар'ян Панчишин.⁴⁷⁷ Попри скромні фінанси товариства, рахунки санаторію наприкінці фінансового року вийшли завдяки підтримці Митрополита Шептицького навіть у плюс на 210 корон.⁴⁷⁸ Великі форуми студентів, наприклад, Другий конгрес українських студентів у 1913 р., члени товариства *Медична Громада* використовували для пропаганди боротьби з туберкульозом серед молоді.⁴⁷⁹ Важливим науковим внеском товариства була розробка україномовної медичної термінології. Цим займалася спеціальна фахова комісія. Завдяки посередництву Михайла Грушевського вона мала робочий контакт із подібною групою *НТШ* у Києві під керівництвом д-ра Олександра Черняхівського. Під час роботи над медич-

⁴⁷⁷ Д-р Мар'ян Панчишин (1882-1943) – доктор загальної медицини і рентгенології, дійсний член *НТШ*. Після закінчення медичних студій у Львівському університеті працював в університетській лікарні, де з 1912 р. керував рентгенологічним відділом. Під час війни був польовим лікарем австрійського війська. Після війни брав участь в організації Українського Таємного Університету у Львові, де був професором анатомії, деканом медичного факультету і ректором у 1922-1925 рр. Ангажувався у багатьох товариствах, особливо відомий був своєю просвітницькою діяльністю в галузі гігієни, роботою в Народній лічниці у Львові, а також створенням санаторію в Підлютому.

⁴⁷⁸ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 3.

⁴⁷⁹ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 4.

ною термінологією опрацьовували фахові публікації українською, польською та німецькою мовами.⁴⁸⁰

Окрім того, львівські медики брали участь у просвітництві сільського населення. Спеціальна комісія *Медичної Громади* спільно із *Просвітою* організувала популярні медичні лекції по селах. До прикладу, у 1911 р. лекції читали два члени товариства: Степан Гасюк про *першу медичну допомогу після нещасних випадків* та Богдан Чабак про *інфекційні хвороби та гігієну*.⁴⁸¹ Разом із директором *Народної Лічниці*, д-ром Євгеном Озаркевичем,⁴⁸² та львівською філією *Просвіти* українські студенти-медики організували медичну просвітницьку діяльність для широких народних мас.⁴⁸³

Поступ у самоорганізації українського суспільства серед іншого виявлявся і в тому, що від початку ХХ ст. це суспільство турбувалося про соціальний захист свого студентства. В 1906 р. було засноване товариство підтримки українських

⁴⁸⁰ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 8.

⁴⁸¹ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 7.

⁴⁸² Д-р Євген Озаркевич (1861-1916) – лікар і активіст українського громадського життя, дійсний член *НТШ*, із 1899 р. голова медичної комісії *НТШ*. Після закінчення студій у Віденському університеті працював лікарем спершу в Боснії, тоді в Галичині (Рожнятів, Стрий, Львів). Співзасновник і активіст товариств: товариства стриян *Мицанська бесіда*; товариства здоров'я у Львові *Народна лічниця*, лікарнею якого він керував у 1903-1914 рр., а також *Українського лікарського товариства*. Редагував медичний часопис *НТШ Лікарський збірник* (1898-1901) та часопис Українського лікарського товариства *Здоровле* (1912-1914). Як заступник голови *Просвіти* керував її львівською філією. Під час війни працював лікарем для російських військовополонених українського походження у Вольфсбурзі. Пор. 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні, 345-347.

⁴⁸³ ДАЛО – ф. 299 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 4-5.

студентів – *Українська (руська) академічна поміч*.⁴⁸⁴ Членами товариства були як ті, що підтримували його діяльність, наприклад, юрист та національно-демократичний політик Степан Баран,⁴⁸⁵ так і самі студенти. Студенти, які платили членські внески, мали право в обґрунтованих випадках просити в товариства позику. Повернути її мали після студій, а по можливості ще під час навчання.⁴⁸⁶ Особливою метою *Української академічної помочі* була підтримка виключених через політичну активність студентів Львівського університету. Ще у 1901 р., під час сецесії українських студентів Львівського університету, Національний Комітет Української національно-демократичної партії вирішив заснувати т. зв. *сецесійний фонд*, який давав змогу екс-матрикульованим українським студентам продовжити навчання в інших університетах монархії чи за кордоном.⁴⁸⁷

Окрім політичних інституцій, підтримкою студентської молоді займалися українські освітні товариства *Учительська Громада* та *Краєвий Шкільний Союз*.⁴⁸⁸ Під патронатом *НТШ* постав у 1906 р. *Академічний дім* – гуртожиток для українських студентів Львова. Збудований неподалік університету та Політехніки гуртожиток із загальною площею 425 м²

⁴⁸⁴ *Українська (руська) академічна поміч*: ДАЛО – ф. 271 – оп. 1 – од. зб. 21 – арк. 12.

⁴⁸⁵ ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – од. зб. 1 – арк. 3.

⁴⁸⁶ Із позичкової каси товариства скористали, зокрема, такі його члени: у 1907 р. студентка Ізидора Ванівна та студент Микола Яцків; у 1909 р. – Володимир Юринець. ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – од. зб. 1 – арк. 6, 51, 52. 17 лютого 1910 р. прохання про позику подав активіст студентського руху Антін Крушельницький: «Хвальний виділе! Підписаний просить о позичку в квоті 10 корон на харч. Львів дня 17. лютого 1910. Антін Крушельницький, студ. фільос.» ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – од. зб. 1 – арк. 22.

⁴⁸⁷ ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – од. зб. 1 – арк. 24.

⁴⁸⁸ ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – од. зб. 11 – арк. 1.

забезпечував добрі умови проживання для 63 студентів за вдвічі меншу орендну плату від звичайної тоді у Львові. Окрім кімнат, у будинку була їдальня, бібліотека з читальними залами та конференц-зал. На піддашші облаштували дві художні майстерні.⁴⁸⁹ Майже всі потрібні для будівництва кошти (близько 70 000 крон) у дуже стислі терміни зібрали приватні меценати української культури в Росії.⁴⁹⁰ На правах власника *НТШ* призначило *Академічному домові* двох кураторів, а саме двох найвідоміших своїх членів – проф. Михайла Грушевського та д-ра Івана Франка.⁴⁹¹ Внутрішня адміністрація *Академічного дому* перебувала в руках *Академічної помочі*.

Що далі просувався розвиток студентських організацій, то нагальнішим ставало питання заснування асоціації студентських товариств. На Першому конгресі українських студентів у 1909 р. його делегати заснували *Український Студентський Союз*, який охоплював українських студентів усіх вищих шкіл Австрії, а також майже усі їхні організації.⁴⁹² Його центр був у Львові, в окружних містах Східної Галичини було 38 секцій (філій), до яких, відповідно до місця народження, належали українські студенти.⁴⁹³ Органом *Українського Студентського Союзу* був двомісячник *Шляхи*. Напередодні Першої світової війни в Австрії налічувалось 16 українських академічних товариств, 14 з них входили до *Українського Студентського Союзу*. Безпосередньо у Львові було вісім товариств:

⁴⁸⁹ ДАЛО – ф. 292 – оп. 1 – спр. 5 – арк. 1.

⁴⁹⁰ ДАЛО – ф. 292 – оп. 1 – спр. 5 – арк. 2; *Гнатюк*, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 114-120.

⁴⁹¹ ДАЛО – ф. 292 – оп. 1 – од. зб. 2.

⁴⁹² *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/1 (01.04.1913) 1.

⁴⁹³ *Статут товариства Український Студентський Союз* у Львові. ДАЛО – ф. 280 – оп. 1 – спр. 10.

1. Українська (руська) академічна поміч – загальне товариство допомоги українським студентам;
2. Академічна громада – студенти університету;
3. Кружок правників – студенти юридичного факультету;
4. Медична громада – студенти медицини;
5. Основа – студенти Політехніки;
6. Ватра – студенти Львівської ветеринарної академії;
7. Україна – спортивне товариство українських студентів;
8. Бандурист – студентське співоче товариство.

У Чернівцях було два товариства – *Січ* та *Союз*. *Січ* об'єднувала православних буковинських українців, *Союз* – майже усіх українських студентів з Галичини. Для усіх українських студентів Відня було одне товариство *Січ*, так само називалося й українське студентське товариство в Граці. Студенти Гірничої академії в Леобені об'єднувались у товариство *Чорногора*. Поза *Студентським Союзом* залишалися два українські братства: львівське *Роксолянія* та чернівецьке *Запороже*.⁴⁹⁴

Кристалізаційним пунктом українського студентського руху в Галичині стала боротьба за заснування власного українського університету. Цій головній меті тривалий час були підпорядковані всі інші культурні та політичні цілі.⁴⁹⁵ Це підтвердилося і на найбільшому форумі українських студентів перед Першою світовою війною – Другому конгресі українського студентства. Цей конгрес, скликаний на 2-5 липня 1913 р., був присвячений 40-річчю літературної та громадської діяльності Івана Франка.⁴⁹⁶ Порівняно із Першим конгресом 1909 р.,

494 Олекса *Козут*, Статистика українського студентства в Австрії. В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/8-9 (01.11.1913) 109-111.

495 Пор. Михайло *Грушевський*, Перед осінніми зборами академічної молодіжи. В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/8-9 (01.11.1913) 97-99.

496 Пор. Вітальні листи та телеграми до Ювіляра та учасників конгресу: ЦДІАУЛ – ф. 400 – оп. 1 – спр. 37.

де ангажованої у політичних партіях молоді було дуже мало, Другий конгрес відобразив дедалі більшу політизацію та диференціацію українського студентства. Деякі організатори навіть побоювались, що через партійно-політичні розбіжності студентів конгрес буде провалено. Безпосередньо перед конгресом свої наради провела найбільша партійна група націонал-демократичних студентів. Невелика група соціал-демократичної молоді чітко маніфестувала під час конгресу, особливо під час голосувань, свої позиції. Після конгресу свої перші партійні збори провели студенти з радикальної партії.⁴⁹⁷

Конгрес був наповнений політичними дискусіями довкола двох центральних рефератів: Євгена Коновальця про українське університетське питання та Дмитра Донцова про актуальне політичне становище української нації. На момент проведення Другого студентського конгресу університетське питання дедалі більше ставало предметом конкретних політичних перемовин. Студенти, які передали політикам відповідальність за заснування українського університету, постійно нагадували про це завдання. Справжньою кульмінацією студентського конгресу став реферат Дмитра Донцова, який формулював візію української політики в майбутньому австро-російському конфлікті: в інтересах України потрібно насамперед сепаруватися від Москви. Гравітаційною точкою для усієї української нації має стати Габсбурзька монархія, яка через інстинкт самозбереження раніше чи пізніше перетвориться на федерацію вільних народів.⁴⁹⁸ Перебіг та резолюцію Другого конгресу українських студентів висвітлюва-

⁴⁹⁷ Ростислав *Заклинський*, На шляху диференціації українського студентства. (І. радикальний студентський з'їзд.) В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/8-9 (01.11.1913) 101-105.

⁴⁹⁸ Студентський конгрес. В: *Наша школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 271-281, тут 272-273.

ли найбільші українські щоденні газети – київська *Рада* та львівське *Діло*, а також студентська преса.⁴⁹⁹

11.2. Приклад Академічної громади та її соціального складу

З участі в студентському русі починалося активне політичне та громадське життя багатьох освічених українців. Початок руху за український університет та сецесія українських студентів у зимовому семестрі 1901/02 р. – відкритий виступ за національну справу, який набув широкого розголосу – пов'язані передовсім із товариством *Академічна громада*. Участь у цьому товаристві великою мірою визначала обличчя нової генерації української інтелігенції, яка давала нові імпульси усьому суспільному розвиткові галицьких українців.

Завдяки знайденій в архіві пам'ятній книзі товариства *Академічна громада* з 1896-1901 рр., стало можливим встановлення імен 403 членів товариства.⁵⁰⁰ Про 267 з них вдалося отримати точніші біографічні відомості, зокрема місце народження, соціальне походження, відвідувану гімназію та обраний для студій фах. Усі встановлені особи були народжені між 1868 та 1883 роками. Більшість членів вступили до товариства ще у першому семестрі студій. Отже, йдеться про членів центрального українського студентського товариства Габсбурзької монархії на вершині його розвитку. Склад *Академічної громади* був репрезентативним для усього тогочасного українського студентства як стосовно політичного спрямування, так і щодо соціального походження його членів. У 1897 р. до *Академічної громади* належало 43% усіх українських студентів світських факультетів Львівського

⁴⁹⁹ Пор. Наш з'їзд. В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/7 (15.07.1913) 82-84.

⁵⁰⁰ ДАЛО – ф. 296 – оп. 1 – од. зб. 3.

університету.⁵⁰¹ Студентам теології брати участь в діяльності студентських товариств було заборонено ієрархами греко-католицької Церкви. З 30 відомих імен засновників товариства⁵⁰² біографічні дані вдалося знайти про 23. Найважливіші тенденції у складі української інтелігенції, що розвивалася, були помітні і серед засновників: 17 з них походили з села (73,9%), 4 з провінційних міст (17,4%) і лише двоє були львів'янами (8,7%). Найбільшу групу становили сини священників (47,8%), за якими йшли сини селян (26%). Майже половина членів-засновників (43,7%) закінчили Львівську академічну гімназію. Схожа картина вимальовується і з даних інших 267 відомих членів товариства.

Місце народження:

Загалом	Львів	Провінц. міста	Села
267	19	62	186
100%	7,1%	23,2%	69,7%

Соціальне походження:

Стан батьків	Абсолютно	У %
Духовенство	95	35,6
Селяни	73	27,3
Службовці	32	12,0
Вчителі народних шкіл	20	7,5
Міщани	13	4,8
Наймани працівники	9	3,3
Адвокати, нотарі, лікарі,	8	3,0
Вчителі середніх шкіл	7	2,6
Робітники	6	2,2
Землевласники	4	1,5
Усього	267	100%

⁵⁰¹ Назарук, Охримович, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові, 426.

⁵⁰² Згідно з авторами хроніки українського студентського руху у Львові було 55 членів-засновників. Пор. там само, 423.

Закінчені гімназії:

Гімназія	Абсолютно	У %
Львівська академічна гімназія	92	34,5
Друга львівська гімназія	1	0,3
Третя львівська гімназія	2	0,7
Четверта львівська гімназія	7	2,6
П'ята львівська гімназія	3	1,1
Державна гімназія в Коломиї	18	6,7
Бережани	9	3,3
Самбір	20	7,5
Станіславів	7	2,6
Золочів	12	4,5
Тернопіль	33	12,3
Стрий	17	6,3
Ясло	5	1,8
Ярослав	7	2,6
Перемишль (пол.)	12	4,5
Перемишль (укр.)	10	3,7
Броди	3	1,1
Дрогобич	3	1,1
Сянок	3	1,1
Гімназія св. Анни в Кракові	1	0,3
Ужгород	1	0,3
Сараєво	1	0,3
Усього	267	100%

Члени Академічної громади були майже виключно студентами світських факультетів Львівського університету:

Усього	Студ. юр.	Студ. філос.	Студ. мед.	Студ. теол.
267	179	71	16	1
100%	67%	26,6%	6%	0,37%

Примітним є те, що усі сини греко-католицьких священників, які входили до товариства, обрали світські професії. Деякі з них, зокрема студент медицини Орест Дзерович чи студент філософії Філарет Колесса, у графі про соціальне становище батька вписали зневажливе *pin*.⁵⁰³ Чітке домінування юристів, 52,2% серед засновників та 67% усіх членів, позначило якісну зміну української освіченої верстви в Галичині: перехід від еліти духовенства до еліти юристів. Єдиним теологом, який, попри заборону, належав до *Академічної громади*, був селянський син Ілько Кливак. Однак сецесію, оголошену *Академічною громадою*, українські студенти теології Львівського університету підтримували разом з усіма українськими студентами. Приблизно половина львівських теологів (109 осіб) імастрикулювалася у зимовому семестрі 1901/02 навчального року на теологічний факультет Віденського університету, вони становили левову частку усіх 144 імастрикульованих на цей факультет галицьких українців між 1890 та 1914 роками. Оскільки ця кількість, з одного боку, проглядна, з іншого – достатньо репрезентативна для усіх греко-католицьких студентів теології, вона дає змогу оцінити зміну соціальної структури майбутнього українського духовенства:

Усього	Духовенство	Селяни	Вчителі нар. шк.	Міщани/Робітники	Землевласники	Службовці
144	37	79	10	10	6	2
100%	25,70%	54,86%	6,94%	6,94%	4,17%	1,39%

Зібрана на підставі даних особових справ (т. зв. *Nationale*) Віденського університетського архіву статистика засвідчує значну частку селянських синів. Традиційно у XIX ст. греко-католицькими священниками ставали, переважно, сини з

⁵⁰³ ДАЛО – ф. 296 – оп. 1 – од. зб. 3 – арк. 7, 14.

священичих родин. З другої половини ХІХ ст. цій монополії поступово поклали край сини селян. У межах галицької освіченої верстви відбувалися два процеси: діти священиків дедалі частіше планували світську кар'єру, а на парафіях їх заміняли селянські сини.

СУСПІЛЬНА САМООРГАНІЗАЦІЯ

1. Зміна еліт

Протягом другої половини ХІХ ст. у провідній верстві галицьких українців відбулися драматичні зміни. Перша фаза національного руху між 1830 та 1850 роками лежала майже виключно на плечах духовенства. Цю роль зумовлювало фактичне монопольне становище греко-католицького клиру як освіченої верстви та авторитет священників серед селянства, яке становило понад 90% галицьких українців. Протягом наступних трьох десятиліть поруч із духовенством постала нова світська освічена верства. Більшість представників цієї нової, ще нечисленної страти походили із священничих родин і клир зберігав свою провідну роль.¹ Від початку 80-х років розвиток національних та суспільних сил набрав серед галицьких українців незнаної раніше інтенсивності. Народження нового супроводжувалось як небаченою досі кількістю конфліктів, антагоністичних течій, полемік, різноманітних ідей та прагнень, так і тихими, але глибокими перетвореннями.²

У той час серед українських інтелектуалів розпочалася дискусія стосовно пріоритетів діяльності, а саме: чи слід насамперед дбати про економічний, чи про духовний розвиток народу? У цій дискусії визріла нова генерація світської інтелі-

¹ Пор. В'ячеслав *Будзиновський*, Латинка: Спогад. В: *Нові Шляхи* 10 (1931) 314-323; Микола *Шлемкевич*, Галичанство, Нью-Йорк/Торонто 1956, 41-44, 55-57; *Грицак*, Українське національне відродження.

² Іван Франко, *Молода Україна*, Львів 1910, 1-2.

генції, яка незабаром перейняла керівну роль в українському громадському житті. Українська освічена еліта все більше набувала світського характеру.

Дедалі помітніша роль нової генерації інтелігенції, метою якої було надати українському суспільству модерних, світських рис, призводила до конфліктів цієї молоді провідної верстви та політично активного селянства з духовенством. На втрату монополії у національному провіді духовенство старшої генерації реагувало дуже болісно. Ієрархи закликали священників ігнорувати національний рух та повністю присвячувати себе душпастирській роботі. Подекуди їм навіть забороняли брати участь у заснуванні читалень чи виписувати видання радикальних та національно-демократичних партій.³ Існувала небезпека розходження греко-католицької Церкви та національного руху. Те, що наслідки стали би для обох сторін руйнівними, спонукало греко-католицьку Церкву до нової дефініції своєї суспільної ролі. Справжнє переосмислення цієї ролі розпочалося у 1901 р., коли Церкву очолив 36-річний Митрополит Андрей, в миру граф Роман Марія Олександр Шептицький. Спершу нащадка полонізованого роду сприйняли як агента польської шляхти в українському середовищі, особливо після того, коли він засудив священників, які підтримали селянський страйк 1902 р. На перші кроки нового Митрополита відреагувала як світська інтелігенція,⁴ так і соціально та політично ангажовані представники католицького клиру.⁵ Але його послідовна лінія, що узалежню-

³ Пор. John-Paul *Himka*, *Priests and Peasants: The Greek-Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900*. In: *Canadian Slavonic Papers* 21/1 (1979) 1-14.

⁴ Пор. Іван *Франко*, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького «О kwestії соціальной». В: *Франко*, Твори в 50 томах, т. 45, 377-400.

⁵ *Presbyter*, *Der ruthenische Klerus und der Ultramontanismus*. In: *Ruthenische Revue* 1/7 (1903) 157-163, hier 161.

вала участь духовенства в національному житті від дотримання національним рухом християнських засад, поступово призвела до добрих результатів. Своєю функцією політичного провідника нації Церква поступилася на користь світської політики і займалася передовсім моральними та духовними справами. Відсторонившись від практичної політики, Церква стала понадпартійним авторитетом. З висоти цієї позиції Шептицький висловлював своє ставлення до політичних та суспільних питань. Завдяки цьому розподілу компетенцій боротьба за провідну роль серед галицьких українців поступово припинилася.⁶

Греко-католицька Церква розробила власну концепцію розв'язку соціальних та політичних проблем, спираючись на видану 15 травня 1891 р. енцикліку Лева XIII *Rerum Novarum*, у якій наголошувалось на важливості соціальних питань.⁷ У 1904 р. оприлюднили пастирське послання Шептицького *О квестії соціальной*, в якому він назвав занедбування соціальної складової засадничо хибним. Священик, який противиться читальням, крамницям та громадським зерносховищам-шпихлірам, не відповідає своїй посаді і священичому покликанню.⁸

На момент появи цього пастирського послання серед греко-католицького духовенства вже була значна кількість соціально та політично активних священиків, які творили нові масш-

⁶ Поп. *Himka*, Religion and Nationality; *той самий*, Sheptytskyj and the Ukrainian National Movement before 1914.

⁷ Поп. Bernard V. *Brady*, Essential Catholic Social Thought, New York 2008; Günter *Stummvoll*, Katholische Soziallehre. 90 Jahre Rerum novarum. Versuch einer Bestandsaufnahme (=Gesellschaft u. Politik 17) Wien 1981; Johannes *Messner*, Die Magna Charta der Sozialordnung. 90 Jahre Rerum novarum (=Kirche und Gesellschaft 76) Köln 1981.

⁸ Андрей *Шептицький*, О квестії соціальной. В: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Том II.: Церква і суспільне питання. Книга 1.: Пастирське вчення та діяльність, вид. Андрій *Кравчук*, Львів 1998, 137-177.

таби священничої діяльності. Початок заклала велика група студентів-богословів серед перших *народовців*. Деякі з них, зокрема перший голова *Просвіти*, гімназійний вчитель Наталь Вахнянин та його колеги Омелян Партицький, Юліян Целевич, Петро Скобельський та Ізидор Громницький, а також університетські професори Іван Пулюй та Юліян Медвецький врешті обрали світські професії, бо вважали, що в той спосіб зможуть ліпше прислужитися своєму народові. Проте більшість все ж залишилася вірною священничому покликанню і намагалася поєднувати душпастирство з практичною організаційною роботою. Один із них, о. Олександр Стефанович, у своїх спогадах описує близько півсотні соціально та національно ангажованих священників, більшість з яких були сільськими парохами. Біля витоків руху народовців стояли греко-католицькі священники: парох Шельпак о. Стефан Качала, парох Лоп'янки о. Йосиф Заячківський, парох Городниці о. Теофан Глинський, парох села Жужелі о. Кирило Селецький. Нова когорта активістів вийшла з середовища львівських студентів-богословів 1860-х років.⁹

⁹ Більшість цих студентів стала пізніше парафіяльними священниками у селах та невеликих містах: о. Данило Танячкєвич, парох с. Закомар'я; о. Олександр Слюсарчук, парох в Радівцях і Рунгурах; о. Іван Ляторовський в Долині; о. Порфїр Нєстайко у Скопівці; о. Микола Лєпкий в Коломиї; о. Михайло Карачєвський, крилошанин у Львові; о. Йосип Барвінський та о. Зєнон Шухєвич у Тишківцях; о. Гнат Рожанський у Хотині; о. Тома Берєзовський у Ляховичах Зарічних; о. Гавриїл Боднар у Свистільниках; о. Михайло Чачковський, парох села Товстє; греко-католицькі військові капєлани о. Іван Отто та о. Касіян Куницький; о. Тит Яворський, парох села Покрівці; греко-католицький єпископ в Перемишлї Костянтин Чєхович та священник його єпархії о. Мирон Подолинський; о. Володимир Балицький в Іспасі; о. Євстахій Цурковський в Настасові; о. Ізидор Єзерський у Золочєві; о. Сильвєстер Лєпкий, парох с. Поручин; о. Михайло Цар, парох Малкович; о. Іван Олєсницький, парох с. Перєволока; о. Микола Темницький, парох в Шидлівцях та Устї Зелєно-

Ця перша генерація стала зразком для молодших поколінь, які щораз більше рекрутувалися із селянських синів. Переконані в необхідності практичної діяльності для народу, ці священники були рушійною силою в духовному житті українців та єднальною ланкою між світською інтелігенцією і нижчим клиром, який переважно й виконував практичну роботу на місцях. Ці скромні сільські священники засновували перші читальні *Просвіти*, громадські шпихліри, каси допомоги, крамниці, гуртки товариства *Сільський Господар*, будували *Народні Дому*, де й розташовували всі ці заклади. Нерідко священники мусили самотужки вивчати бухгалтерську справу, бо на початках на їхніх плечах лежав увесь тягар кооперативної роботи. Священик був водночас і головою кооперативу, і бухгалтером, і керівником персоналу. Вони стали першими активістами кооперативного руху. Роботу на ниві економічної самоорганізації свого народу сприймали як органічну частину душпастирської та просвітницької діяльності.¹⁰

му; о. Євген Шухевич, парох в Підберізцях; о. Теофіль Кобринський, парох села Бабин та вікарій, за тодішньою термінологією сотруди́к, тієї ж парафії о. Іван Петрик; о. Ілярій Туна у Ляшках Мурованих; о. Олександр Маланок, парох села Паушівка; о. Василь Небиловець, парох Перегінська; крилошани у Львові о. Іван Чапельський та о. Теодор П'юрко; Олександр Танчаковський, парох сіл Дунаїв та Озірна; о. Андрій Сумик, парох с. Волосів; о. Олександр Темницький у Львові; о. Іван Ших, сотруди́к у Сучаві, Відні та Жидачеві; о. Микола Хоркавий, парох с. Милошівці; о. Костянтин Строчький, парох Рудник та Лисятич; о. Микола Галушинський, парох Звиняча; о. Іван Волянський, парох Острівчика; о. Володимир Петрушевич у Калуші та о. Євген Гузар у Львові. Пор. о. Олександр *Стефанович*, З моїх споминів про «Просвіту». В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 60-61.

¹⁰ До прикладу, організацією кооперації в Рогатинському повіті займалися парох села Княгиничі о. Андрій Пеленський та парох с. Бабухів о. Степан Городецький; у Рудківському повіті цю роботу вико-

Період українського національного руху в Галичині від початку 90-х років XIX ст. і до Першої світової війни називають *ерою адвокатів*. Керівництво національним рухом у цей час перебрала на себе велика група молодих юристів. Більшість з них вже накопичили професійний досвід у судах та адвокатських практиках. Студентами всі вони були народовцями і мріяли про духовне пробудження свого народу.¹¹ У професійній діяльності молоді правники зіткнулися з його гіркою реальністю та соціальними проблемами. Їхні ідеалістичні уявлення мусили змінитися, вони усвідомили, що принести користь селянам, дбаючи лише про мову та національну культуру, неможливо. Національний рух лише тоді буде сприйнятий масами, коли займеться розв'язанням конкретних проблем.¹² Цій новій генерації стало зрозуміло, що з селянами, доки вони в бідності, політику робити неможливо. Доки селяни, головний суспільний прошарок галицьких українців, не звільняться від старої, ще з часів панщини, економічної залежності від великих землевласників, без подолання лихварства, пияцтва та духовного зубожіння, реалізувати подальші культурні та політичні цілі не вдасться. Зрозуміти це їм було не складно, адже сільське середовище було для них, синів сільських парохів, вчителів, а то й самих селян, знайоме й близьке.

нував депутат державної ради у 1907-1918 рр., о. Степан Онишкевич. Греко-католицькі священники були натхненниками й організаторами кооперативного руху і в інших східногалицьких повітах: у Товмацькому – о. Микола Бачинський; у Тернопільському – о. Василь Громницький; у Теревовельському – о. Теодор Цегельський. Організаторами кооперативного руху в Заліщицькому повіті були о. Йосиф Раковський, о. Іван Коцик, о. Петро Левич та о. Володимир Боярський. Пор. *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 136; *Himka*, Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (the 1870s).

¹¹ Пор. *Олесницький*, Сторінки з мого життя, 125-126.

¹² Пор. *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 134.

Самостійне здійснення таких радикальних соціальних перетворень традиційною клерикальною елітою видавалось, з багатьох оглядів, непосильним завданням. Нерідко вже лиш духовний сан стримував багатьох представників цієї еліти від наступальної поведінки у політичних соціальних питаннях. Право патронату поміщиків щодо сільських парафій, яке включало згоду патрона на призначення пароха, а також залежність від здебільшого консервативної ієрархії додатково обмежували можливості нижчого клиру. Для політичної боротьби ліпше надавалися молоді, фінансово незалежні та не пов'язані вказівками зовні адвокати. Мережа їхніх адвокатських практик, чи, як їх тоді було прийнято називати, канцелярій, незабаром поширилася в усій Східній Галичині. Канцелярії ставали регіональними центрами національної самоорганізації. Розподіл юристів був таким: у Львові працювали Кость Левицький,¹³ Степан Федак¹⁴ та Ярослав Кулачковський.¹⁵ У Перемишлі діяльністю української інтелігенції

¹³ Д-р Кость Левицький (1859-1941), син греко-католицького священника шляхетського роду о. Антона Левицького студіював після закінчення у 1878 р. Станиславівської гімназії право у Львові та Відні. У 1884 р. завершив студії докторатом, а у 1890 р. відкрив власну адвокатську канцелярію у Львові.

¹⁴ Д-р Степан Федак (1861-1937). Після закінчення з відзнакою Львівської академічної гімназії у 1878 р. студіював право у Львові. У 1881 р. разом з іншими юристами – Костем Левицьким, Андрієм Чайківським, Євгеном Олесницьким – заснував при студентському товаристві *Дружній Лихвар* об'єднання *Кружок правників*. У 1889 р. став разом з Костем Левицьким, Євгеном Олесницьким, Миколою Шухевичем, Омеляном Огоновським та Антоном Горбачевським співзасновником першого українського фахового юридичного періодичного видання *Часопись правнича*. У 1890 р. розпочав адвокатську практику у Львові.

¹⁵ Доктор права Ярослав Кулачковський (1863-1909) був директором заснованого у 1891 р. *Товариства взаїмних обезпечень «Дністер»*.

керував Теофіль Кормош.¹⁶ Блискучим організатором громадської активності в Стрию був адвокат Євген Олесницький.¹⁷ Подібні ролі виконували адвокати і в інших східно-галицьких повітах.¹⁸

Ці юристи розробили і залишили своїм молодшим колегам та наступникам особливий етос і стиль роботи. Поєднання професійної діяльності із суспільною та політичною активністю, відчуття морального обов'язку перед своїм народом єднало їх сильніше, аніж програми і доктрини їхніх молодих ще політичних партій. Завдяки їм в освіченій українській громадськості Галичини утвердилася засада, згідно з якою мірилом суспільної позиції кожної інтелігентної людини вважалася її активна участь у роботі задля суспільного розвитку. У цій атмосфері у східногалицьких повітах з'являлися групи активістів, які гуртувалися довкола яскравих особистостей, переважно адвокатів та священників. Значно рідше таку роль виконували вчителі, передовсім тому, що вони, як

¹⁶ Д-р Теофіль Кормош (1861-1927) походив зі священничої родини. Студіюючи право у Львівському університеті, брав активну участь у роботі *Кружка правників*. По закінченні студій у 22-річному віці працював в адвокатській канцелярії Чайківського і Долинського в Перемишлі. Відтоді поєднував професійну діяльність з громадською роботою.

¹⁷ Д-р Євген Олесницький (1860-1917) походив із священничої шляхетської родини. Закінчивши гімназію в Тернополі, студіював право у Львові. У 1891 р. відкрив адвокатську канцелярію в Стрию.

¹⁸ До прикладу: д-р Теодор Ваньо (1880-195?) у Сколе та у Золочеві; д-р Антін Горбачевський (1854-1944) у Чорткові та у Дрогобичі; д-р Андрій Чайківський (1857-1935) у Бережанах; д-р Дам'ян Савчак (1847-1912) у Борщеві; д-р Михайло Новаковський (1872-1941) у Богородчанах; д-р Теофіль Окуневський (1858-1937) у Городенці; д-р Кирило Трильовський (1864-1941) у Коломиї; д-р Володимир Охримович (1870-1931) у Заліщиках; д-р Іван Макух (1872-1946) у Товмачі; д-р Михайло Дорундяк (1857-1907) у Борщеві.

службовці, були залежними. Іноді провідною фігурою громадського життя повіту ставав лікар, наприклад, д-р Володимир Янович у Станиславові, або інженер, як Костянтин Целевич у Раві. Подібно до адвокатів і нотарів, лікарі та інженери перебували поза тогочасними системами службової чи ієрархічної залежності, однак, як уже зазначалося, їхня частка в українській освіченій верстві була перед Першою світовою війною незначною.

У співпраці з представниками інтелігенції росла генерація соціально активних селян. Робота в читальні, кооперативі чи гуртку товариства *Сільський Господар* прокладала таким селянам шлях до керівних позицій у повітах та до підвищення їхнього становища у суспільстві. Деяких з них обирали до центральних та крайових представницьких органів. Традиція суспільної активності серед галицьких селян існувала з 1848 р., коли кількох з них обрали депутатами парламенту.¹⁹ Одним із таких селян був Василь Гарматій (1810-1900) з села Лучка на Тернопільщині, який у 1890 р. став співзасновником радикальної партії. Його син Лука (1866-1924) став учителем та активістом просвітницького руху. Видатним громадським активістом у Станиславівському повіті був селянин Йосип Гурик (1853-1924), обраний у 1889 та 1901 роках до Галицького сейму. До співзасновників радикальної партії належав селянин Павло Думка (1854-1918) з Купчинець Тернопільського повіту, якого у 1908 та 1913 роках обрали депутатом Галицького сейму. Визначним радикальним, пізніше соціал-демократичним, політиком став Яцко Остапчук (1873-1959) з села Нижні Любянки Збараського повіту, у 1907-1911 рр. депутат державної ради у Відні. Громадським та політичним активістом був і його батько, Дмитро Остапчук (1844-1907), якого обирали депутатом Галицького сейму. Непересічним

¹⁹ *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 136. Пор. *Rosdolsky*, *Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag*; *Bohachevsky-Chomiak*, *The Spring of a Nation*.

організатором просвітницького та кооперативного руху у Збараському повіті був Андрій Шмігельський (1866-1920). У 1907 р. він став першим соціал-демократом у Галицькому сеймі. Почесним членом товариства *Просвіта* за довголітню організаційну працю в Рудненському повіті обрали Гриня Тершаковця (1877-1958).²⁰ Одним з наслідків соціальної активності селян було те, що дедалі більше їхніх синів здобувало освіту у вищих школах Галичини.

Визначальними у комплементатії соціальної структури галицьких українців були три процеси: секуляризація освіченої верстви і національного руху, соціальна та просвітницька робота греко-католицького духовенства і соціальна активізація селян. Український середній клас повільно, але невпинно формуючись, поступово заповнював прогалину між аристократичною елітою переважно польських великих землевласників та широкими масами селян, які ще двома поколіннями раніше були панцизнями. Особливо гостро питання середнього класу постало на зламі XIX та XX століть, бо прискорення економічного розвитку, який дедалі більше набував капіталістичних рис, наштовхувалося в Галичині на стару соціальну структуру.²¹

Проте для розвитку чисельного, фахово диференційованого середнього класу було потрібно кілька десятиліть. Формування середнього класу у Габсбурзькій Галичині відбувалося інакше, ніж у Західній Європі. Там сучасна освічена верства рекрутувалася переважно з середнього класу, в Галичині ж

²⁰ Історик українського кооперативного руху Ілля Витанович називає подальші імена суспільно активних селян: Івана Прибилу в Бібрецькому; Григорія Скасківа у Підгаєцькому; Тимотея Старуха у Бережанському та його брата, Антона Старуха, у Сяноцькому повітах, а також Миколу Кузьміна у Зборівському повіті. *Витанович, Історія українського кооперативного руху*, 136.

²¹ Пор. *Хонігсман*, Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України.

середній клас розвивався передовсім з освіченої верстви. Українська інтелігенція традиційно вважала себе морально зобов'язаною служити народові. Це служіння передбачало необхідність давати відповіді на економічні питання народного буття. Як можна було знайти ці відповіді? Існував шлях російської інтелігенції, яка не була пов'язана з економікою і в своїх теоріях довільно розглядала тенденції прискороеного економічного розвитку та схилялася до екстремізму. Дискусія російських інтелектуалів на тему «Что делать?» мала абстрактний характер. Про конкретні економічні потреби народу не дбали, а шукали радше за глобальним рецептом. Народові мав допомогти радикальний злам суспільного та політичного устрою.

Інтегрованість української освіченої верстви в Галичині та Буковині у політичну систему Габсбурзької монархії, зумовлений роллю юристів в національному русі зріст правосвідомості українського населення та сильний стримувальний вплив греко-католицького духовенства не допускали радикального зламу.²² Українська інтелігенція обрала шлях малих кроків у трьох напрямках: представництво інтересів власного народу в політичній системі коронного краю та всієї монархії, розвиток власної культури і пошук шляхів її фінансування, а також економічні підтримка та підйом українського населення, яке складалося передовсім з селян. Два перші завдання – політичне представництво та розвиток культури – нова світська еліта успадкувала від греко-католицького духовенства, яке займалося культурними й політичними справами ще з часу революції 1848 р. та перших політичних і культурних ініціатив українців у Габсбурзькій монархії. Нова світська освічена еліта перебрала на себе ці завдання, але, відповідно до змінених умов, мусила їх пересмислити та виробити для них свої концепції. Окрім того, додалися нові обставини: формування ринку капіталу, лібе-

²² Пор. Шлемкевич, Галичанство, 41-44, 55-57.

ралізація відносин земельної власності, виникнення галицької нафтової промисловості і т. д. Національний рух мусив допасуватися і до цих викликів.

Важливою сполучною ланкою між освіченою верствою та селянами стало товариство *Просвіта*. Ідея *освіти знизу* супроводжувала рух народовців від його виникнення.²³ Відповідне просвітне товариство народовців постало вже у 1868 р.²⁴ Згідно зі статутом народовецька *Просвіта* мала виконувати схожі завдання, як і заснована 1848 р. *Матиця*, тобто стати науковим та освітнім товариством.²⁵ У другому, прийнятому 1870 р. статуті наукові завдання було виключено, оскільки їх мало взяти на себе *Товариство ім. Шевченка*. Напрямом *Просвіти* стала виключно освітянська робота серед українського населення. Однак у перші роки існування їй не вдавалося закріпитися в провінції. *Русофіли*, які домінували тоді в українському громадському житті Галичини, заснували 1874 р. на протидію *Просвіти* своє товариство ім. *Михай-*

²³ У 1868 р. народовець Маркил Леврівський у своїй брошурі *Кілька слів на часі*, запропонував, аби українська інтелігенція тимчасово відмовилася від високої культури і зайнялася передовсім освітою народу. Пор. Іван Франко, *З історії української молодіжи в Галичині, 1871-1884*. В: *Записки НТШ* 55/V (1903) 1-3.

²⁴ Статут товариства *Просвіта* був затверджений розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 2 вересня 1868 року, ч. 3491: ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 92 – арк. 1. Перші загальні збори товариства – 8 грудня 1868 р. та 26 травня 1870 р. – відбулися у приміщенні львівського польського стрілецького товариства *Strzelnica*. Русофіли вважали появу *Просвіти* польською інтригою і не були готові надати приміщення контролюваного ними *Народного Дому* її засновникам. Пор. *Перський (Шах)*, Популярна історія товариства «Просвіта», 19, 25.

²⁵ Юліян *Романчук*, Товариство «Просвіта» в перших часах свого розвитку. В: *Шістьдесятъ літ: 1868-1928*. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 31-44, тут 31.

ла Качковського. За один гульден річного членського внеску воно пропонувало селянам свою щомісячну брошуру. Внески в *Просвіті* були значно вищими: понад шість гульденів річно і два гульдени вступного внеску. Статутом від 1876 р. членські внески знизили: два гульдени для людей з освітою та один гульден для селян. Так само, як і в русофілів, члени отримували щомісячну брошуру. Однак цього було недостатньо. Вже у 1884 р. Кость Левицький пропагував створення читалень *Просвіти* у містах і селах.²⁶ Зміни у цьому напрямі були закріплені у статуті товариства від 1891 р., який визначав читальні організаційним підґрунтям *Просвіти*. На читальні покладалася основна частина просвітницької та економічної організаційної роботи. Головними завданнями *Просвіти* згідно зі статутом 1891 р. були освіта, піднесення культури та достатку всього українського населення.²⁷ З цією метою вели боротьбу з неписьменністю, видавали популярні книжки, брошури й календарі,²⁸ окрім того, виходив загальний орган товариства *Життя і знання*; засновували філії, читальні та бібліотеки, гуртки співу й танцю, а також театральні гуртки. З 1891 р. при філіях і читальнях *Просвіти* почали з'являтися

²⁶ Ця книга вийшла під псевдонімом Кость Антонович (*Левицький*), *Про закон о товариствах і право збору*, Львів 1884. Ще у 1881 р. він, разом зі своїм батьком-священиком за підтримки поважаних городян заснував у своєму рідному містечку Нижнів читальню *Просвіти*. Пор. Кость *Левицький*, *Зі споминів про Просвіту*. В: *Шістдесяті літ: 1868-1928*. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 45-47.

²⁷ Кость *Левицький*, *Що має робити товариство «Просвіта» на основі нового статуту*, Львів 1892, 5.

²⁸ Пор. Василь *Лукич*, *Календарі «Просвіти» мого укладу, та Степан Шах*, *Календар Просвіти (історичний огляд видавництва з нагоди 50-літнього ювілею) обидва в: Шістдесяті літ: 1868-1928*. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 48-55 та 200-212.

позичкові каси та крамниці.²⁹ Згідно зі статутом 1891 р. товариство отримало триступеневу організаційну структуру:³⁰

- центральне правління з канцелярією, бухгалтерією, бібліотекою, книгарнею та палітурним цехом;
- окружні представництва, які стали згодом філіями;
- читальні.

Головами *Просвіти* між 1890 та 1914 роками були: професор української мови та літератури у Львівському університеті Омелян Огоновський (1877-1894); професор Академічної гімназії у Львові, голова Українського парламентського клубу у Державній раді Юліян Романчук (1896-1906); від 29 червня до 2 листопада 1906 р. адвокат та голова Українського клубу в Галицькому сеймі д-р Євген Олесницький; з 2 листопада 1906 р. по 1 листопада 1910 р. політично не ангажований гімназіальний професор Петро Огоновський; з 1 листопада 1910 р. судовий радник, депутат сейму та член крайового віділу Іван Кивелюк.³¹

При центральному правлінні діяли численні фахові комісії, які займалися: боротьбою з неписьменністю, курсами у вищих школах, бібліотеками і видавництвами, економікою та бюджетом, питаннями персоналу і наданням стипендій.³² Філії мали власні канцелярії, бухгалтерії та редакції інформаційних листівок. У малих філіях часто був лише один чи двоє працівників, переважно виборні секретарі та скарбники філії із

²⁹ ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 1-24; спр. 3 – арк. 1-26; Петро *Петрик*, З діяльності т-ва «Просвіта». В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 82-105.

³⁰ ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 3 – арк. 7-8.

³¹ *Ковба*, «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу, 18-19.

³² ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 18 – арк. 1; пор. *Перський*, (*Шах*) Популярна історія Товариства «Просвіта», 78.

функціями керуючих справами.³³ Перед Першою світовою війною в Галичині існувало 77 філій *Просвіти*, 2 944 читальні із 197 035 членами, 504 з них мали власні будинки та 2 364 бібліотеки.³⁴ На основі *Просвіти* постали інші масові українські товариства, зокрема спортивні і пожежні товариства *Січ* та *Сокіл*, а також агрономічне товариство *Сільський Господар*. Структурний розвиток *Просвіти* від моменту її заснування і до початку Першої світової війни вражав:³⁵

	1869	1880	1890	1895	1900	1905	1910	1914
Філії	-	3	4	10	20	34	64	77
Читальні	-	-	-	233	924	1 350	2 376	2 944
Члени (в тисячах)	-	1,7	31,8	49,9	89,4	119,6	?	233,4
Бібліотеки	-	-	-	843	1 248	1 753	2 290	2 664
Книги (в тисячах)	20	23	30	43	83	120	111	150
Народні Доми	-	-	-	34	75	118	310	584
Сільські крамниці при читальнях	-	-	-	300	?	?	500	540
Позичкові каси при читальнях	-	-	?	180	?	?	220	257

Розробляючи власні, відповідні потребам українського населення Галичини організаційну структуру, напрями і методи діяльності, провідні голови *Просвіти* враховували досвід просвітницьких рухів інших європейських народів.³⁶ Одним

³³ ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 3.

³⁴ Василь *Мудрий*, Роля «Просвіти» в українському житті, Львів 1928, 13.

³⁵ Пор. Андрій *Жук*, Українська кооперація в Галичині, Київ 1913, 19; *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 11.

³⁶ Пор. Михайло *Галущинський*, Позашкільна освіта. Народина – Зміст – Освітні установи – Організаційні фонди. В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 3-30.

з найуспішніших був організований Річардом Карлейлом (1790-1843) та Арнольдом Тойнбі (1852-1883) англійський просвітницький рух для робітників. Діалог просвітників із робітничими масами відбувався через засновані з цією метою робітничі клуби, т. зв. *сетлменти*. З часом деякі невеликі клуби перетворились на доми робітничих товариств, т. зв. *холли*. Найбільший з них, заснований 1884 р., названий на честь померлого у молодому віці піонера руху *Тойнбі-холл*. Коли просвітницький рух переріс робітничі сетлменти, до нього залучились університети. Піонерами стали професори обидвох найстарших англійських університетів, Оксфордського та Кембриджського, які першими зголосились читати наукові лекції для просвітницького руху.

Іншим прикладом було просвітництво селян у Скандинавії, передовсім в Данії, де ще на початку ХІХ ст. за ініціативи єпископа, філолога та поета Ніколая Фредеріка Северіна Грундтвіґа (1783-1872) та Крістена Міккельсена Кольда (1816-1870) постали т. зв. селянські університети.³⁷ Як наслідок, датські селяни мали найвищий освітній рівень серед селян усієї Європи, а датське сільське господарство стало одним із найпрогресивніших у світі. У суспільному житті датські народні вищі школи були підвалиною живої демократії, перетворивши селян на активний чинник у політичному житті країни.

Ідея народних університетів для селян поширилась всією Скандинавією. Піонерами норвезького просвітницького руху стали літератор Генрік Арнольд Верґелан (1808-1845) та педагог Оле Віґ (1824-1857). Перша норвезька народна вища школа постала у 1864 р.³⁸ З 1860-х років вищі народні школи

³⁷ Дат. *folkehøjskole*. Поп. Nicolai Frederik Severin Grundtvig, *Skriften zur Volkserziehung und Volkheit*. Bd. I: Die Volkshochschule, Jena 1927; Kristen Kold, *Den nordiske Folkehøjskole*, København 1905.

³⁸ Під назвою *Sagatun folkehøyskole* у м. Гамар.

з'явилися і у Швеції.³⁹ Наприкінці 1870-х років розпочався розвиток мережі народних вищих шкіл у Німеччині та Австрії.⁴⁰

2. Політичні партії та розширення соціальної бази національного руху

Секуляризація української інтелігенції у 1890-х роках внесла важливу новацію у політичну сферу, а саме – появу політичних партій. Ці партії виникли і діяли в конституційних межах австрійської держави, всі вони, в тому числі й аграрно-соціалістична *радикальна партія*, потребували цих правових рамок. Австрійська правова держава була тією системою координат, в якій могла структуруватись і діяти політика галицьких українців. Якщо не брати до уваги молодих членів радикальної партії, які на початку 1890-х років вперше оприлюднили свою візію об'єднаної незалежної України по обидва береги Збруча, практична політика цієї партії завжди велася в межах правил гри наявної політичної системи. Особливо ж це стосувалося *радикалів* старшої генерації, у яких навіть політичні ідеали не виходили поза межі австрійського державного кордону.⁴¹ Така нерозривна пов'язаність політики галицьких українців з Габсбурзькою правовою та

³⁹ Швед. *folkhögskola*. Поп. Carl Ivar Sandström, Utbildningens idéhistoria, Stockholm 1975.

⁴⁰ Поп. Josef Olbrich, Geschichte der Erwachsenenbildung in Deutschland, Opladen 2001; Johannes F. Burger, Vergleichende Untersuchungen über Volkshochschulbewegung in Dänemark, England und Deutschland, München 1926; Ludo Moritz Hartmann, Ueber Volkshochschulen, vorgetragen am 23. März 1901, Wien 1901.

⁴¹ Володимир Дорошенко, Значіння «України irredent-и» в історії української національної свідомості. В: Юліян Бачинський, Україна irredenta, Берлін³ 1924, I-VIII, тут VI.

політичною системами пояснюється передовсім провідною роллю у ній юристів – адвокатів і нотарів. Більшість з них сприймали політику лише у межах чинного права, чи, за влучним висловом Тита Войнарівського, як процес у Віденському верховному суді, де врешті має перемогти право.⁴²

Першою в українській історії політичною партією у сучасному розумінні стала аграрно-соціалістична *Русько-українська радикальна партія*. Заснована 8 жовтня 1890 р., вона визначала себе представником соціальних інтересів східно-галицьких селян,⁴³ на противагу старіших, зосереджених передовсім на мові та культурі, рухів русофілів та народовців. У той час, як згуртовані довкола Івана Франка та Михайла Павлика старші члени партії були прихильниками філантропського соціалізму за версією Михайла Драгоманова (1841-1895), в партії діяло молоде марксистське крило. *Молоді радикали* – передовсім В'ячеслав Будзинівський, Микола Ганкевич, Володимир Охримович, Євген Левицький – стояли на позиціях матеріалістичної історіософії і були прихильниками наукового соціалізму.⁴⁴ Артикулюючи свою політичну програму, марксистське крило радикальної партії наслідувало інших лівих політиків Габсбурзької монархії: Карла Каутського, Карла Реннера, Отто Бауера, які хотіли поєднати соціалізм з націоналізмом.

⁴² *Войнарівський*, Спогади з мого життя, 46-47, прим. 16.

⁴³ В установчому з'їзді РУРП взяло участь лише 30 осіб, однак більшість з них були яскравими особистостями українського громадського життя. Назва партії об'єднувала самоназву галицьких українців (русько) із загальним українством (українська). Програму партії писали на основі програми французьких соціалістів Іван Франко, Михайло Павлик та Роман Яросевич. *Феденко*, Український громадський рух у ХХ ст., 42-43.

⁴⁴ Ігор *Бегей*, Поєднання Юліяном Бачинським національно-державницької та соціалістичної ідеї на межі ХІХ і ХХ ст. В: *Студії політологічного центру Генега 2* (1997) 75-77, тут 75.

У своєму варіанті партійної програми *молоді* вимагали виокремлення Східної Галичини з коронного краю та об'єднання її з українською частиною Буковини в окрему українську коронну землю.⁴⁵ Однією з цілей української політики вони проголосили також запровадження митного союзу з Росією, аби підтримати економічне об'єднання українців Наддніпрянщини з українцями Габсбурзької монархії.⁴⁶ При усій розпливчастості та нереальності таких цілей – економічне об'єднання українців не було ані в російських, ані в австрійських інтересах – їхнє проголошення формулювало чіткий політичний намір на майбутнє.

Молоді радикали дали початок марксистському напрямові в політичному житті галицьких українців. Саме українські марксистки вперше проголосили національну незалежність України кінцевою метою українського національного руху. Ці політичні погляди були викладені в книзі Юліяна Бачинського *Ukraina irredenta*.⁴⁷ Керівництво партії спершу вважало таку ідею безглуздою, представники старшої генерації боролися з нею, врешті вона все ж опинилася в офіційній програмі партії.

⁴⁵ Юліян *Бачинський*, Поділ Галичини: Реферат виголошений на VI з'їзді Русько-української радикальної партії дня 19 вересня 1897 р., Чернівці 1897, 16.

⁴⁶ Пор. Вячеслав *Будзиновський*, Іван *Гриневецький*, Матеріяли до ревізії програми Русько-Радикальної партії. В: *Народ* 1 (1891) 155-159.

⁴⁷ Народжений 28 березня 1870 р. у селі Новосілка на Тернопільщині Юліян Бачинський закінчив свої дні у 1940 р. в Ленінградській області в системі ГУЛАГ. Український марксист, який студіював право у Львові та у Берліні, був сином вагомої духовної особи – генерального вікарія греко-католицької Митрополії у Львові, автора церковних книг та перекладів Старого і Нового Завітів українською мовою о. Олександра Бачинського. Пор. *Німка*, *Young Radicals and Independent Statehood*; *Грицак*, *До генези ідеї політичної самостійності України*.

При усій нереальності ідеї української державності в 1890-х роках, на що вказували у внутрішньопартійних дискусіях *старші* Франко та Павлик, заслугою радикальної партії став перехід від культурної до політичної дефініції українців як нації. Наприкінці 1890-х її члени-засновники розподілилися по інших партіях, що тоді саме виникали, і доклалися таким чином до загальної політичної структуризації українського суспільства в Галичині.

Політика *нової ери* між 1890 та 1894 роками, її швидке закінчення, а також намагання крайової адміністрації силою придушити опозиційні течії серед галицьких українців, як під час т. зв. Баденівських виборів 1897 р., призвели до розколу у таборі народовців. Продовження лояльної до адміністрації краю політики в руслі *нової ери* хотіла лише невелика група довкола Олександра Барвінського, Наталя Вахнянина та кардинала Сильвестра Сембратовича. З 1896 р. ця група де-факто стала окремою політичною партією. З 1911 р. вона називалась Християнсько-суспільний союз,⁴⁸ але через свій надмірний конформізм не була популярною.

В 1899 р. з ідеологічних причин розкололися і радикали. Національно орієнтоване праве крило радикалів на чолі із В'ячеславом Будзиновським, Євгеном Левицьким, Володимиром Охримовичем та Іваном Франком вийшло з партії та об'єдналося з опозиційною частиною народовців. З цього постала Українська національно-демократична партія – найбільша і найвпливовіша українська партія Галичини.⁴⁹

⁴⁸ Християнсько-Суспільний Союз, партійний орган – щоденна газета *Руслан* (з'являлася до 1914 р.). До прихильників партії належали Кирило Студинський, який певний час був співвидавцем *Руслана*. Феденко, Український громадський рух у ХХ ст., 47; Грицак, Нарис історії України, 78.

⁴⁹ Українська національно-демократична партія була офіційно заснована 26 грудня 1899 р. Пор. Расевич, Українська національно-демократична партія (1899-1918); Феденко, Український громадський рух у ХХ ст., 44.

Ліве крило радикалів, серед них Юліян Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич та Роман Яросевич, у 1899 р. також покинуло партію, заснувавши пов'язану із соціал-демократією Габсбурзької монархії Українську соціал-демократичну партію.⁵⁰

Радикальна партія пережила цей розкол і залишилася самостійною політичною партією.⁵¹ Замість політиків, які перейшли до інших сил, партію поповнили нові провідні особистості: адвокати Лев Бачинський та Іван Макух, літератор Осип Назарук.

Так, в Галичині утворився цілий спектр українських політичних партій.⁵² Його права *християнсько-соціальна час-*

⁵⁰ Українська соціал-демократична партія, заснована в 1899 р. у Львові, її партійними органами були *Воля* (1900-1907), *Земля і Воля* (1906-1912), *Вперед* (1911-1913) та *Праця* (1914). У 1903 р. було засноване освітнє товариство партії *Воля*. 1911 р. українські соціалісти Галичини розкололися через зв'язки з польськими соціалістами та членство українських робітників у спільних профспілках. Одразу після Першої світової соціалісти пережили новий злет. Пор. Феденко, Український громадський рух у ХХ ст., 48-49; Jobst, Zwischen Nationalismus und Internationalismus; Олег Жерноклеєв, Ігор Райківський, Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії, Київ 2004.

⁵¹ Найстарша українська партія тричі змінювала назву: перед Першою світовою Русько-українська радикальна партія, тоді Українська радикальна партія, а після об'єднання у 1926 р. з Волинською організацією Соціалістично-революційної партії – Українська соціалістично-радикальна партія. З 1931 р. входила до Другого соціалістичного інтернаціоналу. Партійний орган – спершу щомісячник, тоді двотижневик, а врешті тижневик *Громадський Голос*.

⁵² Організоване політичне представництво інтересів у галицьких українців відповідало тогочасним політичним таборам у Відні (християнсько-соціальному, німецько-національному та соціально-демократичному). Пор. Ernst Hanisch, Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert (=Österreichische Geschichte, 1890-1990) Wien 1994, 117-126; Bruckmüller, Sozialgeschichte Österreichs, 427-435.

тина була слабка, дещо впливовішими стали обидві малі ліві партії: *соціал-демократи* та радикали. А от центристські *націонал-демократи* розвинулися у справжню народну партію. До 1914 р. програмні та ідеологічні відмінності між цими партіями були незначними: перед лицем сильного домінування польської владної еліти між ними у галузі практичної суспільної та економічної організації панував консенсус. Економічна програма Національно-демократичної, кількісно найбільшої партії, із її головними пунктами про рівне оподаткування усіх верств населення, підтримку сільського господарства та промислів, захист прав працюючих верств, застосовувалась й іншими партіями як основа практичної політики. Усі партії були об'єднані довкола однієї мети: у часи прогресу самоорганізації українців слід було досягти піднесення їхнього економічного становища. Поодинці нечисленні, українські партії у Віденській державній раді та Львівському сеймі творили спільні *парламентські клуби*, лише русофіли діяли там з 1907 р. самостійно.

Довгі роки головною темою української політики в Габсбурзькій монархії була реформа виборчого права на рівні держави і краю.⁵³ До 1907 р. вибори до Державної ради відбувалися за системою курій, яка адміністративно відділяла поміщицькі маєтки від громад і творила з них окремі виборчі округи. Ця система надавала великим землевласникам значну перевагу у законодавчому органі та уможливлювала їхній вирішальний вплив на крайову й окружні адміністрації.⁵⁴ У

⁵³ Пор. *Качала*, Безпосередні вибори до Ради державної и Русини.

⁵⁴ На сеймових виборах у 1895 р. українці із 152 мандатів отримали усього 17 (11,2%), і це при частці українського населення приблизно 44%. Під час парламентських виборів 1897 р. українці, а це майже 13% населення Цисляйтанії, отримали 9 (2,1%) з 425 мандатів райхсрату. На наступних виборах, які відбулися одразу після зміни структури української партійної системи, українці дістали усього 8 (1,8%) місць в райхсраті, до сейму було обрано 16 (10,5%) україн-

80-х роках XIX ст. один галицький депутат райхсрату з курії великих землевласників репрезентував голоси 7 247 виборців, депутат з курії громад – голоси 20 7942 виборців. Зі 151 депутата Галицького сейму 44 було обрано від курії великих землевласників і 74 від сільських громад. При цьому один депутат із курії землевласників представляв коло 50, депутат від сільських громад – близько 76 000 голосів.⁵⁵ Недостатнє представництво українців у законодавчих органах стримувало їхню політичну, соціальну та економічну емансипацію. Тому боротьба за загальне рівне виборче право була у 1901 р. проголошена первинною метою української політики.⁵⁶ Вестися вона мала як у парламенті, через заснований 1901 р. український клуб, так і поза парламентом, передовсім через масові акції протесту.

Першою нагодою став великий аграрний страйк 1902 р. Організацією селян займалися три партії: національно-демократична, радикальна та соціал-демократична. У своїх летючках та цільово розповсюджуваних часописах ці партії пояснювали селянам роль Державної ради і Крайового сейму у здійсненні необхідних для селянства економічних та політичних реформ. Роз'яснювали також, що в загальному і рівному виборчому праві зацікавлені українські селяни, бо лише так їхні економічні та політичні інтереси можуть бути відповідно представлені у законодавчих органах. Через цю політичну просвітницьку акцію партій вимоги страйкарів отримали не лише економічний, а й політичний характер:

ців. Іван *Франко*, Земельна власність у Галичині. В: *Франко*, В наймах у сусідів, Львів 1914, 49; Лев *Шанковський*, Нарис історії Стрийщини. В: Стрийщина. Історико-мемуарний збірник, т. 1, Нью-Йорк 1990, 116.

⁵⁵ *Франко*, Земельна власність у Галичині, 49.

⁵⁶ Пор. Наталія *Біла*, Українські партії Східної Галичини у боротьбі за виборчу реформу (1900-1907 рр.). В: *Студії політологічного центру Генеца* 2 (1997) 77-80, тут 78.

селяни вимагали поділу Галичини на польську та українську частини, ліквідації виборчих курій та запровадження загального прямого виборчого права. Галицький аграрний страйк став першим політичним успіхом нової генерації української інтелігенції та показав, що просвічені народні маси за доброї організації та координації можуть стати політичним чинником сили.

Подальші масштабні політичні акції українські партії в Галичині влаштовували у межах руху за виборчу реформу, який у 1905-1907 рр. охопив усю Цисляйтанію. На переговорах національних демократів з радикалами та соціал-демократами у Бучачі 6 серпня 1905 р. було домовлено про їхню співпрацю та спільні акції.⁵⁷ Провідні ролі відігравали при цьому кількісно й організаційно найсильніші націонал-демократи, радикали та соціал-демократи переважно приєднувались до запланованих у національному комітеті націонал-демократів акцій.

30 та 31 січня 1906 р. у багатьох східногалицьких містах і містечках пройшли великі віча, які зібрали від 2 000 до 20 000 учасників.⁵⁸ На цих зібраннях закликали до участі у присвяченому *виборчій реформі* крайовому вічі у Львові 2 лютого. У визначений день до крайової столиці прибуло близько 40 000 учасників, головно селян. Віче відкрив голова національного комітету Національно-демократичної партії д-р Кость Левицький. Чотири оратори – національні демократи Євген Олесницький та Степан Онишкевич, радикал Кирило Трильовський та соціал-демократ Семен Вітик – промовляли до зібрання одночасно із чотирьох трибун. Зміст їхніх промов був однаковим: усі чотири домагались виборчої реформи, яка відповідала би інтересам українського населення.⁵⁹

⁵⁷ Там само, 78-79.

⁵⁸ *Свобода* (08.02.1906).

⁵⁹ *Свобода* (03.02.1906).

Одночасно з активуванням власних народних мас нова українська еліта шукала підтримки у Віденського уряду. На партійному з'їзді національних демократів у грудні 1905 р. було ухвалено відіслати делегацію до глави австрійського уряду барона Гауча. Цю делегацію, очолювану головою українського парламентарного клубу в Державній раді Юліяном Романчуком та Митрополитом Шептицьким, прийняли як міністр-президент, так і особисто цар у січні 1906 р.⁶⁰

Перший проект виборчої реформи з'явився у лютому того ж року. Хоча згідно з цим проектом українці мали отримати більше представництво у парламенті, розподіл виборчих округів був дуже нерівним. Підтримувані іншими українськими партіями, націонал-демократи протестували проти цього проекту, аргументуючи, що він віддавав половину мандатів переважно української частини краю у руки польської меншості.⁶¹ У березні почалася нова хвиля протестних зібрань, улітку в багатьох повітах знову дійшло до селянських страйків, однак сподівання на новий загальний аграрний страйк не справдились, оскільки зимова хвиля політичної активності пішла на спад.⁶² Вироблена новим кабінетом – під головуванням спершу Конрада цу Гогенльое-Шіллінгфюрста, потім Макса Владіміра фон Бека – версія проекту виборчого закону виявилась для українців ще менше вигідною, ніж попередня, оскільки віддавала їм лише чверть усіх східногалицьких мандатів.⁶³ Усі спроби домогтись вигіднішої для українців редакції виборчого закону шляхом петицій та протестних зібрань, а також сецесії українських послів до державної ради залишились безрезультатними.⁶⁴

⁶⁰ *Левіцький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 410.

⁶¹ ЦДІАУЛ – ф. 372 – оп. 1 – спр. 144 – арк. 15.

⁶² *Свобода* (06.03.1906); *Додаток до «Свободи»* (06.03.1906).

⁶³ *Свобода* (14.09.1906).

⁶⁴ *Левіцький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 426; *Свобода* (13.12.1906).

Попри те, що запроваджений в дію в січні 1907 р. новий виборчий закон задовольняв далеко не всі вимоги українців, він, ліквідувавши курії, значно розширював політичні права українців.⁶⁵ З виборчою реформою 1907 р. зросла також зацікавленість центрального уряду українськими питаннями. Це виявилось в обіжнику до Галицької крайової адміністрації стосовно урівноправнення обох мов краю в державних установах та школах, у намаганнях Відня вирішити питання про український університет та у прийнятті до центральних органів влади службовців української національності. Українська ж сторона могла голосніше заявляти свої вимоги у центральних органах влади: призначення українського міністра, державна підтримка селян, а також стара вимога про поділ коронного краю, відтак і Крайової шкільної ради. Тактикою українського представництва в державній раді була опозиція до кожного уряду, який не йтиме назустріч в українських питаннях. Центральною вимогою українського парламентського клубу в 1907 р. стало запровадження загального прямого виборчого права на виборах у Галицький сейм.

Внесений українським сеймовим послом Євгеном Олесницьким того ж року проект змін у крайовому статуті стосовно виборів наштовхнувся на запеклий опір польської більшості у Галицькому сеймі.⁶⁶ Нею керував страх втратити панівні позиції внаслідок запровадження загальних безпосередніх виборів на крайовому рівні. Галицькі сеймові вибори 1908 р. відбувалися ще за старою виборчою системою. Через постійний зріст сил українського руху крайова адміністрація під-

⁶⁵ Під час проведених за новим виборчим правом виборів до райхсрату в травні 1907 р. галицькі українці отримали 27 мандатів, 17 з них припадали на націонал-демократів, 2 – на соціал-демократів, 3 – на радикалів, 5 – на русофілів. Окрім того, було п'ять українських депутатів з Буковини. *Феденко*, Український громадський рух у ХХ ст., 45.

⁶⁶ *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, I, 407.

тримувала на цих виборах русофілів. З допомогою різних маніпуляцій та прямих фальсифікацій їй вдалося віддати вісім з двадцяти українських мандатів русофілам. За цю політику своєї адміністрації намісник граф Анджей Потоцький розплатився власним життям, загинувши 12 квітня 1908 р. від руки українського студента, соціал-демократа Мирослава Січинського.⁶⁷

Загострення зовнішньополітичної ситуації під час Балканських воєн та зростання напруги у стосунках із Росією збільшували значення українського питання для Центрального уряду. Представники всіх українських партій 7 грудня 1912 р. запевнили, що у випадку війни з Росією вся українська громадськість Галичини одностайно виступить на боці Австрії. У 1911-1912 рр. збільшувався тиск центрального уряду на Галицьку крайову адміністрацію. Відень вимагав від намісника Бобжинського якомога швидшого проведення крайової виборчої реформи. У квітні 1913 р. він мусив подати у відставку, бо не зміг досягти з українцями відповідної домовленості.⁶⁸ У травні Франц Йосиф I розпустив Галицький сейм. Наступника Бобжинського, Вітольда Коритовського, Віденський уряд призначив без звичних попередніх домовленостей з польською фракцією у Державній раді. На виборах до сейму 30 червня 1913 р. українці отримали дуже добрі результати: 30 мандатів, лише один мандат отримав русофіл. Свої зміцнені позиції українські політики використали для боротьби за виборчу реформу. Голосною обструкцією 10 грудня 1913 р. українські депутати сейму протестували проти затягування крайовою адміністрацією роботи над проектом

⁶⁷ Пор. Мирослав Січинський, Зі споминів. Записав М. Ю. Шаповал, Подебради 1928; Левицький, Історія політичної думки, 497; Partacz, Od Badeniego do Potockiego, 227-244; Jobst, Zwischen Nationalismus und Internationalismus, 178-185.

⁶⁸ Пор. Gruchala, Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne, 120-121, 126.

реформи. Історичний компроміс відбувся 26 січня 1914 р. завдяки посередництву Митрополита Шептицького. Польські політики продемонстрували готовність підтримати заснування українського університету та дійшли згоди зі своїми українськими колегами щодо зміни регламенту виборів Галицького сейму. В новому сеймі українці отримували 60 мандатів із 228. Два додаткові місця було передбачено для греко-католицького архиєпископа та ректора майбутнього українського університету.⁶⁹

Очевидно, що це не було кінцевою метою українського національного руху. Досягнутий 26 січня 1914 р. компроміс розглядався лише як перший крок до політичної автономії українців у Галичині. Сесія новообраного сейму тривала до 4 березня 1914 р. Дальший хід історії перервав цей процес. Згаданий політичний розвиток галицьких українців був, з одного боку, свідченням поступу їхньої емансипації, з іншого ж, сприяв розвиткові українських партій. Мобілізування значних мас для політичних акцій призвело до розбудови політичних інституцій та розгалуження їхньої мережі у провінції. У боротьбі за загальне виборче право було досягнуто відчутних результатів, що зміцнило довіру галицьких українців до демократичної політики та парламентаризму.

Під час аграрного страйку 1902 р. українські селяни, передовсім безземельні наймити, вперше виступили як політично організована маса. Внаслідок взаємодії селян та організованої у політичні партії інтелігенції цей страйк за дуже короткий період охопив близько 400 сільських громад у 24 повітах, а кількість його учасників сягнула близько 100 000. За участі світської інтелігенції та почасти духовенства виникла мережа страйкових комітетів.⁷⁰ Економічні вимоги страйка-

⁶⁹ Поп. *Stourzh*, *Die Gleichberechtigung*, 238-240; *Rudnytsky*, *The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule*, 426-427.

⁷⁰ *Феденко*, *Український громадський рух у ХХ ст.*, 45; *Partacz*, *Od Badeniego do Potockiego*, 112-126.

рів стосувались підвищення оплати найманої праці в аграрному секторі та відміни адміністративних обмежень на еміграцію селян і робітників до Америки. Політичною вимогою було запровадження загального виборчого права. На тлі російської революції 1905-1907 рр. політичні вимоги селян посилювалися.⁷¹ Під впливом інтелігенції соціальний протест селян отримав виразне національне забарвлення. Те, що соціальне протистояння у більшості випадків збігалось з національною приналежністю, сприяло залученню селянства до національного руху.

Важливого значення для зміни соціальних відносин на селі набула з останнього десятиліття XIX ст. еміграція аграрного населення.⁷² Окрім еміграції в Північну та Південну Америки, була й сезонна міграція в європейські країни, передовсім у Німеччину, Францію, Данію, а також у німецькі та чеські землі Габсбурзької монархії. На сезонні роботи галицькі селяни виїздили і в сусідні губернії Росії. Між 1890 і 1913 роками кількість емігрантів становила приблизно третину усього натурального приросту населення в Галичині.⁷³ Через втрату дешевої робочої сили занепокоїлись польські великі землевласники.⁷⁴ Турбувало це і українських політиків. Вони

⁷¹ Пор. *Jobst*, Zwischen Nationalismus und Internationalismus, 144-156.

⁷² Пор. Ivan *Franko*, Die Auswanderung der galizischen Bauern. In: *Arbeiter-Zeitung* 43 (21.10.1892) 2; *той самий*, Aus Galizien. In: *Arbeiter-Zeitung* 46 (11. 11. 1892) 4-5; *той самий*, Die Auswanderungsagenten in Galizien. In: *Die Zeit* 115 (12. 12.1896) 166-167; Martin *Pollack*, Kaiser von Amerika. Die große Flucht aus Galizien, Wien 2010.

⁷³ *Лусяк-Рудницький*, Українці в Галичині під австрійським пануванням, 434; Volodymyr *Kubijovyč*, V. *Markus*, Emigration. In: Encyclopedia of Ukraine, ed. Volodymyr *Kubijovyč*, Vol. I, Toronto/ Buffalo/ London 1988, 819-821.

⁷⁴ Пор. Reinhard *Nachtigal*, Die ukrainische Nationalbewegung in Österreich-Ungarn von 1867 bis 1914. In: *Studien zu Nationalitätenfragen* (=Schriftenreihe der Ukrainischen Freien Universität, 9) München 1993, 117-148, тут 130-131.

вбачали в еміграції чинник послаблення соціальної основи українського національного руху. Але незабаром виявилось, що вона мала й позитивні сторони для національного руху: з одного боку, це частково вирішувало проблему перенаселення на селі, з іншого – як емігранти з Америки, так і заробітчани з європейських країн, більшу частину своїх заріbkів переказували додому задля збільшення родинних господарств шляхом купівлі землі.

З огляду на масштаби еміграції та її суспільне значення провідники українського національного руху намагалися зробити її керованою. Зазвичай, якщо селяни хотіли виїхати, вони мусили мати справу з приватними еміграційними агентами, які дуже часто зловживали цією залежністю. Аби протидіяти стихійній еміграції, *Просвіта* заснувала власні агентства з працевлаштування як в монархії, так і за кордоном. Окрім того, заробітчанами на вигідних умовах пропонували відкривати ощадні рахунки в кооперативних касах ощадності. Тож зароблені за кордоном гроші можна було зберігати в українських касах, що йшло на користь не лише мігрантам та їхнім родинам, а й українському кооперативному рухові. Щоб вберегти самотніх жінок-мігранток від можливих зловживань, *Просвіта* на зламі століть зорганізувала додаткові жіночі агенції з працевлаштування. Українські галицькі селяни вперше мали більші суми грошей та могли примножувати свої господарства, купуючи землю при парцеляції заборгованих панських маєтків.⁷⁵

Щодо питання землі серед української інтелігенції було два різні підходи. Націонал-демократи та близьке до них духовенство вважали, що селянам слід допомагати в купівлі землі передовсім наданням дешевих кредитів. Окрім того, вважали необхідним проводити об'єднання (комасацію) се-

⁷⁵ Поп. Claus Remer, *Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen: Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18*, Frankfurt a. M./ Berlin/ Wien 1997; Najdus, *Szkice z historii Galicji*.

лянської земельної власності. Нерідко ділянки незаможних селян могли мати близько трьох метрів ширини та кількасот метрів довжини, що суттєво ускладнювало їхній обробіток.⁷⁶

Із цими планами не погоджувалась радикальна партія. На її думку, поліпшення ситуації можна було досягнути лише класовою боротьбою селян з великими землевласниками. Поступове придбання ґрунтів селянами радикали не вважали розв'язком земельного питання, а радше перешкодою для наростання класової боротьби. У своїх міркуваннях радикали керувалися доктриною наукового соціалізму, намагаючись пристосувати її до потреб українських селян.⁷⁷

Ліва інтелігенція в соціальних питаннях керувалася теорією, духовенство ж, а передовсім сільські парохі, дивилися на ці питання з практичного боку. Вони розуміли, що мало-земельні селяни без сторонньої допомоги навряд чи вийдуть зі своєї складної ситуації. Було очевидним, що селяни, маючи достатньо землі, ставали працьовитішими, ощаднішими, тверезішими та відкритішими до просвітницьких впливів. Усвідомлення необхідності повертати кредити також спонукало їх до самодисципліни.

Видатною фігурою серед цього духовенства був греко-католицький прелат, канонік собору св. Юра, економіст і політик о. митрат Тит Войнаровський, який був правою рукою митрополита Шептицького у соціальних та економічних питаннях.⁷⁸ Походив із давнього шляхетського роду, у якому багато поколінь було священиками, після закінчення теологічних студій у 1878 р. та висвячення у 1881 р. довгий час був парохом у багатьох східногалицьких громадах. Рано овдовівши, усю свою енергію та економічні знання він присвятив

⁷⁶ Пор. о. Стефан *Онишкевич*, Про комасацію ґрунтів, Львів 1905.

⁷⁷ Пор. Северин *Данилович*, В справі аграрних реформ, Львів 1909.

⁷⁸ о. митрат Тит Евген Войнаровський (1856-1938), також Titus Eugen Stolobut von Wojnarowskyj, псевдоніми *Данило Журавель* або *Eugen von Slepowron*. Пор.: *Войнаровський*, Спогади з мого життя.

соціальним проблемам селян. Цю діяльність сприймав як органічну частину свого священничого покликання. Завдяки популярності серед селян у 1907 р. був обраний депутатом Віденської державної ради від Національно-демократичної партії. У 1910 р. став генеральним адміністратором Львівської Митрополії. Свою позицію про соціальне значення захисту селянського майна Войнаровський обстоював і у райхсраті.⁷⁹

Войнаровський був автором і пристрасним прихильником ідеї поступової реформи землеволодіння ринковим шляхом. На зламі XIX та XX століть для цього склалися вдалі передумови: значна частина галицьких панських маєтків через погане управління і життя шляхти на широку ногу була обтяжена великими боргами. Великі землевласники, яким бракувало інвестиційного капіталу, охоче продавали частини своїх маєтків. Для багатьох це було єдиним шансом уникнути продажу з молотка усього майна. Продати домінуючий маєток як цілісний комплекс було важко. Селяни, які цікавилися набуттям земель, могли, як правило, купувати лише невеликі ділянки.⁸⁰ З цієї ситуації користали земельні

⁷⁹ Тит *Войнаровський*, Суспільне значінє охорони селянської власности, Львів 1911; *той самий*, Віддовженє селянської посілости. Внесенє посла о. Тита Войнаровського і тов., поставленє в палаті послів дня 14. червня 1908 р., Львів 1908; пор. Iwan S. Koropeckyj, *Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics*, Edmonton 1990, 261-275 (Розділ *Economic Development of Galicia Peasantry in the Writings of Rev. T. Voinarovsky*).

⁸⁰ Одним із небагатьох винятків був селянин Пилип Шкляр, який на початку XX століття до спілки із братом Григорієм викупив цілий маєток збанкрутілого шляхтича Мельбаховського. Цей, розташований у хуторі Березина, с. Будзин Товмацького повіту маєток налічував 470 моргів, один морг становив у Галичині близько 0,6 га. 225 моргів орної землі та 75 моргів лісу з цього маєтку відійшло Пилипові (згідно мого родинного архіву – С. П.). Значно

спекулянти, які купували в шляхти цілі маєтки за мінімальну ціну, а тоді перепродували їх селянам по частинах на 25 чи навіть 50% дорожче.⁸¹

Безпосередня парцеляція частини панського маєтку серед місцевих селян була зручною і для великого землевласника, і для селян: перший міг отримати з продажу значно більше, селяни ж могли купити землю виразно дешевше, ніж у спекулянтів. Такий переділ міг бути вигідним і для банку: селяни, які купували ґрунт, були солідними клієнтами, використовували кредити з продуктивною метою та для посилення своєї економічної позиції. Крайовий банк, що був кредитором більшості домініальних землевласників, бачив у цьому позитивний розв'язок проблеми і був готовий підтримувати проект фінансово. Під час довгих переговорів о. Войнаровський та синдик крайового банку д-р Тадей Соловій дійшли висновку, що східногалицькі селяни, навіть не маючи початкового капіталу, могли б завдяки дешевому іпотечному кредитуванню під 4% на 18 років подвоїти своє землеволодіння. Одна частина іпотеки мала б за цією схемою обтяжувати наявну, друга частина новопридбану землю.

частіше набувачами ставали єврейські орендарі та управителі шляхетських маєтків. Пор. Leopold Held, *A Tyśmienica nadal płynie*, Tel Aviv 1990, 35-42 [розділ *Z pachciarza dziedzic*]; Irena Kowalska, *Ida Merżan*, *Rottenbergowie znad Buga*, Warszawa 1989; Oskar Kofler, *Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej*, ed. Ewa Koźmińska-Frejłak, Warszawa 1999, а також роман-трилогію Соми Морґенштерна *Funken im Abgrund: Soma Morgenstern*, I: *Der Sohn des verlorenen Sohnes*; II: *Idyll im Exil*; III: *Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes*, ed. Ingolf Schulte, Lüneburg 1996. Статистично ця тема частково опрацьована в: Степан Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма*, Львов 1983, 44 і наст.

⁸¹ Витанович, *Історія українського кооперативного руху*, 23.

Для реалізації свого проекту земельної реформи о. Войнаровський використовував усі можливі способи. Оскільки був дуже заможний, то на початках сам виступав перед Крайовим банком поручителем своїх парафіян при парцеляціях. Випробувавши на власний ризик свою ідею у багатьох селах, почав шукати додаткових джерел фінансування. Щоб його проект не виглядав національним українським починанням, о. Войнаровський в 90-х роках заснував польсько-український банк, що називався *Polski Bank Parcelacyjny*, і займався фінансуванням парцеляцій як у Східній, так і в Західній Галичині. Незважаючи на це, противники польсько-українського порозуміння, передовсім польська ендеція, створювали значні перешкоди для діяльності цього банку, і за кілька років його довелося зліквідувати.⁸²

З 1900 р. Войнаровський старався про заснування українського парцеляційного банку. Разом із двома депутатами з Буковини, Миколою Васильком та професором Степаном Смаль-Стоцьким, намагався залучити до свого проекту міністр-президента Ернеста Кьорбера. Кьорбер погодився надати банкові урядовий кредит на 10-15 мільйонів крон під 4% річних. Окрім того, банк отримав право випускати власні облігації на суму до 1 мільярда крон. У розмові з головою українського парламентського клубу, Юліяном Романчуком, Кьорбер наголосив, що це не є звичайною практикою при заснуванні банку. Віденському урядові йшлося про те, що цей банк, підтримуючи перерозподіл земельних ресурсів, мав вплинути на політичну ситуацію. Метою Кьорбера було послабити польських поміщиків та їхніх парламентських представників – *Koło polskie*. Коли ж уся справа провалилася через суперництво та амбіції українських політиків, Кьорбер був змушений обернутися до них спиною та вдатися до співпраці із польським парламентським клубом.⁸³ Роль, яка

⁸² *Войнаровський*, Спогади з мого життя, 32.

⁸³ Справа провалилася через опір голови національного комітету націонал-демократів, д-ра Костя Левицького, оскільки директором

передбачалася для парцеляційного банку, перейняла створена у 1905 р. в Перемишлі *Руська Каса Ощадности*. Успішними виявились заснування менших інститутів: парцеляційного товариства *Земля та Крайового Гіпотечного Банку*. У Снятинському, Коломийському, Городенківському, Станіславівському та Львівському сільських округах у найкоротші терміни було парцельовано та продано селянам 40000 моргів (1 морг = 0,58 га) землі. Парцеляцію активно підтримував митрополит Андрей Шептицький.⁸⁴ Перед лицем успіхів української парцеляційної політики польська політична еліта краю тривожилася про т. зв. *національний стан посідання*. З допомогою польських банків вони намагалися привезти на парцельовані маєтки польських колоністів із Західної Галичини. Однак це виявилось нелегким завданням, бо українські кооперативні кредитні інститути, що з'явилися унаслідок самоорганізації українців, мали достатні матеріальні ресурси для успішної економічної конкуренції з польською колонізацією.⁸⁵

З огляду на очевидне розширення соціальної бази українського національного руху, польський історик Станіслав Смолька визначав початок ХХ ст. як час *українського захоплення Галичини*.⁸⁶ Між 1890 та 1914 роками, отже, за 25 років (час, за який відбувається зміна поколінь) на місці утискуваної і несвідомої своїх прав селянської маси з'явилася свідомо своїх політичних інтересів українська нація. Між двома най-

парцеляційного банку мав стати інший політик, його довголітній конкурент д-р Євген Олесницький. Пор. *Войнаровський*, Спогади з мого життя, 43-49.

⁸⁴ *Войнаровський*, Спогади з мого життя, 21-22.

⁸⁵ *Лусяк-Рудницький*, Українці в Галичині під австрійським пануванням, 434-435; Іван *Франко*, «Gazeta Naddniestrzańska» о колонізації Русі. В: *той самий*, Твори у 50 т., т. 44/1, Київ 1984, 401-403.

⁸⁶ Stanislaw von *Smolka*, Die reussische Welt: Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart, Wien 1916, 103-120.

більшими галицькими народами змінився розподіл сил. Польська верхівка зберігала керівні позиції в краї лише завдяки забезпеченій куріальною виборчою системою політичній монополії. Українське селянство, на відміну від польського, було дуже добре зорганізоване та значно сильніше інтегроване в національний рух. Ліквідація старої виборчої системи та відповідно падіння монополії польської шляхти було лише питанням часу. Інший польський історик, Францішек Буяк, песимістично оцінював у 1906 р. шанси польських великих землевласників у Східній Галичині, порівнюючи ситуацію східногалицьких поляків із ситуацією англійців в Ірландії чи німців у Чехії.⁸⁷

З українського боку суть процесу емансипації українців та зміну настроїв українських селян описав 1907 р. у віденському щоденнику *Die Zeit* Іван Франко:

Наш бідний, довгі роки принижуваний та оглуплюваний народ власними силами та енергією виборсався з цього принизливого становища, своєю працьовитістю та старанністю здобув в Америці та Німеччині джерело доходів та визнання, засвоїв рідною мовою елементи освіти, досяг ясності в політичних та соціальних питаннях та із радісною впевненістю дивиться назустріч своєму кращому майбутньому.⁸⁸

Ця глибока зміна стала наслідком цілеспрямованих зусиль української інтелігенції. Універсальним засобом взаємодії між прошарком інтелігенції та народом стало товариство *Просвіта*. Завдяки понадпартійному характеру *Просвіти* у

⁸⁷ *Bujak*, Galicya, I, 94.

⁸⁸ Тут перекладено за: Ivan Franko, Drei Riesen im Kampfe um einen Zwerg. In: *Die Zeit* (Morgenblatt) Nr. 1710 (29.06.1907) 2-3. Українську (*Три велитні в боротьбі за карлика / Три велитні в борбі за одного карлика*) та польську (*Trzej olbrzymi w walce o karła*) версії цієї статті опублікували: *Діло* 136/37 (2./3.07.1907); *Буковина* 71/72 (3./5. 07.1907); та *Przegląd polityczny, społeczny i literacki* 154 (9.07.1907).

ній могли діяти усі, незалежно від політичних симпатій та соціального стану. З *Просвіти* почалася й економічна самоорганізація українців у формі кооперативного руху. Незалежно від партійності, українські галицькі політики були переконані, що кооперація – це добрий засіб для економічного піднесення селян. Тому в розбудові та керівництві кооперативного руху брали участь представники різноманітних партій. Задля конкретних потреб організаційної роботи їм нерідко доводилось поступатися ідеологічними та партійними доктринами.⁸⁹

У своїх планах щодо розвитку українського кооперативного руху українські інтелектуали керувалися західноєвропейським – англійським, швейцарським та німецьким – досвідом. Ідея про відновлення старих сільських *общин*, яка була дуже популярною серед російської інтелігенції, не грала в українців, навіть серед радикалів чи соціал-демократів, жодної ролі. У Наддніпрянській Україні сільська громада збереглася лише у рудиментарній формі.⁹⁰ Окрім того, українські теоретики кооперативного руху в Росії рішуче відмовлялися від *общини*, підкреслюючи тим самим свою окремішність від росіян.⁹¹

⁸⁹ Витанович, Історія українського кооперативного руху, 100-102.

⁹⁰ Пор. Alfred Borchardt, *Die bäuerlichen Verhältnisse im südwestlichen und zentralen Rußland*, Berlin 1902; J[ohann] Lutschitzky, *Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrußland*. In: *Jahrbuch für Verwaltung, Gesetzgebung und Volkswirtschaft* 1 (1896) 165-196; Rosdolsky, *Die ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Auflösung*.

⁹¹ Пор. Федор Щербина, *Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ*, Одесса 1881.

3. Кооперативний рух: важливий економічний крок до емансипації

Правову основу кооперативного руху в Цисляйтанії було закладено законом про зарібкові та господарські товариства від 9 квітня 1873 р.⁹² Його положення були вельми ліберальними і сприяли розвитку кооперації. Він допускав обмежену відповідальність для кооперативних товариств та давав їм значну свободу у творенні їхньої внутрішньої організації. Положенням про те, що окремим членам могло належати більше одного голосу, кооперативи прирівнювались до акціонерних товариств. Неврегульованим цей закон залишав питання ревізії та контролю. Це, разом із податковими преференціями, спонукало окремих осіб та цілі групи до зловживання кооперативною формою зі спекулятивною метою. Як наслідок виникла ціла низка т. зв. *диких*, себто не охоплених ревізійними союзами кооперативів, які властиво не мали нічого спільного з ідеєю кооперації. Остаточне питання нагляду і контролю було врегульоване доповнювальним законом про ревізію від 10 червня 1903 р., згідно з яким всі кооперативні спілки мусили діяти виключно у межах ревізійних союзів. Отримуючи позики чи субвенції від крайового відділу, вони автоматично підпадали під тривалий суворий нагляд крайових інституцій.⁹³ Такою була, наприклад, ціна, яку за підтримку з боку виконавчого органу Галицького сейму змушені були платити польські ошадні та позичкові каси. Українські кредитні спілки принципово не користувалися

⁹² Gesetz vom 9. April 1873, über Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften. In: *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder [RGBl]* (1873) 273-295.

⁹³ Gesetz vom 10. Juni 1903, betreffend die Revision der Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften und anderer Vereine. In: *RGBl* (1903) 409-411.

такою підтримкою, аби залишатися незалежними від польської крайової адміністрації.⁹⁴

Одразу після прийняття закону від 1873 р. галицькі поляки та євреї заснували численні кооперативні каси взаємодопомоги.⁹⁵ У 1874 р. у Львові з'явилося перше об'єднання таких кас.⁹⁶ Серед членів цих спілок були й українці, з часом вони перейняли деякі каси, до прикладу, засноване 1873 р. кредитне товариство *Vіra* в Тисмениці.⁹⁷ Ідею кооперації в українському суспільстві через товариство *Просвіта* систематично пропагували народовці. Піонерами були два українські молоді юристи: Володимир Навроцький (1847-1882) та Володимир Барвінський (1860-1883), які в спільному зверненні від імені народовців наголошували на необхідності *органічної праці* для народу в економічній сфері.⁹⁸ Перший український кооператив *Побратим* постав у Львові в 1872 р.⁹⁹ У 1874 р. *Просвіта* видала зразки кооперативних статутів,

⁹⁴ Пор. *Качор*, Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України, 13; *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 77; *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 22-23. Про розвиток кооперації в Цисляйтанії в цілому див. *Bruckmüller*, Sozialgeschichte Österreichs, 399-402 та 410-413; *Zöllner*, Geschichte Österreichs, 446; *Rumpler*, Eine Chance für Mitteleuropa, 476-478.

⁹⁵ Відомі під назвою *Kasa Zaliczkowa*.

⁹⁶ Під назвою *Związek Stowarzyszeń Zarobkowych i Gospodarczych*. Пор. *Najdus*, Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim, 76-77.

⁹⁷ Андрій *Жук*, Кооперація. Українські землі в Польщі. В: Українська Загальна Енциклопедія, т. 3, Львів / Станіславів / Коломия 1935, 967-977, тут 968.

⁹⁸ Звернення називалося *Лицем до організаційної праці*. Його назва викликає асоціації з польським гаслом *органічної праці* та свідчить водночас, що *народовці* намагались уникати прямих паралелей.

⁹⁹ Пор. *Himka*, Voluntary Artisan Associations.

що відповідали законові 1873 р. Зразок статуту та практичні вказівки до заснування кооперативів містилися у додатку до виданої *Просвітою* агітаційної брошури о. Степана Качали (1815-1888).¹⁰⁰ Написана у формі діалогу просвіченого із незнаючим, вона мала пояснити сільському населенню переваги кооперації. Інша видана *Просвітою* брошура, *Вексель і лихва*, авторства Володимира Барвінського, застерігала селян перед лихварями. Юрій Федькович написав на замовлення *Просвіти* новелу, у якій просвічені мешканці села Серебрів заснували кооперативну кредитну касу та стали завдяки цьому культурними, освіченими та заможними людьми. Кооперативну ідею популяризували також і русофіли, використовуючи для цього часопис *Наука*, який видавав о. Іван Наумович.¹⁰¹ Він також написав новелу *Мельникова Юстина*, в основі сюжету якої лежить кооперативна ідея.

Першими практичними активістами кооперативного руху були представники духовенства – окремі сільські parroхи, які керувалися бажанням допомогти своїм громадам. Їхні ідеї були спонтанними, бо з досвідом західно-європейського кооперативного руху, до прикладу, із першими спробами Фрідріха Вільгельма Райффайзена та рухами в Англії, Франції та Голландії у першій половині XIX ст. вони ще не ознайо-

¹⁰⁰ Пор. о. Степан *Качала*, *Що нас губить, а що нам помочи може?* Львів³ 1874. Ця книга одного з перших народовців вийшла уперше друком у 1869 р. та перевидавалась двічі у 1872 та 1874 роках. Загальний наклад сягнув надзвичайної для тогочасної Галичини цифри у 10 000 примірників. Апелюючи до традиції громадських шпихлірів та агітуючи за створення позичкових кас як засобу самопомочі селян, ця книга проторила у суспільній свідомості галицьких українців шлях ідеї заснування кооперативних спілок.

¹⁰¹ Іван Наумович (1826-1891) галицький політик-русофіл, греко-католицький священник, депутат Галицького Ляндтагу, засновник русофільського просвітницького товариства *Общество имени Качковскаго*. З 1886 р. мешкав у Києві і був православним священником.

милися. Серед цих піонерів був о. Андрій Воевідка, парох села Карлів Снятинського району. У 50-60-х роках він заснував у своїй громаді рух за тверезість і переконав прибуток з громадських пасовиськ використовувати частково на організацію позичкової каси, іншу частину використати на погашення боргів за заставну селянську землю. Ідея виявилась успішною, позичкова каса після перших десяти років своєї роботи мала 15 000 гульденів власного капіталу. Мешканці села Карлів пишалися своїм парохом та відрізнялися від селян із довколишніх сіл кращим одягом та сповненою усвідомлення власної гідності поведінкою.¹⁰² Такі спонтанні спроби робилися у багатьох східногалицьких повітах. В селі Мишин Коломийського повіту, кооператив, за підтримки свого сина і наступника, заснував о. Йосафат Кобринський (1818-1901), один з активістів 1848 р. Протягом половини століття, яку він був парохом Мишина, о. Кобринський невтомно працював над піднесенням культурного та господарського рівня своєї пастви. Перша крамниця та позичкова каса при читальні *Просвіти* в селі Лапшин на Бережанщині з'явилася завдяки ініціативі місцевого пароха о. Льва Джулинського (1847-1923). Керівник першого гуртка народо-вців, о. Данило Тянячкевич (1842-1906), з 1868 р. парох села Закомар'я у Золочівському повіті, винайшов власний тип позичкових кас, назвавши його *Правдою*.¹⁰³ Окрім Закомар'я, *Правди* з'явилися також у сусідніх селах: Білому Камені, Скваряві та Пітричах.

Новим поштовхом у розвитку української кооперації стала зміна статуту *Просвіти* у 1891 р. Ця зміна, яку запропонували згуртовані довкола Костя Левицького молоді юристи та підтримав тогочасний голова *Просвіти* проф. Омелян Огоновський, давала можливість використовувати читальні та

¹⁰² *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 78.

¹⁰³ Данило *Тянячкевич*, Як заводити «Правди» на лад Закомарської «Правди», Львів 1883.

мережу філій *Просвіти* для організації економічних спілок. Згідно з новим статутом читальні отримували право засновувати для своїх членів позичкові каси, зерносховища та крамниці. В агітаційних брошурах ініціатори цієї реформи пояснювали, наскільки важливі ці зміни і які можливості вони відкривають.¹⁰⁴ До роботи залучалися також мандрівні вчителі, завданням яких було проводити популярні лекції, курси та навчання про кооперацію у віддалених від міст місцевостях.¹⁰⁵ У 1896 р. цю роботу розпочав агроном Василь Король. У перший рік своєї діяльності він відвідав 104 населені пункти і прочитав лекції для 6 340 слухачів. В 1897 р. він побував у 87 місцях, де зібрав 7 958 слухачів, в наступні роки прочитав лекції у 249 громадах для 15 958 слухачів. Мандрівним вчителем працював до 1902 р., його наступниками були Олександр Гарасевич¹⁰⁶ та Сидір Кузик.¹⁰⁷

У перші роки після зміни статуту *Просвіти* колективна енергія товариства була скерована передовсім на внутрішнє перелаштування задля виконання нових завдань. Ця енергія застосовувалась на здобуття економічних знань та видання економічних підручників. У 1891 р. інженер Василь Нагір-

¹⁰⁴ Це були, зокрема, брошури авторства Костя Левицького *Що має робити товариство «Просвіта» на основі нового статуту та Про сільські каси позичкові і щадниці*, а також брошура адвоката Михайла Новаковського *Спілки для ощадностей і позичок системи Райфайзена*, Львів 1900.

¹⁰⁵ Пор. Die Entwicklung des Genossenschaftswesens bei den Ruthenen, Lemberg 1912, 4; Микола *Творидло*, Економічна діяльність «Просвіти». В: Шістдесят літ 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 106-130.

¹⁰⁶ Олександр Гарасевич (1876-1934), агроном та педагог. Викладав у вчительській семінарії у Львові. З 20-х років жив в Радянській Україні, де його у 1933-34 рр. арештували та стратили.

¹⁰⁷ Сидір Кузик (1885-1925), студював агрономію в Кракові. З 1909 р. працював у *Просвіті* та керував її економічною комісією.

ний написав *Порадник для крамниць*, у 1895 р. вийшов перший український підручник з торгівлі Кирила Кахникевича.¹⁰⁸ Окрім того, *Просвіта* видавала популярні книжки на економічні теми. Лише у 1896 та 1897 роках таких книжок вийшло 15. Економічним темам присвячувався також календар *Просвіти*. На основі товариства створили цілу мережу економічного просвітництва. Водночас в межах *Просвіти* засновували перші кооперативи. У 1903 р. в сільських читальнях і у повітових філіях було 180 позичкових кас та понад 300 крамниць.¹⁰⁹ У 1907 р. на 20 477 активних членів, 38 філій та 1890 читалень (із близько 100 000 членів) припадало 500 крамниць, 250 позичкових кас та 120 зерносховищ.¹¹⁰ Приблизно у цей час стало зрозуміло, що засновані *Просвітою* кооперативи, щоб розвиватися далі, мусять виокремитися у власну систему. Тому між *Просвітою* та *Краєвим Союзом Ревізійним* українських кооперативів було досягнуто домовленість, згідно з якою окремі читальні отримали правовий статус кооперативів.

Після цього структурного перетворення *Просвіта* передала свої економічні компетенції спеціалізованим центральним кооперативів. В її руках залишилося лише професійне навчання: з 1909 р. *Просвіта* провадила аграрну школу в селі Миловане Товмацького повіту,¹¹¹ з 1911 р. – торгову школу у Львові, з 1912 р. – дівочу економічну школу в селі Угерці Винявські Рудківського повіту.¹¹² У 1906-1912 рр. *Просвіта* ор-

¹⁰⁸ Кирило Кахникевич, Наука о товарах, Львів 1895.

¹⁰⁹ *Ruthenische Revue* 1/3 (1903) 69; *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 10.

¹¹⁰ ЦДІАУЛ – ф. 348 – оп. 1 – спр. 6816 – арк. 2-4.

¹¹¹ Для цієї школи *Просвіті* вдалося дуже вигідно купити у Митрополита Шептицького 24 гектари землі із одноповерховим будинком та допоміжними спорудами. Пор. *Перський* [Степан Шах], Популярна історія товариства «Просвіта», 76.

¹¹² Ця дівоча школа постала в маєтку Угерці Винявські. Згідно із волею власника Михайла Малецького *Просвіта* успадкувала

ганізувала 15 кооперативних освітніх курсів для 472 осіб. Серед 445 виданих товариством між 1868 та 1912 роками книг, загальним накладом 3 115 385 примірників, було 69 книжок на економічну тематику накладом 520 635 примірників.¹¹³

Початок українських споживчих кооперативів пов'язаний з інженером Василем Нагірним (1847-1921). Центральна фігура українського кооперативного руху, він замінив обох передчасно померлих піонерів цього руху: Володимира Навроцького та Володимира Барвінського. Нагірний – прототип новочасного українського інтелектуала. Прагматичний у діях, у цілях своїх він був ідеалістом. Протягом усього життя не цікавився надбанням власного майна, натомість завзято купував будинки для центральних українських інституцій у Львові, до прикладу, будинок товариства *Просвіта*. Збудував будинки для заснованого ним страхового товариства *Дністер* та готельної спілки *Народна Гостинниця*. Завдяки його амбіційності було засновано низку інституцій: профспілку *Зоря*, спортивне товариство *Сокіл*, львівську жіночу профспілку *Труд* та ін.¹¹⁴ Він укладав компроміси, не відмовляючись від власних візій та кінцевої мети: через політичні конфлікти та за відсутності компетентних сподвижників часто був змушений тимчасово відступати від кооперативних засад, аби врешті таки просувати справу вперед.

Народжений ще у родині панщизняних селян у селі Гірне коло Стрия, Нагірний завдяки енергії та хистові проклав собі шлях до вищої освіти. Після народної школи у рідному селі та в Стрию він поїхав до Львова, аби продовжити навчання у реальній школі та Політехніці. Із 40 гульденами в

після його смерті у 1909 р. 354,5 морги землі й лісу разом із двором та допоміжними спорудами. Там само, 76, 85.

¹¹³ *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 137.

¹¹⁴ Пор. його мемуари *Нагірний*, 3 моїх споминів.

кишені Нагірний зважився поїхати у Швейцарію, аби там у 1875 р. закінчити свої студії архітектури у Цюрихському технічному університеті. До 1882 р. працював архітектором в Швейцарії, спершу в бюро свого професора, тоді у приватних архітекторів, у кантональному будівельному управлінні, врешті у будівельному бюро міста Цюрих. Нагірний жваво цікавився суспільним та громадським життям швейцарців, а особливо їхнім кооперативним рухом. Цюрих тоді був одним із центрів цього руху, Цюрихська Споживча Спілка – однією із кращих у Європі. З Цюриха Нагірний оприлюднював у львівських часописах народовців *Правда* і *Діло* свої статті з економічних питань, в яких ділився швейцарським досвідом із земляками. Лейтмотивом його публікацій було те, що не Віденський уряд, а українці самі повинні собі допомогти.¹¹⁵

Після повернення влітку 1882 р. до Львова Нагірний винаймав помешкання разом з Іваном Франком, якому завдячував важливою інформацією про економічну ситуацію в Галичині. Оцінка Франка та власні свіжі спогади з Швейцарії спонукали Нагірного до написання у *Ділі* великої статті про історію успіху заснованої у 1843 р. англійської спілки *Rochdale Society of Equitable Pioneers* та заснованого у 1851 р. швейцарського товариства *Consum Verein Zürich*.¹¹⁶ Після публікації статті русофільське *Общество ім. Крачковского* запросило Нагірного на засідання комітету з приводу заснування крамниць. На пропозицію Нагірного вирішили заснувати для цього завдання самостійне споживче товариство *Народна Торговля*. Це товариство було спільним для русофілів та народовців, хоча серед десятиох членів його першого правління було лише два народовці, а саме Василь Нагірний та Корнило Устиянович. На відміну від англійського та швейцарського зразків, *Народна Торговля* не робила ставку на мере-

¹¹⁵ Пор. Василь *Нагірний*, О потребі розвою ремесла в Галичині. В: *Діло* 37 і наст. (1881).

¹¹⁶ Василь *Нагірний*, Як собі люде в нужді помагають. В: *Діло* 77-81 (1882).

жу власних магазинів, а працювала з українськими приватними торговцями чи крамницями при читальнях *Просвіти й Общества ім. Качковського*. Тому до 1907 р. у сфері споживання майже не було дочірніх товариств. *Народна Торговля* планувалася як централія українських крамниць на селах і у маленьких містечках. Вони повинні були купувати товари гуртом і з перших рук у її філіях. У 1888 р. *Народна Торговля* мала робочі контакти із 130 такими крамницями, в наступні роки їхня кількість постійно зростала:¹¹⁷

Рік	1888	1889	1891	1892	1893	1896	1905
Кількість крамниць	130	298	335	441	450	333	801

Ще однією метою *Народної Торговлі* було стати школою кваліфікованої та порядної торгівлі. У більшості крамниць, з якими вона співпрацювала, бракувало фахового персоналу, більшість мала лише приблизне уявлення про ідею кооперації. Навчання персоналу стало основою для розбудови кооперативної мережі торгівлі. Згідно з планами ідейних провідників українського кооперативного руху початку ХХ ст. *Народна Торговля* мала поступово перетворитися в об'єднання споживчих кооперативів через розвиток мережі зразкових споживчих товариств. У 1907 р. було проведено відповідну реформу товариства.

Автором і водночас мотором цієї реформи був палкий прихильник англійської системи кооперації *Rochdale Society*, молодий та енергійний секретар правління *Народної Торговлі* Іван Петрушевич (1875-1950). Народжений в родині суспільно-активного пароха Єзуполя коло Станиславова, навчався після закінчення у 1894 р. гімназії у Станиславові на філософському факультеті Львівського університету. Студії продовжував у Гайдельбергу, Єні та Празі.

¹¹⁷ Пор. *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 147-148.

Цікавитися кооперативною ідеєю Петрушевич почав ще під час свого навчання в Німеччині та Чехії. Керований цим інтересом, він у 1905 р. поїхав до Англії, аби дослідити тонкощі англійської кооперативної системи. Через два роки, збагачений теоретичними знаннями та практичним досвідом, Петрушевич повернувся у рідні краї. У низці статей, що вийшли у фаховому кооперативному журналі *Економіст*, він ділився із галицькою публікою своїм англійським досвідом. Одразу після повернення йому запропонували місце секретаря в правлінні *Народної Торговлі* для реформування спілки.

Ще перед студіями в Англії Петрушевич заснував у своєму рідному селі зразковий кооператив, який у подальші роки свого існування виявився дуже ефективним. Набутий в Англії досвід лише додатково переконав його у правильності цього шляху. Тому під час реформи *Народної Торговлі* Петрушевич зробив ставку на заснування малих дочірніх кооперативів.¹¹⁸ У 1909 р. *Народна Тоговля* мала 22, у 1910 р. – вже 53, а у 1911 р. – 93 дочірні кооперативи. Перед Першою світовою війною *Народна Торговля* складалася із центрального складу у Львові, 18 філій в повітових містах та 97 сільських кооперативів. Її річний оборот становив 2 461 447 крон, прибутків було 25 931 крона, власний капітал, у формі паїв учасників та резервів, становив 287 971 крону. Окрім того, *Народна Торговля* мала сім власних будинків вартістю 516 745 крон.¹¹⁹

¹¹⁸ У 1913 р. Іван Петрушевич емігрував до Канади. У 1920-1923 рр. був секретарем дипломатичної місії ЗУНР у Лондоні. Там у 1922 р. під псевдонімом E. Van Pedroe Savidge вийшла його повість *The Flying Submarine*. Це значною мірою визначило новий напрям самовираження його творчої натури. Переїхавши у 1924 р. до Лос-Анджелеса, Іван Петрушевич працював кіносценаристом у Голлівуді. Помер у 1950 р. у м. Сан-Матео (Каліфорнія). Пор. Енциклопедія Українознавства, V, 2041.

¹¹⁹ *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 46; *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 12.

Окрім виключно споживчих товариств, розвинулася й типова для українського кооперативного руху Галичини змішана форма сільськогосподарського торгового кооперативу і споживчої спілки. Поява цієї змішаної форми пов'язана із заснуванням товариства *Сільський Господар*. Ця велика організація відзначилася не лише своїми стараннями для піднесення сільського господарства і представництвом соціальних інтересів селян, але й заснувала власну мережу численних сільськогосподарських торгових товариств. Також у повітових містах вона заснувала гуртові товарні склади для сільськогосподарських споживчих товарів та товарів першої необхідності, які водночас мали бути великими магазинами для міського населення. Ці склади постачали сільським кооперативам товари для дому, насіння, добрива, сільськогосподарські машини та прилади, а також залізо, цемент, вапно та інші будматеріали. Для сільських кооперативів вони були місцем збуту зерна, бобових, вовни і т. д. Задля вдосконалення структури і підвищення економічної ефективності за ініціативою Євгена Олесницького у 1911 р. повітові товарні склади *Сільського Господаря* спільно з перемиською *Спілкою для господарства і торгівлі*¹²⁰ створили спільну централю у Львові – *Краєвий Союз Господарських Спілок*. Ця централя займалася гуртовою торгівлею товарів сільськогосподарського призначення для великих складів та була постачальником ц. к. армії.¹²¹

Важливим підґрунтям економічної самоорганізації галицьких українців поруч із споживчими товариствами були товариства кредитні. Вони обслуговували зростаючі потреби в здоровому і доступному кредитуванні, ліквідовували давню залежність селян та городян дрібних міст від лихварів і

¹²⁰ *Спілка для господарства і торгівлі* була заснована Теофілем Кормошем у 1899 р.

¹²¹ *Melnyk*, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 19.

фінансували розвиток нових економічних форм. Для купівлі парцельованих ґрунтів селяни потребували дешевих кредитів. Міський середній клас – інтелігенція та службовці – потребував для збереження своїх заощаджень надійних фінансових інститутів. Позичкові каси, які з'явилися після закону про кооперацію, зокрема в Тисмениці, Стрию, Щирці та Глинянах, мало відповідали потребам селян. Мінімальні суми їхніх кредитів були для пересічного селянського господарства надто великими, натомість можливостей позичкових кас при читальнях для потреб сільського господарства не вистачало.

Німецький кредитний кооперативний рух, який з'явився у середині XIX ст., поширився на Польщу і Галичину. В Галичині прижилися обидві форми німецьких кредитних кооперативів.¹²² Потребам ремісників та виробництва слугували кредитні товариства системи Шульце-Деліча,¹²³ для менш заможних селян працювали каси системи Райффайзена.¹²⁴

Роль піонера у розвитку українських кооперативів відіграв Перемишль. Носієм традиції громадської самоорганізації місцевих українців було старе братство св. Миколая при греко-католицькій Катедрі. Це братство мало у місті значні земельні володіння, утримувало три дитячі садки та народну школу ім. Маркіяна Шашкевича. Для української громади Перемишля братство було не лише прикладом доброго господарювання, а й центром філантропської та просвітницької діяльності.

У 1887 р. до Перемишля прибув адвокат д-р Теофіль Кормош і дуже швидко став центральною фігурою в організації

¹²² там само, 13.

¹²³ Hermann Schulze-Delitzsch, властиво Franz Hermann Schulze, (1808-1883) – німецький економіст та політичний діяч, один з батьків-засновників німецької кредитної кооперації.

¹²⁴ Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888) – засновник кооперативної системи, яка у багатьох країнах носить його ім'я.

інституційного життя місцевих українців. Чутливий у підборі співробітників та розв'язанні конфліктів, він любив після роботи за філіжанкою чаю чи склянкою пива обговорювати із своїми найближчими колегами нові ідеї чи проблеми. До своїх економічних проєктів йому вдалося залучити директора місцевої української гімназії Григорія Цеглинського, а також молодих гімназійних вчителів: Дениса Коренця, Івана Прийму та Олексу Ярему. Теофіль Кормош умів заручитись підтримкою священиків, у роботі на селі їхня допомога була незамінною. Всесторонню підтримку йому надавав греко-католицький єпископ Перемишля Костянтин Чехович (1847-1915), який студентом був активним народовцем.

У 1894 р. Кормош заснував перший український кредитний кооператив *Vira*.¹²⁵ Орієнтиром для нього була німецька система кредитних спілок із обмеженою відповідальністю Шульце-Деліча, яку допасували до специфічних потреб українського населення Галичини. Розташовані у містах, ці каси мали покривати потреби навколишніх сіл у межах повіту чи судового округу. Акумуляовані у містах заощадження службовців та духовенства, а також заможніших ремісників, комерсантів та селян мали використовуватись для різнопланових кредитних потреб: короткострокового кредитування міських ремісників та торговців, довгострокового кредитування селян. Дрібні кредити видавали під боргові зобов'язання, більші – під гіпотечку. У 1911 р. *Vira* мала 2 196 членів та касовий оборот у 6 381 995 крон.¹²⁶

Кормош написав зразковий статут та посібник із заснування та провадження кредитних спілок такого типу. Успішний експеримент у Перемишлі став взірцем для інших галицьких міст. Незабаром такі кредитні кооперативи, відомі в народі як *кормошівки*, поширилися в усій Східній Галичи-

¹²⁵ Жук, Кооперація. Українські землі в Польщі, 969.

¹²⁶ Жук, Українська кооперація в Галичині, 40.

ні. За зразком перемиської *Віри* у Львові при страховому товаристві *Дністер* було засновано одноіменний кооперативний банк.¹²⁷ За цим же зразком створили українські повітові каси в Тернополі,¹²⁸ Олеську,¹²⁹ Золочеві,¹³⁰ Станиславові,¹³¹ Коломиї,¹³² Тереховлі¹³³ та у Новому Сончі.¹³⁴ У цьому ж напрямі реорганізували стару позичкову касу в Стрию, яка з 1895 р. була в руках українців. Українізовану версію системи Шульца-Деліча з часом перейняли й більші та важливіші позичкові каси міських читалень при товариствах *Просвіта*, перетворившись таким чином у кредитні кооперативи. Після Першої світової війни на основі таких повітових кас у всіх більших містах Західної України виникли філії кооперативного *Українбанку*.

Іншими прикладами успішної діяльності Теофіля Кормоша в Перемишлі на ниві кооперації були: заснована у 1899 р. *Спілка для Господарства і Торгівлі*; заснована у 1905 р. *Руська Каса Ощадности*, перейменована згодом в *Українську Щадницю*; у 1912 р. постав кредитний кооператив для міського населення *Міщанська Каса*, а також змішаний спо-

¹²⁷ Цей, спланований як кооперативна кредитна установа, банк займався не лише кредитуванням кооперації. Пов'язаний із страховим товариством *Дністер*, він здійснював і страхові операції. *Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien*, 14.

¹²⁸ Під керівництвом о. Володимира Громницького.

¹²⁹ Керівник Олександр Левицький.

¹³⁰ Під головуванням адвоката д-ра Теодора Ваньо.

¹³¹ Керував лікар, д-р Володимир Янович.

¹³² *Покутський Союз Кредитовий*, під керівництвом адвоката, д-ра Олександра (Леся) Кульчицького.

¹³³ *Позичкова Каса Поміч*, голова о. Савин Дурбак.

¹³⁴ *Лемківський Банк*, голова депутат державної ради Володимир Яворський.

живчо-кредитний кооператив для робітників *Надія*. Кормош заснував *Паперовий Базар* та *Доставу* – невеликі кооперативи, які спеціалізувалися на канцелярських товарах, шкільному та церковному приладді. *Руська Каса Ощадности* постала під патронатом усіх трьох галицьких греко-католицьких єпископів, які довірили їй фонди своїх єпархій. Значні церковні вкладення були солідним підґрунтям цієї каси, перед Першою світовою війною на її рахунках було близько чотирьох млн крон, що уможливлювало фінансування парцеляції великих землеволодінь та довготривалих селянських гіпотек.

Роль, яку у процесі емансипації галицьких українців відіграла започаткована у Перемишлі кредитна кооперація, відображає низка інших прикладів. Заснована у Теребовлі 1895 р. кредитна каса *Поміч* зросла від 64 членів та 2 112 крон оборотного капіталу на момент заснування до 399 181 крони оборотного капіталу у 1912 р. Із 1 923 членів у тому ж році 1 782 були селянами та соціально подібними до них мешканцями малих міст. Лише у 1912 р. ця каса пожертвувала 110 крон на читальні у Теребовлі та у трьох селах повіту, 200 крон на бурсу для українських школярів у Теребовлі, 500 крон на місцеву філію *Просвіти*, 150 крон було призначено як стипендію, 166 крон отримав національний фонд, 100 крон товариство *Рідна Школа*. Інша кредитна спілка у містечку Тисмениця, яка теж називалася *Віра*, пожертвувала у 1903-1910 рр. 1 980 крон на будівництво церков у Тисмениці та двох селах повіту, 659 крон на пожежно-спортивні товариства *Сокіл* і *Січ*, 1 060 крон на учнівські бурси у Станиславові, 429 крон на дитячі садочки, 505 крон на читальні *Просвіти*, 450 крон на національний фонд, 100 крон на український театр у Львові і т. д.¹³⁵

¹³⁵ Пор. *Самопоміч* 5-7 (1913) 21-23; Іван *Макух*, На народній службі, Детройт 1958; Андрій *Жук*, Відвойована від поляків найстарша українська кооперація та її парости, Мюнхен 1960.

Кредитні кооперативи системи Райффайзена, які з 1880 р. стрімко поширилися західною Цисляйтанією, з'явилися і в Галичині. Багато активістів українського кооперативного руху покладали на цей тип кооперативів великі надії. До них належав адвокат д-р Дам'ян Савчак, член Галицького сейму та його виконавчого органу – крайового віділу. Із цим типом кооперативів він особисто ознайомився в Чехії та Німеччині і докладно доповідав про це у Галицькому сеймі. Йому вдалося переконати сейм в корисності та перевагах райффайзенівської системи і прийняти рішення державними кредитами підтримати організацію такої системи в Галичині. При крайовому віділі створили крайовий патронат, спеціальну інституцію для заснування райффайзенівських кас та для нагляду за їхньою діяльністю. Проте польська більшість в сеймі не хотіла передавати головування в крайовому патронаті комусь з українців. Попри те, що всю підготовчу роботу виконав д-р Савчак, керівником Патронату став поляк, д-р Францішек Стефчик, колишній вчитель сільськогосподарської школи під Краковом. Консервативна польська більшість сейму, хоч і передбачала для цієї системи змішане польсько-українське членство, вирішила спрямувати її діяльність передовсім на зміцнення у Східній Галичині т. зв. *польського стану посідання*.¹³⁶

У Східній Галичині такі каси засновували передовсім у селах із значною часткою польського населення. У наглядових радах головували переважно римо-католицькі парохі чи власники маєтків, членами були римо-католики обидвох національностей. Більші українські сільські громади були адміністративно приєднані до цих кас та не мали права засновувати власні каси системи Райффайзена. Задіювати ці каси до громадського життя українців було заборонено.

¹³⁶ *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 144; пор. *Najdus*, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim*, 89-90.

Український національний рух сприйняв це як виклик і засновував власні каси Райффайзена поза засягом компетенції крайового патронату. Національний конфлікт набирив рис економічної конкуренції. У своїх виданнях *Просвіта* агітувала за створення власних українських кас системи Райффайзена та давала поради, як їх засновувати поза юрисдикцією патронату. Цій темі було присвячено зокрема книжку Михайла Новаковського, яка вийшла у 1900 р.,¹³⁷ та видану *Просвітою* у 1904 р. брошуру Костя Левицького.¹³⁸ Незабаром розвинулася незалежна від крайового патронату мережа українських кооперативних кас, які в народі називали *райффайзенками*. У 1911 р. було вже 333 такі каси.¹³⁹ З 1904 р. на основі єдиного статуту в українців з'явився й інший тип кооперативів: т. зв. *Народні Дому*, вони об'єднували три типи кооперації: виробничу, споживчу та кредитну.

У 1898 р. у Львові заснували центральну інституцію національних кредитних кооперативів – *Краєвий Союз Кредитовий*.¹⁴⁰ Його засновниками були три представники генерації адвокатів: д-р Кость Левицький, д-р Степан Федак та д-р Ярослав Кулачковський. Спершу бракувало єдності в підході: чи засновувати центральну інституцію, аби з її допомогою закладати окремі кредитні кооперативи, чи чека-

¹³⁷ Михайло Новаковський, *Спілки для ощадностей і позичок системи Райффайзена*, Львів 1900.

¹³⁸ Кость Левицький, *Про нові Спілки Господарські. Як їх закладати та вести*, Львів 1904.

¹³⁹ Дані подано за: *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 43.

¹⁴⁰ *Краєвий Союз Кредитовий*, пор. *Справоздане з діяльності «Краєвого Союзу Кредитового», стоваришення зареєстрованого зь обмеженою порукою у Львовѣ за перший рѣкъ истнованя*, то є за рокъ адміністраційный вѣдь 1. сѣчня до 31. грудня 1899 р., Львѣвъ 1900, 3; *Die ruthenische (ukrainische) landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung in Galizien. Bericht für die Mitglieder des III. internationalen Kongresses der landwirtschaftlichen Genossenschaften in Baden-Baden, Lemberg 1912, 3.*

ти, поки кількість таких кооперативів зросте настільки, аби вони змогли заснувати таку інституцію знизу? Переміг підхід Левицького, який вважав, що кредитні кооперативи слід засновувати централізовано та підтримувати кредитами, бо лише тоді вони стануть надійним інструментом національної політики.¹⁴¹

Директором *Краєвого Союзу Кредитового* став блискучий організатор українського кооперативного руху д-р Кость Паньківський. Народжений в родині греко-католицького пароха, після матури в гімназії Перемишля навчався у вищій сільськогосподарській школі у Відні.¹⁴² З ідеалістичних міркувань намагався пояснити українській інтелігенції важливість соціальних та економічних питань. Наголошував на моральному аспекті кооперативної ідеї та застерігав перед отриманням державної допомоги, адже це зробило б кооперативи об'єктом політичної гри. Окрім того, це б ослабило таке важливе і плекане кооперативним рухом почуття відповідальності. Подібно як і піонери англійського *Rochdale Society* та Райффайзена, він бачив у кооперативах засіб виховання і справді демократичного перетворення суспільства.¹⁴³

¹⁴¹ Кость *Левицький*, Провідні думки нашої кредитової політики. В: *Кооперативна Республіка* (1937), цит. за: *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 142-144. Згідно зі статутом членами могли бути також інші фізичні та юридичні особи. Через рік КСК вже мав 258 членів, однак з них лише 28 кооперативів. Їхня кількість зростала досить динамічно: 1899 р. – 17; 1904 р. – 68; 1908 р. – 168; 1911 р. – 320; 1912 р. – 339. У 1913 р. серед членів КСК було 427 кооперативів, загальний річний оборот Союзу становив 106 млн крон.

¹⁴² *Hochschule für Bodenkultur*, заснована у 1872 р., у 1975 р. перейменована в *Universität für Bodenkultur Wien*.

¹⁴³ Д-р Кость Паньківський (1855-1915). Після вибуху Першої світової війни Паньківський залишився у Львові і був вивезений російськими військовими як заручник. Помер наступного року у Києві.

До складу дирекції входили також адвокати д-р Лонгін Озаркевич та д-р Кость Левицький, вчитель народної школи Григорій Врецьона і священник Іван Чапельський. Контрольна комісія складалася з вчителя Академічної гімназії у Львові Іллі Кокорудза та з економістів: Юліяна Січинського та Сидора Британа.¹⁴⁴ У 1904 р. функції *Краєвого Союзу Кредитового* як головної інституції української кооперації перейшли відповідно до закону про ревізію від 10 липня 1903 р. до *Краєвого Союзу Ревізійного*. *Краєвий Союз Кредитовий* залишився центральною фінансовою кооперативною інституцією.¹⁴⁵

Те, наскільки українській інтелігенції залежалося на економічному підйомі селянства, доводить факт, що ініціатором заснування національного *кооперативного страхування* був автор *Українсько-руської галицької бібліографії* Іван Левицький.¹⁴⁶ Оскільки деякий час він заробляв на життя в

¹⁴⁴ Пор. *Справоздане з діяльності «Краєвого Союзу Кредитового», стоваришеня зареєстрованого зь обмеженою порукою у Львовѣ за перший рѣкъ иstownаня*, то є за рѣкъ адміністраційный вѣдъ 1. сѣчня до 31. грудня 1899 р., Львѣвъ 1900, 3.

¹⁴⁵ У 1924 р. він був перейменований у *Центральний Кооперативний Банк*, скорочено *Центробанк*.

¹⁴⁶ Його тритомна бібліографія охоплює 7303 титули: Іван *Левицький*, *Галицко-русская библиография XIX-го столѣтія с увзглядненіем руских изданій появившихся в Угорщинѣ і Буковинѣ*. Томъ I.: *Хронологическій список публикацій (1801-1860)*, Львѣвъ 1888; *той самий*, *Галицко-русская библиография XIX столетія дополненная русскими изданиями вышедшими въ Венгрии і Буковине*. Томъ II.: *Хронологический список публикаціям (1861-1886)*, Львѣвъ 1888-1895; *той самий* [Іван *Левицький*], *Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887-1900*, Львів 1909. Окрім того: *той самий*, *Галицько-руська бібліографія за роки 1772-1800*, Львів 1903. Пор. Paul Robert Magocsi, *Galicja: A Historical Survey and Bibliographic Guide*, Toronto/ Buffalo/ London 1983, 5-8, 156; *Wytrzens, Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke*, 21.

генеральному представництві страхового товариства *Славія*, Левицькому спала на думку ідея заснувати власне національне страхове товариство. Перший проект статуту такого товариства він створив ще у 1880 р. Цей проект Левицький передав впливовому адвокатові Денисові Яминському, зятеві Юліяна Лаврівського, провідного українського політика та віце-голови Галицького сейму. 22 березня 1881 р. відбулося обговорення цього питання, у заснуванні товариства мали брати участь як народовці, так і русофіли: про плани заснування страхового товариства оголосили органи обох напрямів, *Діло* і *Слово*. Відповідне клопотання про надання цьому товариству концесії підписав також митрополит Йосиф Сембратович. Але через *процес русофілів* 1882 р. та арешт у зв'язку з ним одного із засновників товариства, Олексія Щербана, а також через банківську кризу в Галичині на початку 1880-х років, розвиток цієї справи на тривалий час зупинився.

Щойно через десять років справа заснування українського страхового товариства набрала нового ходу. Відповідний поштовх їй дали інженер Василь Нагірний та три юристи: проф. Олександр Огоновський, д-р Степан Федак та д-р Дам'ян Савчак, вони домовилися про концесію для першого українського страхового товариства *Дністер*.¹⁴⁷ Страхову справу у Східній Галичині раніше повністю контролювали страхові товариства з інших коронних земель монархії. До товариств *Slavia, Austria, Hazienda* стікалися внески галицьких селян за страхування на випадок пожеж. Український національний рух хотів зберегти ці гроші у власних руках. Засноване у 1895 р. страхове товариство *Дністер* заповнило важливу економічну нішу. Його швидкий розвиток підтвердив роз-

¹⁴⁷ Історія заснування разом із відповідними джерелами подані в: Ювілейна книга Товариства Взаїмних Обеспечень «Дністер» зладжена для звеличання 25-тих роковин існування сего товариства (15.IX.1892-15.IX.1917), Львів 1917, 14-38.

рахунки засновників.¹⁴⁸ *Дністер* став інтегральною частиною української кооперативної системи. Першим директором був д-р Ярослав Кулачковський, головою наглядової ради з моменту заснування товариства і до своєї смерті у 1937 р. був адвокат д-р Степан Федак.¹⁴⁹

Ініціатива планового розвитку *сільськогосподарської кооперації* належала духовенству. Двоє греко-католицьких священників, брати Юліян та Тома Дуткевичі, заснували 23 березня 1899 р. у містечку Олесько Золочівського повіту за участі 55 осіб товариство *Сільський Господар*. Його першими членами були передовсім соціально ангажовані священники Золочівського та Бродівського повітів: о. Віктор Цебрівський, о. Василь Гутковський, о. Юліян Дорожинський та о. Євген Купчинський. Першим головою товариства став о. Тома Дуткевич, його першим заступником – селянин Данило Максимович.

Метою товариства було піднесення сільського господарства та захист соціальних інтересів українських селян.¹⁵⁰ Важливість цього завдання була очевидною як для провідників національного руху, так і для керівництва кооперативних установ та активістів просвітництва. Їхня одностайність уможливила засадниче реформування сільськогосподарської кооперації. Протягом першого десятиліття свого існу-

¹⁴⁸ У 1907 р. *Дністер* продав у 3 773 громадах 213 943 поліси, загальна вартість застрахованого майна становила 218 043 491 крону, премії 2 159 903 крони, резервний фонд становив 1 мільйон крон. У 1908 р. *Дністер* налічував 5 968 членів та 474 301 крону власного капіталу. Загалом було укладено 272 204 страхові угоди на загальну суму 312 488 035 крон. Перед Першою світовою війною в Галичині було понад 1 000 агентств *Дністра*. *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 57-58.

¹⁴⁹ *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 138.

¹⁵⁰ Статут Краєвого Товариства Господарского «Сільський Господар», Тернопіль 1905, 1.

вання товариство *Сільський Господар* розвивалось дуже повільно: у 1908 р. воно налічувало лише 226 членів, роком пізніше складалось із п'яти філій, які об'єднували близько 700 членів.

Та обставина, що централія *Сільського Господаря* знаходилась спершу у провінції, суттєво звужувала поле діяльності товариства. Позитивні зміни почалися після її переїзду до Львова у 1905 р. Найбільшу динаміку товариство розвинуло, починаючи від 1909 р., під керівництвом свого третього голови, д-ра Євгена Олесницького. *Сільський Господар* отримав триступеневу структуру, успішно випробувану в інших українських товариствах: централія, повітові філії та гуртки в окремих селах.¹⁵¹ Безпосереднім поштовхом до цієї реформи стала організована Олесницьким у вересні 1909 р. сільськогосподарська виставка.¹⁵² Вона продемонструвала перші скромні ще успіхи сільськогосподарських кооперативів у селах Стрийського повіту. Рушія цієї організаційної роботи, Євгена Олесницького, одразу після виставки обрали головою *Сільського Господаря*. Із ним прийшла нова програма розвитку, а також нові люди до керівництва товариства: окрім цього визнаного політика, депутата державної ради та крайового сейму, до керівництва товариством пристали й інші особистості українського політичного та громадського життя, такі як о. Степан Онишкевич та о. митрат Тит Войнаровський. Всього за декілька місяців нове керівництво об'їхало 348 сіл у 39 повітах та заснувало там 71 філію *Сільського Господаря*. Це товариство перебрало на себе майже всю організаційну роботу в сільськогосподарській галузі, яку до того проводили *Просвіта* та крайові союзи коопера-

¹⁵¹ Пор. Євген Олесницький, *Задачі нашої крайової хліборобської організації*, Львів 1909.

¹⁵² Відома як *Перша Хліборобська Вистава*.

тивів.¹⁵³ *Сільський Господар* став також правовим представником колективних інтересів українських селян на рівні коронного краю та цілої монархії.¹⁵⁴

Згідно з новим статутом від 1909 р. до завдань *Сільського Господаря*, окрім заснування та підтримки різноманітних промислових та виробничих кооперативів на селі, належало також підвищення професійної кваліфікації сільськогосподарських виробників. Із цією метою видавали фахові книжки та часописи, з 1910 р. з'явився тижневик *Господарська Часопись*. До початку Першої світової війни у серії *Бібліотека Сільського Господаря* вийшло 27 брошур. Товариство утримувало власну мережу фахових бібліотек: центральна бібліотека діяла при центральній раді товариства, місцеві – при філіях та гуртках. Центральна рада постачала ці бібліотеки фаховою літературою з усієї Габсбурзької монархії та з-за кордону. *Сільський Господар* утримував власні промислові та сільськогосподарські школи й організовував сільськогосподарські виставки і навчальні курси. У 80 проведених протягом 1911 та 1912 років курсах було прочитано 3 527 доповідей на сільськогосподарські теми.¹⁵⁵ Їх організовували освітні комітети при філіях *Сільського Господаря*. До цих

¹⁵³ Євген Храпливий, Сорок літ праці Краєвого Господарського Товариства «Сільський Господар» 1899-1939, Львів 1939.

¹⁵⁴ Пор. надруковані окремими відбитками промови Олесницького у Віденському парламенті: Безплатні контракти для селян. Промова посла д-ра Євгена Олесницького на засіданні парламенту дня 1-го грудня с. р. при розправі над проєктом закона про полекші при перенесенню власности селянських посіlostий, Львів б. р. [1910?]; В обороні хлопа-хлібороба. Промова посла д-ра Євгена Олесницького, виголошена в палаті послів австрійського парламенту на засіданні 12. жовтня 1911 р., Львів 1911.

¹⁵⁵ У 1911 р. такі доповіді прослухало 53 865 осіб у 733 населених пунктах. У 1912 р. загальна кількість доповідей сягнула 1 195, кількість слухачів у 785 населених пунктах становила 64 008.

комітетів у 1912 р. входило загалом 296 осіб, переважно священників та суспільно активних селян. З освітньою метою *Сільський Господар* провадив власні зразкові господарства та дослідні станції. Протягом 1911-1912 рр. товариство заклало 9 865 дослідних ланів та 4 335 дослідних пасовищ. Для підтримки розвитку сільського господарства студентам-економістам надавали стипендії. Найкраще проваджені господарства відзначали нагородами товариства.

Іншими галузями діяльності об'єднання сільськогосподарських кооперативів були консультування та посередництво. Селян консультували, зокрема, під час придбання сільськогосподарських машин, у 1912 р. філії утримували 232 центри обслуговування сільськогосподарської техніки. *Сільський Господар* виступав посередником під час купівлі землі, сільськогосподарських машин і добрив, а також збуту сільськогосподарської продукції. Посередницькими операціями займалось загалом 50 філій. Перед Першою світовою війною *Сільський Господар* налічував загалом 90 філій у провінційних містах та 1 151 сільський гурток із 26 612 членами. Штат централі складався з 15 осіб, серед них було чотири агрономи та один висококваліфікований садівник, вони консультували селянські господарства на місцях.¹⁵⁶

Жвавий розвиток споживчих та кредитних кооперативів, а також кооперативного страхування створив підґрунтя для появи спеціалізованих сільськогосподарських виробничих кооперативів. У 1904 р. при читальні *Просвіти* в селі Завадів коло Стрия було засновано перший молочарський кооператив.¹⁵⁷ Засновник цього кооперативу, помічник місцевого

¹⁵⁶ Пор. Жук, Українська кооперація в Галичині, 22; Витанович, Історія українського кооперативного руху, 153-154. Ця діяльність була продовжена і у міжвоєнний період, особливо після заснування у 1927 р. *Спілки українських агрономів*.

¹⁵⁷ Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 17.

пароха та катехит в Стрию о. Остап Нижанківський¹⁵⁸ на той час вже був відомим композитором, автором багатьох хорових творів. Ставши парохом Завадова, о. Нижанківський, близький друг Євгена Олесницького, тимчасово відклав композиторську та диригентську діяльність та зайнявся заснуванням молочарської кооперації.

Завдяки своєму піонерству у цій галузі Стрий став незабаром центром української молочної кооперації: вже в 1907 р. тут було засновано організаційну та торгову централю усіх українських кооперативів із виробництва та переробки молока – *Краєвий Союз Молочарський*. Подібно до *Краєвого Союзу Кредитового*, молочарський союз створював нові кооперативи, забезпечував їх усім необхідним – від кредитних коштів для закупівлі машин та молочарського устаткування до формулярів для правильного ведення бухгалтерії, а також навчав членів кооперативів, як правильно розводити, утримувати та годувати рогату худобу. Для роздрібної торгівлі на внутрішньому ринку *Краєвий Союз Молочарський* мав перед Першою світовою війною сім крамниць: чотири у Львові, та по одній у Стрию, Станиславові та Чернівцях. Дві сезонні крамниці діяли на курортах Яремче та Трускавець. На експорт українські молочарські кооперативи почали працювати ще до 1914 р., особливо успішним був збут масла в інші коронні землі монархії. Із 1913 р. *Краєвий Союз Молочарський* мав власну фахову школу в Стрию.¹⁵⁹

¹⁵⁸ о. Остап Нижанківський (1862-1919) перейняв політичну та економічну організацію округу Стрий від Євгена Олесницького. За свої заслуги був обраний віце-маршалом повітової ради в Стрию та депутатом Галицького сейму. Під час польсько-української війни 1919 р. був як цивільна особа вбитий польськими військовими.

¹⁵⁹ *Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 17; Звіт з діяльності і розвитку молочарських спілок і рахункове замкнене краєвого Союзу господарско-молочарського, стоваришення зареєстрованого з обмеженою поруккою в Стрию*

Засновником та першим директором цього *Союзу* був о. Остап Нижанківський, його найближчими співробітниками – Денис Сембратович та о. Лев Горалевич.¹⁶⁰ Серед 116 членів *Краєвого Союзу Молочарського* під час першого року його існування було 52 представники світської інтелігенції, 29 священників та дев'ятеро селян. 26 членів були юридичними особами.¹⁶¹ Ці відомості дають уявлення про соціальне походження суспільно активних українців на початку ХХ століття.

Особливе значення для сільського господарства та селян мала організація кооперативів зі збуту худоби. У Галичині з її децентралізованим сільськогосподарським виробництвом торгівля худобою, за винятком торгівлі свиньми, була традиційно монополізована перекупниками. За худобу вони, користуючись своїм монопольним становищем, платили селянам довільно встановлену ціну. Страждали від цих відносин і тварини, долаючи всі ланки довгого ланцюга перекупників на шляху до місця призначення.

Аби обійти цю систему та забезпечити селянам ефективний збут худоби, за ініціативою *Сільського Господаря* в березні 1911 р. у Львові було засновано *Краєвий Союз для Хову*

за рік 1910, Стрий 1911, 4. Молочарські кооперативи успішно розвивалися, їх об'єднання мало перед війною 51 934 крони власного капіталу та 183 642 крони залученого капіталу. Річний оборот становив 1 161 881 крону. *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 49-52; *Господарсько-Кооперативний Часопис* 4 (1943) 16.

¹⁶⁰ *Звіт. Замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу господарско-молочарського, стоварищення зареєстрованого з обмеженою поручкою в Стрию за I. адміністраційний рік 1908*. Предложений Загальним зборам дня 27. цвітня 1909, Стрий 1909, 2. Пор. *Витанович*, Історія українського кооперативного руху, 151.

¹⁶¹ *Звіт. Замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу господарско-молочарського, стоварищення зареєстрованого з обмеженою поручкою в Стрию за I. адміністраційний рік 1908*, 2.

і *Збуту Худоби*.¹⁶² У цій галузі профільний Союз, як центральна структура, заснував у провінційних містах кооперативи зі збуту худоби, шукав та забезпечував прямі виходи на ринки збуту худоби, допомагав кооперативам організаційно, старався про кредити для них, був посередником під час закупівлі худоби для відгодовування, будував хліви та ін.¹⁶³ Союз підтримував ділові контакти з підрозділом торгівлі худобою загальної спілки сільськогосподарських кооперативів у Відні, одним із головних постачальників свиней на ринок столиці монархії,¹⁶⁴ а також із централею чеської сільськогосподарської кооперації у Празі.¹⁶⁵ В облаштуванні хлівів орієнтувалися на північнонімецький досвід, передовсім на ганноверське тваринництво.¹⁶⁶

¹⁶² Пор. *І. Звіт з діяльності, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу для збуту худоби, стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові за перший рік адміністративний і статистика Спілок для збуту худоби за р. 1911, Перемишль 1912, 7.*

¹⁶³ *Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 17.*

¹⁶⁴ *Allgemeiner Verband der landwirtschaftlichen Genossenschaften in Wien. Landwirtschaftliche Viehverwertungsstelle.* Пор. *Die ruthenische landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung, 6-7; Витанович, Історія українського кооперативного руху, 155.*

¹⁶⁵ *Zemédělska prodejna dobytka.* Пор. *І. Звіт з діяльності, замкнене рахунків і білянс Краєвого Союзу для збуту худоби за р. 1911, 8.*

¹⁶⁶ У перший рік свого існування Союз для збуту худоби заснував 56 кооперативів. Загальний обсяг його поставок того ж року становив 4 721 894 крони, з того лєвова частка, 4 151 904 крони, припадала на ринки Відня. За Віднем слїдувала Прага із обсягом у 514 650 крон. Найважчим завданням виявилось здобуття Львівського ринку, де обсяги поставок становили всього 55 340 крон. З одного боку, це було зумовлено його значно меншими обсягами та нижчим темпом зростання, з іншого – сильними позиціями на ньому традиційних постачальників. Власний капітал членів Союзу для збуту худоби становив 72 608 крон. *І. Звіт з діяльності, замкнене ра-*

Директорами *Спілки* були Ярослав Литвинович та о. Северин Борачок, головою наглядової ради – адвокат, депутат, голова *Сільського Господаря* та директор страхового товариства *Дністер* д-р Євген Олесницький, його заступником – директор *Земельного Гіпотечного Банку* о. митрат Тит Войнаровський, секретарем – інженер Павло Дурбак. Членами наглядової ради були директор *Земельного Гіпотечного Банку* д-р Олександр Кульчицький та три священники: парох підльвівського Скнилова, депутат парламенту у Відні о. Йосип Фолис; директор *Краєвого Союзу Молочарського* о. Остап Нижанківський та парох села Лисятичі о. Андрій Пеленський.

Відповідно до закону про ревізію від 10 липня 1903 р., який запроваджував обов'язкову ревізію для усіх кооперативів та зобов'язував їх до членства в ревізійних спілках,¹⁶⁷ у 1904 р. у Львові було засновано *Краєвий Союз Ревізійний* – найвищу інстанцію українських кооперативів. *Краєвий Союз Кредитовий* як центральна фінансова структура української кооперації в Галичині попередньо виконував функції головної організації і не мав змоги проводити ревізію всіх українських кооперативів. Окрім того, він не мав делегованого державою права на здійснення таких ревізій. Аби отримати таке право, *Краєвий Союз Кредитовий* мусив би відмовитися від членства в ньому фізичних осіб. Тому й було прийнято рішення створити нову головну організацію – *Краєвий Союз Ревізійний (КСР)*.

Головою ради *КСР* став д-р Кость Левицький.¹⁶⁸ У 1909 р. він написав новий статут, на основі якого аж до вибуху Першої

хунків і білянс Краєвого Союзу для збуту худоби за р. 1911, 11-13; *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 52.

¹⁶⁷ Gesetz vom 10. Juni 1903, betreffend die Revision der Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften und anderer Vereine. In: *RGBl* (1903) 409-411.

¹⁶⁸ Членами наглядової ради *КСР* були: Степан Федак, Василь Нагірний, Теофіль Кормош, Євген Олесницький, Ярослав Кулачковський,

світової війни діяли всі українські кооперативи Галичини. Окрім здійснення ревізії усіх українських кооперативів, завданням *Ревізійного Союзу* був також захист інтересів та представництво об'єднаних у ньому кооперативів на рівні як усієї монархії, так і коронного краю. Також *КСР* надавав фахову допомогу та правову підтримку, уніфікував структури управління всіх кооперативів, централізовано забезпечував кооперативи бухгалтерською документацією та формулярами, укладав і публікував кооперативну статистику, засновував фахові школи й бібліотеки; організовував курси, лекції та виставки тощо, видавав кооперативну періодику.¹⁶⁹ Усі кооперативи – як маленькі сільські споживчі крамниці, так і великі гуртівні – входили безпосередньо до *КСР*. Необхідною умовою прийняття кооперативу до *Ревізійного Союзу* була рекомендація галузевого *Союзу*.¹⁷⁰ Отож, статистика членства у *КСР* відображає розвиток усього українського кооперативного руху в Галичині:¹⁷¹

Олександр Сероїчковський, Михайло Коцюба, Микола Шухевич, Антін Негребецький, Іван Драгомирецький, о. Олександр Темницький, Льонгін Озаркевич, Кость Паньківський, Микола Заячківський. Довголітнім директором, керуючим справами та головним ревізором кооперативів був Омелян Саєвич. Пор. *Звіт товариства «Краєвий союз ревізійний» у Львові з діяльності за 1906 рік*, Львів 1907, 2.

¹⁶⁹ *Краєвий Союз Ревізійний* видавав два кооперативні часописи: з 1904 р. накладом у 1 000 примірників виходив місячник для керівників кооперативів *Економіст*; із 1908 р. накладом у 8 000 примірників з'являвся популярний часопис для членів кооперативів *Самопоміч*.

¹⁷⁰ *Господарсько-Кооперативний Часопис* 1-2 (1934) 6; Die ruthenische landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung, 5-10.

¹⁷¹ Die ruthenische landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung, 9; *Жук*, Українська кооперація в Галичині, 38.

Рік	Кількість кооперативів	Кількість членів	Власний капітал (в кр.)	Оборот (в кр.)
1905	100	46 630	1 739 076	46 416 344
1906	134	59 548	2 188 596	67 313 092
1907	180	79 550	2 735 198	86 274 773
1908	227	88 842	3 607 050	129 497 634
1909	304	108 398	4 604 935	169 662 018
1910	415	127 664	5 718 056	226 039 257
1911	511	165 293	7 017 308	307 377 207

Розподіл 511 українських кооперативів за галузями в 1911 р. був таким¹⁷²:

Тип кооперативу	Кількість кооперативів
Споживчі кооперативи	38 (7,4%)
Молочарські кооперативи	35 (6,8%)
Кооперативи зі збуту худоби	31 (6,0%)
Змішані кооперативи	56 (11,0%)
Інші кооперативи	31 (6,0%)
Кредитні кооперативи	320 (62,6%)
Усього	511

Структура кооперативного руху українців, так само як і структура національної польської та єврейської кооперацій, відповідала їхній соціальній структурі. У той час, як єврейська кредитна кооперація орієнтувалася передовсім на потреби дрібних торговців та ремісників – 43% усього галицького ремісництва становили євреї, – кооперація українців, які майже на 90% були селянами, спеціалізувалася переважно на фінансуванні селянських господарств, сільськогосподарській продукції та споживчій торгівлі.¹⁷³

¹⁷² Die ruthenische landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung, 9; Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, 22.

¹⁷³ Поп. Najdus, Zarys Historii Polskiego Ruchu Spółdzielczego, 79-81; Żuk, Role of Cooperative Movement in the Ukrainian Liberation Strug-

Кооперативна ідея прийшла до Галичини з країн свого зародження – Швейцарії, Німеччини, Англії та Данії. Вона знайшла там для себе благодатний ґрунт, оскільки пропонувала шлях до вирішення економічних та соціальних проблем Галичини. Після 1848 р. там одночасно виявились суперечливі тенденції: з одного боку, відкрились широкі можливості для розвитку та становлення нації, з іншого – унаслідок нової системи аграрних відносин виник брак землі, який призвів до зубожіння та заборгованості сільського населення. Із цього протиріччя за історично короткий час виникла сильна, глибоко закорінена українська кооперативна організація. Напередодні Першої світової війни *Краєвий Союз Ревізійний* об'єднував близько 600 кооперативів та 180 000 їхніх членів, які вклали у свої паї сумарно 6 мільйонів крон. Резервний фонд становив 1,5 мільйона крон. Окрім того, під опікою крайового патронату існувало близько 400 кредитних товариств системи Райффайзена. На споживчу кооперацію припадало 20 мільйонів крон річного обороту. Суму вкладів у кредитній кооперації оцінювали у більш ніж 28 мільйонів крон.¹⁷⁴

На тривалу перспективу Відень робив ставку на піднесення українського селянства як противаги польському домінуванню в коронному краї. Тому Віденський уряд не чинив

gle; Richard L. *Rudolph*, *The East European Peasant Household and the Beginnings of Industry: East Galicia, 1786-1914*. In: *Ukrainian Economic History. Interpretative Essays*, ed. I. S. *Koropec'kyj* (=Harvard Ukrainian Research Institute. Sources and Documents Series) Cambridge/Massachusetts 1991, 339-382; Pavla *Horská*, *Die Sozialstruktur der Mitteleuropäischen Nationen im Zeitabschnitt des Zusammenbruches Österreich-Ungarns*. In: *Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum*, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe de ÖOSI, 3) München 1970, 53-123.

¹⁷⁴ Карло *Коберський*, Буквар Кооперації, Львів 1939, 99.

жодних перешкод розвитку української кооперації. Навпаки, кооперативне керівництво завжди могло розраховувати на розуміння та значну підтримку своїх намірів. Труднощі, якщо й виникали, то на рівні крайової адміністрації, яка одно-сторонньо підтримувала польську кооперацію, полишаючи українські, єврейські та німецькі кооперативи на самих себе.

Попри безсумнівні успіхи галицьких українців у розбудові власного кооперативного руху, вони, порівняно із значно краще розвинутими кооперативними рухами інших народів Цисляйтанії, залишалися доволі скромними. До прикладу, у німців один кооператив припадав на 1 600 осіб, в українців – на 2 119. Українці становили 13,2% населення, а їхні кооперативи лише 8,1% від загальної кількості кооперативів монархії.¹⁷⁵ Початківцями українці були і на рівні краю. У дев'яти ревізійних спілках, в які об'єднувались усі галицькі кооперативи у 1912 р., було 1 063 українські кооперативи. Ці кооперативи входили до *Краєвого Союзу Ревізійного* та русофільського *Русского Ревізійного Союзу*. Частина українських кооперативів була під крайовим патронатом:

Назва ревізійної спілки	Кооперативи
Український Краєвий Ревізійний Союз у Львові	557
Рускій Ревізійний Союз у Львові	106
Патронат Сільськогосподарських Кооперативів у Львові	1 486
Польський Związek у Львові	334
Патронат Ремісничих Кооперативів у Львові	39
Німецький Genossenschaftenverband у Львові	37
Єврейський Powszechny Związek у Львові	582
Єврейський Związek у Кракові	52
Єврейський Związek у Станиславові	?

¹⁷⁵ Жук, Українська кооперація в Галичині, 40.

У 1912 р. об'єднані в *Краєвий Союз Ревізійний* українці становили 12,9% усіх членів галицьких кооперативів. Річний баланс об'єднаних цим союзом кооперативів становив лише 7,9% усього річного балансу, їхній власний капітал – 6,1% усього власного капіталу галицьких кооперативів.¹⁷⁶

Попри це, український кооперативний рух до 1914 р. змінив менталітет селян. Об'єднаний з просвітницьким рухом, він показав селянам, що *знання* – це синонім *влади й грошей*. Освіту щораз більше пов'язували з поліпшенням рівня життя та соціального становища, соціоекономічні аспекти емансипації – з освітнім компонентом. Тому дедалі більше селян давали освіту своїм синам: знання отримали у їхніх очах практичне значення та втратили прикру репутацію чогось абстрактного.

Національний кооперативний рух був передовсім проектом майбутнього. Його чіткі обриси виявились на загальноукраїнському просвітницько-економічному конгресі 1-2 лютого 1909 р. у Львові.¹⁷⁷ У скликаному з нагоди 40-річчя заснування *Просвіти* конгресі брала участь як інтелігенція, так і представники кооперативного руху. Окрім галицьких українців, на конгресі були українці з Буковини та з російської України.

На основі складу учасників конгресу можна скласти уявлення про соціальну структуру усього національного руху: там було 118 представників духовенства; 73 селян і т. зв. *маломіщан*; 61 учитель народних шкіл; 58 службовців; 51 учитель вищих та середніх шкіл; 44 представниці жіночих товариств; 35 адвокатів та нотарів; 28 літераторів, журналістів і митців; 16 підприємців та комерсантів; десять лікарів; п'ять агрономів; два великі землевласники. Найбільше було студентів вищих шкіл – 255.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Жук, Кооперація. Українські землі в Польщі, 973-974.

¹⁷⁷ Пор. Качор, Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України, 21.

¹⁷⁸ Витанович, Історія українського кооперативного руху, 162-163.

У президії конгресу сиділи провідні представники української інтелігенції у Габсбурзькій монархії та в Росії, два співзасновники *Просвіти*, Олександр Барвінський та Юліян Романчук; провідні українські галицькі політики Євген Олесницький та Кость Левицький; професори університетів у Празі Іван Горбачевський та Іван Пулюй, у Львові – Михайло Грушевський та Чернівцях – Степан Смаль-Стоцький; літератори Іван Франко, Ольга Кобилянська та Ольга Косач, публіцист та меценат української культури Євген Чикаленко; організатор кооперативного руху в підросійській Україні Микола Левитський; керівник української фракції у російській Державній Думі Ілля Шраг; голова *Українського Педагогічного Товариства* о. Іван Чапельський. Роботу конгресу благословив митрополит Шептицький. У роботі конгресу взяли участь майже всі українські професори вищих шкіл Цисляйтанії, а також українські депутати Державної ради у Відні та Галицького і Буковинського сеймів.

Конгрес вів роботу секційно. Головні думки конгресу були викладені у доповіді Андрія Жука *Значіння кооперації для нашого народу*.¹⁷⁹ Жук, соціал-демократ, що емігрував з Росії, прирівняв значення економічної та культурної самоорганізації в емансипаційних прагненнях українців до політичних засобів боротьби. Тим самим марксист Жук де-факто обґрун-

¹⁷⁹ Андрій Жук [псевдо Андрій Ільченко] (1880-1968). Народжений у Лубенському повіті Полтавської губернії. Змолоду брав активну участь у революційному русі, за що його неодноразово арештовували. Після чергового арешту вийшов під заставу, яку сплатила пані Юркевич. У 1907 р. йому вдалося втекти спершу до Швейцарії, а звідти до Габсбурзької монархії, до Львова. Вражений розвитком кооперації в Галичині й особисто Костем Паньківським та під впливом галицького соціал-демократа і прихильника системи Райффайзена Михайла Новаківського, долучився до кооперативного руху, спершу як редактор часописів *Економіст* та *Самопоміч*, згодом у центральних органах кооперативів. Із 1914 р. жив із перервами у Відні та Львові.

тував український кооперативний націоналізм: на його погляд, саме кооперативи мали в майбутньому взяти на себе завдання індустріалізації та створити таким чином мільйони робочих місць, піднести сільське господарство та, врешті, стати організаторами і вихователями нації. На шляху економічної та культурної самоорганізації мала відбутись і політична консолідація нації в єдиний організм. Лише після створення цього базису можна було думати про надбудову у вигляді власної держави.

4. Преса

Розвиток преси є одним з індикаторів розвитку освіченої громадськості. Українська преса з'явилася в Галичині у 1848 р. і пережила протягом другої половини ХІХ ст. показний розвиток.¹⁸⁰

Рік	1848	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
К-сть українських видань	3	8	1	9	18	20	30	43

У 1916 р. в Галичині було вже 56 українських видань. Між 1890 та 1914 рр. виходило близько 70% усіх українських періодичних видань, із них 85% у Львові. Через заборону в царській Росії до 1905 р. української мови як мови видавництва від галицьких друкованих органів залежали й українські інтелектуали з Росії.¹⁸¹ У Габсбурзькій монархії, окрім Галичини, українська періодика виходила на Буковині та у Відні, а також в Будапешті та Карпатській Україні.

¹⁸⁰ За *Кревецький*, Україна: Преса, 807; *Himka*, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century, 66-86.

¹⁸¹ Запроваджено обіжником міністра внутрішніх справ Петра Валуєва від 30.07.1863 р., закріплений та розширений т. зв. Емським указом Олександра ІІ. від 30.05.1876. Див. *Вступ*, ст. 23-23, прим. 29.

Усі українські видання другої половини ХІХ ст. можна чітко класифікувати за їхнім правописом та культурним спрямуванням: фонетичним правописом користувалася українофільська преса народовців, русофіли у своїх друкованих органах використовували етимологічний принцип правопису, що видимо зменшував розрив із російською мовою. В останньому десятилітті ХІХ ст. із появою перших політичних партій додається ще й політична диференціація.

Політичні часописи орієнтувалися передовсім на потреби освіченої верстви. Першою українською політичною газетою Галичини було *Слово*, яке з 1861 по 1887 роки видавали спершу Богдан Дідицький, а з 1871 р. Венедикт Площанський. У перший період газета виходила за фінансової підтримки митрополита Григорія Яхимовича та Михайла Качковського, дотримувалась т. зв. фонетичного правопису та публікувала українських авторів. Із 1866 р. газета набула виразно русофільського характеру, зайнявши ворожу українському національному рухові позицію та публікуючи у своїх додатках (*Галичанинъ* та ін.) галицьких русофільських публіцистів і твори російських письменників. Із 1876 р. *Слово* отримувало субвенцію від російського уряду. Через своє політичне спрямування воно нерідко потрапляло в конфлікт з австрійськими та крайовими властями. Часті конфіскації накладів та зменшення кількості передплатників зумовили припинення його видання.¹⁸²

Русофільська інтелігенція видавала також львівські органи *Проломъ* (1881-1882), *Новый Проломъ* (1883-1887), *Червоня Русь* (1888-1891), *Галицкая Русь* (1891-1892) та *Галичанинъ* (1893-1913). Через часті конфіскації та конфлікти з політичною та церковною владою ці видання закривалися, щоб з'являтися згодом під новою назвою, як на це вказують уже лише роки видання.¹⁸³

¹⁸² Пор. *Левицький*, Історія політичної думки галицьких українців, І, 90; Енциклопедія українознавства, т. 8, ст. 2900.

¹⁸³ Енциклопедія українознавства, т. 6, ст. 2356.

Власні політичні органи засновували також народовці. З 1867 р. виходив їхній щомісячник *Правда*. На противагу русофільському *Слову* Володимир Барвінський, Дем'ян Гладилевич, Юліян Романчук та інші 36 народовців заснували у 1880 р. газету *Діло*. З появою Національно-демократичної партії газета стала її неофіційним органом. Проте редакція *Діла* все ж не цілковито ідентифікувала себе з націонал-демократами. Дотримуючись спільної з ними візії, газета нерідко займала критичну позицію стосовно їхньої практичної політики та залишала свої шпальти відкритими і для інших точок зору. До 1905 р. *Діло* було центральною українською газетою, яку читали в Галичині, Буковині та Російській імперії. Вона відіграла провідну роль у становленні новочасної української нації.¹⁸⁴

Загальні наклади української суспільної та політичної періодики мали таку динаміку: 1881 р. – 411 000 примірників, 1900 р. – понад 3 000 000 і в 1910 р. – понад 4 500 000. Але українські наклади становили лише 1/7 до 1/8 порівняльних польськомовних видань Галичини.¹⁸⁵ На підставі накладів окремих видань можна простежити не лише розвиток української освіченої верстви, а й впливи та фінансову спроможність різних політичних напрямів.

Русофільське *Слово* виходило між 1861 та 1887 роками двічі чи тричі на тиждень накладом менше тисячі примірників. Газета народовців *Діло* виходила з 1 січня 1880 р. двічі, у 1883-1887 рр. тричі на тиждень, а з 1888 р. стала щоденною. Як щоденна газета вона мала наклад понад 1 000 примірників. Русофільська щоденна газета *Прикарпатская Русь*, яка орієнтувалася на інтелігенцію, виходила у Львові з 1909 р. середнім накладом 1 200 примірників. Коли *Діло* у 1899 р. стало партійним органом націонал-демократів, її що-

¹⁸⁴ Пор. Шаповал, «Діло» (1880-1939).

¹⁸⁵ *Myśliński*, Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej, 136-138.

денний наклад коливався між 3 000 та 6 000 примірників. Окрім того, націонал-демократи мали регіональні органи: в Коломиї накладом в 1 000 примірників виходив *Поступ*, у Тернополі *Подільський Голос* із 300-400 примірників та *Сільська Рада* у Перемишлі, яка мала близько 1 000 примірників. Як свідчать ці цифри, боротьбу за освічену верству виграє врешті українофільський напрям.

Наклади органів радикалів та соціал-демократів були значно меншими. Двотижневик радикалів *Народ* виходив у 1890-1895 рр. накладом у 200-600 примірників, 1895 р. його замінив *Громадський Голос*, який до 1914 р. виходив накладом від 600 до 2 000 примірників. Часопис соціал-демократів *Воля*, що з 1900 р. виходив за редакцією Миколи Ганкевича, мав наклад менше 1 000 примірників, наклад двотижневика соціал-демократів *Земля і Воля*, що виходив між 1907 та 1914 роками, коливався між 950 і 2 000 примірників. Наклади християнсько-соціального щоденника *Руслан*, що виходив між 1897 та 1914 роками, також були невеликі.

Малі тиражі мали й політичні видання для селян. Тиражі популярного часопису радикальної партії *Хлібороб*, який виходив між 1891 та 1895 роками, сягали тисячі примірників, наклади національно-демократичної *Батьківщини* коливалися у 1879-1896 рр. між 500 і 1 500 примірників. Треба, однак, мати на увазі, що зазвичай ці часописи передплачували не окремі селяни, а сільські читальні.¹⁸⁶

Про розвиток суспільства свідчить не лише розвиток політичної преси. На формування громадської думки та загалом на творення української нації великий вплив мали літературні та наукові часописи. Перша хвиля їхнього заснування пройшла у 60-х роках ХІХ ст. Із них до 1898 р. проіснував лише *народовський* журнал *Правда*. З початку 90-х років він

¹⁸⁶ Пор. *Himka*, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement, 86-92.

представляв позиції *нової ери*. У 1880-90-х роках було засновано цілу низку часописів для інтелігенції. Усі вони, окрім львівського русофільського двотижневика *Бесѣда* (1887-1898), виходили українським фонетичним правописом. Двотижневик *Наукового Товариства ім. Шевченка Зоря* (1880-1897) друкувався спершу етимологічним правописом, а 1891 р. перейшов на фонетичний. Першими редакторами *Зорі* були вчителі Академічної гімназії під керівництвом Омеляна Партицького. У 1885-86 рр. у редакції *Зорі* працював Іван Франко. У 1890-х роках цей часопис став загальноукраїнським: відколи 1885 р. *Зорю* почало видавати *Наукове Товариство ім. Шевченка*, там публікувалися майже всі провідні українські літератори з Габсбурзької монархії та Російської імперії. Власний літературний, політичний та науковий двомісячник, з липня 1896 р. щомісячник, *Жите і Слово* видавав між 1894 та 1897 роками Іван Франко.

Із 90-х років XIX ст. *НТШ* почало один за одним видавати часописи для інтелігенції. Від 1892 р. з'являвся загальний науковий часопис *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. У 1898 р. *Зорю* та *Жите і Слово* замінив щомісячник *Літературно-Науковий Вістник*, що видавали коштом *НТШ*. Часопис виходив за редакцією Михайла Грушевського, Івана Франка та Осипа Маковея. Після переїзду останнього в Чернівці на його місце заступив Володимир Гнатюк. З 1905 р., відколи в Росії дозволили українські видання, Грушевський переніс редакцію часопису в Київ, де він і виходив до початку Першої світової війни.¹⁸⁷

Перше українське фахове видання *Часопись Правнича* заснували у 1889 р. юристи. Спершу *Часопись Правничу* як приватна особа видавав її редактор Кость Левицький, 1893 р. обов'язки видавця перейняло *НТШ*, а редактором до 1900 р.

¹⁸⁷ У 1922 р. було відновлено видання *Літературно-Наукового Вістника* у Львові за редакцією Дмитра Донцова.

залишався Левицький. Із 1900 по 1912 р. журнал виходив під новою назвою *Часопись правнича і економічна* за редакцією львівського професора цивільного права Станіслава Дністряньського.

Власні видання мало і греко-католицьке духовенство. З 1871 р. виходив український католицький часопис *Рускій Сіонь*. Його засновником був львівський професор теології, пізніше греко-католицький митрополит та кардинал Сильвестр Сембратович. Ще один часопис для греко-католицького духовенства *Душпастир* виходив у Львові між 1887 та 1893 роками. Для своїх вірян греко-католицька Церква видавала *Посланник* (1889-1911) та *Місіонер* (1897-1939). Із 1870-х років у Львові виходили українські педагогічні видання: *Газета Шкѣльна* (1875-1879), *Шкѣльна Часопись* (1880-1889) та з 1889 р. *Учитель*, – орган *Руського (з 1912 р. Українського) Педагогічного Товариства*. Тоді ж з'явилися перші часописи для дітей та молоді: *Ластѣвка* (1869-1880) та *Дзвѣнокъ*, пізніше *Дзвінок* (1890-1914).

5. Наукове Товариство ім. Шевченка

Часописи народовців, що виходили в Галичині з 1860-х років, стали мостом до Східної України. Після припинення у вересні 1862 р. виходу редагованого Василем Білозерським та Пантелеймоном Кулішем петербурзького журналу *Основа* східноукраїнські літератори та інтелектуали втратили свій єдиний у Російській імперії друкований орган.¹⁸⁸ Із офіційною заборонаю в Росії у 1863 та 1876 роках українських друкованих видань українські інтелектуали змушені були користуватись можливостями для розвитку української культури в Галичині, які забезпечувало ліберальне австрійське право про національності. Можна стверджувати, що обидві політично розділені частини українського народу успішно допомагали одна одній, адже кожна мала те, чого бракувало іншій. На одному боці були визнані літератори та меценати української культури в Росії, які не могли друкуватись у себе вдома, на іншому – широкі можливості для українського друкованого слова за обмежених матеріальних засобів та провінційності молоді української інтелігенції у Галичині.

Першими східноукраїнськими письменниками, які своїми творами підтримали молоді галицькі часописи, були Пантелеймон Куліш, Олександр Кониський, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький та Михайло Драгоманов. Подбали водночас і про фінансування українських друкованих видань у Галичині. З цією метою серед заможних українофілів у підросійській Україні відбувся збір коштів. Головну роль у цій акції відіграли голова колегії адвокатів у Харкові, Михайло Жученко, письменник Олександр Кониський, поміщиця

¹⁸⁸ Авторами *Основи* були провідні представники української культури: Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Михайло Максимович, Микола Костомаров, Павло Чубинський, Опанас Маркевич, Олександр Кониський, Данило Мордовець, Дмитро Пильчиков, Анатоль Свидницький, Леонід Глібов, Олександр Котляревський.

Єлизавета Милорадович та колишній член Кирило-Мефодіївського товариства Дмитро Пильчиков. Із галицького боку особливий запал виявив один із перших народовців – о. Стефан Качала. Усього було зібрано 1 805 684 гульдени.¹⁸⁹ Ці кошти призначались для заснування літературного товариства із власною друкарнею у Львові.

Офіційними засновниками, які 11.12.1873 р. підписали зареєстрований Галицьким намісництвом статут літературного *Товариства ім. Шевченка*, були провідні галицькі народовці.¹⁹⁰ 27 січня 1874 р. *НТШ* отримало концесію на власну друкарню. На перших загальних зборах 4 червня 1874 р. були присутні 33 члени.¹⁹¹

Історія *Товариства ім. Шевченка* перед Першою світовою війною складається із двох фаз. У першій (1873-1892) це було літературне товариство, яке змогло розвинути помітну

¹⁸⁹ *Гнатюк*, Наукове Товариство імені Шевченка у Львові; *Horak*, *The Shevchenko Scientific Society*, 250-251.

¹⁹⁰ Член Галицького сейму та Віденського парламенту о. Стефан Качала, львівські міські радні Михайло Димет та Михайло Коссак, професор філософського факультету Львівського університету Омелян Огоновський та його брат, доцент юридичного факультету Олександр Огоновський, прокуратор державного казначейства д-р Корнило Сушкевич, інженер Теофіль Барановський, службовець страхового товариства Лонгін Лукашевич та вчитель Академічної гімназії Юліян Романчук.

¹⁹¹ Окрім перелічених вище засновників, серед них були: автор першого українсько-німецького словника, вчитель гімназій у Перемишлі та Станиславові, автор одного з варіантів українського правопису, Євген Желехівський; етнограф Володимир Шухевич; директор Академічної гімназії о. Василь Ільницький; адвокат Мелітон Бучинський; фізик Іван Пулюй, пізніше професор політехніки в Празі; вчителі Академічної гімназії Дем'ян Гладилович та Ізидор Громницький; професор Львівського університету Ізидор Шараневич; адвокат Дам'ян Савчак, пізніше член крайового суду та крайового виділу.

діяльність лише із середини 1880-х років. Причиною цього була передовсім тогочасна слабкість української освіченої верстви в Галичині, яка мала провадити практичну роботу в суспільстві. До 1885 р. товариство змогло видати лише 9-й та 13-й річники часопису *Правда* та *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache* Огоновського. Для більш активної діяльності бракувало людей і ресурсів. Щойно із появою у 1880-х роках нової генерації інтелігенції, активнішим стало і *Товариство ім. Шевченка*. У 1885 р. воно перейняло від Омеляна Партицького сімейний журнал *Зоря*, перетворивши його на літературний часопис, у якому регулярно публікували свої твори східноукраїнські та галицькі автори. *Зоря* швидко стала загальноукраїнським органом, чому особливо посприяло запровадження редакцією у 1891 р. фонетичного правопису, більш зрозумілого у підросійській Україні. Однак у лютому 1894 р. поширення часопису в Росії заборонили, закидаючи *Зорі* небажану пропаганду. Дві інтервенції у справі заборони *Зорі* – перша у квітні 1894 р. безпосередньо у російського міністра внутрішніх справ, друга наприкінці того ж року через австрійське міністерство закордонних справ – залишились безрезультатними.¹⁹²

Із 1885 р. *Товариство ім. Шевченка* розпочало систематичну роботу над повним виданням творів українських письменників за редакцією Омеляна Огоновського. Передовсім це були твори Тараса Шевченка, а також Бориса Грінчека, Івана Нечуя-Левицького та Степана Руданського. У другій половині 1880-х років *Товариство* видало чотири із запланованих шести томів *Історії літератури рускої* Огоновського.

Друга фаза розпочалася 1892 р., коли 13 березня на загальних зборах *Товариства* було прийнято новий статут. Він був затверджений ц. к. намісництвом 16 листопада 1892 р. і мав таке оновлення: тепер товариство називалося *Наукове Товариство ім. Шевченка*, метою його було плекання та роз-

¹⁹² Гнатюк, Наукове Товариство імені Шевченка у Львові, 44.

виток науки і культури українською мовою. Цій меті мали слугувати такі засоби: а) наукові дослідження; б) наукові читання, доповіді та дискусії; в) конференції та зібрання науковців, літераторів і митців; г) видання наукової серії *Записки*; д) матеріальна підтримка науковців і митців; е) утримання власної бібліотеки та музею, а також є) власних друкарні та книгарні. Наукові дослідження мали відбуватися у трьох секціях: філологічній, філософсько-історичній та математично-природничій. Задля окремих питань секції могли утворювати спеціальні наукові комісії.¹⁹³

Ці оновлення в *Товаристві* стали можливими з появою в Галичині нових українських інтелектуальних сил. З моменту заснування *Товариство* кожного десятиліття поповнювалось багатьма новими яскравими іменами.¹⁹⁴ Оскільки майже усі члени *НТШ* заробляли на життя поза *Товариством*, це були справжні ідеалісти, які присвячували свій час і сили молодому українському науковому центру.

¹⁹³ *Статут Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, ухвалений 13.III.1892*: ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 3 – арк. 1.

¹⁹⁴ У 1870-х роках до *Товариства* вступили: біолог Іван Верхратський; хімік Іван Горбачевський; історик Корнило Заклинський; бібліограф Іван Ом. Левицький; юрист та економіст Володимир Навроцький; філолог Гнат Онишкевич; філолог, історик та педагог Омелян Партицький та історик Юліян Целевич. У 1880-х приєдналися: географ Григорій Величко; юрист Михайло Зобков; історик та етнолог о. Михайло Зубрицький; філолог, вчитель Львівської академічної гімназії Ілля Кокорудз; філолог, доцент, згодом професор Львівського університету Олександр Колесса; офтальмолог Михайло Кос; педагог, директор вчительської семінарії в Сокалі Володимир Косовський; юрист та політик Кость Левицький; етнолог та фольклорист о. Данило Лепкий; письменник та педагог Осип Маковей; лікар Євген Озаркевич; юрист та політик Євген Оленицький; політик та публіцист Михайло Павлик; лікар Фелікс (Щасний) Сельський; юрист, професор Львівського університету Петро Стебельський; філолог, професор Львівського університету Кирило Студинський; письменник Іван Франко.

Із появою нової генерації інтелектуалів покращилася і матеріальна ситуація *Товариства*, особливо ж сприяло цьому замовлення Міністерства освіти на видання українських підручників. Це було добре оплачуване довготермінове замовлення, до якого додалося подібне замовлення від Галицького сейму. Зароблені друкарнею *Товариства* прибутки використовували для наукових цілей. Окрім того, починаючи від 1896 р., *НТШ* постійно отримувало субвенції від Віденського міністерства освіти та від Галицького сейму. Ці субвенції збільшувались із року в рік. У 1896 р. *Товариство* отримало по дві тисячі крон від міністерства і від сейму. Наступного року надійшло вже 4 000 від міністерства і 5 000 від сейму, у 1898 р. відповідно 4 000 і 7 000 крон, у 1899 р. – 6 000 та 8 000 крон. У 1911 р. *НТШ* отримало 19 000 крон від Галицького та 1 000 від Буковинського сеймів, 20 000 крон переказав Віденський уряд.¹⁹⁵

Восени 1894 р. з Києва до Львова переїхав Михайло Грушевський, який отримав посаду професора у Львівському університеті. *Ното новус* у тих краях, він не був втягнутий у галицькі чвари і тому швидко завоював загальну довіру, згуртував довкола себе студентів та майже всіх, хто мав інтерес до наукової роботи. На загальних зборах *НТШ* 2 лютого 1899 р. було обрано новий виділ *Товариства*, який очолив Грушевський. На момент свого обрання Грушевський міг заручитися підтримкою нових наукових сил української галицької інтелігенції.

Завданням нового керівництва було реформувати *Товариство* відповідно до нового статуту: першочерговими стали вибори нових дійсних членів. 1 червня 1899 р. на загальних зборах усіх секцій за суворого дотримання наукових критеріїв обрали 32 нових дійсних членів. Це піднесло рівень *Товариства* та привело його у відповідність до вимог наукових

¹⁹⁵ Гнатюк, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 62, 78; пор. *Vomte*, Путевые впечатления, 187-188.

інституцій та академій інших націй. Члени розподілилися на три секції: дванадцять увійшло в історично-філософську, по десять у філологічну та математично-природничу. З часом у *Товаристві* з'явилися й іноземні члени: першими двома були професор Санкт-Петербурзького університету Олександр Пипін та віденський славіст Ватрослав Ягіч, які у 1903 р. стали членами філологічної секції.

Після реорганізації *Наукове Товариство ім. Шевченка* почало видавати свій новий орган – *Записки*. Перший том, за редакцією тогочасного голови Товариства д-ра Юліяна Целевича, вийшов у 1892 р. Другий том, що вийшов наступного року, присвячувався Юліяну Целевичу, який в міжчасі помер. Том 3 і 4 з'явилися у 1894 р. за редакцією Олександра Барвінського. Цього ж року *Товариство* перейняло на себе ще два періодичні видання: *Часопись Правничу*, яку приватно видавав д-р Кость Левицький, та *Руську Історичну Бібліотеку* Олександра Барвінського. Окрім того, *НТШ* видало *Словар Правничий* Костя Левицького. Продовжилося видання творів східноукраїнських письменників, зокрема Бориса Грінченка, Володимира Леонтовича (псевд. *В. Левенко*), Михайла Коцюбинського. Після виходу в світ п'ятого тому *Записок* редактором цієї серії у 1895 р. став Михайло Грушевський і редагував її до 116-го тому, який вийшов у 1913 р. Завдяки Грушевському *Записки* піднялися до рівня європейських наукових видань.

У лютому 1900 р. *НТШ* заснувало нову комісію, яка мала працювати над створенням єдиних мовних норм та українського правопису. Проте через значні розбіжності у поглядах робота комісії полягала переважно в дискусіях. Розроблення змін правопису, яке в 1908 р. подав до комісії д-р Михайло Пачовський, було прийнято, правопис змінили, однак роботи Пачовського так і не опублікували.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Повніша праця про зміни правопису вийшла аж у 1922 р.: Іван *Зілінський*, *Правописні правила*, прийняті Науковим Товариством

З 1900 р. почав виходити кварталник, який українською та німецькою мовами інформував про роботу *Товариства – Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові*.¹⁹⁷ У 1901 р. з'явилася нова серія, *Українсько-Руська Бібліотека*, у якій публікували твори класиків української літератури. Того ж року розпочалася юридична серія – *Правнична Бібліотека*. У ній виходили юридичні та економічні підручники для вищих шкіл: почасти авторства українських авторів, почасти переклади.

У 1901 р. через внутрішні конфлікти Грушевський вперше пішов у відставку. Від відмовився від виконання усіх своїх функцій: голови *Товариства*, керівника історичної секції, голови археографічної комісії, редактора *Записок* та членства в редакції *Літературно-Наукового Вістника*. Для такого резонансного кроку було багато причин. З одного боку, деякі науковці незлюбили його через критичні статті, які він, як редактор *Записок*, публікував, а частково й був їхнім автором; з іншого – деякі галицькі політики побачали у низці статей, які Грушевський видавав в *Літературно-Науковому Вістнику*, випадки проти себе. Суперечки точилися і довкола теми гонорарів. До 1899 р. гонорари за публікації в часописах *НТШ* отримували лише студенти та ті, хто жив зі своєї літературної праці. Проте з часом оплати схотіли усі, навіть дуже заможні автори, і знайшли підтримку більшості у виділі *Товариства*. Коли ж, зважаючи на нову практику, Грушевський теж зажадав за свої публікації 8000 крон гонорарів, йому закинули бажання розорити *НТШ*. На такі закиди Грушевський зреагував відставкою. Пізніше ці гонорари виплатили йому частинами.¹⁹⁸

імени Шевченка у Львові, Львів 1922. Пор. *Гузар*, Правописна система Галичини [автореферат дисертації], 14-15.

¹⁹⁷ Виходила спершу під назвою *Хроніка Українсько-руського наукового товариства імени Шевченка у Львові*.

¹⁹⁸ Пор. *Гнатюк*, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 71-72.

Водночас серед членів *НТШ* було багато таких, які дуже цінували Грушевського за його неймовірну працездатність та талант організатора. Окрім того, були побоювання, що за нового недосвідченого керівництва будуть втрачені попередні здобутки. Через півроку після відставки їм вдалося вмотивувати Грушевського повернутися. Оскільки *Літературно-Науковий Вістник* щораз більше висвітлював актуальні суспільні та політичні теми і такі публікації надто часто призводили до конфліктів в межах *НТШ*, його у 1905 р. передали *Українсько-Руській Видавничій Спілці*.¹⁹⁹

У 1906 р. створили нову наукову комісію, яка займалася статистикою українців у Габсбурзькій монархії, з 1908 р. вона видавала власну серію – *Студії з поля суспільних наук і статистики*. У 1909 р. з'явилося ще дві комісії: фізіографічна у математично-природничій секції та спільна для всіх трьох секцій бібліографічна. Від моменту її заснування бібліографічна комісія мала власну серію – *Матеріали до української бібліографії*. Водночас ліквідували юридичну комісію, а її функції та завдання частково передали комісії зі статистики. Окрім бібліографічної комісії, з 1911 р. в *НТШ* під керівництвом Володимира Дорошенка працювало бібліографічне бюро, яке систематизувало усі нові україномовні видання.

У першому десятилітті ХХ ст. у *Науковому Товаристві ім. Шевченка* з'явилися нові імена галицьких українців, які дуже швидко виявили себе блискучими науковцями.²⁰⁰ У

¹⁹⁹ Видавничий кооператив, заснований у Львові у 1899 р. за ініціативою Грушевського.

²⁰⁰ Зокрема Богдан Барвінський, Михайло Возняк, Юліан Гірняк, Ярослав Гординський, Іван Крип'якевич, Іларіон Свенціцький, Володимир Старосольський та інші. Інтенсивно співпрацювали з *НТШ* і члени з Росії Дмитро Дорошенко, Агатангел Кримський, В'ячеслав Липинський, Олександр Лотоцький, Іван Огієнко, Дмитро Яворницький, Володимир Антонович, Федір Вовк, Борис Грінченко, Орест Левицький, Іван Стешенко, Володимир Дорошенко та інші.

1904 р. при *НТШ* під керівництвом Грушевського виникло *Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові*.²⁰¹ Своїм завданням товариство поставило підтримку української науки, літератури та мистецтва, засновниками були Михайло Грушевський із дружиною Марією, Іван Франко, Іван Макух та Іван Труш. До цього товариства входили провідні представники української інтелігенції з Галичини та Росії, далеко не всі були членами *НТШ*.²⁰² Завдяки членству таких меценатів української культури з Російської імперії, як цукровий фабрикант Володимир Симиренко та поміщик і письменник Володимир Леонтович, це коло однодумців могло, незалежно від *НТШ*, видавати праці українських вчених на письменників. Окрім того, *Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва* організовувало мистецькі виставки, наукові лекції та надавало інтелектуалам матеріальну підтримку.²⁰³ У 1908 р. тяжко захворів Іван Франко і вже до своєї смерті у 1916 р. працювати не міг. З 1909 р. *НТШ* виплачувало йому пенсію – 200 крон щомісячно. Відхід Франка від справ був великою втратою як для *НТШ*, так і для усїєї української громадськості.

Масштаби діяльності *Наукового Товариства ім. Шевченка* відображають зібрані Володимиром Гнатюком дані про два базисні роки – 1899 та 1911:²⁰⁴

²⁰¹ Протокол заснування товариства: ДАЛО – ф. 298 – оп. 1 – од. зб. 8 – арк. 1. Пор. *Sirka*, *The Nationality Question in Austrian Education*, 166-167.

²⁰² У 1914 році Львівське *Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва* налічувало 36 активних членів. ДАЛО – ф. 298 – оп. 1 – од. зб. 8 – арк. 7.

²⁰³ Згідно зі статутом товариства: ДАЛО – ф. 298 – оп. 1 – од. зб. 2 – арк. 1-2.

²⁰⁴ *Гнатюк*, *Наукове Товариство імени Шевченка у Львові*, 78-79.

Сфери діяльності / Видатки (в австрійських кронах)	1899	1911
Записки (6 томів щороку)	8 400	16 300
Збірники секцій (3 томи щороку)	5 400	8 700
Українсько-руський архів (1 том в рік)	–	2 700
Студії з поля суспільних наук (1 том в рік)	–	2 700
Українсько-руська бібліотека (1 том в рік)	–	3 500
Жерела та Пам'ятки (2 томи на рік)	3 000	5 000
Етнографічний збірник (2 томи на рік)	2 800	5 000
Матеріяли до українсько–руської етнології (1 том в рік)	2 800	3 000
Матеріяли до бібліографії (1 том в рік)	–	3 200
Хроніка (8 томів в рік)	–	2 500
Правнича Часопись (1 том в рік)	1 000	–
Руська історична бібліографія (1 том на рік)	1 000	–
Російсько-Український Словник	600	–
Літературно-науковий вістник (12 томів в рік)	3 000	–
Резерв на наукові публікації	–	3 000
Німецькомовні публікації	–	1 500
Секретаріат і канцелярія	1 200	11 000
Бібліотека	2 000	12 000
Музей	420	4 000
Бібліографічне бюро	–	1 500
Наукові екскурсії	600	2 800
Стипендії та допомоги	600	3 000
Усього	32 820	91 400

Завдяки збільшенню фінансових можливостей наукова та видавнича діяльність *НТШ* була дуже успішною. У першому десятилітті ХХ ст. це була найкраще фінансована українська інституція Галичини. Лише від віденського Міністерства культів та освіти та Галицького сейму *Товариство* отримувало 40 000 крон в рік. Від друкування підручників та друкар-

ських замовлень українських товариств надходило 60 000 крон на рік. Разом із щорічною міністерською субвенцією у розмірі 50 000 крон на музей *Товариства*, членськими внесками та виручкою з продажу книг у 10 000 крон, річний дохід *НТШ* становив 160 000 крон.²⁰⁵ Ця сума дорівнювала на той час середньому річному прибутку із вкладення капіталу у розмірі трьох-чотирьох мільйонів крон. Окрім наукових завдань *Товариства*, ці кошти спрямовували на підтримку інших, передовсім освітніх²⁰⁶ та студентських²⁰⁷ товариств. На власні кошти *НТШ* утримувало український студентський гуртожиток – *Академічний дім*.²⁰⁸ Через своїх членів-вчителів *НТШ* підтримувало тісні контакти з українськими гімназіями.

Такий успішний розвиток створив у *Товаристві* нову ситуацію. Якісні зміни, які сталися завдяки появі нових поколінь українських науковців, були пов'язані і з конфліктами. 29 червня 1913 р. через дискусію довкола зміни статуту *НТШ* Грушевський вдруге, і цього разу остаточно, пішов у відставку.²⁰⁹ Порівняно з відставкою 1901 р. ситуація Грушевського була значно складнішою, більшості за собою він уже не мав. З його лінією керівництва *Товариством* була незгідна група молодих галицьких науковців. Свою позицію вони висловили в анонімному листі до членів *Товариства* перед зборами 29 червня 1913 р.²¹⁰ Окрім непотизму та поганого господарювання, вони закидали йому утискання інтересів галицьких українців. Молоді галицькі інтелектуали були вражені ви-

²⁰⁵ ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 1-8.

²⁰⁶ Пор. ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 277 – арк. 11-12.

²⁰⁷ ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 295 – арк. 1, 2, 4, 5, 7.

²⁰⁸ ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 296 – арк. 10-12.

²⁰⁹ Пор. Ярослав *Грицак*, Конфлікт 1913 р. в НТШ. В: *Український історик* 3-4, 1-4 (1991-1992) 319-333.

²¹⁰ Пор. *Бортняк*, Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським, 191.

словлюванням Грушевського в *Літературно-Науковому Вістнику* про те, що центр української політики знаходиться у Східній Україні, а не в Галичині. Обурила їх і критика політики малих кроків, якої дотримувались галицькі політичні партії та їхні парламентські представники в Австрії. В анонімному листі зазначається, що, критикуючи цю політику, Грушевський, як голова *Наукового Товариства ім. Шевченка*, не соромиться користуватися її плодами, зокрема значними державними і крайовими субвенціями. Грушевський увів до виділу *НТШ* залежних від нього працівників, аби таким чином уникнути громадського контролю за своєю діяльністю. Окрім того, після 1905 р. багато проектів *Товариства* було перенесено в Росію, що унеможливило контроль з боку виділу *НТШ*. Голові *Товариства* закидалося зловживання правилом, згідно з яким членам *НТШ* з Росії дозволялося ввіряти свої голоси посередникам. У зв'язку з цим автори анонімного листа пропонували низку змін до статуту. Членами виділу слід було обирати осіб, матеріально не залежних від *Товариства*. Усі члени *НТШ*, незалежно від їхнього громадянства, мали бути рівноправними в голосуванні. Голосування через посередників пропонували заборонити, окрім того, загальні збори *Товариства* закликали проводити значно частіше.²¹¹

Члени *НТШ* з Росії протестували проти таких змін до статуту та наполягали на дійсній з 1904 р. редакції.²¹² У пропо-

²¹¹ Брошура *Перед загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка*. ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 1-8.

²¹² Колективний лист *В справі зміни статуту Наукового Товариства імені Шевченка у Львові* підписали: Катерина Антоновичева, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Орест Левицький, Володимир Леонтович, Юлія Леонтовичева, Костянтин Михальчук, Володимир Перетц, Олександр Русов, Василь Цимбал, Олександр Черняхівський та Євген Чикаленко. ЦДІАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 14-17.

нованих змінах вони бачили значне обмеження своїх прав у *Товаристві*. Під час дискусії про проекти статутів²¹³ викристалізувалися нові напрями діяльності *НТШ*. Де-факто *Товариство* мало перетворитися на українську академію наук. Структурно це перетворення здійснювалося через запровадження категорії членів-кореспондентів та створення наукової ради як сполучної ланки між секціями *Товариства*.

З кінця червня 1913 р. керівництво *НТШ* опинилося цілковито в руках галицьких українців. Після відставки Грушевського *Товариством* керували Степан Томашівський (виконувач обов'язків голови) та секретар Володимир Левицький. Томашівський, колишній учень Грушевського, був одним з провідників опозиції до голови *НТШ*. Припускають навіть, що саме він був автором анонімного листа до загальних зборів 29 червня 1913 р.

Конфлікт в *НТШ* у червні 1913 р. продемонстрував окріплу самосвідомість галицьких українців також і щодо українців зі сходу України. Із зростом інтелектуальних та матеріальних можливостей вони щораз менше погоджувались миритися із роллю молодших братів східноукраїнських інтелектуальних авторитетів. Суперечки в центральній науковій інституції українців, які широко насвітлювались у тогочасній українській пресі в Галичині та Росії, відображали появу в Галичині власної моделі суспільного та культурного розвитку української нації.

²¹³ ЦДДАУЛ – ф. 309 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 1-10.

6. Приватне шкільництво: Українське Педагогічне Товариство та Краєвий Шкільний Союз

Труднощі із заснуванням державних гімназій з українською мовою викладання, а також розвиток національних інституцій галицьких українців призвели до того, що з часом українське суспільство взяло питання заснування середніх шкіл у свої руки. Правові підстави для цього давало австрійське законодавство, яке дозволяло заснування приватних гімназій «автономним спілкам, корпораціям, товариствам чи фізичним особам», щоправда лише за наявності відповідного дозволу віденського Міністерства культів та освіти та за умови «принаймні високої імовірності забезпечення коштів утримання навчального закладу протягом низки років».²¹⁴

Більшість українських приватних шкіл Галичини до 1914 р. були засновані *Українським Педагогічним Товариством та Краєвим Шкільним Союзом*. Руське Товариство Педагогічне було засноване у Львові 29 жовтня 1881 р.²¹⁵ 1912 р. воно отримало назву *Українське Педагогічне Товариство*.²¹⁶ Його

²¹⁴ Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, IV, 910.

²¹⁵ ЦДІАУЛ – ф. 206 – оп. 1 – спр. 1. Засновники: д-р Амброзій Яновський, д-р Корнило Сушкевич; університетські професори Франц Костек та Омелян Огоновський; гімназіальні професори Наталь Вахнянин, Олександр Стефанович, Омелян Партицький, Омелян Савицький, Роман Заклинський; редактор газети Діло Володимир Барвінський, духовні особи о. Володислав Бачинський та о. Іван Величко, а також вчитель народної школи Дмитро Вінчковський. Пор. *Інформаційний календарик Руського педагогічного Товариства у Львові* на звичайний рік 1901. В двадцяті роковини Товариства зложив Др. Мих. Пачовский, ц. к. професор акад. гімназій у Львові, Львів 1901, 37; *Ясінчук*, 50 літ Рідної Школи, 14.

²¹⁶ ЦДІАУЛ – ф. 206 – оп. 1 – спр. 29 – арк. 1-40. *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства за рік адміністративний*

першочерговим завданням було видання нових та коректурна наявних українських шкільних підручників, правовий захист української мови як мови викладання та мови діловодства у школах. З 1889 р. товариство видавало часопис для вчителів *Учитель*, у 1892 р. воно перебрало на себе видання заснованого 1890 р. Володимиром Шухевичем дитячого часопису *Дзвінок*. При централі *Педагогічного Товариства* діяла видавнича комісія.²¹⁷

Спершу практична діяльність *Педагогічного Товариства* обмежувалась лише Львовом. Після зміни статуту у 1891 р. вона поступово поширилася і на провінційні міста, що виявлялося передовсім появою нових філій товариства. Між 1891

1910/11, 1911/12 і 1912/13 (від 1. вересня 1910 до 31. серпня 1913), Львів 1913. З 1926 р. діяла назва *Рідна школа* – українське педагогічне товариство. ЦДІАУЛ – ф. 206 – оп. 1 – спр. 147 – арк. 1-76.

²¹⁷ Членами її були: д-р Остап Макарушка, Кирило Кахникевич, Михайло Коць, д-р Іван Крип'якевич, Теодозій Лежогубський, Костянтина Малицька, Василь Пачовський, Іван Петрушевич, Михайло Тершаковець, редактор дитячого часопису *Дзвінок* Катря Гриневичева, редактор часопису *Учитель* д-р Олександр Сушко та виконавчий директор видавництва педагогічного товариства Володимир Мриглоцький. У 1910-1912 рр. у видавництві педагогічного товариства вийшли 7 підручників: географія для 1 класу середніх шкіл Юліяна Левицького; граматики латинської мови для 1-2 класів гімназій Романа Цеглинського, опрацьована з польського підручника Зигмунта Самолевича; граматики латинської мови, частина II, Ілярія Огоновського, перероблена з польського підручника Томаша Солтисіка; граматики латинської мови для 3 класу гімназії Іларія Огоновського, перероблена з польського підручника Прухницького; вправи з греки для 3 та 4 класу Осипа Роздольського на основі польського підручника Вінковські-Таборські; мінералогія та геологія для середніх шкіл Миколи Мельника; нариси мінералогії та хімії для середніх шкіл Юліяна Гірняка. *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства за рік адміністраційний* 1910/11, 1911/12 і 1912/13, 36-37.

та 1906 роками по усій Східній Галичині з'явилося 33 місцеві філії. Особливо добре розвинулись філії в Тернополі, Самборі, Станиславові, Коломиї, Буську та Грибовичах. Як виглядала така філія? На кому трималася робота товариства на місцях? Серед 70 членів заснованої у 1895 р. тернопільської філії було 19 вчителів, 18 греко-католицьких священників, 16 службовців та 18 суспільно активних жінок. Їхня активність була різноплановою. Жінки займалися організацією дитячих садків, це було одним із основних завдань українського жіночого руху і мало підтримати працюючих матерів. Проводилися різноманітні навчальні курси: від регулярних з 1902 р. курсів для неписьменних, до курсів, що впроваджували в райфайзенівську кооперацію. Регулярно відбувалися наради та конференції зі шкільних питань. З моменту відкриття в Тернополі у 1906 р. окремої української державної гімназії, філія надавала її учням безкоштовні підручники та шкільну форму.²¹⁸

Після появи розгалуженої мережі філій *Педагогічне Товариство* могло засновувати приватні школи на місцях. Передовсім закладали народні школи, у багатьох народних школах з польською мовою викладання створювали паралельні українські класи. Одночасно готували вчителів, для цього *Педагогічне Товариство* заснувало три вчительські семінарії, перша з них постала у Львові у 1903 р. Відповідно до зміненого у 1906 р. статуту, філії отримали право самостійно створювати по селах педагогічні гуртки, аби спонукати громади до заснування нових шкіл. Завдяки старанням *Педагогічного Товариства* напередодні Першої світової війни школа була майже у кожному східногалицькому селі. Усього налічувалось 2 496 українських народних шкіл. Аби полегшити дітям селян доступ до гімназій, місцеві філії пропонували відповідні підготовчі курси. З 1910 по 1912 роки такі курси провадили філії *Педагогічного Товариства* в Бережанах,

²¹⁸ Ясінчук, 50 літ Рідної Школи, 79-80.

Бродах, Городенці, Добромилі, Заліщиках, Золочеві, Самборі, Сокалі, Станиславові, Теревовлі та Тернополі.²¹⁹

Окрім того, в Богородчанах, Бродах, Золочеві, Косові, Перегінську, Солотвині, Станиславові, Турці та Львові відбувалися безкоштовні курси для анальфabetів. Цільовою аудиторією була молодь, робітники, домашня прислуга та селяни. Філії у Рогатині, Самборі та Тернополі пропонували курси для неписьменних жінок віком від 15 до 50 років. Вели курси частково фахові вчителі, частково студенти.²²⁰ Ще одним напрямом діяльності були курси української мови для учнів польських міських шкіл у Львові та Станиславові. Відвідували такі курси переважно українські учні цих шкіл. Львівська філія *Педагогічного Товариства* пропонувала для службовців нижчих рангів, робітників та домашньої прислуги також курси німецької мови.²²¹

Після появи у 1905 р. П'ятої української державної гімназії у Станиславові громадська енергія нації зосередилася виключно на заснуванні приватних гімназій. Вони з'являлися спонтанно, без централізованого рішення про місце заснування, ініціаторами були місцеві активісти. Першою українською приватною гімназією стала заснована в 1906 р. дівоча гімназія сестер Василянок у Львові.²²² Оскільки більшість українських учнів жила у провінції, саме там з'являлося найбільше приватних гімназій. Піонером стало місто Рогатин, де два греко-католицькі священники: о. Степан Городецький та о. Омелян Ваньо, разом з гімназійним вчителем Михайлом Галущинським з 1907 р. готували заснування української приватної гімназії. У 1908 р. завдяки зусиллям двох директо-

²¹⁹ *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства за рік адміністраційний 1910/11, 1911/12 і 1912/13*, 25-26.

²²⁰ Там само, 22-25.

²²¹ Там само, 26-27.

²²² Пор. 7. *Вища освіта жінок*, ст. 452-455.

рів *Краєвого Кредитного Союзу*, Сидора Британа та д-ра Степана Федака, з'явилася приватна гімназія в Яворові. Того ж року за активної участі депутата Державної ради Михайла Петрицького було засновано приватну гімназію в Копичинцях. Наступного року такі гімназії з'явилися у Буську і Городенці. Цьому сприяли місцеві адвокати на національно-демократичні політики – д-р Ціпановський та д-р Окуневський. У 1910 р. постала приватна гімназія у Збаражі, у 1911 р. – в Чорткові.

Прагнення засновувати власні гімназії було в українській громадськості настільки сильне, а реалізувалося настільки швидко, що сил самих лише активістів в окремих громадах чи повітах ставало недостатньо. Аби надати цьому спонтанному прагненню хоч трохи організованого характеру, українські партії оголосили заснування приватних українських гімназій однією із провідних ліній української політики. 4 березня 1910 р. на ініціативу національних демократів центральні політичні, фінансові та культурні інституції галицьких українців створили спільний орган, *Краєвий Шкільний Союз*, який мав централізовано провадити заснування середніх шкіл.²²³ Спершу *Союзом* керував проф. Грушевський, згодом юрист Іван Кивелюк, священник Омелян Ваньо та гімназіальний вчитель Людвіг Сальо. Як гімназіальний вчитель, Людвіг Сальо інспектував ці школи та намагався надати їм уніфікованого характеру. Бюро *Краєвого Шкільного Союзу* розташовувалось в будинку *Просвіти*, його фінансами розпоряджався кооперативний банк *Дністер*.²²⁴ Робота *Союзу* поділялася між двома комітетами – широким та вузьким – до обидвох входили делегати товариств-засновни-

²²³ Пор. Ярослав Біленький, Українські приватні школи в Галичині, Львів 1922, 5.

²²⁴ *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного* (від засновання дня 4 марта до 1-го жовтня 1911), Львів 1911, 3-4.

ків.²²⁵ Широкий комітет складався із членів вузького та з представників партій і інституцій.²²⁶

Освіта еліти стала першочерговою справою усієї української громадськості Галичини: якомога більше молодих українців у якомога стисліші терміни повинні були здобути вищу освіту, щоби бути готовими до провідних ролей у всіх галузях суспільного життя. Цій меті були підпорядковані інші ділянки освіти. Організаційна енергія та фінансові ресурси

²²⁵ До вузького комітету входили: голова *Просвіти*, судовий радник, депутат Галицького сейму та член крайового виділу Іван Кивелюк; представник *Просвіти*, гімназійний вчитель Іван Брик; два члени *Учительської Громади* – гімназійний вчитель Людвик Сальо та Василь Білецький; представник місцевого шкільного комітету в Рогатині, греко-католицький священик Омелян Ваньо; представник редакції газети *Діло* Ярослав Веселовський; представник *Фундації Олени Січинської* Костянтина Малицька; представник *Українського Педагогічного Товариства* греко-католицький священик Дем'ян Лопатинський; представник товариства *Взаємна Поміч Українського Вчителства* шкільний директор Микола Мороз; два представники *НТШ* – Іван Раковський та Іван Джиджора; *Краєвий Союз Ревізійний* представляв його директор Омелян Саєвич. Політичні партії у вужчому комітеті представляли національні демократи Володимир Охримович та Олександр Стефанович і радикал Михайло Павлик.

²²⁶ До ширшого комітету входили: націонал-демократ Володимир Бачинський, соціал-демократ Володимир Левинський, радикал Іван Макух, представники страхового товариства *Дністер* Володимир Шухевич та Стефан Федак, представники *Просвіти* о. Теодозій Лежогубський та лікар Євген Озаркевич. Від *Учительського Союзу* о. Леонід Лужницький, від *Катехитичного Товариства* о. Василь Лиско, від шкільного комітету в Станиславові Гнат Павлюх, від педагогічного часопису *Учитель* Іван Ющишин. Окрім того, до широкого комітету входили делегати студентських товариств: Федір Замора та Лев Марків від *Українського Студентського Союзу* та Олекса Бордун від *Академічної Помочі*. Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного, 1911, 3.

українського суспільства спрямовувались майже виключно на нові приватні гімназії, залишаючи початковий рівень поза увагою. Більшість народних шкіл фінансувалися виключно їхніми громадами, з бюджету *Українського Педагогічного Товариства* утримувались дві українські дівочі міські школи, п'ять чотирикласних і шість однокласних приватних народних шкіл. Напередодні Першої світової війни українська галицька спільнота, беручи на утримання щораз нові середні школи, досягла меж своїх фінансових можливостей і не мала вільних коштів на народне шкільництво. Тому задля звільнення коштів українських інституцій деякі приватні гімназії планувалося передати державі. Згідно з рішенням крайового сейму від 1914 р. державними мали стати українські приватні гімназії у Чорткові, Рогатині та Яворові.

Краєвий Шкільний Союз ставав паралельною структурою до *Педагогічного Товариства*. У той час, як *Педагогічне Товариство* складалося здебільшого із фахових вчителів, тон у *Краєвому Шкільному Союзі* задавали переважно політики. Зібрані там представники різних організацій та партій не мали фахового стосунку до шкільництва. Окрім того, це лягало додатковим фінансовим тягарем на українську спільноту, адже замість одного, їй доводилось утримувати два схожі товариства. Нечіткий розподіл компетенцій призводив до хаосу у розподілі фінансів. Постало питання, чи об'єднати обидва товариства чи чітко розділити їхні завдання? Після того, як голови правління *Краєвого Шкільного Союзу* висловились категорично проти злиття товариств, 7 травня 1914 р. на спільному засіданні обох товариств прийняли рішення про розподіл компетенцій. *Педагогічне Товариство* мало займатися народними школами та вчительськими семінаріями, до компетенції *Краєвого Шкільного Союзу* передали приватні середні школи. Приватні фахові школи перейняло товариство *Просвіта*. Під час Першої світової війни евакуйований разом з усіма центральними галицькими інституціями в Бялу голова *Краєвого Шкільного Союзу* Іван Кивелюк

звернувся до правління *Педагогічного Товариства* з проханням, щоб воно перебрало на себе усі завдання *Шкільного Союзу*. Після війни все українське приватне шкільництво зосередилось у руках *Педагогічного Товариства*.²²⁷

Які кошти мобілізувалися для українського шкільництва? Як функціонувало фінансування усієї системи та окремої гімназії? Доходи *Краєвого Шкільного Союзу* становили у 1911 р. 60 734 крони, у 1912 р. – 90 954 крони, у 1913 р. – 101 948 крон. Відповідно виглядали і видатки у ці роки: 30 313 крон, 84 671 крона і 98 533 крони. Доходи 1911 р. склалися з пожертв (8 348 крон), продажу наліпок (1 796 крон) і марок (272 крон), власних доходів (60 крон) і т. зв. *сотикового фонду* (974 крон). Найбільшу суму (30 750 крон) переказувало *Педагогічне Товариство*, менші суми – *Краєвий Кредитовий Союз* (932 крон) та *Товариство Урядників і Священників* (300 крон). Більша частина видатків за 1912 р. була спрямована на гімназії у Збаражі, Долині, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Яворові, Чорткові та Буську, а також на соціальні заклади для їхніх учнів (68 651 крон).²²⁸ У 1911/12 навчальному році у цих гімназіях навчалося загалом 1913 учнів, вчителів було 89. Лише три з них – в Рогатині, Городенці та Яворові – мали у тому навчальному році право публічності, яке давало їм змогу самостійно видавати шкільні свідоцтва. У 1913 р. таке право мали вже шість із восьми українських приватних гімназій.²²⁹ За винятком гімназій у

²²⁷ *Ясінчук*, 50 літ Рідної Школи, 137-138. Про українське шкільництво у польській державі міжвоєнного періоду пор. Іван *Герасимович*, Українські школи під польською владою, Станиславів 1924; К. *Федорович* [Лев *Ясінчук*, Клим *Чичка*] Українські школи в Галичині у світлі законів і практики, Львів 1924.

²²⁸ *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного* (за час від 1. жовтня 1911. до 30. падолиста 1912.), Львів 1912, 7.

²²⁹ А саме гімназії у Збаражі, Городенці, Копичинцях, Рогатині, Яворові та Чорткові. *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного*

Городенці, Долині та Збаражі, всі гімназії були змішані, однак частка дівчат була початково невисокою: серед загалом 1913 учнів у 1912/13 навчальному році було 124 учениці.²³⁰

На початок Першої світової війни у Східній Галичині було 10 приватних гімназій та три гімназійні курси в Белзі, Комарно і Надвірній.²³¹ Ще чотири гімназії, з них дві жіночі, були на етапі заснування. Окрім того, *Педагогічне Товариство* утримувало чоловічу вчительську семінарію у Львові, семінарії для учительок у Львові та Коломиї, а також дівочу гімназію в Перемишлі. Вимоги до фаховості вчителів у цих приватних гімназіях були досить високі: необхідно було мати повну вчительську кваліфікацію державної середньої школи, три роки досвіду суплента, з них мінімум один рік із повною кваліфікацією в приватних школах. Оплата директора школи та вчителів була відповідною до платні в державних гімназіях, платня суплентів – навіть трохи вищою. Це була свідомо політика *Краєвого Шкільного Союзу*, аби здобути для приватних середніх шкіл молодих вчителів. Більшість із них знаходилася у провінції, рівень життя там був нижчий, низькооплачувані супленти в провінції, на відміну від своїх колег у великих містах, рідко могли знайти собі додатковий підробіток.²³²

Як уже згадувалось, роль піонера у заснуванні приватних гімназій належала рогатинській філії *Педагогічного Товариства*, яка з 1907 р. готувала відкриття місцевої гімназії. Офіційно гімназію було засновано щойно у 1909 р., у 1910 р.

(за час від 1. грудня 1912. до 30. падолиста 1913.), Львів 1913, 7-8. Пор. *Sirka*, *The Nationality Question in Austrian Education*, 160-162.

²³⁰ *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного*, 1912/1913, 10.

²³¹ У 1912/13 році ці курси відвідували: у Белзі (2 класи) 67 дітей, з них 56 хлопців та 9 дівчат; в Комарно (3 класи) 76 дітей (61 хлопець і 15 дівчат); в Надвірній (3 класи) 60 дітей (51 хлопець і 9 дівчат).

²³² *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного*, 1912, 5-6, 8.

їй надали право публічності. За директорства Михайла Галущинського вона мала більш національний характер, ніж державні гімназії з українською мовою викладання. Варто лише згадати, що під час свята з нагоди початку навчального року, окрім австрійського державного гімну, там співали й український національний гімн. Вона мала значно тісніший зв'язок із національним рухом, ніж державні гімназії. Зв'язок цей відображає і структура фінансування. Згідно зі звітом гімназії за 1909/10 рік її доходи при 170 учнях становили 22 271 крону. Вони мали таку структуру: 1) публічні кошти – 1 243 крони; 2) пожертви греко-католицького духовенства – 3 380 крон; 3) пожертви селян та міщан – 605 крон; 4) пожертви світської інтелігенції – 1 699 крон; 5) жіночі товариства – 387 крон; 6) анонімний жертводавець – 78 крон; акції зі збору коштів – 3 359 крон; 8) пожертви товариств *Сокіл*, *Січ* та читалень – 516 крон; 9) пожертви торговців та промисловців – 93 крони; 10) вистави і свята – 983 крони; 11) академічна молодь – 30 крон; 12) кооперативні кредитні інститути – 1 088 крон; 13) повернення із зарплат – 153 крони; 14) *Краєвий Шкільний Союз* – 1 000 крон; 15) молочарні – 60 крон; 16) Служби Божі – 346 крон; 17) Різдвяні акції – 981 крона; 18) сотиковий фонд – 92 крони; 19) *Краєвий Союз Кредитовий* – 3 400 крон; 20) *Народна Торговля* – 20 крон; 21) шкільна оплата – 2 526 крон; 22) інші надходження – 50 крон.²³³ Видатки того ж року – платня, канцелярське приладдя, меблі, шкільний інвентар, опалення та освітлення, кошти на утримання будівлі, сплата кредитів – становили 23 135 крон.²³⁴

У 1910/11 навчальному році ця гімназія вже мала чотири класи з дев'ятьма відділами та 379 учнів. Вчителів було 13,

²³³ *Звіт Дирекції приватної гімназії з руською мовою викладовою філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдности за рік шкільний 1909/10, Львів 1910, 89-90.*

²³⁴ Там само.

кошти на утримання становили 52 335 крон. У 1911/12 навчальному році було вже 534 учні та 23 вчителі. Кошти на утримання зросли до 68 885 крон, їх покривали головню за рахунок оплати за навчання (23 323 крони) та пожертв (23 053 крони). Загальний дохід гімназії у 1911/12 навчальному році становив 67 377 крон.²³⁵

Заснована 1908 р. гімназія в Яворові у 1910/11 навчальному році мала право публічності, налічувала три класи із чотирма відділами, 160 учнів та одинадцять вчителів, кошти на утримання становили 19 756 крон. У 1911/12 навчальному році там було чотири класи і п'ять відділів, для 220 учнів працювали десять вчителів. У 1911/12 навчальному році кошти на утримання становили 29 201 крону, оплата за навчання (3 641) та пожертви (10 133) покривали майже половину видатків.²³⁶

У 1908 р. заснували приватну українську гімназію в Копичинцях. В 1911/12 навчальному році там було 4 класи, 104 учні і 8 вчителів. Утримання коштувало 23 827 крон, частину цих коштів покривала оплата за навчання (6 720 крон) та пожертви (4 459 крон).²³⁷

Перша українська реальна гімназія була заснована у 1909 р. в Буську. У 1910/11 навчальному році там було 2 класи, перший та підготовчий, 96 учнів та 6 вчителів. Утримання цієї невеликої школи коштувало 9 357 крон. Наступного року у ній вже було три класи, 83 учні та 7 вчителів. Кошти на утри-

²³⁵ *Звіт з діяльності Українського педагогічного товариства 1910/11, 1911/12, 1912/13, 22; Звіт Дирекції приватної гімназії з руською мовою викладовою філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдности за рік шкільний 1912/13, Львів 1913.*

²³⁶ *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства 1910/11, 1911/12, 1912/13, 22.*

²³⁷ Там само, 19.

мання – 14 310 крон – значною мірою покривали оплата за навчання (6 653 крони) та пожертви (3 257 крон).²³⁸

Заснована у 1909 р. гімназія в Городенці у 1911 р. отримала право публічності. У 1910/11 навчальному році тут було 2 класи, 63 учні та 6 вчителів, кошти на утримання становили 9 415 крон. У 1911/12 навчальному році додався ще один клас, школу відвідувало 118 учнів. Окрім того, з цього ж року в гімназії ввели підготовчий клас з двома відділами, де вчилися ще 63 учні. Вчительська колегія складалася з дев'яти осіб. Кошти на утримання становили 22 837 крон, як плата за навчання надійшло 10 452 крони, пожертви – 2 700 крон.²³⁹

Гімназію в Збаражі було засновано у 1910 р. У перший рік її існування у ній був лише один клас і 43 учні, вчителів – 5. Утримання цієї школи коштувало 6 068 крон. У 1911/12 навчальному році додався ще один клас, кількість учнів зросла до 62. Кошти на утримання збільшились до 9 674 крон, оплата за навчання (1 480 крон) і пожертви (5 714 крон) покривали 74% цих видатків.²⁴⁰

Які соціальні прошарки посилали своїх дітей у приватні гімназії і були готові платити за це значно більше, аніж за державні? Такі дані є про гімназію *Українського Педагогічного Товариства* в Рогатині та про приватну гімназію в Городенці. Національний та конфесійний склад їхніх учнів був досить однорідним. Майже усі учні, включно із невеликою групою юдеїв, подали як мову повсякденного спілкування українську.²⁴¹ Найбільшою соціальною групою були діти селян. Щоправда, їхня частка зменшилася з 84,1% у 1909/10 до 75,9% у 1913/14 навчальному році, що свідчить про по-

²³⁸ Там само, 18.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Там само, 19.

²⁴¹ Див. Додаток 6.

вільну комплементачію соціальної структури українців. Представники інших соціальних груп становили від 0,16% до 5,5% учнів. Стабільною була кількість священничих та учительських дітей.²⁴²

Оскільки така велика кількість селянських дітей потребувала дешевого житла за місцем навчання, заснування бурс було важливою галуззю діяльності українських освітніх товариств. Напередодні Першої світової війни *Українське Педагогічне Товариство* утримувало 17 хлопчачих бурс (в Бережанах, Болехові, Горлиці, Гусятині, Жовкві, Заліщиках, Калуші, Коломиї, Львові, Перемишлі, Рогатині, Сокалі, Станиславові, Чорткові та Яворові) і дві дівочі бурси (у Львові та Заліщиках). На наступні роки було заплановано відкрити ще вісім бурс для хлопців (в Белзі, Борщеві, Буську, Мостиськах, Надвірній, Перегінську, Скалаті та Щирці) і три дівочі (в Бродах, Коломиї та Самборі).²⁴³

Центральною бурсою *Українського Педагогічного Товариства* була львівська бурса ім. Кардинала Сембратовича. У 1910/11 навчальному році там мешкало 248 учнів, з них 241 гімназійний учень, три учні реальних шкіл та четверо учнів, які приватно готувалися до матури. Найбільше було селянських синів (160), за ними йшли сини вчителів народних шкіл (36) та священників (26). Дві останні групи мали стабільні частки як у статистиках приватних гімназій, так і у статистиках бурс. Групи дітей з інших соціальних верств були значно меншими, разом їх було стільки ж, як і священничих синів: діти робітників (11), службовців (7), найманих працівників (6), ремісників (2).

²⁴² Див. Додаток 8..

²⁴³ *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства 1910/11, 1911/12 і 1912/13*, 27-35. Дані за 1906 рік за: *Ясінчук*, 50 літ Рідної Школи, 39-41. Пор. Андрій *Жук*, Статистика українських бурс в Галичині, Львів 1911.

Центральною українською дівочою бурсою був львівський інститут св. Ольги, де у 1910/11 навчальному році мешкало одночасно 143 учениці. З них 71 навчалася у закладах *Українського Педагогічного Товариства*: 27 у приватній виділовій школі ім. Тараса Шевченка, 36 було студентками приватного вчительського семінару *Педагогічного Товариства*, семеро – студентками державного вчительського семінару та двоє – ученицями приватної гімназії сс. Василянок.

Поза *Педагогічним Товариством* налічувалось ще 35 українських бурс. Це були бурси церковних громад, місцевих приватних товариств з утримання бурс та філій *Просвіти*. Русофільські товариства мали 27 бурс. У 1913-1914 рр. робились спроби скоординувати діяльність цих численних закладів, але на перешкоді заснуванню *Союзу Бурс* стала Перша світова війна.

Окрім українських товариств, свої двері для українських учнів тримали відкритими деякі польські товариства, до прикладу, львівське *Towarzystwo Przyjaciół uczącej się młodzieży*. Воно надавало учням підтримку незалежно від статі, типу школи, віросповідання та національності.²⁴⁴ Подібно діяв і *Związek Rodzicielski* у Львові.²⁴⁵ Іншим було спрямування польських товариств у східногалицькій провінції. Через появу дедалі більшої кількості українських освітніх закладів та організацій взаємодопомоги у східногалицькій провінції почали з'являтися відповідні польські інститути. При цьому головною метою цих закладів було проголошено збереження т. зв. *національного стану посідання*. Прикладом є Рогатин, де *Українське Педагогічне Товариство* від початку ХХ ст. утримувало дві українські бурси: *Русько-українську*

²⁴⁴ «Wsparcie udzielać się będzie bez względu na to do jakiej szkoły uczeń lub uczenica uczęszczają, bez względu na wyznanie i narodowość proszących.» Statut Towarzystwa Przyjaciół uczącej się młodzieży, Lwów 1890, § 7.

²⁴⁵ Statut Towarzystwa «Związek rodzicielski» we Lwowie, Lwów 1897, 3-5.

та *Селянську*.²⁴⁶ У 1903 р., аби протидіяти асиміляції польської молоді до українства, в Рогатині заснували польську бурсу.²⁴⁷ Особливо схильним до асиміляції в бік культури українських селян було польське сільське населення Східної Галичини, оскільки цьому сприяло співжиття багатьох поколінь з українськими селянами, спільні соціальні й економічні інтереси, а також відсутність чіткого усвідомлення культурної та віросповідної відмінності. Окрім того, римокатолицьке польське населення у східногалицькій провінції становило виразну меншість. Так, згідно з даними перепису 1900 р., із 7 201 мешканця Рогатина (з того 131 військовий) 3 217 (44,7%) були юдеями, 2 678 – (37,2%) греко-католиками та 1 206 (16,7%) – римокатоликами.²⁴⁸ Із близько 100 000 мешканців 99 сіл Рогатинського повіту 72,2% були українцями, 20,1% – поляками та 7,7% – євреями.²⁴⁹ Тож в умовах швидкого структурування української спільноти задля збереження польської присутності, а відтак претензії на польськість Східної Галичини, за сприяння крайової та повітових адміністрацій форсувалася інституціоналізація польської спіль-

²⁴⁶ Перед Першою світовою війною в Рогатині було вже чотири українські бурси: бурса місцевої філії *Українського Педагогічного Товариства* для 122 учнів, бурса товариства *Шкільна Поміч*, грекокатолицькі бурса *св. Миколая* та бурса *Під Покровом пр. Богородиці*.

²⁴⁷ Пор. Karol Kowal, *Dziesięciolecie Bursy polskiej w Rohatynie. 1903-1913*, Lwów 1913, 3.

²⁴⁸ Skorowidz gminny Galicyi. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900. Wydany przez c. k. Centralną Komisję Statystyczną, Wiedeń 1907, 530. Напередодні Першої світової війни населення Рогатина за збереженого співвідношення релігійно-культурної приналежності становило 7664 особи. Jan Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zeszytych zmian terytorjalnych kraju*, Lwów 1914, 140.

²⁴⁹ Українська Загальна Енциклопедія, II, 1256.

ноти. Наслідком цього стало чіткіше розмежування цих спільнот, у т. ч. й у повсякденному житті.

Національно-орієнтованими були і єврейські товариства взаємодопомоги, до прикладу, засноване у Львові 1875 р. єврейське товариство підтримки студентів, метою якого була «підтримка потребуючих єврейських студентів львівських середніх шкіл (гімназій та реальних шкіл)». ²⁵⁰ Навіть там, де представники трьох галицьких етносів спільно відвідували польськомовні гімназії, позашкільні сфери культурних впливів чітко розмежовувались. Так, у повітовому місті Золочів, де із близько 11 000 мешканців 51% були євреями, 27% – поляками та 22% – українцями, а із близько 107 000 населення трьох міських та 85 сільських громад 62% були українцями, 27% – поляками та 11% – євреями, налічувалося у 1910 р. п'ять бурс, які давали дах над головою незаможним учням місцевої польськомовної гімназії. Дві бурси призначалися для польських, дві – для українських і одна – для єврейських учнів. Польські бурси (*Bursa im. Tadeusza Kościuszki* та *Polska bursa ludowa im. Króla Jana Sobieskiego*) утримували приватні польські товариства, в них мешкали відповідно 20 і 36 учнів польської національності та римо-католицького віровизнання. Золочівське *Товариство з підтримки незаможних учнів Мойсеєвої віри* винаймало житло для 18 учнів. Власну бурсу для 32 учнів в Золочеві мало і русофільське товариство *Николая Васильєвіча Гоголя, Просвіта* та греко-католицька церква св. Миколая утримували бурсу для 44 українських учнів. ²⁵¹ Національні бурси внесли значний вклад у внутрішню консолідацію трьох галицьких етносів та водночас спричинилися до їхнього щораз глибшого взаємного зовнішнього відмежування.

²⁵⁰ Statuten des Studenten-Unterstützungs-Vereines in Lemberg, Lemberg б. р., 1.

²⁵¹ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1910, Złoczów 1910, 74-75.*

7. Вища освіта жінок

В останні десятиліття XIX ст. однією із важливих ознак суспільного поступу були вищі студії жінок. Після того, як Цюрихський університет у 1863 р. відкрив свої двері жінкам-іноземкам, його приклад почали переймати й інші європейські університети. Між 1870 та 1894 роками жінок допустили до вищої освіти в Росії, Франції, Швеції, Англії, Фінляндії, Данії, Нідерландах, Італії, Бельгії, Норвегії, Греції та Туреччині. Австрія та Прусія були останніми європейськими країнами, які дозволили жінкам здобувати вищу освіту. Офіційному наданню жінкам доступу до вищих студій передувала запекла боротьба.²⁵²

Спершу необхідно було відкрити дівчатам дорогу до освіти та до матури. Ця мета отримала у Габсбурзькій монархії широку підтримку. У вересні 1890 р. у Празі відкрилася перша в австрійській половині монархії приватна дівоча середня школа із чеською мовою викладання під керівництвом богеміста Франтішека Прусіка. Засновником школи було празьке товариство вищої освіти жінок *Мінерва*, головою якого була письменниця Альжбета Пехова, літ. псевдонім *Елішка Красногорська*. Чеське товариство *Мінерва* з'явилося на початку 1890-х років і було першим офіційним товариством, яке обстоювало університетські студії жінок в Австрії, та другим, після заснованого 1888 р. у Ваймарі *Товариства за реформу жіночої освіти*, таким товариством в Центральній Європі.²⁵³

²⁵² Поп. Marina Tichy, Facetten des Widerstands gegen das Frauenstudium von 1870 bis zur Jahrhundertwende. In: «Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück ...» Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ed. Waltraud Heindl, Marina Tichy (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien, 5) Wien² 1993, 27-48; Irene Brandhauer-Schöffmann, Zum Engagement der österreichischen Frauenvereine für das Frauenstudium. В: там само, 49-78.

²⁵³ Поп. Іван Франко, З гостювання у Празі. В: Франко, Твори у 50 томах, т. 46/2, Київ 1986, 228-241, тут 239; Handbuch für den politischen

Приклад Праги перейняли Відень та Краків. Віденське Товариство за поглиблену освіту жінок у 1892 р. заснувало гімназійну дівочу школу «з метою забезпечення доступу обдарованих дівчат до університетських студій».²⁵⁴ У цей час між Віднем і Прагою, двома найбільшими метрополіями Цисляйтанії, панувала запекла конкуренція. Претензії Відня на провідну роль ґрунтувалися на його статусі цісарсько-королівської резиденції та столиці монархії, а також на реноме традиційної культурної метрополії Центральної Європи, Прага ж робила ставку на модерність, претендуючи на роль метрополії, яка надавала інновативні імпульси усій монархії.²⁵⁵ Вища освіта жінок була одним із таких трендів. Третьюю у монархії стала відкрита 1896 р. *Приватна дівоча середня школа* в Кракові. Дівочі гімназії Габсбурзької монархії орієнтувалися на приписи *проекту організації* від 1849 р.²⁵⁶

Навесні 1897 р. у Львові під головуванням професора Людвіка Цвіклінського заснували *Товариство академічних курсів для жінок*. Ці курси пропонували жінкам як можливість загального розвитку, так і освіти певного спрямування. Зокрема запровадили курси з: філософії, історії та географії, літературо- та мистецтвознавства, суспільних та природничих наук, математики. Вже незабаром на заміну цим особ-

Verwaltungsdienst, IV, 1056; *Brandhauer-Schöffmann*, Zum Engagement der österreichischen Frauenvereine für das Frauenstudium, 49.

²⁵⁴ *Jahresbericht des Vereines für erweiterte Frauenbildung in Wien*. Bericht über die gymnasiale Mädchenschule, Wien 1900; Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, IV, 1056.

²⁵⁵ Поп. Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse. Umwelt. Wirkungen, ed. Jürgen Nautz, Richard Vahrenkamp (=Studien zur Politik und Verwaltung, 46) Wien/ Köln/ Graz 1993.

²⁵⁶ В *Проекті організації гімназій і реальних шкіл в Австрії* від 1849 р., т. зв. *Organisationsentwurf*, не було регулювання щодо статі учнів.

ливим жіночим курсам прийшли повноцінні університетські студії.²⁵⁷

Поворотним моментом стало розпорядження ц. к. Міністерства культів та освіти про допуск жінок до студій на філософських факультетах університетів Цисляйтанії, починаючи від зимового семестру 1897/98 року. Визначався також порядок складання матуральних іспитів та інші умови університетських студій для жінок.²⁵⁸ З 1900 р. відкритими для жінок стали й медичні факультети.²⁵⁹ Збільшення кількості дівочих гімназій та, відповідно, їхніх учениць привело до того, що офіційні статистики про *Освітні заклади в представлених у Державній Раді Коронних Землях і Краях*, починаючи з 1904/05 академічного року, містили окремі дані про середні школи для дівчат. Були серед учениць середніх шкіл Цисляйтанії і українки:²⁶⁰

²⁵⁷ Towarzystwo Kursów Akademickich dla Kobiet we Lwowie. Program wykładów w kursie zimowym 1898, Lwów 1898, 8-17, 21.

²⁵⁸ Розпорядження Міністерства культів та освіти від 9 березня 1896 р., ч. 1966 та від 23 березня 1897 р., ч. 7155. Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, IV, 1096-1097.

²⁵⁹ Waltraud Heindl, Zur Entwicklung des Frauenstudiums in Österreich. In: «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück...» Frauen an der Universität in Wien (ab 1897), ed. Waltraud Heindl, Marina Tichy, Wien² 1993, 17-26, тут 17.

²⁶⁰ *Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern* (=Oesterreichische Statistik), ed. k. k. Statistische Central-Comission, Wien 1908 і наст.; *Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові з руским викладовим язиком за шкільний рік 1906/07*, Львів 1907 і наст.; *І. Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок в Станиславові за шкільний рік 1912/13*, Станиславів 1913.

Навч. рік	Дівочі гімназії Цисляйтанії (учениці)	Українські дівочі гімназії (учениці)	Українські гімназистки в Австрії
1904/05	3 (493)	-	16 (3,2%)
1905/06	8 (763)	-	19 (2,5%)
1906/07	11 (1377)	1 (35)	55 (4,0%)
1907/08	12 (1958)	1 (66)	90 (4,6%)
1908/09	12 (2334)	1 (103)	127 (5,4%)
1910/11	24 (3254)	1 (142)	189 (5,8%)
1912/13	32 (4360)	2 (165+14)	212 (4,8%)
1913/14	33 (4573)	2 (178+34)	215 (4,7%)

З одного боку, українок у цих статистиках було менше, ніж німкенів, чешок та польок, з іншого – словенки, італійки та румунки в статистиках середніх шкіл Цисляйтанії були взагалі представлені лише прочерками. У 1910/11 навчальному році в австрійській половині монархії налічувалось 24 дівочі гімназії, з них чотири було із німецькою, п'ять з чеською, 14 з польською та одна із українською мовою викладання. Всі 3 254 учениці цих шкіл розподілялися відповідно до поданих мов повсякденного вжитку на 1 839 польок, 739 чешок, 476 німкенів та 189 українок. Окрім того, було три угорки, дві сербо-хорватки та шість учениць інших національностей. Згідно з віросповідною статистикою майже третину загалу учениць становили 1 048 єврейок. У мовній статистиці вони подавали себе польками та німкенями.²⁶¹

Українки посідали четверте місце. Те, що дочки нації, яка вважалася *народом селян та попів*, змогли його посісти, було заслугою і українського жіночого руху. Цей рух виник на

²⁶¹ *Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1910/1911 bearbeitet vom Bureau der k. k. Statistischen Zentralkommission (=Oesterreichische Statistik, Neue Folge, Herausgegeben von der k.k. Statistischen Zentralkommission) Wien 1914, 9-10.*

початку 1880-х років як інтегральна частина українського національного руху.²⁶² Те, що обидва емансипаційні рухи взаємодоповнювались, доводить також факт, що провідниці українського жіночого руху – Анна Павлик, Юлія Шнайдер (літературний псевдонім *Уляна Кравченко*) та Наталя Кобринська – були водночас і активістками національного руху.²⁶³

У 1884 р. основоположниця українського жіночого руху Наталя Кобринська²⁶⁴ заснувала в Станиславові *Товариство Руських Жінок*. Це товариство однією з цілей постановило вибороти для жінок право на освіту.²⁶⁵ У роботі над виданим 1887 р. Кобринською спільно з Оленою Пчілкою альманахом *Перший Вінок*,²⁶⁶ а також над її серіями *Жіноча Бібліотека* та *Жіноча Доля*, які нерегулярно виходили в

²⁶² Засноване в 1879 р. русофільське жіноче товариство *Общество русских дамъ* було лише благочинним товариством і з властивим жіночим рухом не мало нічого спільного: ДАЛО – ф. 271 – оп. 1 – од. зб. 21 – арк. 10.

²⁶³ Пор. *Strutynska, Die ruthenische Frauenbewegung in Galizien*, 305; Михайло *Павлик*, Перші ступні русько-українсько жіноцтва. В: *Павлик*, Твори, Київ 1985, 284-303.

²⁶⁴ Наталя Кобринська (1851-1920), нар. Озаркевич, українська письменниця та громадська діячка. Походила із шляхетської священичої родини. Її батько, о. Іван Озаркевич (1826-1903), громадський активіст та культурний діяч, був у 1867-1876 рр. депутатом Галицького сейму та у 1873-1891 рр. членом Палати послів Державної ради у Відні. Дід Кобринської, о. Іван Озаркевич (1795-1854), був у часі революції 1848 р. активним членом *Руської Ради* в Коломиї та брав участь у соборі руських вчених у Львові в жовтні 1848 р.

²⁶⁵ Пор. *Martha Bohachevsky-Chomiak, Natalia Kobryns'ka: A Formulator of Feminism*. In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge, Mass. 1982, 196-219.

²⁶⁶ *Перший вінок*, б. в., Львів 1887. Пор. Михайло *Возняк*, Як дійшло до першого жіночого альманаха, Львів 1937.

Стрию у 1893, 1895 та 1896 роках, гуртувалися кращі інтелектуальні сили українського жіноцтва Галичини, Буковини та Наддніпрянської України.²⁶⁷ У 1891 р. Кобринська ініціювала в Стрию першу велику маніфестацію українок. Було прийнято петицію до австрійського парламенту про допуск жінок до вищої освіти. Маніфестація в Стрию торкалася важливих соціальних потреб жінок, зокрема питання створення дитячих садків та спільних кухонь для сільських жінок на час польових робіт. Український фемінізм був не агресивний і не піддавав сумніву такі підвалини життя, як сім'я та материнство. В основі його лежала не ідеологія, а прагматична діяльність для підсилення суспільної позиції жінки задля блага усієї нації.²⁶⁸

На цих засадах наприкінці ХІХ ст. з'явилася низка жіночих товариств: у 1893 р. *Клуб Русинок* у Львові та *Жіночий Кружок* в Коломиї. Наступного року заснували *Товариство руських жінок* в Перемишлі та *Жіноче товариство* в Городенці, у 1896 р. постав *Жіночий Кружок* в Тернополі. Наступними були *Жіноча читальня* в Долині (1901), *Кружок українських дівчат*, а також жіночі товариства в Бережанах та Рогатині (1903). З часом усі українські товариства Східної Галичини об'єдналися у *Жіночу Громаду*. Перед Першою світовою вона складалася з 16 повітових об'єднань. Українські жіночі товариства шукали можливостей долучитися до розв'язку конкретних соціальних проблем жінок. Піонером у цьому був львівський *Клуб Русинок*: у 1899 р. він заснував перший український дитячий садок, в 1902 р. при ньому з'явився перший жіночий кооператив *Труд*, з часом – мережа *Українська Порадня Матерей*.

²⁶⁷ Олена Пчілка доклалася до виходу «Першого вінка» і як співвидавець, і як грошедавець. Серед авторів альманаху були Леся Українка, Людмила Старицька, Анна Павлик, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка, Олеся Бажанська та ін.

²⁶⁸ Пор. *Bohachevsky-Chomiak, Feminists Despite Themselves*, 47-110.

У 1908 р. в Галичині почала свій розвиток українська жіноча преса. Того ж року за редакцією Дарії Старосольської почав виходити жіночий часопис *Мета*, видавцем був пов'язаний з соціалістичним рухом *Кружок Прогресивних Жінок*. З 1912 р. за редакцією Олени Кисілевської, псевдонім *О. Галичанка*, виходив жіночий додаток до найбільшої української щоденної газети *Діло – Жіноче Діло*.

Близькою сподвижницею Кобринської була д-р мед. Софія Окуневська²⁶⁹ – перша галицька українка, яка зробила успішну академічну кар'єру. У 1885 р. вона екстерном здала матуру у Львівській академічній гімназії. Її бажання студіювати у вищій школі безумовно підтримував батько о. Анастас Окуневський, греко-католицький сільський парох шляхетського походження. Після матури вона студіювала медицину у Швейцарії. Окуневська стала першою лікаркою-українкою та однією з перших жінок із докторським ступенем в Габсбурзькій монархії.

Ті українки, які першими здобули вищу освіту, подібно як доньки інших народів Габсбурзької монархії, належали до вищих прошарків суспільства.²⁷⁰ Багато з них приватно складало іспити зрілості у чоловічих гімназіях. Уся середня освіта жінок існувала до 1914 р. лише у приватній формі. Першою такою школою у Східній Галичині стала заснована у 1902-1903 р. у Львові польська дівоча гімназія ім. Юліуша Словацького. Ініціював створення цієї школи львівський універси-

²⁶⁹ Софія Окуневська-Морачевська (1865-1926). Пор. Северина *Кабаровська*, На свіжу могилу бл. п. д-р. Софії Окуневської-Морачевської. В: *Діло* (20.03.1926); ДАЛО – ф. 119 – оп. 1 – спр. 3 – арк. 33.

²⁷⁰ З 51 учениці першого класу чеської приватної дівочої середньої школи у Празі у 1890 р. більшість (41) походили із середнього класу – родин службовців, вчителів, протестантських священиків, комерсантів та підприємців. Троє дівчат було доньками селян, семеро – доньками робітників та найманих працівників. *Франко*, З гостювання у Празі, 240.

тетський професор Казимир Твардовські, він став і першим її директором. Підготовка до відкриття тривала три роки, бо її засновники зіткнулися із різноманітними матеріальними та психологічними труднощами. Остаточно ця гімназія утвердилася із першою матурою своїх учениць в 1910 р.²⁷¹

Особливо у перші роки існування цієї гімназії у ній навчалося багато українок. З моменту заснування у Львові 1906 р. приватної української гімназії сестер Василянок, більшість батьків українських дівчат надали перевагу саме цій школі. З 277 учениць гімназії ім. Юліуша Словацького у 1912/13 році 271 подала як мову повсякденного спілкування польську, шестеро учениць греко-католицького віросповідання – українську. 142 учениці цієї гімназії належали до римо-католицького, 126 – до юдейського віровизнання, троє були протестантками.²⁷²

Кількома роками пізніше у Львові з'явилася друга, об'єднана із приватною жіночою вчительською семінарією,²⁷³ приватна польська *Жіноча Гімназія ім. Зофії Стржалковської*.²⁷⁴ У 1911-1913 рр. мовна та віросповідна статистика її учениць була такою:²⁷⁵

Навч. рік	Разом	Поль.	Укр.	Р.-кат.	Юдейки	Гр.-кат.	Вірм.-кат.	Протест.
1911/12	302	287	15	170	115	15	-	2
1912/13	297	282	15	172	103	17	2	3

²⁷¹ Архівний фонд цієї гімназії: ДАЛО – ф. 669.

²⁷² *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum żeńskiego z prawem publiczności im. Juliusza Słowackiego za rok szkolny 1912/13*, Lwów 1913, 64. Пор. Шах, Львів – місто моєї молодости, I-II, 222-223.

²⁷³ Пор. ДАЛО – ф. 186.

²⁷⁴ ДАЛО – ф. 92.

²⁷⁵ *Sprawozdanie Zakładów Naukowych żeńskich Zofii Strzałkowskiej we Lwowie za rok szkolny 1911/12...1913/14*, Lwów 1912...1914. Пор. Шах, Львів – місто моєї молодости, I-II, 223, 229.

Львівський приватний дівочий ліцей ім. Королеви Ядвіги з 1910 р. поступово перетворювався на дівочу гімназію. Шляхом щорічної заміни ліцейського класу на гімназійний він перетворився на третю у Львові польську дівочу гімназію.²⁷⁶

У 1899 р. у Львові відкрила свої двері єврейська приватна шестикласна жіноча середня школа Юзефи С. Гольдблятт-Камерлінг із польською мовою викладання. Оскільки у цій школі від самого її заснування викладали класичні мови, вона позиціонувала себе як майбутня гімназія. Оскільки вона на початках не мала права публічності, її учениці мусли скласти матуру деінде. З липня 1905 р. іспити зрілості її учениць приймали у Львівській гімназії ім. Франца Йосифа. З 1905/06 навчального року ця шестирічна школа поступово перетворилася на восьмирічну гімназію. Право публічності, яке тоді отримав перший гімназійний клас, поступово поширилося на всі класи і 5 березня 1913 р. ц. к. Міністерство культур та освіти надало його усій гімназії. Керувала гімназією сама власниця, Юзефа С. Гольдблятт-Камерлінг. Її вчительська колегія складалася переважно з єврейок та євреїв. Були серед учителів цієї гімназії і два українці: математику та фізику викладав там професор П'ятої державної гімназії д-р Володимир Левицький, Юліян Левицький був вчителем історії.²⁷⁷

²⁷⁶ *Sprawozdanie z Gimnazjum realnego, z Liceum im. Kr. Jadwigi, ze szkoły handlowej, kursów robót ręcznych kobiecych i z kursu gospodarstwa domowego*, Lwów 1911, 17.

²⁷⁷ Єврейськими вчителями цієї гімназії були класичні філологи Бетті Фоєрманн, д-р Якуб Гандель, д-р Аля Голлендер, д-р Бен'ямін Буєс, Артур Раппапорт; германісти д-р Теодор Нахер, Роберт Рішка, Альфред Райх та д-р Францішка Шіфман; вчителька математики Ребека Штернер; вчителька природознавства Лаура Верберг; вчителі релігії Маєр Таубер, Залкіє Брандес та д-р Леві Фройнд. *I. Sprawozdanie Dyrekcji pryw. żeńskiego gimnazjum z prawem publiczności Józefy S. Goldblatt-Kamerling we Lwowie za rok szkolny 1912/13, cz. II*, Lwów 1913, 3-4.

Із 350 учениць цієї гімназії 344 назвали своєю розмовною мовою польську, шість українську; 338 із них були юдейками, шестеро дівчат належали до римо-католицького та стільки ж до греко-католицького віросповідання. За соціальним походженням це були передовсім доньки комерсантів (178), службовців (91), промисловців (34), адвокатів та вчителів (18), великих землевласників (16) та ремісників (13).²⁷⁸

З початком ХХ ст. заклики до заснування власних жіночих гімназій були чутними і серед української громадськості.²⁷⁹ У ХІХ ст. освіта дочок освічених українців закінчувалась переважно відвідуванням міських виділових шкіл, з 1880-х щоразу більше молодих жінок із цих родин відвідувало вчительські семінарії та мріяло про вищу освіту. Носієм ідеї заснування української дівочої гімназії був Львівський *Клуб Русинок*, організаційну частину роботи взяли на себе професори Львівської академічної гімназії. Було створено організаційний комітет, який зайнявся підготовкою заснування дівочої гімназії, очолив його учитель класичних мов з Академічної гімназії, греко-католицький священник д-р Спиридон Кархут. Важливу роль у комітеті відігравав учитель Академічної гімназії Остап Макарушка, дружина якого Євгенія була секретарем *Клубу Русинок*.

Спільні зусилля жіночого товариства, гімназійних вчителів та греко-католицького духовенства швидко дали свої плоди. 15 квітня 1906 р. о. Кархут звернувся до Львівського монастиря сестер Василіянок із пропозицією ввірити керівництво майбутньою дівочою гімназією саме Василіянкам, оскільки вони вже мали досвід із своїм дівочим інститутом. Ігуменя монастиря Володимира Філевич підтримала цей проект. Комітет засновників 22 квітня через пресу поінформу-

²⁷⁸ Там само, 25.

²⁷⁹ Пор. *Бережницка*, Гімназія яко середник висшого образования жіноцтва.

вав українську громадськість про плани заснування української дівочої гімназії, 29 квітня до Крайової шкільної ради було подане клопотання про дозвіл на її відкриття, в усі українські інституції розіслали брошуру про нову гімназію. 20 червня 1906 р. такий дозвіл надійшов. Монастирським коштом для гімназії було зведено спроектований архітектурним бюро Івана Левинського імпозантний будинок.²⁸⁰

В гімназію на початку 1906/07 навчального року записалося 28 учениць, з них 20 до першого гімназійного класу та вісім до підготовчого класу. 4 вересня 1906 р. урочистою Літургією, яку відслужив особисто Митрополит Шептицький, розпочався перший навчальний рік у першій українській дівочій гімназії. Відтоді вона перебувала під особистим патронатом Шептицького.²⁸¹ У 1908 р. гімназія отримала право публічності.²⁸² Спершу гімназія Василянок мала лише кількох власних вчителів, більшу частину роботи виконували професори реномованої Академічної гімназії, що йшло на користь і дівочій гімназії. Всі учениці гімназії розмовляли українською мовою, майже усі були греко-католицького віросповідання, більшість з них походила з освіченої верстви, передовсім із сімей духовенства та службовців, згодом також із сімей нотарів та адвокатів.²⁸³

²⁸⁰ Нинішній адміністративний корпус НЛТУУ по вул. Чупринки, 103 у Львові.

²⁸¹ Спиридон *Кархут*, Коротка історія заснування гімназії. В: *Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові з руским викладовим язиком, наділеної правом публичности рішенням Є. Е. Пана Міністра Віроісповідий і Просвѣти з дня 6. лютого 1907 р. Ч. 2552, за шкільний рік 1906/07*, Львів 1907, 1-2.

²⁸² *Шах*, Львів – місто моєї молодости, I-II, 223-228.

²⁸³ *За: Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові з руским викладовим язиком (...) за шкільний рік 1906/07 ... 1913/14*, Львів 1907...1914.

Батьки	1906/ 07	1907/ 08	1908/ 09	1909/ 10	1910/ 11	1911/ 12	1912/ 13	1913/ 14
Духовенство	24	30	48	53	65	68	68	74
Підприємці	2	3	3	1	2	2	4	6
Службовці	7	14	22	27	36	36	35	37
Наймані працівники	-	-	-	-	2	9	9	8
Літератори та митці	2	2	3	4	2	2	1	2
Великі землевласники	-	1	1	1	2	2	4	3
Вчителі народних шкіл	-	3	5	5	7	7	7	9
Селяни/городяни мал. м.	-	4	3	7	10	7	6	9
Адвокати і нотарі	-	-	-	5	6	7	10	10
Архітектори	-	-	-	1	1	1	-	1
Лікарі	-	-	-	-	1	1	1	1
Державні служби	-	1	3	2	3	3	5	4
Усього	35	58	88	106	137	145	150	164

Окрилені очевидним успіхом у Львові, Василіянки заснували в 1912 р. ще одну дівочу гімназію в Станиславові. Першим директором цієї школи був класичний філолог д-р Іван Дем'янчук, вчитель ц. к. української чоловічої гімназії в Станиславові. Правові підстави для створення гімназії дали розпорядження від 20 червня 1912 року, ч. 26561, ц. к. Міністерства культів та освіти та розпорядження Галицької крайової шкільної ради від 26.07.1912, ч. 11450/IV.²⁸⁴ Учениці пер-

²⁸⁴ І. Звіт дирекції приватної жіночої реальної гімназії сс. Василянко в Станиславові за шкільний рік 1912/13, Станиславів 1913.

шого і єдиного наявного у 1912/13 навчальному році класу походили із таких суспільних та професійних груп:²⁸⁵

Навч. рік	Усього (1 клас)	Священ.	Селяни	Професори	Лікарі	Службовці	Робітники
1912/13	12	6	2	1	1	1	1

Перед Першою світовою війною у львівській гімназії сс. Василіянок відбулися лише одні матуральні іспити в червні 1914 р. Матуру склали всі 25 учениць, з них 15 з відзнакою.²⁸⁶ Про чотирьох відзначених матуранток є дані щодо їхньої майбутньої долі. Двоє з них, Стефанія (Северина) Парилле та Серафина (Софронія) Ерделлі вже на час складання матуральних іспитів належали до ордену Василіянок. Після Першої світової обидві працювали у цій гімназії вчительками: Ерделлі викладала класичні мови, Парилле – українську та польську мови, а також керувала гімназіальним етнографічним музеєм. Інша матурантка 1914 р., Ірина Ольга Лежогубська, викладала в гімназії сестер Василіянок, як світська вчителька, німецьку та українську мови. Її сестра Дарія, також випускниця цієї гімназії, вивчала медицину і згодом була гімназіальною лікаркою.

Трагічною була доля матурантки Олександри (Олесі) Глібовицької. Її овдовілого батька, священника Ігнатія Глібовицького, на початку війни заарештували за фальшивим доносом як гаданого русофіла та інтернували у концентраційний табір в Талергофі (Штирія). Олеся разом із молодшими братами і сестрами втекла від наступу росіян в Карпати,

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ *Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові з рускою викладовою мовою, наділеної правом прилюдности рескриптом ц. к. Міністерства Вір і Пр. з дня 4. марта 1914, ч. 6688, за шкільний рік 1913/14, Львів 1914, 56.*

де й зникла. Коли її батько у 1918 р. повернувся з ув'язнення, від його дітей не було й сліду, через рік помер і він сам.

Дискусії викладачів з ученицями гімназії часто точилися довкола ролі жінки в суспільстві. Навіть у жіночих гімназіях не всі вчителі були безумовними прихильниками цілковитої емансипації жінок. Олена Степанів у своїх спогадах розповідає про часті дискусії з вчителями, зокрема зі Степаном Рудницьким, Андрієм Алиськевичем та Василем Пачовським, в яких викристалізовувалась власна картина світу молодих жінок.²⁸⁷ Ця, ще не велика кількість жіноцтва приходила із гімназій в університети з усвідомленим бажанням брати активну участь в громадському житті.

У 1890-х роках у Львівському університеті вчилася не більше десяти студенток-українок. Більшість з них були не звичайними, а лише надзвичайними слухачками чи *госпітантками*. Тому спершу вони не мали власної організації, а належали до спільного для представниць усіх націй, окрім польських націоналісток-вшехпольок, жіночого студентського гуртка.²⁸⁸ Це об'єднання організовувало акції за допуск жінок до юридичних та технічних студій, обстоювало їхні права при розподілі стипендій та ін. Однак постійні суперечки між сіоністками та прихильницями єврейської асиміляції, як і сварки між українськими та польськими студентками, суттєво ускладнювали діяльність товариства. Врешті його покинули і єврейки, і українки.²⁸⁹

На зламі століть українські студентки приєдналися до студентського руху в межах наявних українських студентських товариств *Академічна громада*, *Січ* та ін. і, як і все українське студентство Львівського університету, взяли участь в сецесії 1901 р. Під час акцій протесту їх нерідко затримували

²⁸⁷ Степанів, На передодні великих подій, 6.

²⁸⁸ Під назвою *Kółko posłepowych sluchaczek*.

²⁸⁹ Польські студентки, які залишилися, перейменували *Kółko* на *Zjednoczenie studentek polskich*.

та арештовували разом з їхніми колегами-чоловіками. 3 грудня 1910 р. 16 студенток-українок у заснованому 1909 р. *Українському Студентському Союзі* мали власну секцію, яку назвали *Першою Секцією Студентського Союзу*. Однією з перших ініціатив жіночої секції стало заснування фонду для будівництва *Гуртожитку для студенток ім. Лесі Українки*. Окрім того, секція проводила просвітницьку роботу серед українських селянок та робітниць та разом з іншими жіночими організаціями боролася за політичне урівноваження жінок.²⁹⁰

Після Першої світової війни все ще доволі нечисельні українки з вищою освітою організувалися в *Товариство жінок з вищою освітою у Львові*.²⁹¹ Усі засновниці товариства – д-р Теодозія Туна-Надраґа, Ірина Лежогубська, д-р Дарія Лежогубська, д-р Олена Степанів-Дашкевич, Марія Громницька, Ольга Мрицівна, Мілена Рудницька, Саломея Охримович, Марія та Софія Федак – розпочали свої кар'єри ще за часів монархії. Статутними завданнями товариства були пробудження та розвиток спільних інтелектуальних зацікавлень, а також організоване представництво спільних інтересів жінок із вищою освітою. Зокрема йшлося про представництво професійних інтересів та про захист інтелектуальної праці жінок. Статутом передбачалося створення інформаційного бюро з професійних питань, підтримки жінок на час студій, надання та сприяння при отриманні стипендій.²⁹²

До *Товариства жінок з вищою освітою* входила Мілена Рудницька (1892-1976), одна із провідних особистостей українського жіночого руху між 1919 і 1939 роками, з 1919 р. член

²⁹⁰ З життя львівських студенток. В: *Шляхи. Орган українського студентства* 1/11 (1.1914) 163-164; 3 І. Секції У. С. С. (Студенток). В: *Шляхи. Орган українського студентства* 1/12-13 (2.-3. 1914) 199.

²⁹¹ ДАЛО – ф. 119 – оп. 1 – спр. 3 – арк. 2.

²⁹² Статут товариства: ДАЛО – ф. 119 – оп. 1 – спр. 1 – арк. 2, також спр. 3 – арк. 5.

правління, з 1928 р. – голова *Союзу Українок*.²⁹³ Донька юриста виростала в українсько-єврейській родині Івана Рудницького та Іди Шпігель. Її дід по батькові, о. Михайло Рудницький, був одружений з німецькою колоністкою Кароліною Глязер. У 1910 р. Рудницька склала як приватна учениця матуральні іспити в Академічній гімназії у Львові і між 1910 і 1917 роками студювала філософію та математику у Львові та Відні. Закінчила студії у Віденському університеті докторською дисертацією про *Математичні основи естетики Ренесансу*. Ще під час студій почала цікавитись політикою. Як наслідок між 1928 і 1935 роками була депутатом Польського сейму від Українського національно-демократичного об'єднання та представляла водночас українців у Лізі Націй в Женеві. Відома передовсім як авторка численних публікацій на політичні, феміністичні, релігійні та виховні теми.²⁹⁴ Після початку Другої світової війни жила в еміграції: в Швейцарії, США, Італії та Німеччині.

²⁹³ Пор. Мілена *Рудницька*. Статті. Листи. Документи. Вид. Мирослава Дядюк, Львів 1998.

²⁹⁴ Пор. Мілена *Рудницька*, Українська дійсність і завдання жінки, Львів 1934; Західня Україна під большевиками, IX.1939-VI.1941. Збірник за редакцією Мілени *Рудницької*, Нью-Йорк 1958; *та сама*, Дон Боско: людина – педагог – святий, Рим 1963; *та сама*, Невидимі стигмати, Рим/ Мюнхен 1971.

ПІДСУМКИ

Розвиток модерної української освіченої верстви розпочався в Галичині у XVIII ст. і був тісно пов'язаний з державою Габсбургів та австрійською системою освіти. Терезіансько-Йосифінські освітні реформи після 1772 р. пішли на користь греко-католицькому духовенству передовсім через заснування у Відні 1775 року Барбареуму. Австрійський освічений абсолютизм зміцнив соціальні позиції пригнобленого й занедбаного у шляхетській польській державі уніатського духовенства, залучаючи його до більш активної душпастирської та просвітницької роботи. У Йосифінський період сформувалось соціальне завдання греко-католицької Церкви. Її клир вважав себе відповідальним за духовне та економічне піднесення свого народу. Це визначило весь подальший розвиток української Церкви в Галичині. Протягом перших десятиліть австрійського правління духовенство утвердилося в ролі провідника галицьких українців.

Приналежність до Габсбурзької монархії відкрила західній частині українського народу доступ до центральноєвропейського культурного простору. Першочерговим носієм цього контакту стала створена австрійською державою система шкіл вищих рівнів – гімназії та університети. Важливими складовими цієї розбудови було заснування Йосифом II Львівського університету у 1784 р., його відновлення Францом I у 1815 р. та заміна старих латинських шкіл новоствореними німецькомовними гімназіями. Вирішальне значення мала реформа середніх шкіл згідно з *Проектом організації гімназій та реальних шкіл в Австрії* від 1849 р., який привів австрійську систему середньої освіти у відповідність до тогочасного європейського рівня. Постає однорідна, але водночас дуже гнуч-

ка та відкрита до усіх можливих новацій система. Її структура відповідала започаткованому в австрійському законодавстві 1848 р. принципові національної рівноправності, який серед іншого надавав усім народам багатонаціональної імперії право на освіту рідною мовою. Це означало, що недомінантні етноси могли отримати доступ до освіти високого центральноєвропейського рівня, транспонованої у їхні мови. Так консервативна та водночас відкрита до новацій монархія дала вирішальний поштовх до емансипації своїх народів.

Та обставина, що соціальна структура українців на більш ніж 90% складалася із селян, більшість яких до 1848 р. були панщизняними і після скасування панщини залишалися залежними від великих землевласників, тримала їхню масову свідомість у путах традицій та стримувала процес емансипації. Вихід галицьких селян з цієї ментальної та матеріальної залежності був можливий лише за підтримки освіченої верстви. Для боротьби з пияцтвом серед селян, їхнього звільнення від матеріальної залежності від поміщиків та лихварів сільські парохі ініціювали створення громадських зерносховищ-шпихлірів та кас взаємодопомоги, а також провадили просвітницьку роботу.

Повільні соціальні перетворення супроводжувались зміною поколінь усередині української освіченої верстви. Провідна роль греко-католицького духовенства зумовила, з одного боку, консерватизм та вірність Віденському урядові, з іншого – політичну антипольськість освічених українців. Характерним прикладом такої поведінки була *Головна Руська Рада* під час революції 1848 р. Весна народів засвідчила, що галицькі українці щойно стали на довгий шлях до самостійної політичної нації. Їхні національні інституції та друковані видання, поставши на революційній хвилі, незабаром зникли або перейшли у стан летаргії. Сформульовані у 1848 р. амбітні політичні домагання – виокремлення етнічно українських територій Галичини, Угорщини та Буковини в руський коронний край, запровадження української мови у вищій школі,

імунітет проти польського домінування – були передчасними та не спиралися на відповідний суспільний розвиток українців. Тому всі надії на реалізацію цих постулатів галицькі українці покладали на Віденський уряд. Той, своєю чергою, не бачив для цього відповідного підґрунтя і залишив їх без уваги. Як наслідок серед українців ширилося розчарування, яке виявлялося у щоразу сильнішій орієнтації на Росію.

Поширенню русофільства сприяли ослаблення Габсбурзької імперії після військових поразок 1859 та 1866 років та зумовлені внутрішньополітичною ситуацією поступки Віденського уряду на користь польської шляхти. Галицькі русофіли мали переважно нечіткі уявлення про реальну ситуацію в Росії, їхні проросійські настрої були викликані передовсім прагненням за будь-яку ціну відмежуватися від поляків. Оскільки у середині XIX ст., окрім конфесійної приналежності до греко-католицької Церкви, ще не існувало інших однозначних етнокультурних критеріїв, русофільство стало виявом негативної самоідентифікації – «ми не поляки», а відтак першим кроком до становлення власної національної ідентичності українців в Галичині. Наступний крок зробила молодша, народжена після 1848 р. генерація української інтелігенції. Сильно орієнтовані на народність, її представники вважали, що українці не є ані поляками, ані росіянами і що галицькі українці та українці в Російській імперії становлять єдину націю. Боротьба за утвердження цієї нової генерації супроти русофілів тривала близько двох десятиліть. Рух *народовців* набув поширення, щойно коли зміг досягнути компромісу з греко-католицьким духовенством. Головні застереження з боку консервативного клиру викликали народовецький лібералізм та поширення серед молодих українських галицьких інтелектуалів соціалістичних ідей у 1870-х.

Значну частину своєї національної енергії галицькі українці спрямовували на освіту. Головним завданням нації, яка переживала період становлення, була комплементация її освіченої верстви світськими інтелектуалами. З 1880-х років

робилися цілеспрямовані зусилля для створення державних середніх шкіл з українською мовою викладання. На відміну від інших коронних країв Цисляйтанії, де рішення про заснування нових середніх шкіл приймало лише міністерство у Відні, у Галичині була необхідною також і згода крайового сейму. Оскільки польська шляхта мала у цьому представницькому органі сильну більшість та активно протидіяла українським шкільним проектам, до 1905 р., окрім українізованої у 1874/75 році Львівської академічної гімназії, вдалося заснувати лише чотири гімназії з українською мовою викладання – у Перемишлі, Коломиї, Тернополі та Станиславові. Ці п'ять гімназій становили у 1907/08 навчальному році лише 10% від усіх гімназій коронного краю, тоді як його українське населення складало понад 42%. У середньому половина всіх українських учнів середніх шкіл відвідувала школи з іншою, передовсім польською, мовою викладання. Оскільки українці становили значну більшість сільського населення Східної Галичини, провідники національного руху не бачили потреби боротися за націоналізацію початкових шкіл у селах та містечках, адже українська культура і так там домінувала. Більше уваги приділяли натомість вищим щаблям освіти, намагаючись подолати брак секуляризованої освіченої верстви. Завдяки цій верстві сподівалися з часом відвоювати більші міста у східній частині коронного краю.

Змогу виховати нову освічену верству давали наявні в Галичині середні школи, які були частиною загальноавстрійської системи освіти, структурованої згідно з *Проектом організації середніх шкіл* від 1849 р. Спільність вищих рівнів освіти мала, за задумом її творців, забезпечити незалежно від національності учнів та мови викладання однорідну за духом освічену верству в усіх коронних краях поліетнічної австрійської держави. Саме вона, вихована на єдиних принципах, мала стати носієм *австрійської політичної нації*. Важливим елементом було обов'язкове володіння німець-

кою мовою, яке мусило забезпечити комунікацію всередині цієї гетерогенної за походженням страти в усій монархії. Типовими її представниками були гімназійні вчителі, які сприймали себе як складову та опору чинного устрою.

Однорідними були й навчальні плани. За зразком німецькомовного середнього шкільництва монархії в Галичині розвинулися його польські та українські відповідники. Початок поклало поступове перекладання наявних з 1849 р. навчальних планів на польську, а згодом і українську мови. На початковому етапі доводилося послуговуватись німецькомовними підручниками, а шлях до власних підручників провадив через переклади та переробки. Перші польськомовні підручники були перекладами з німецької, перші україномовні – з'явилися трохи згодом і також були перекладами з німецької та польської мов. Однорідність цисляйтанської системи середньої освіти підкреслювали і шкільні уніформи. Разом із дисциплінарними правилами вони мали інтегрувати школярів в ієрархію суспільного устрою.

Оскільки політично та культурно українці поступалися полякам, вони довгий час підтримували збереження німецької мови як мови викладання в коронному краї. Для більшості мешканців Галичини німецька була не рідною мовою, а політично нейтральною *lingua franca*. Доки освіта залишалась німецькомовною, вона була рівновіддаленою та рівнодоступною для всіх етносів. Полонізацію галицьких гімназій українці сприймали як односторонню преференцію на користь поляків коштом українців. Проте галицькі закони про автономію відчиняли польській мові двері усіх середніх шкіл краю. У 1890 р. тут залишилося лише дві німецькомовні гімназії: Друга ц. к. гімназія у Львові та ц. к. реальна вища гімназія в Бродях. До 1914 р. свій німецькомовний статус зберегла лише львівська гімназія. Більшість українців, які посилали до неї своїх дітей, були ц. к. службовцями або наближеними до русофільського руху, яким як польська, так і українська мова викладання видавалися неприйнятними.

Насправді ж багато українських дітей змушені були навчатися у польськомовних гімназіях, які становили більшість середніх шкіл і в етнічно переважно українській у Східній Галичині. Молода українська свідомість мусила протистояти подвійному натискові полонізації: суспільному, бо панівний прошарок був польським, та адміністративному, оскільки уся крайова адміністрація з 1860-х років стала польськомовною. Успіхи галицьких українців у галузі освіти та економіки змусили їхніх польських сусідів перестати ігнорувати українську культуру. Поступово знання української мови ставало запорукою успішності східногалицького комерсанта, адвоката чи службовця.

Те, як складалося співжиття дітей різних етносів у конкретній школі, залежало передовсім від шкільної адміністрації. Здебільшого значна частка українців та євреїв у польськомовних школах робила гармонійне співіснування представників різних національностей та віросповідань життєвою необхідністю. Натомість поза стінами школи учні надавали перевагу власним національним товариствам та інституціям. У більшості заснованих напередодні Першої світової війни польськомовних державних та приватних середніх школах виявилась чітка тенденція до недопущення туди євреїв та українців.

Учні державних гімназій з українською мовою викладання належали до греко-католицького віровизнання та подавали як мову свого повсякденного спілкування українську. Невелику групу учнів становили юдеї, які теж на щодень спілкувалися українською. Це були єврейські діти із східногалицьких сіл, де більшість становили українці, що й визначало мовну асиміляцію.

Майже 100% учнів Львівської академічної гімназії – першої гімназії з українською мовою викладання – були українцями та греко-католиками. Ця гімназія стала моделлю для усіх наступних державних і приватних українських середніх шкіл. Академічна гімназія у співпраці з *Просвітою* та *Нау-*

ковим Товариством ім. Шевченка розробляла українські підручники для середніх шкіл, з її учительської колегиї рекрутували директорів та провідних учителів для новостворюваних українських освітніх закладів. Тому поява українських гімназій у Перемишлі, Коломиї, Тернополі та Станиславові стала поширенням випробуваної у Львові моделі. Це була пристосована до потреб українців, передовсім до української мови викладання, гімназія австрійського зразка. Таке пристосування йшло пліч-о-пліч із розвитком української мови, зокрема стимулювало вироблення української термінології. Наслідком стало створення української школи, яка відповідала усім центральноєвропейським стандартам. Ця школа заснувала у західних українців життєздатну духовну традицію і стала поруч із греко-католицькою Церквою підвалиною їхньої ідентичності.

Соціальне походження українських учнів гімназій відповідало соціальній структурі галицьких українців. Більшість учнів походила із сіл та маленьких міст, велику групу становили сини священиків. Значно менше було дітей із середнього класу, міської освіченої верстви, службовців, комерсантів та робітників, однак їхня частка, хоч і повільно, але постійно зростала.

Модернізація українського суспільства була тісно пов'язана із значними змінами в структурі його освіченої верстви. До кінця XIX ст. провідниками українського національного руху були греко-католицькі священики. За оцінками Олександра Борковського та В'ячеслава Будзиновського, на початку 1890-х років майже вся українська світська інтелігенція в Галичині походила із священичих родин.

Між 1890 та 1914 роками у соціальному походженні освіченої верстви відбулася помітна диференціація. Напередодні Першої світової війни особливо виділилися чотири групи. Першу становили вихідці із шляхетських священичих родин із столітніми традиціями. У другій були діти духовенства, які, здобувши освіту, піднялися соціальною драбиною із сус-

пільних низів і тому не мали тривалої традиції. Третю групу творили вихідці зі східногалицьких міщан. Мешканці навіть малих міст, за тогочасним терміном маломіщани, були традиційно вільними від панцизняних повинностей. Попри близькість до сільського оточення, маломіщани відрізнялися від селян вищою самосвідомістю, яку вони передавали з покоління в покоління. Четверту групу становили діти селян, на свідомості яких тяжіли століття панщини. Загалом менталітет представників цієї групи змінювався лише через два-три покоління.

Статистика подальших вищих студій випускників українських гімназій свідчить про такі тенденції:

- найчастіше обирали світські напрями навчання, передовсім на юридичному та філософському факультетах;
- престижним залишався й сан священика, однак серед студентів богослов'я переважали сини селян, які прийшли на зміну священичим синам;
- технічні та медичні студії обирали значно рідше, зацікавлення ними дещо зросло перед Першою світовою війною.

Ці тенденції дають змогу зробити висновок про повільну комплементацию української освіченої верстви світськими професіями. Проте до 1914 р. структура цього прошарку була все ще неповною. Окрім парохій, високий соціальний престиж мали посади державних службовців та вчителів. Лише після війни в умовах польської держави, де кар'єри службовців для українців були значно ускладнені, галицькі українці більше зацікавилися технічною, природничою та медичною освітою.

Важливим компонентом гімназійальних років була активна участь у різноманітних шкільних спілках та товариствах. Ці товариства, нерідко таємні, мали соціалістичний та національно-патріотичний характер. Вони утримували власні бібліотеки, стимулювали освіту додатковим читанням та

дискусіями, чим часто заповнювали прогалини у шкільній програмі. Після того, як суворі правила щодо учнівських товариств були на початку XX ст. лібералізовані, значну частину своєї діяльності вони легалізували. Влада змогла оцінити позитивний виховний вплив, наприклад, скаутської організації *Пласт* та літературно-історичних гуртків і більше не перешкоджала їхній діяльності. Для більшості учнів членство в учнівських товариствах ставало початком активного громадського життя, яке продовжувалось у студентських товариствах.

У розпорядженні українських студентів була єдина цисляйтанська система вищої освіти з вісьмома університетами та численними академіями. Українців як представників надолужуючої нації до вибуху Першої світової війни в австрійській вищих школах було небагато. Попри те, що українці становили близько 13% усього населення австрійської половини монархії, серед усіх цисляйтанських студентів їх було лише 3%. При цьому більшість із них навчалася в університетах (5,9%). Серед студентів семи вищих технічних шкіл Цисляйтанії лише 1% студентів були українцями. Головними містами навчання українців стали Львів, Відень та Чернівці, за ними йшли Краків, Грац, Прага та Леобен.

Центральне значення для українських студентів мала столиця коронного краю Львів. У Львівській Політехніці та Львівському університеті навчалися найбільші групи українців. На зламі XIX та XX ст. Львівський університет був єдиною у світі вищою школою, де українська мова мала принаймні напівофіційний статус. Перед Першою світовою війною на трьох його факультетах – філософському, юридичному та теологічному – було десять професур та шість доцентур з українською мовою викладання. Перша українська кафедра з'явилася на філософському факультеті відразу після Весни народів. Наступними стали дві кафедри на юридичному факультеті. Греко-католицькі професури існували на теологіч-

ному факультеті з моменту заснування університету Йосифом II у 1784 р. Багато українських церковних достойників були професорами цього факультету та об'єднаної з ним греко-католицької семінарії.

Визначальним для розвитку української історичної науки стало заснування 1894 р. *Кафедри загальної історії з поглибленим вивченням східноєвропейської історії* з українською мовою викладання, яку очолив Михайло Грушевський. Плодом його двадцятилітньої діяльності у Львові (1894–1914) стала поява української школи у східноєвропейській історіографії. Найбільшою заслугою цієї школи була наукова легітимація українського національного міфу.

Якщо Львів був головним місцем навчання галицьких українців, то Відень грав роль учителя української еліти. За загально незначної кількості українських студентів Віденського університету його іматрикуляційні книги від 1890 до 1918 років містять немало відомих імен, серед них Іван Франко, Лесь Курбас, Мілена Рудницька. Відень давав українцям безпосередній доступ до європейського культурного світу і водночас був місцем зустрічі усіх слов'ян монархії. У 1890-х роках стосунки українських студентів з іншими слов'янами Відня стали відчутно прохолоднішими. Причиною було те, що чехи, а за ними й усі інші слов'яни солідаризувалися з поляками. Тому у конфлікті довкола Празького університету українці підтримували німців, бо вважали, що саме їхні права порушено. З тих самих причин вони напередодні Першої світової війни підтримали вимоги італійців щодо заснування італійського університету у Трієсті. Довкола двох віденських інтелектуалів, юристів Романа Сембратовича та Володимира Кушніра, гуртувалася редакція німецькомовного часопису віденських українців *Ruthenische Revue*, перейменованого згодом в *Ukrainische Rundschau*. Цей часопис мав за мету знайомити німецькомовну публіку з українськими темами.

Про відсутність в українців поширених назагал серед слов'ян монархії застережень щодо німецької мови та культури свідчить історія університету в Чернівцях. Заснування там 1875 р. німецькомовної *Alma Mater Francisco-Josephina* підтримали і буковинські, і галицькі українці. З огляду на дедалі більшу колонізацію Львівського університету вони сподівалися від новозаснованого найсхіднішого університету монархії більшого дотримання своїх прав. Полем діяльності українських науковців з Галичини були українські кафедри на світських факультетах Чернівецького університету. Кафедри на німецькомовному факультеті православної теології займали буковинські українці та румуни, оскільки майже усі галичани були греко-католиками. Академічне співжиття у Чернівцях було надзвичайно мирним та толерантним, і коли у 1907 р. українцям запропонували реорганізувати Чернівецький університет в україномовний, вони відмовилися від цієї пропозиції, аби не порушувати там національної рівноваги, та продовжували домагатися українського університету в Галичині.

Студентський рух серед галицьких українців розпочався у 1860-х роках одночасно з українофільською течією народовців. Протягом певного часу обидва рухи були ідентичними. Русофільських студентських товариств було значно менше, хоч на початках відмінності між напрямками не були виразними. Зміни принесли 1880-ті, коли між товариствами відбулося чітке політичне розмежування. До 1890-х років українські студентські об'єднання ґрунтувалися на досить розмитому почутті національної єдності з виразним соціалістичним акцентом. Студентському рухові бракувало конкретної мети. Поштовхом до процесу політичної самоідентифікації українського студентства стала *нова ера* 1890 р. У 1899 р. українське студентство вже мало ясну мету – заснування самостійного українського університету у Львові. Це стало метою й для усієї української громадськості, студентський рух опинився

у центрі громадського та політичного життя українців монархії. З його рядів виходили нові політики та громадські активісти. Створення українського університету стало одним із головних завдань українських депутатів у Віденському та крайовому парламентах. На Другому конгресі українських студентів у 1913 р. український студентський рух диференціювався відповідно до спрямувань українських політичних партій.

Уявлення про соціальну структуру активного українського студентства дають відомості про членів найважливішого українського студентського товариства – *Академічна громада*. Примітним є те, що всі члени товариства навчалися на світських факультетах: юридичному, філософському та медичному. Це зумовлено передовсім тим, що греко-католицькі ієрархи забороняли студентам теології брати участь у будь-яких політичних товариствах. З іншого боку, це свідчення секуляризації колишнього *народу селян та попів*. Багато синів священиків обирали світські, насамперед юридичні кар'єри, що засвідчувало престижність професії юриста: у той момент юристи поступово переймали провідну роль в українському національному русі.

Перехід керівної ролі у національному русі до секуляризованої освіченої верстви – спершу до гімназійних учителів, а згодом до юристів – був пов'язаний із певним драматизмом. Втрата монополії у верхівці національного руху давалась духовенству, а особливо церковним ієрархам, не просто. Зняв напругу молодий Митрополит Андрей Шептицький, сформулювавши на зламі століть нове завдання Церкви, яка мала стати на сторожі християнських цінностей у суспільстві. Завдяки розподілу сфер діяльності вдалося уникнути поступового розходження між національним рухом та греко-католицькою Церквою.

Нова верхівка перебрала від духовенства функцію політичного представництва свого народу в монархії, а також плекання національної культури. Окрім того, з'явилося і но-

ве завдання – зміцнити економічні позиції переважно селянського населення. Досягти цього планували шляхом розвитку кооперації. Український національний рух у Галичині вистояв перед спокусою спроби глобального вирішення соціальних проблем, якій піддалася значна частина російської інтелігенції, надавши перевагу політиці малих кроків. Вибір цей пояснюється близькістю української освіченої верстви до селян, що становили близько 90% українського населення. Українські інтелігенти були здебільшого синами якщо не селян, то сільських парохів, і з власного досвіду добре знали проблеми народних мас. Стримувальним чинником було й духовенство, яке й надалі відіграло у національному русі важливу роль. Окрім того, виховані австрійської системою освіти юристи, гімназіальні вчителі та службовці відчували тісний зв'язок з державою Габсбургів. Тому українська політика перед Першою світовою війною сприймала наявну політичну систему як поле своєї діяльності і не ставила її під сумнів.

Із 1890-х років у Галичині розвинувся цілий спектр українських політичних партій, які з моменту свого заснування діяли у межах австрійської правової держави. Завдяки розвиткові політичної структури українського суспільства Галичини та залученню до політики широких народних мас у колективній свідомості селян закріпилися елементи традиції правової держави. Такі успіхи української політики, як організація аграрних страйків та масового руху за виборчу реформу, досягнення конкретних опцій шляхом перемовин з урядом у Відні, крайова виборча реформа 1914 р., показали селянам, що завдяки їхній участі у політиці вдається досягати позитивних змін.

Для комунікації з народом освічена верства, незалежно від партійної приналежності, використовувала універсальний інструмент – товариство *Просвіта*. Особливо успішно *Просвіта* розвивалась від початку 1890-х, коли зайнялася не лише питаннями мови та культури, а й економічним про-

світництвом задля поліпшення становища селян. При цьому провідники *Просвіти* зверталися і до відповідних європейських взірців з Англії, Данії, Норвегії, Швеції та Німеччини.

На європейський досвід спирався й молодий кооперативний рух. Безпосередніми зразками були швейцарські кооперативи та німецькі каси Шульца-Деліча і Райффайзена. У цьому сенсі українська емансипація була не винаходженням власних форм, а долученням до вже наявних. Це був процес модернізації, який впроваджував українців у сім'ю європейських народів. Кооперативний рух галицьких українців розпочався в правових межах австрійської держави, а особливого розквіту досяг у міжвоєнний період.

Із моменту появи перших друкованих видань у 1848 р. і до вибуху Першої світової війни українська преса Галичини значно розвинулася. Особливого піднесення вона набула з 1880-х років, коли почали з'являтися перші українські щоденні газети. Центральним друкованим українським органом стало національно-демократичне *Діло*. Однак його шпальти були засадничо доступними й для представників інших політичних течій. Цій газеті ще до Першої світової війни вдалося досягти рівня європейських друкованих видань та створити масштаби політичної дискусії для української громади Галичини. Наклади *Діла* перевищували наклади всіх інших українських періодичних друкованих органів. Русофільська преса не могла змагатися з *Ділом* ані змістово, ані за накладом.

Розвиток української періодики та інших друкованих видань був пов'язаний із заснуванням *Наукового Товариства ім. Шевченка*. Воно постало у 1873 р. на кошти східноукраїнських меценатів спершу як *Літературне Товариство ім. Шевченка*. З друкарні *Товариства* виходили літературні твори авторів з підросійської України, а також підручники для українських шкіл Галичини. З часом *Товариство* перейняло і друк деяких часописів.

1890-ті роки принесли зміни. Поступово *Товариство* з літературного стало науковим. Завдяки збільшенню інте-

лектуального потенціалу галицьких українців та блискучим організаторським і науковим здібностям нового голови Михайла Грушевського *Товариство* у дуже стислі терміни стало відповідником національної академії наук. Роботу *Товариство* організовувало за секціями, членство було можливе лише за умови суворого дотримання наукових критеріїв.

Окрім того, Грушевський був втіленням зв'язку з російською Україною, представники якої стояли коло коліски *Товариства*. Проте зі зростанням власного наукового та фінансового потенціалу галицькі українці стали противитися опіці з Києва. Внаслідок конфліктів із галицькими членами *Товариства* Грушевський двічі – у 1901 та 1913 роках – подавав у відставку, відставка 1913 р. виявилась остаточною. Із червня 1913 р. *Товариством* керували виключно галичани. Права східноукраїнських членів, зокрема право голосувати через посередника, було урізано. *Наукове Товариство ім. Шевченка* перед Першою світовою війною було найкраще фінансованою інституцією галицьких українців.

Завдяки своїй міцній позиції *НТШ* могло підтримувати розвиток української системи освіти. Товариство видавало більшість українських шкільних підручників, а також брало участь у заснуванні українських приватних середніх шкіл. Зважаючи на перешкоди, зведені Галицьким крайовим сеймом на шляху до створення державних середніх шкіл з українською мовою викладання, з 1905 р. було обрано шлях заснування приватних українських шкіл. Цим займалися дві українські інституції – *Українське Педагогічне Товариство* та *Краєвий Шкільний Союз*. *Педагогічне Товариство* об'єднувало передовсім вчителів, *Краєвий Шкільний Союз* складався переважно з представників політичних партій. Оскільки компетенції цих двох спілок часто перетиналися, було прийнято рішення про їхнє чітке розмежування. *Педагогічне Товариство* мало піклуватися про народні школи та інтернати, *Краєвий Шкільний Союз* був відповідальним за середні школи. Середні школи мали важливе політичне значення: вони

мусили виховати широкий прошарок освічених українців, здатних працювати в усіх сферах суспільного життя. На початку Першої світової війни у Східній Галичині було вже десять приватних українських гімназій та три гімназійні курси, ще чотири гімназії були на стадії заснування.

Першою з'явилася 1906 р. приватна дівоча гімназія сс. Василянок у Львові. Поява цієї школи засвідчила, що тогочасні домагання вищої освіти для жінок охопили й українське суспільство. За статистикою дівочих гімназій в австрійській частині монархії українки посідали почесне п'яте місце після німкенів, чешок, польок та єврейок. Перші галицькі українки, які вирішили робити академічну кар'єру, походили з освічених родин. Швидких успіхів у галузі вищої освіти жінок вдалося досягти завдяки співпраці жіночого руху з греко-католицькою Церквою на чолі з митрополитом Шептицьким та з освіченою українською громадськістю.

Вище висвітлені перетворення вивели українське суспільство Галичини на значно вищий рівень розвитку. Це було самоорганізоване суспільство, якому чимраз більше вдавалося власними силами розв'язувати свої завдання та проблеми. Прикладом цього, як і зросту інтелектуальних сил, є розвиток університетського питання перед світовою війною та заснування по її закінченні українських вищих шкіл.

Університетське питання поруч із виборчою реформою було найважливішим завданням української політики у Габсбурзькій монархії. Справу українського університету можна розглядати на трьох рівнях: на рівні студентського руху,¹ на

¹ Пор. Осип *Назарук*, Олена *Охримович*, Хроніка руху української академічної молодіжки у Львові; Володимир *Темницький*, Часопись «Молода Україна». В: 1868-1908. «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основанія товариства «Січ» у Відні, ed. Зенон *Кузеля*, Микола *Чайківський*, Львів 1908, 387-435; Володимир *Темницький*, Часопись «Молода Україна». В: там само, 436-457; Василь *Мудрий*, Український університет у Львові у рр. 1921-1925, Nürnberg 1948, 13.

рівні української громадськості та на рівні українського представництва у законотворчих органах – Віденському райхсраті та Галицькому крайовому сеймі.² Цьому питанню була присвячена перша українська промова у верхній палаті Віденського парламенту, яку 28 червня 1910 р. виголосив Митрополит Андрей Шептицький. Аргументами на користь заснування українського університету була наявність достатньої кількості професорів та науковців, об'єднаних у *НТШ*. Також наголошувалось, що багато українських науковців викладало і працювало за межами Галичини, а саме в Парижі, Граці, Загребі, Празі, Петербурзі, Києві, Казані та Харкові. Відповідаючи усім академічним вимогам, вони мог-

² Пор. далеко не повний список звернень та запитів українських депутатів Віденського парламенту між 1901 та 1912 роками. З моменту його обрання у 1907 р. питання українського університету в державній раді курував професор Львівського університету Олександр Колесса. 04.12.1901 – петиція *Наукового Товариства ім. Шевченка* у Львові до райхсрату у Відні; у 1902 р. терміновий запит щодо заснування українського університету в Галичині подав Юліян Романчук; 27.06.1907 – запит депутатів д-ра Дністрянського, д-ра Колесси та їхніх колег стосовно заснування у Львові українського університету; 20.12.1907 – промова Колесси; 11.06.1908 – промова Колесси; 3.12.1908 – Запит «*Hohes Ministerium*» (До високого міністерства) від імені руського клубу внесли депутати Романчук, Колесса, Дністрянський; 18.06.1909 – промова Колесси; 11.12.1910 – промова Колесси; 10.05.1910 – промова Колесси; 11.06.1910 – промова Колесси; 28.06.1910 – промова гр.-кат. Митрополита Шептицького у верхній палаті: «*Die Notwendigkeit einer ruthenischen Universität in Lemberg*»; 28.12.1912 – промова Колесси. Проекти, пам'ятки та листи про відкриття українського університету у Львові з 1904-1908 років: ЦДІАУЛ – ф. 382 [фонд Юліяна Романчука] – оп. 1 – спр. 5; також *Мудрий*, Боротьба за огнище української культури в західних землях України; *Герич*, Меморандум Олександра Колесси з дня 28-го серпня 1915 р., 975; *Качмар*, За український університет у Львові, 74-96.

ли би працювати на кафедрах майбутнього університету.³ Окрім політичної боротьби, велася і практична підготовча робота для наближення поставленої мети – заснування українського університету.⁴ У 1912 р. уряд прийняв рішення про довготерміновий проект заснування українського університету, проте його втіленню завадила Перша світова війна та післявоєнна політична ситуація.

Після розпаду Габсбурзької монархії та польсько-української війни 1918-1919 рр. були ліквідовані всі українські кафедри на світських факультетах Львівського університету. Як привід для цього навесні 1919 р. використали присягу усього викладацького складу університету на вірність польській державі. Оскільки українська громадськість Галичини не визнавала суверенітету новопосталої польської держави над Східною Галичиною та сподівалась на рішення мирної конференції у Версалі, українські професори та доценти не хотіли та й не могли скласти такої присяги. У їхніх особових справах містяться відповідні документи. Як наслідок, деканат університету в 1920 р. відсторонив Олександра Колессу від

³ Пор. Промова посла Ол. Барвінського в раді державній в розправі над нагим внесенням о засноване руского університету дня 21. жовтня 1902, Львів 1902.

⁴ З цією метою на час канікул організовували наукові курси. Вперше вони відбулися в залі львівського готелю *Bellevue* між 10 червня та 9 липня 1904 р., організатором було *Товариство прихильників української літератури, науки та штуки*. Викладачами були: Михайло Грушевський та Степан Томашівський (історія України), Микола Ганкевич (нова європейська історія), Іван Франко та Кирило Студинський (історія української літератури), Іван Брик (українська мова). Етнографічні курси провадили Федір Вовк та Степан Томашівський, етнологію викладав Іван Раковський. Загальна кількість академічних годин – 90, учасників було 135. Частину видатків покривала оплата за курси, а також пожертви та кошти товариства. Метою курсів була «націоналізація вищої освіти». Пор. *Мудрий*, *Боротьба за огнище української культури*, 52-53.

викладання,⁵ згодом йому відмовили й у праві на професорську пенсію.⁶ Така ж доля спіткала і Кирила Студинського.⁷ З цієї ж причини у липні 1919 р. звільнили Степана Рудницького.⁸

⁵ Dziekan Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jana Kazimierza No. 563 We Lwowie, dnia 6. kwietnia 1921. Do Ministerstwa W. R. i O. P. Przypomnienie urzędowe sprawy p. A. Kolessy No. 222 z dn. 2. listopada 1920 r. Sprawozdaniem No 222 z dn. 2. listopada 1920 r. zawiadomiłem Ministerstwo W. R. i O. P. że o doktorze Aleksandrze Kolessie, profesorze zwyczajnym języka i literatury ruskiej (...) nie mam żadnych wiadomości, a także iż wymieniony profesor *nie złożył ślubowania* [курсив С. П.] (...): ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк. 80.

⁶ ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 899 – арк. 87-88.

⁷ Згідно з листом академічного сенату Львівського університету: «Lwów, 15. czerwca 1919. Do Jaśnie Wielmożnego Pana Profesora Dra Cyryla S t u d z i Ń s k i e g o we Lwowie. Ponieważ Jaśnie Wielmożny Pan Profesor odmówił złożenia przepisane go przyrzeczenia, a następnie ślubowania urzędowego, Senat akademicki – opierając się na zarządzeniu Pana Generalnego Delegata Rządu dla Galicji z dnia 14. maja 1919. L.2544/pr. – zwalnia Jaśnie Wielmożnego Pana Profesora od pełnienia wszystkich obowiązków służbowych związanych ze stanowiskiem profesora Uniwersytetu, a to od czasu, w którym należałoby złożyć wspomniane przyrzeczenie. Z Senatu akademickiego we Lwowie. Dr. Jurasz mp. t. cz. Rektor.»: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1833 – арк. 91.

⁸ Відповідний лист академічного сенату Львівського університету: «Lwów, 23. lipca, 1919. Do Wielmożnego Pana Dra Stefana R u d n i c k i e g o Docenta prywatnego Wydziału filozoficznego Uniwersytetu we Lwowie. Ponieważ Wielmożny Pan Doktor mimo przypomnienia nie złożył dotychczas przepisane go ślubowania urzędowego, Senat akademicki – opierając się na zarządzeniu Pana Generalnego Delegata Rządu dla Galicji z dnia 14. maja 1919. L.2544/pr. – zwalnia Wielmożnego Pana Doktora od pełnienia wszystkich obowiązków służbowych związanych ze stanowiskiem docenta prywatnego Wydziału filozoficznego Uniwersytetu we Lwowie, a to od czasu, w którym należało złożyć wspomniane ślubowanie. Z Senatu akademickiego we Lwowie. Dr. Jurasz mp. t. cz. Rektor.»: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1648 – арк. 62.

Ще навесні 1919 р. свою кафедру втратив і теолог Тит Мишковський.⁹

Майже одночасно з ліквідацією українських професур і доцентур доступ до вищих студій втратила й більшість українських студентів. Згідно з розпорядженням від 14 серпня 1919 р.

⁹ Стосовно звільнення Мишковського деканат теологічного факультету 21.03.1921 пише до ректорату тепер уже Університету Яна Казимира у Львові: «Ks. Prof. Dr. Tytus Myszkowski pod względem przynależności partyjnej był starorusinem czyli moskalofilem i dlatego ze stronnictwem tak zwanem ukraińskiem stosunków nie utrzymywał, ani w ich obozie nie pracował. W stronnictwie staroruskiem Ks. Myszkowski należał do członków czynnych wybitniejszych, ale zakres ani sposób jego tam działalności Radzie Wydziałowej nie jest bliżej znany. Po wybuchu wojny austriacko-rosyjskiej, kiedy władze austriackie poczęły tłumnie aresztować działaczy z obozu moskalofilskiego, także ks. Myszkowski został aresztowany i konfinowany w oklicach Salcburga. (...) uwolniony (...) powrócił na swoją katedrę, którą zajmował dalej aż do wybuchu wojny z Rusinami o Lwów i do powstania państwowości polskiej, której Ks. Myszkowski wzbraniał się uznać, a wskutek tego musiał z wiosną 1919 katedrę swoją utracić. Ks Myszkowski jako profesor odznaczał się zawsze pilnością i sumiennością, wobec studentów bez różnicy obrządku i narodowości był jednakowo wymagającym. Z gronem profesorów Polaków utrzymywał stosunki dość dobre, ale nie serdeczne. Do nieporozumień powodów nie dawał. W stosunku do Polaków i do uprawnień polskich na lwowskiej Wszechnicy Ks. Myszkowski nie zachowywał się wprawdzie nigdy wyzywająco i nigdy zapewne nie współdziałał w podburzaniu młodzieży ruskiej do ekscesów, ale też stale się odcinał od obozu polskiego i stale, gdzie mógł, podkreślał swą ruskość. (...) To też nie zdziwiło nas bardzo, gdy Ks. Myszkowski z wiosną 1919 odmówił ślubowania na rzecz państwowości polskiej, a gdy wskutek tego wstrzymano mu wypłatę poborów, wniósł pismo do Senatu z motto niemieckiem, które Senat przyjął z przykrością. (...) Rada wydziałowa zastrzega się w sposób stanowczy przeciw ewentualnemu obejmowaniu z powrotem utraconej katedry przez Ks. Myszkowskiego. Katedra ta na lwowskim wydziale teologicznym może być tylko w rękach polskich. (...)»: ДАЛО – ф. 26 – оп. 5 – спр. 1317 – арк. 2.

у Львівському університеті могли навчатися лише громадяни Польщі, які могли довести, що служили у польській армії.¹⁰ Польська адміністрація вважала за необхідне повністю полонізувати галицьку систему вищої освіти. Для українців наслідки цієї політики були руйнівними: у 1924 р. вони становили лише 5% усіх студентів Львівського університету. У Політехніці українців було ще менше – 4,2%, в Торговій академії – 3,2%.¹¹

З огляду на рестриктивну освітню політику польської держави прийняли рішення і надалі розбудовувати приватну українську освіту.¹² Для цього використовували вихований австрійською освітньою системою людський потенціал. Поруч із приватними народними та середніми школами мали з'явитися і приватні українські вищі школи. На початках організовували курси вищої освіти, першим у вересні 1919 р. такий курс запропонувало *НТШ*. До цієї ініціативи приєдналися *Товариство Українських Наукових Викладів ім. П. Могили*¹³ та русофільський Ставропігійський інститут. Проте польська адміністрація заборонила незабаром всі курси, за винятком курсів *Товариства ім. П. Могили*. Коли всі легальні методи було вичерпано, у 1920 р. прийняли рішення про заснування таємних університетських курсів з трьома відділами – філософським, юридичним та медичним. Вони діяли до червня 1921 р. А вже у липні 1921 р. їх перетворили на організований за західноєвропейським зразком *Таємний*

¹⁰ Пор. *Мудрий*, Боротьба за огнище української культури, 79.

¹¹ Протягом двох десятиліть (1919-1939) кількість народних шкіл з українською мовою викладання скоротилася з 3600 до 139. У 1920 р. доступ українців до вищої освіти був цілком припинений, пізніше дуже обмежений. Пор. Микола *Буцко*, Юліан *Редько*, Підпільний університет. В: *Жовтень* 5 /523 (1988) 72-75, тут 72.

¹² Пор. *Мудрий*, Боротьба за огнище української культури, 17.

¹³ На курси цього товариства одразу записалося близько 500 слухачів, з часом їхня кількість потроїлася.

університет.¹⁴ У 1921 р. тут було 54 кафедри, 1258 студентів, із них 69 студенток. У 1922/23 навчальному році стало вже 65 кафедр та 1500 студентів. Першим ректором обрали філолога Василя Щурата, його наступниками були медик Мар'ян Панчишин та юрист Євген Давидяк.¹⁵

У травні 1922 р. русофіли виступили з пропозицією організувати в межах *Таємного університету* російські студії та виявили готовність до співпраці. З часом дипломи та екзаменаційні оцінки *Українського таємного університету* почали визнавати іноземні університети, передовсім Німеччини, Австрії, Чехословаччини та Радянської України. У *Таємному університеті* була захищена ціла низка докторатів та складено сотні іспитів.

Через конспіративний характер університету медичні та природничі науки, на відміну від суспільних наук і права, які викладалися у повному обсязі, мусили обмежуватись теоретичною частиною. Бракувало лабораторій та препаратів для занять з анатомії. Osteологічні препарати ще можна було роздобути, а от міологічні становили справжню проблему. Вирішували це питання, купуючи необхідні препарати в обслуговувального персоналу медичного факультету державного університету. Клінікою для медичного факультету *Таєм-*

¹⁴ ДАЛО – ф. 26 – оп. 14 – од. зб. 35, 134; ф. 271 [дирекція львівської поліції].

¹⁵ На історично-філософському факультеті викладали: пізніший професор Варшавського університету Степан Балеї; літературознавець Михайло Возняк; лінгвіст Антін Генсьорський; етнограф Філарет Колесса; історик, учень Грушевського Іван Крип'якевич; мово- та мистецтвознавець Іларіон Свенціцький; літературознавець Кирило Студинський. На математично-природничому факультеті викладали: математики Мирон Зарицький та Микола Чайковський, фізик Володимир Кучер, ботанік Микола Мельник. Професорами медицини були Мар'ян Панчишин та Максим Музика. На юридичному факультеті провідними викладачами були Євген Давидяк та Володимир Охримович.

ного університету слугувала Народна Лічниця. Зазвичай розпочаті у Таємному університеті медичні студії доводилось продовжувати за кордоном.

У 1921-1922 рр., слідом за університетом, з'явилася й таємна Українська політехніка.¹⁶ Передували цьому політехнічні курси у 1920 р. Як і у випадку природничих та медичних дисциплін в університеті, у підпільній політехніці викладали лише теоретичні курси. Тому навчальні плани трьох наявних в 1922-23 р. відділів: загального, машинобудівельного та лісогосподарського були прив'язані до навчальних планів Гданської політехніки та чехословацької Гірничої академії в Пршибрамі.¹⁷ У цих двох іноземних вищих школах продовжували навчання більшість українських студентів технічних дисциплін. Окрім цього, львівські студенти-техніки навчалися у Празі та ГанOVERІ.¹⁸ У цій вищій школі працювали не лише галицькі фахівці, а й викладачі, які емігрували зі Східної України.¹⁹

¹⁶ З грудня 1922 р. вона офіційно називалася Українська Висока Технічна Школа у Львові. Статут був прийнятий у вересні 1923 р. Її ректором був Віктор Лучків. ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 11.

¹⁷ ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 6 – арк. 2-2 зв.; спр. 7 – арк. 6 зв.

¹⁸ ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 1, 18-19, 27-28, 39; *Буцко, Редько*, Підпільний Університет, 73.

¹⁹ ДАЛО – ф. 271 – оп. 1 – спр. 757 – арк. 19. У 1922-23 академічному році в Українській Політехніці викладали: колишній професор Київської Політехніки Петро Холодний (фізика); колишній професор Київської Політехніки та звичайний професор Краківської гірничої академії Іван Феценко-Чопівський (металургія); колишній асистент Львівської Політехніки, директор акціонерного товариства ім. Івана Левинського з промислового будівництва, інженер Віктор Лучків (інженерне будівництво); колишній викладач та директор Інституту економіки та управління в Києві Йоаникій Шимонович (політекономія); Володимир Кузьмович (фізика та механіка); колишній асистент Львівської Політехніки Витовт Мо-

Зимовий семестр в обох українських вищих школах тривав з 1 жовтня по 1 березня, літній – з 1 квітня по 1 серпня. На перший семестр могли імастрикулюватись випускники гімназій, а в *Українській політехніці* також і випускники реальних шкіл. Імастрикулюючись у *Політехніці*, випускники гімназій мали скласти іспит з нарисної геометрії. Аби отримати фінансову допомогу для продовження студій за кордоном, слід було надати рекомендації відповідного студентського товариства та студентського самоуправління у вищій школі.

Уся організаційна робота в обох вищих школах була в руках студентів. Організацію перебігу семестру, випуску мастрикуляційних книг, т. зв. індексів, запис на новий семестр та збір оплати за навчання провадило студентське самоуправління. Основою існування таємних вищих шкіл була співпраця студентських організацій²⁰ зі старшим поколінням української інтелігенції.²¹ Оплата за навчання була мі-

настирський (метрологія); Всеволод Левицький (лісове господарство); колишній доцент Санкт-Петербурзького шляхобудівельного інституту та Київської Політехніки Пилип Пилипчук (механіка); колишній доцент університету в Кам'янці-Подільському Микола Чайківський (математика). Окрім того, викладачами були: Осип Васюта, Петро Волосянко, Євген Фільварків, Володимир Занько, Павло Дурбак, Антон Корнелла, Володимир Білинський (матматика). Доцентом права тут був колишній адвокат з Санкт-Петербурга Михайло Корчинський. ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 6-6 зв.

²⁰ Ці студентські організації – *Комітет української молоді, Українська краєва студентська організація, Український студентський союз, Професійна організація українського студентства* – були понадпартійними і об'єднували представників різних, часто протилежних політичних течій довкола спільної мети – української вищої школи у Львові. Пор. Василь *Кислий*, *Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині 20-х років ХХ ст.*, Львів 1991.

²¹ ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 1; спр. 797 – арк. 25.

німальною, багато студентів від неї звільнялися. Більшість видатків покривали українські інституції: *НТШ*, центральні кооперативів та ін. Окрім того, студенти організували збір пожертв серед приватних осіб. Усі викладачі, які заробляли на життя як службовці, лікарі, адвокати та інженери, у приватних вищих школах викладали безоплатно.²²

Викладання та навчання вимагали самопожертви та іdealізму. Власних приміщень вищі школи не мали, факультети та студенти переміщувалися від однієї української інституції до іншої, де нелегально проводились заняття.²³ Усім цим інституціям загрожували у разі викриття значні санкції з боку органів державної влади.²⁴ Сталого розкладу навчання з конспіративних міркувань не було. Зазвичай про те, де і коли відбудеться заняття, повідомляли представники студентського самоврядування під час обіду в їдальні *Академічного дому*. Деякі лекції легально проводилися з відома поліції, як доповіді *Товариства ім. Петра Могили*.

Через постійні переслідування професорів та студентів 15 листопада 1922 р. університетський сенат звернувся з листом до Ліги Націй. Проте після визнання Радою послів держав Антанти 15 березня 1923 р. анексії Галичини Польщею,

²² Буцко, Редько, Підпільний університет, 74.

²³ Найчастіше користувалися приміщеннями *Українського академічного дому*. Окрім того, лекції та семінари відбувалися в приміщеннях *Наукового Товариства ім. Шевченка* та у його бібліотеці, в центральній *Просвіти* та в митрополичій капітулі при соборі св. Юра, в хімічній лабораторії *НТШ*, в педагогічному товаристві *Рідна школа*, в приміщеннях товариства *Медична Громада*, у *Національному Музеї* та у приватних помешканнях професорів. Там само, 73.

²⁴ До прикладу, керівник дитячого садка *Українська захоронка* Гілярій Чапельський мусив давати свідчення в дирекції поліції стосовно використання його приміщень для нелегальних викладів та зобов'язатися не допускати такого в майбутньому. ДАЛЮ – ф. 271 – оп. 1 – спр. 797 – арк. 10.

тиск польської влади на українські вищі школи у Львові лише посилювався.²⁵ Водночас для українців було частково відмінено *numerus clausus* у державних вищих школах. Польський уряд не хотів демонструвати державам-переможцям грубі порушення прав меншин, але мав водночас на меті змусити українські таємні вищі школи до самоліквідації.

Задля психологічного тиску на професорів та студентів українських університету й політехніки у статтях 24 та 26 закону про воєводське самоврядування від 26 вересня 1922 р. польська держава навіть зобов'язалась заснувати державний український університет щонайпізніше до кінця 1924 р. Несерйозність цього наміру засвідчило уже те, що Польський сейм та сенат залишили поза увагою пропозицію української сторони від 30 червня 1923 р. легалізувати, спираючись на закон про самоврядування, *Український таємний університет*.

Проти службовців, які були професорами таємних українських університетів, відкривали дисциплінарні справи, їм загрожувало звільнення із втратою права на державну пенсію. За виявлену поліцією кожен наступну годину викладання лікарі, адвокати та інженери мали щоразу вищі штрафи. Студентам за участь у підпільних лекціях та семінарах загрожували багатомісячні арешти. Атмосфера в обох таємних вищих школах ставала дедалі нестерпнішою, і у 1925 р. *Український таємний університет* на невизначений термін припинив свою діяльність. Університетське майно розподілили по різних українських інституціях, бібліотеку та інститути перей-

²⁵ Про переслідування та перешкоду навчальному процесові польською поліцією докладно повідомляють два звіти з зимового семестру 1923/24 р. (жовтень-листопад): ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 7 – арк. 22-24, 25-27; а також лист-відповідь українського студентського товариства *Основа* до товариства *Bratnia Pomoc – Zrzeszenie Polskich Studentów Politechniki Gdańskiej* від 20 липня 1923 року: ДАЛО – ф. 629 – оп. 1 – спр. 8 – арк. 74.

няло *НТШ*. У 1926 р. припинила роботу й *Українська політехніка*.

Більших успіхів вдалося досягти у галузі теологічних студій. Стараннями Митрополита Андрея Шептицького на основі Львівської греко-католицької духовної семінарії у 1928 р. відкрилася Богословська Академія із двома відділами – філософським та богословським, де навчання тривало п'ять років. У 1933/34 навчальному році в Академії, якою керував Йосип Сліпий, було 319 студентів та 24 професори.

Ті, хто емігрували після розпаду Габсбурзької монархії та падіння Західно-Української Народної Республіки, намагалися зреалізувати свою мрію про український університет у вигнанні. Спільно з емігрантами зі Східної України вони 1921 р. заснували у Відні *Український Вільний Університет*, який того ж року був перенесений до Праги. Серед ініціаторів заснування та перших професорів цього університету були зокрема Михайло Грушевський, Олександр Колесса, Іван Горбачевський, Станіслав Дністрянський, Степан Смаль-Стоцький, Степан Рудницький та Володимир Старосольський.²⁶ У цьому університеті було лише два факультети: правничо-соціологічний та філософський. У час його розквіту, на початку 1920-х років, університет в Чехословаччині відвідували численні політичні емігранти та біженці. У 1922/23 академічному році тут навчалася 874 студенти. Окрім того, у Чехословаччині було ще дві українські вищі школи: *Українська Економічна Академія* в Подєбрадах та *Український Педагогічний Інститут ім. Михайла Драгоманова* у Празі. Усі три вищі школи мали підтримку чехословацького уряду та особисто президента Томаша Масарика. У 1930-х роках ці інституції займалися переважно науковими дослідженнями. Через нещасливий хід історії мрія про вільний український університет на рідній землі на довгі десятиліття залишилася нездійсненою.

²⁶ Pop. Wolodymyr *Janiw*, *Ukrainische Freie Universität. Kurzgefasste Geschichte und dokumentarische Ergänzungen*, München 1976.

ДОДАТКИ

1. Німецькі, польські та українські гiмназiальнi пiдручнiки

1.1. Нiмецька мова викладання

Релiгiя:

- **1-2 класи:** Großer Katechismus der katholischen Religion mit Approb. des österr. Gesamtepiskopates – Wielki katechizm religii katolickiej, zatw. przez episkopat austr. – Великий катехизм рел. гр.-кат; Szyper, Opowiadania z dziejów bibl. izrael.; Spitzer, Modły izrael.
- **3 клас:** Kuhn, Illustr. Lehrbuch der kath. Liturgik; Jougan, Liturgika; Літургіка греко-католицької церкви; Deimel, Altes Testament; Dąbrowski, Historia biblijna, cz. I; Історія біблійна старого завіта; Szyper, Opowiadania z dziejów bibl. izrael.; Spitzer, Modły izrael.
- **4 клас:** Deimel, Geschichte Götter; Dąbrowski, Historia biblijna, cz. II; Олексій Торонський, Історія біблійна Нового завіта; Szyper, Opowiadania z dziejów bibl. izrael.; Spitzer, Modły izrael.
- **5 клас:** Rauschen, Lehrbuch der katholischen Religion: Grundriß der Apologetik; Jougan, Dogmatyka ogólna; Торонський, Догматика фундаментальна і апологетика гр.-кат.; Braun, Lehrbuch der jüdischen Geschichte für die Oberstufe der Mittelschulen, I. Teil; Caro, Chrestomatyja biblijna izraelicka.
- **6 клас:** Rauschen, Lehrbuch der katholischen Religion: Glaubenslehre; Jougan, Nauka prawd wiary szczegółowa; Торонський, Догматика частна гр.-кат.; Braun, Geschich-

te der Juden und ihrer Literatur, I. Teil; Kamerling, Wiara i ustawa o powinnościach izraelickich.

- **7 клас:** Rauschen, Lehrbuch der katholischen Religion: Sittenlehre; Szczeklik, Etyka katolicka; Дорожинський, Християнсько-католицька етика; (юдаїзм – як і у попередньому класі).
- **8 клас:** Bader, Meinrad, Lehrbuch d. Kirchengeschichte; Jougan, Hist. Kościoła katolickiego; Вапpler, Стефанович, Історія Христ. катол. Церкви; (юдаїзм як і у попередньому класі).

Латина:

- **1-2 класи:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Latein. Lese- und Uebungsbuch für die I. und die II. Klasse.
- **3 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Latein: Lese- und Uebungsbuch für die III. Klasse; Golling, Chrestomathie a. Cornelius Nepos u. Q. Curtius Rufus; Golling, Wörterverzeichnis zur Chrestomathie a. Cornelius Nepos.
- **4 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Lateinisches Übungsbuch für die IV. Klasse; Caesar, De bello Gallico, ed. Prammer, Kappelmacher.
- **5 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Lateinisches Übungsbuch für das Ober-Gymnasium; Livius, Ab urbe condita libri I., II., XXI., XXII., ed. Zingerle, Scheindler; Ovid, Ausg. Gedichte, ed. Sedlmayer.
- **6 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Sedlmayer, Scheindler, Lateinisches Uebungsbuch für Ober-Gymn.; Cicero, In Catilinam, ed. Nohl; Nohl, Schüler-Kommentar zu Ciceros Catilina; Sallusti, Bellum Catilinae et Bellum Jughurtum, ed. Pammer; Vergil, Aeneis, ed. Klouček.
- **7 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Lateinisches Übungsbuch für das Ober-Gymn.;

Ciceros Briefe, ed. Luthmer, Busche; Ciceros Rede geg. Caecilius und das IV. Buch der Anklagerede geg. Verres, ed. Nohl; Cicero, Cato major, ed. Schiche; Plinius, Briefe von Kukula; Vergil. Aeneis, ed. Klouček.

- **8 клас:** Scheindler, Lateinische Schulgrammatik; Steiner, Scheindler, Lateinisches Übungsbuch für das Ob.-Gymn.; Tacitus, Annalen, Bd. II, ed. Müller, Christ; Horatius-Flaccus, Auswahl, ed. Petschenig.

Грека:

- **3 клас:** Curtius, Hartel, Waigel, Kurzgefaßte griechische Schulgrammatik; Schenkl/ Waigel, Griech. Übungsbuch für Unter- und Obergymnasien.
- **4 клас:** Curtius, Hartel, Waigel, Kurzgefaßte griechische Schulgrammatik; Schenkl/, Waigel, Griechisches Elementarbuch.
- **5 клас:** Curtius, Hartel, Waigel, Kurzgefaßte griechische Schulgrammatik; Schenkl, Übungsbuch zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Griechische; Xenophon, ed. Prinz, I. u. II. Teil; Homer, Ilias, ed. Christ.
- **6 клас:** Plutarch, Auswahl (Aristides), ed. Schickinger; Herodot, Auswahl, ed. Scheindler; (інші підручники – як у 5 класі).
- **7 клас:** Curtius, Hartel, Kurzgefaßte griechische Schulgrammatik; Schenkl, Übungsbuch zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Griechische; Demostenes, Ausgew. Reden, ed. Wotke; Homer, Odssee, ed. Christ; Platon, Lesebuch, ed. Schneider.
- **8 клас:** Curtius, Hartel, Kurzgefaßte griechische Schulgrammatik; Schenkl, Übungsbuch zum Uebersetzen aus dem Deutschen ins Griechische; Platon, Lesebuch, ed. Schneider; Platon, Laches, ed. Christ; Sophokles, Antigone, ed. Schubert, Hutter; Euripides, Iphigenie, ed. Reiter; Homer, Odssee, ed. Christ; Aristoteles, Lesebuch, ed. Schneider.

Німецька мова:

- **1-4 класи:** Bauer, Jelinek, Pollak, Streinz, Deutsches Lesebuch für österr. Gymn. Bd. 1-4; Willomitzer, Tschinkel, Deutsche Sprachlehre für österr. Mittelsch.
- **5-7 класи:** Jelinek, Pollak, Streinz, Deutsches Lesebuch für österr. Gymn., Bde. 5, 6, 7; Zipper, Geschichte der deutschen Literatur.
- **8 клас:** Jelinek, Pollak, Streinz, Deutsches Lesebuch für österr. Gymn., Bd. 8.

Польська мова:

- **1 клас:** Konarski, Gramatyka polska; Reiter, Czytania polskie dla I. kl. szkoły średniej.
- **2-3 класи:** Malecki, Gramatyka języka polskiego; Reiter, Czytania polskie dla II. i III. kl. szk. śr.
- **4 клас:** Malecki, Gramatyka języka pol.; Próchnicki/Wojciechowski, Wypisy polskie, tom. IV. na klasę IV.
- **5 клас:** Próchnicki, Wojciechowski, Wypisy polskie na klasę V.
- **6 клас:** Tarnowski, Wójcik, Wypisy polskie dla kl. wyższych, tom I.
- **7 клас:** Tarnowski, Wójcik, Wypisy polskie dla kl. wyższych, tom I.; Tarnowski, Próchnicki, Wypisy polskie dla klas wyższych, t. II.
- **8 клас:** Tarnowski, Próchnicki, Wypisy polskie dla klas wyższych, t. II.

Українська мова:

- **1 клас:** Коцовський, Огоновський, Граматика руска; Крушельницький, Руска читанка для I кл. серед. шкіл.
- **2 клас:** Коцовський, Огоновський, Граматика руска; Крушельницький, Руска читанка для II кл. серед. шкіл.
- **3 клас:** Смаль-Стоцький, Гартнер, Граматика руска; Крушельницький, Руска читанка для III кл. серед. шкіл.

- **4 клас:** Смаль-Стоцький, Гартнер, Граматика руска; Руска читанка для IV кл. серед. шкіл.
- **5 клас:** Лучаковський, Взори поезії і прози.
- **6 клас:** Пачовський, Виїмки з українсько-руської літератури XI-XVIII віків.
- **7 клас:** Барвіньський, Виїмки з народної літератури, ч. I.
- **8 клас:** Барвіньський, Виїмки з народної літератури, ч. II.

Географія:

- **1-3 класи:** Müllner, Erdkunde für Mittelschulen. I., II. u. III. Teil; Richter, Müllner, Geogr. Schul-Atlas.
- **4 клас:** Mayer, Berger, Mazek, Geographie der österreichisch-ungarischen Monarchie für d. IV. Kl.
- **5-6 класи:** Imendoerfler, Lehrbuch der Erdkunde für die V. und für die VI. Kl.
- **7-8 класи:** Hannak, Oesterr. Vaterlandskunde.

Історія:

- **2 клас:** Mayer, Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen, I. Teil; Hannak, Umlauft, Historischer Schulatlas, I. Teil: Altertum.
- **3-4 класи:** Mayer, Lehrbuch der Geschichte für die unteren Klassen, II. u. III. Teil; Hannak, Umlauft, Historischer Schulatlas (Mittelalt. u. Neuz.); Raver, Dzieje ojczyzste.
- **5 клас:** Woynar, Geschichte des Altertums für Obergymnasium.
- **6 клас:** Woynar, Geschichte des Mittelalters für Obergymnasien; Lewicki, Zarys dziejów Polski.
- **7 клас:** Gindely/ Tupetz, Geschichte für Ober.-Gymn.; Lewicki, Zarys dziejów Polski.

Математика:

- **1 клас:** Suppantschitsch. Arithmetik für Gymnasien, I. Heft für die I. Klasse; Suppantschitsch, Geometrische Anschauungslehre für die I. Kl.

- **2 клас:** Suppantschitsch, Arithmetik für Gymnasien, II. Heft für die II. Klasse; Suppantschitsch, Grundriß der Geometrie, I. Heft für die II. Kl.
- **3 клас:** Suppantschitsch, Arithmetik für Gymnasien, 3. Heft für die III. Klasse; Suppantschitsch, Grundriß der Geometrie, II. Heft für die III. Kl.;
- 4-8 класи: Hočevar, Lehr- und Uebungsbuch der Arithmetik für Gymnasien für die IV.-V. u. VI.-VIII. Kl.; Močnik, Spilmann, Lehrbuch für Geometrie für die IV.-VIII. Kl.; Adam, Logarithmen.
- **8 клас:** Močnik, Zahradnicki, Arithmetik u. Algebra.

Природознавство:

- **1-2 класи:** Nalepa, Grundriß der Naturgeschichte des Tierreiches; Pokorny/ Fritsch, Pflanzenkunde.
- **3 клас:** Wallentin, Grundzüge der Naturlehre für Gymnasien.
- **4 клас:** Pokorny, Mineralreich; Wallentin, Grundzüge der Naturlehre für die unteren Klassen der Mittelschulen.
- **5 клас:** Burgerstein, Leitfaden der Botanik; Hochstätter/ Bisching, Mineralogie und Geologie.
- **6 клас:** Graber, Altschul, Latzel, Körperlehre und Tierkunde.

Фізика:

- **7-8 класи:** Wallentin, Lehrbuch der Physik für Ober.-Gymn.

Філософська пропедевтика:

- **7 клас:** Lindner, Leclair, Lehrbuch der allgemeinen Logik;
- **8 клас:** Lindner, Lukas, Lehrbuch der empirischen Psychologie.¹

¹ *Jahresbericht des k. k. Zweiten Staats-Gymnasiums in Lemberg*, veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1913, Lemberg 1913, 107-113.

1.2. Польська мова викладання

Релігія:

- **1-2 класи:** Ślósarz, Katechizm religii katolickiej; Середний Катихизм християнсько-католицької релігії, одобрений австр. Єпископатом.
- **3 клас:** Jougan, Liturgika; Szydelski, Dzieje biblijne starożytności; Торонський, Історія біблійна старого завіта; Літургіка. Видане Кружка Катехитів.
- **4 клас:** Szydelski, Dzieje biblijne nowożytności; Торонський, Історія біблійна нового завіта.
- **5 клас:** Sieniatycki, Ogólna katolicka dogmatyka; Торонський, Християнська католицька догматика і аполюґетика для клас висших.
- **6 клас:** Sieniatycki, Dogmatyka szczegółowa; Торонський, Догматика частна для висших клас.
- **7 клас:** Szczeklik, Etyka katolicka; Дорожинський, Етика.
- **8 клас:** Jougan, Historia kościoła katolickiego; Ваплер, Стефанович, Історія христ. католицької церкви.

Латина:

- **1-2 класи:** Samolewicz, Zwięzła gramatyka języka łacińskiego; Steiner/ Schneider, Ćwiczenia łacińskie dla I. (II.) klasy, ed. A. Frąckiewicz i F. Próchnicki.
- **3 клас:** Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.; Próchnicki, Ćwiczenia łacińskie dla klasy III.; Nepos-Curtius, Chrestomatya, ed. Frąckiewicz.
- **4 клас:** Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.; Próchnicki, Ćwiczenia łacińskie dla klasy IV.; Caesar, Commentarii de bello Gallico; Nepos, Curtius, Chrestomatya, ed. Frąckiewicz.
- **5 клас:** Livius, ed. Zingerle, Majchrowicz; Ovidius, ed. Sinko; Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.

- **6 клас:** Sallustius, Jugurtha, ed. Klimscha, Sołtysik; Vergilius, ed. Eichler, Rzepiński; Cicero. In Catil., ed. Kornitzer, Sołtysik; Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.
- **7 клас:** Cicero. In Verrem, De offic.; Vergilius, ed. Eichler, Rzepiński; Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.
- **8 клас:** Horatius, ed. Dolnicki; Tacitus, ed. Weidner, Starmiejski; Samolewicz, Sołtysik, Gramatyka języka łacińskiego, cz. II.

Грека:

- **3-4 класи:** Fiderer, Gramatyka języka greckiego; Winkowski, Taborski, Passowicz, Ćwiczenia greckie;
- **5 клас:** Fiderer, Chrestomatya z pism Xenofonta; Homera Iliada, cz. I, ed. Szniedler, Sołtysik; Fiderer, Gramatyka języka greckiego.
- **6 клас:** Fiderer, Chrestomatya z pism Xenofonta; Homera Iliada, cz. I i II., ed. Szniedler, Sołtysik; Herodot, ed. Terlikowski; Fiderer, Gramatyka języka greckiego.
- **7 клас:** Homera Odyssea, ed. Christ-Jezielnicki; Demostenes, ed. Wotke, Schmidt; Platon, Wybór pism, ed. Jędrzejowski; Fiderer, Gramatyka języka greckiego.
- **8 клас:** Platon, Wybór pism, ed. Jędrzejowski; Homera Odyssea, ed. Christ, Jeznielnicki; Sofokles, Edyp król, ed. Schubert, Majchrowicz; Fiderer, Gramatyka języka greckiego.

Польська мова:

- **1 клас:** Konarski, Zwięzła gramatyka języka polskiego; Reiter, Czytania polskie dla I. klasy z ilustracyami.
- **2 клас:** Malecki, Gramatyka języka polskiego szkolna; Reiter, Czytania polskie dla II. klasy z ilustracyami.
- **3 клас:** Malecki, Gramatyka języka polskiego szkolna.
- **4 клас:** Malecki, Gramatyka języka polskiego szkolna; Próchnicki, Wojciechowski, Wypisy polskie, Tom IV.

- **5 клас:** Próchnicki, Wojciechowski, Wypisy polskie dla klasy V.
- **6 клас:** Próchnicki, Wojciechowski, Wypisy polskie. Tom I.
- **7 клас:** Próchnicki, Wojciechowski, Wypisy polskie. Tom I.
- **8 клас:** Tarnowski, Próchnicki, Wypisy polskie, cz. II.

Українська мова:

- **1 клас:** Коцовський, Огоновський, Методична граматика рускої мови, друге поправлене видання, Львів 1909; А. Крушельницький, Руска читанка для I. кляси, Львів 1911.
- **2 клас:** Коцовський, Огоновський, Методична граматика рускої мови; А. Крушельницький, Руска читанка для II кляси, Львів 1912.
- **3 клас:** Стоцкий, Гартнер, Руска граматика, Львів 1907; А. Крушельницький, Руска читанка для III. кляси.
- **4 клас:** Стоцкий, Гартнер, Руска граматика, Львів 1907; Читанка руска для IV. кляси шкіл середних, Львів 1911.
- **5 клас:** Лучаковський, Взори поезії для кляси V., Львів 1909.
- **6 клас:** В. Пачовський, Виїмки з українсько-русого письменства XI-XVIII в., Львів 1911; Барвіньський, Виїмки з рускої словесности народної, Львів 1903.
- **7 клас:** Барвіньський, Виїмки з українсько-рускої народної літератури XIX в., ч. I, Львів 1905.
- **8 клас:** Барвіньський, Виїмки з українсько-рускої народної літератури XIX в., ч. II, Львів 1912.

Німецька мова:

- **1-4 класи:** German, Petelenz, Gayczak. Ćwiczenia niemieckie dla I. (II., III., IV.) klasy.
- **5 клас:** Ippoldt, Stylo, Deutsches Lesebuch für die oberen Klassen der galizischen Mittelschulen, I. Teil, Lemberg 1912.
- **6 клас:** Ippoldt, Stylo, Deutsches Lesebuch für die oberen Klassen der galizischen Mittelschulen, II. Teil, Lemberg 1910.

- **7 клас:** Ippoldt, Stylo, Deutsches Lesebuch für die oberen Klassen der galizischen Mittelschulen, III. Teil, Lemberg 1907.
- **8 клас:** Ippoldt, Stylo, Deutsches Lesebuch für die oberen Klassen der galizischen Mittelschulen, IV. Teil, Lemberg 1911.

Географія:

- **1 клас:** Romer, Geografia, Lwów 1908.
- **2-3 класи:** Siwak, Geografia dla II. i III. klasy, Lwów 1911.
- **4 клас:** Majerski, Geografia aust.-węg. monarchii, Lwów 1912.

Історія:

- **1 клас:** B. Gebert, G. Gebertowa, Opowiadania z dziejów ojczystych, Lwów 1912.
- **2 клас:** Semkowicz, Opowiadania z dziejów powszechnych, cz. I., Lwów 1907.
- **3 клас:** B. Gebert, G. Gebertowa, Opowiadania z dziejów monarchii austr.-węg., Lwów 1912.
- **4-7 класи:** Zakrzewski, Historia powszedna, cz. I. - III.
- **8 клас:** Głabiński, Finkiel, Historia austr.-węgierskiej monarchii i wiadomości polityczne i społeczne, Lwów 1910; Lewicki, Zarys dziejów Polski i krajów ruskich, Kraków 1910.

Математика:

- **1 клас:** Kranz, Arytmetyka na klasę I., Kraków 1911; Kranz, Geometrya poglądowa na kl. I.
- **2 клас:** Kranz, Arytmetyka na klasę II., Kraków 1911; Kranz, Geometrya poglądowa, Kraków 1910.
- **3 клас:** Kranz, Arytmetyka dla klasy III., Kraków 1910; Kranz, Geometrya poglądowa na kl. III., Kraków 1910.
- **4-5 клас:** Dziwiński, Podręcznik arytmetyki i algebry dla klas wyższych, Lwów 1910; Łomnicki, Geometrya, cz. I. dla kl. IV. i V., Lwów 1911.

- **6 клас:** Dziwiński, Podręcznik arytmetyki i algebry dla klas wyższych, Lwów 1910; Łomnicki, Geometrya, cz. I. dla kl. VI., VII. i VIII.; Kranz, Logarytmy, Kraków 1912.
- **7-8 клас:** Dziwiński, Podręcznik arytmetyki i algebry dla klas wyższych, Lwów 1910; Łomnicki, Geometrya, cz. I. dla kl. IV. i V., Lwów 1911; Kranz, Zbiór zadań matematycznych dla klas wyższych, Kraków 1905; Kranz, Logarytmy, Kraków 1912.

Природознавство:

- **1 клас:** Nussbaum, Wiśniowski, Wiadomości z zoologii dla niższych klas szkół średnich; Limbach, Podręcznik botaniki dla klas niższych.
- **2 клас:** Nussbaum, Wiśniowski, Wiadomości z zoologii dla niższych klas szkół średnich, Lwów 1910; Rostafiński, Botanika szkolna dla klas niższych, Kraków 1907.
- **5 клас:** Wiśniowski, Zasady mineralogii i geologii, Lwów 1912; Rostafiński, Botanika szkolna dla klas wyższych, Kraków 1911.
- **6 клас:** Nussbaum, Zoologia dla klas wyższych szkół średnich, Lwów 1912.

Фізика:

- **3 клас:** Żłobicki, Wiadomości z fizyki dla III. i IV. kl. szkół średnich.
- **4 клас:** Kawecki, Tomaszewski, Fizyka dla niższych klas szkół średnich, Kraków 1910.
- **7-8 класи:** Kawecki, Tomaszewski, Fizyka dla wyższych klas szkół średnich, Kraków 1906.

Хімія:

- **4 клас:** Duchowicz, Wiśniowski, Wiadomości z chemii i mineralogii dla klas niższych, Lwów 1911.
- **7 клас:** Tomaszewski, Chemia, Kraków 1912.

Філософська пропедевтика:

- **7 клас:** Nuckowski, Początki logiki ogólnej, Lwów 1913.
- **8 клас:** Lindner, Kulczyński, Wykład psychologii, Kraków 1912.²

**1.3. Утраквістичні класи
у польських гімназіях****Грека:**

- **3-4 класи:** Фідерер, Цеглиньский, Грецька грамати́ка, Львів 1910; Вінковський, Таборський, Роздольський, Грецькі вправи для III. і IV. класи, Львів 1911.
- **5 клас:** Xenophon, Хрестоматія, вид. О. Макарушка; Фідерер, Цеглиньский, Грецька грамати́ка; Homeri Ilias, cz. I., ed. Schneider, Sołtysik.
- **6 клас:** Homeri Ilias, cz. I., ed. Schneider, Sołtysik; Фідерер, Мандибур, Цеглиньский, Грамати́ка грецька шкільна, Львів 1908 (інші підручники як у польських класах).
- **7-8 класи:** Фідерер, Мандибур, Цеглиньский, Грамати́ка грецька шкільна (інші підручники як у польських класах).

Історія:

- **1 клас:** Богдан Барвіньский, Оповідання з рідної історії, Жовква 1911.
- 4-5 класи: Закшевський, Барвіньский, Всесвітня історія, часть I., Львів 1900.
- **6 клас:** Закшевський, Барвіньский, Всесвітня історія, часть II., Львів 1904.
- **7 клас:** Закшевський, Барвіньский, Всесвітня історія, часть III., Львів 1904; Левицкий, Матієв, Історія краю рідного, Львів 1895.
- **8 клас:** як у польських класах.

² *Sprawozdanie c. k. gimnazjum wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1913*, Brzeżany 1913, 74-81.

Географія:

- **1 клас:** Юліян Левицкий, Географія для I. класи середних шкіл, Львів 1911.
- **2-3 класи:** Калитовский, Географія для середних шкіл, Львів 1912.
- **4 клас:** Беноні, Маєрський, Полянський, Географія австро-угорської монархії, Львів 1899.

Математика:

- **1 клас:** П. Огоновский, Учебник арифметики для низших клас, часть I., Львів 1911; Мочник, Савицкий, Наука геометрії з погляду для низших клас, часть I., Львів 1907.
- **2 клас:** П. Огоновский, Учебник арифметики для низших клас, часть II., Львів 1907; Савицкий, Наука геометрії з погляду для низших клас, часть II., Львів 1911.
- **3-5 класи:** Левицкий, Огоновский, Альгебра для висших шкіл середних, часть I., Львів 1906; Савицкий, Геометрия для висших клас гімназияльних, Львів 1908.

Природознавство:

- **1 клас:** Іван Верхратский, Зоольгія на низші класи шкіл середних, Львів 1910; Верхратский, Ботаніка на низші класи шкіл середних, Львів 1912.
- **2 клас:** Верхратский, Зоольгія на низші класи шкіл середних; Ростафинський, Верхратский, Ботаніка на низші класи, Львів 1905.

Фізика:

- **7-8 класи:** Володимир Левицкий, Фізика для висших клас середних шкіл.

Філософська пропедевтика:

- **7 клас:** Мандибур, Льогіка, Львів 1902.
- **8 клас:** як у польських класах.³

³ *Sprawozdanie c. k. gimnasium wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1913, Brzeżany 1913, 81-84.*

1.4. Українська мова викладання

Релігія:

- **1-2 класи:** Середній Катихизм християнсько-католицької релігії, Львів 1912.
- **3 клас:** Торонський, Історія біблійна старого завіта, Львів 1899; Літургіка греко-католицької церкви. Видане Кружка Катехитів.
- **4 клас:** Торонський, Історія біблійна Нового завіта, Львів 1901.
- **5 клас:** Доґматика фундаментальна і апольоґетика для клас висших, Львів² 1906.
- **6 клас:** Доґматика частна для клас висших, Львів² 1908.
- **7 клас:** Дорожинський, Християнсько-католицька етика для висших клас, Львів 1904.
- **8 клас:** Ваплер, Стефанович, Історія християнсько-кат. Церкви, Львів 1903.

Латина:

- **1 клас:** Самолевич, Цеглиньский, Граматика латинська для I. і II. кл., Львів 1911; Демянчук, Латинські вправи для I. кл., Станиславів 1911.
- **2 клас:** Самолевич, Цеглиньский, Граматика латинська для I. і II. кл.; Шнайндлер, Цеглиньский, Вправи латинські для II кл.
- **3-4 класи:** Самолевич, Солтисік, Огоновський, Граматика лат., ч. II., Львів³ 1911; Прухницький, Огоновський, Вправи латинські для III. (IV.) кл.; Cornelius Nepos, вид. Салія; Caesar, Commentarii de bello Gallico, вид. Остап Макарушка; Qu. Curtius Rufus, Historia Alexandri, ed. Reeb.
- **5 клас:** Самолевич, Солтисік, Огоновський, Граматика лат., ч. II.; T. Livius, Ab urbe condita libri I, II, XXI, XXII,

ed. Zingerle, Majchrowicz; Ovidius, вид. Скупневич, Макарушка.

- **6 клас:** Самолевич, Солтисік, Огоновський, Граматика лат., ч. II.; Cicero, Orat. in Catilinam, вид. Макарушка, Львів 1913; C. Sallustius, Jugurtha, вид. Макарушка, Львів 1907; P. Vergilii, Maronis Aeneidos epit., ed. Eichler-Rzepiński.
- **7 клас:** Самолевич, Солтисік, Огоновський, Граматика лат., ч. II.; Cicero, Orat. in Catilinam, вид. Макарушка, Львів 1913; P. Vergilius, Epitome, ed. Eichler-Rzepiński; Вибір з елегіків, вид. о. С. Кархут, Львів 1911; Plinius, Epistolae, ed. Kukula.
- **8 Klasse:** Самолевич, Солтисік, Огоновський, Граматика лат., ч. II.; Q. Horatius, Carmina selecta, ed. M. Petschenig; Tacyta pisma historyczne wybrane, ed. Staromiejski.

Грека:

- **3-4 класи:** Фідерер, Мандибур, Цеглинський, Грецька граматика, Львів 1910; Вінковський, Таборський, Роздольський, Грецькі вправи для III. і IV. класи, Львів 1911.
- **5 клас:** Фідерер, Мандибур, Цеглинський, Грецька граматика; Xenophon, Хрестоматія, вид. Макарушка; Homeri Ilias, ed. Schneider, Sołtysik, cz. I.
- **6 клас:** Фідерер, Мандибур, Цеглинський, Грецька граматика; Homeri Ilias, ed. Schneider-Sołtysik, cz. I.; Herodoti, Historiae, вид. Терликовський; Plutarchus, Життєпись Катона Старшого, вид. Краєвський.
- **7 клас:** Фідерер, Мандибур, Цеглинський, Грецька граматика; Sophocles, Electra, ed. Schubert-Majchrowicz; Demostenes, Orationes, ed. Wotke-Schmidt; Homeri, Odyssea, I.-II., ed. Christ-Jezieniecki; Plato, Apologia, ed. Christ-Lewicki.
- **8 клас:** Фідерер, Мандибур, Цеглинський, Грецька граматика; Aristoteles, A1-4 класи: Смаль-Стоцький, Гарт-

нер, Граматика рускої мови; Антін Крушельницький, Руска читанка для I. (II., III., IV.) кл.

- **5 клас:** Барвіньский, Огляд укр.-рус. літератури XI. – XVIII. в.; Пачовский, Виїмки з укр.-рус. письменства XI. – XVIII. в.
- **6 клас:** Пачовский, Виїмки з укр.-рус. письменства XI. – XVIII. в.; Барвіньский, Виїмки з українсько-рускої словесности народної, Львів 1903.
- **7 клас:** Барвіньский, Виїмки з українсько-рускої народної літератури XIX в. для висших клас, ч. I.
- **8 клас:** Барвіньский, Виїмки з українсько-рускої народної літератури XIX в. для висших клас, ч. II.

Польська мова:

- 1-5 класи: Małeckі, Gramatyka języka polskiego szkolna, Lwów 1910; Reiter, Czytania polskie dla klasy I. (II., III.) szkół średnich, Lwów 1910; Próchnicki-Wojciechowski, Wypisy polskie, t. IV.–V.
- **6 клас:** Chrzanowski-Wojciechowski, Wypisy polskie dla klas wyższych, cz. I.
- **7 клас:** Tarnowski, Bobin, Wypisy polskie dla szkół realn. i naucz. sem., t. II.
- **8 клас:** Tarnowski, Próchnicki, Wypisy polskie, cz. II.

Німецька мова:

- **1-2 класи:** Алиськевич, Гамчикевич, Німецькі вправи для I. (II.) кл.
- **3 клас:** Герман, Петеленц, Калитовский, Вправи німецькі для III. кл.; Jahner, Deutsche Grammatik.
- **4 клас:** Алиськевич, Гамчикевич, Німецькі вправи для IV. кл.; Jahner, Deutsche Grammatik.
- 5-8 класи: Ippoldt-Stylo, Deutsches Lesebuch für die oberen Klassen, Teil I.–VI.

Історія:

- **1 клас:** Богдан Барвіньский, Оповідання з рідної історії, Жовква 1911.
- **2 клас:** Семкович, Білецький, Оповідання з історії всеьвітної, ч. I.
- **3 клас:** Копистяньский, Оповідання з історії австрійско-угорської держави.
- **4-5 класи:** Закшевский, Барвіньский, Всеьвітна історія для висших клас, ч. I., Коломия 1912.
- **6-7 класи:** Закшевский, Барвіньский, Всеьвітна історія для висших клас, ч. III.; Левицкий, Матієв, Історія краю родинного, Львів 1895.
- **8 клас:** Фінкель, Гломбінський, Білецький, Історія і статистика австро-угорської монархії, Львів 1901.

Географія:

- **1 клас:** Ю. Левицкий, Географія для I. кл., Львів 1911; Мирон Кордуба, Географічний атлас, Коломия 1913.
- **2-3 класи:** Калитовский, Географія для шкіл середних.
- **4 клас:** Беноні, Маєрський, Поляньский, Географія австро-угорської монархії.
- **5-6 класи:** Калитовский, Географія для шкіл середних.

Математика:

- **1-3 класи:** Петро Огоновский, Учебник арифметики для нисших клас, Львів 1911; Сітницький, Геометрія для I. кл., Жовква 1912; Грицак, Геометрія для II. і III. кл., Огоновский, Учебник арифметики для III. кл.
- **4-5 класи:** Грицак, Учебник арифметики. Середний ступень; Грицак, Геометрія для IV.-V. кл.
- **6-8 класи:** Левицкий, Огоновский, Альгебра для висших клас; Савицкий, Геометрія для висших клас; Чайковский, Кучер, Чотирицифрові таблиці льогаритмів; Кранц, Льогаритми.

Природознавство

- **1-2 класи:** Верхратский, Зоологія на нисші кляси, Львів 1910; Верхратский, Ботаніка на нисші кляси, Львів 1912.
- **5 клас:** Мельник, Мінеральогія і геологія для середних шкіл, Львів 1911; Ростафинський, Верхратский, Ботаніка для висших кляс, Львів 1899.
- **6 клас:** Шмідт, Полянський, Зоологія для висших кляс, Львів 1899.

Фізика

- **3-4 класи:** Огоновский, Учебник фізики для низших кл.
- **7-8 класи:** Левицкий, Фізика для висших кляс середних шкіл, Львів 1912.

Хімія

- **4 клас:** Юліян Гірняк, Начерк мінеральогії і хемії для сер. шкіл.
- **7 клас:** Гірняк, Основи хемії, Львів 1914.

Філософська пропедевтика

- **7 клас:** Мандибур, Льогіка.⁴

⁴ Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1913/1914, Львів 1914, 93-96.

2. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів реальних шкіл у Львові

Цісарсько-королівська (Перша) вища реальна школа, заснована 1850 р.:⁵

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Німецька
1895	443	402 (90,7%)	30 (6,7%)	11 (2,5%)
1898	587	543 (92,5%)	35 (5,9%)	9 (1,5%)
1908	568	537 (94,5%)	29 (5,1%)	2 (0,3%)
1909	511	478 (91,6%)	29 (5,7%)	4 (0,8%)

Віросповідання

Рік	1895	1898	1908	1909
Разом	443	587	568	511
Рим.-кат.	348 (78,5%)	461 (78,5%)	420 (73,9%)	358 (70,0%)
Гр.-кат.	32 (7,2%)	49 (8,3%)	39 (6,8%)	39 (7,6%)
Віrm.-кат.	1 (0,2%)	3 (0,5%)	1 (0,2%)	2 (0,4%)
Протест.	9 (2,0%)	13 (2,2%)	14 (2,4%)	17 (3,3%)
Меноніт.	1 (0,2%)	2 (0,3%)	9 (1,6%)	10 (1,9%)
Юдеї	52 (11,7%)	59 (10,0%)	85 (14,9%)	85 (16,6%)

⁵ ДАЛО – ф. 87 – оп. 1; *Sprawozdanie Dyrekcji s. k. wyższej szkoły realnej we Lwowie za rok szkolny 1895...1909, Lwów 1895...1909.*

Друга ц. к. реальна школа, заснована 1904 р.:⁶

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Німецька	Чеська
1904	468	418 (89,3%)	44 (9,4%)	4 (0,8%)	2 (0,4%)
1908	563	522 (92,7%)	40 (7,1%)	5 (0,9%)	–
1912	693	634 (91,5%)	52 (7,5%)	3 (0,4%)	4 (0,6%)
1914	681	621 (91,2%)	55 (8,1%)	3 (0,4%)	2 (0,3%)

Віросповідання

Рік	1904	1908	1912	1914
Разом	468	563	693	681
Рим.-кат.	313 (66,9%)	384 (68,2%)	425 (61,3%)	421 (61,8%)
Гр.-кат.	51 (10,9%)	45 (8,0%)	69 (9,9%)	74 (10,9%)
Вірм.-кат.	2 (0,4%)	1 (0,2%)	–	–
Протест.	12 (26,0%)	10 (1,8%)	8 (1,1%)	11 (1,6%)
Юдеї	90 (19,2%)	123 (21,8%)	191 (27,6%)	175 (25,7%)

⁶ ДАЛО – ф. 844 – оп. 1; *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. II. szkoły realnej we Lwowie za rok szkolny 1904...1914, Lwów 1904...1914.*

**3. Мова повсякденного вжитку
та віросповідання учнів державних гімназій
з німецькою мовою навчання**

Друга ц. к. державна гімназія у Львові:⁷

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Німецька	Польська	Українська	Інші
1890/91	552	240 (43,5%)	223 (40,4%)	85 (15,4%)	4 (0,7%)
1894/95	300	115 (38,3%)	141 (47%)	40 (13,3%)	4 (1,3%)
1897/98	371	145 (39,0%)	168 (45,3%)	52 (14,0%)	6 (1,6%)
1900/01	368	156 (42,4%)	150 (40,8%)	59 (16,0%)	3 (0,8%)
1905/06	461	131 (28,4%)	241 (52,3%)	84 (18,2%)	5 (1,1%)
1907/08	442	119 (26,9%)	239 (54,0%)	82 (18,5%)	2 (0,4%)
1910/11	412	148 (35,9%)	203 (49,3%)	55 (13,3%)	6 (1,4%)
1913/14	347	120 (34,6%)	186 (53,6%)	32 (9,2%)	9 (2,6%)

⁷ *Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Lemberg, veröffentlicht am Ende des Schuljahres 1890...1914, Lemberg 1890...1914.*

Віросповідання

Рік	Ра- зом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Вірм.-кат.	Протест.	Юдеї	Правос.	Ме- нон.
1890/91	552	161 (29,1%)	91 (16,5%)	1 (0,2%)	32 (5,8%)	266 (48,2%)	1 (0,2%)	–
1894/95	300	90 (30,0%)	44 (14,6%)	2 (0,6%)	11 (3,6%)	153 (51,0%)	–	–
1897/98	371	92 (24,8%)	52 (14,0%)	2 (0,5%)	23 (6,2%)	202 (54,4%)	–	–
1900/01	368	114 (30,9%)	62 (16,8%)	2 (0,5%)	21 (5,7%)	169 (45,9%)	–	–
1905/06	461	128 (27,7%)	85 (18,4%)	2 (0,4%)	24 (5,2%)	221 (47,9%)	1 (0,2%)	–
1907/08	442	108 (24,4%)	85 (19,2%)	–	32 (7,2%)	217 (49,0%)	–	–
1910/11	412	86 (20,9%)	65 (15,8%)	1 (0,2%)	58 (14,0%)	200 (48,5%)	1 (0,2%)	1 (0,2%)
1913/14	347	79 (22,7%)	42 (12,1%)	–	48 (13,8%)	176 (50,7%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)

Ц. к. реальна та вища гімназія (гімназія Рудольфа) в Бродах:⁸

Мова повсякденного вжитку

Рік	Ра- зом	Німецька	Польська	Україн- ська	Інші	Українську вивчали
1888	402	177 (44,0%)	159 (39,5%)	65 (16,1%)	1 (0,2%)	77 (19,1%)
1889	470	201 (42,7%)	162 (34,4%)	75 (15,9%)	–	71 (15,1%)
1899	456	171 (37,5%)	176 (38,6%)	109 (23,9%)	–	166 (36,4%)
1900	472	169 (35,8%)	192 (40,6%)	111 (23,5%)	–	147 (31,1%)
1902	504	120 (23,8%)	255 (50,6%)	129 (25,6%)	–	150 (29,7%)
1903	557	146 (26,2%)	268 (48,1%)	143 (25,6%)	–	151 (27,1%)
1907	700	14 (2,0%)	513 (73,3%)	175 (25,0%)	1 (0,1%)	164 (23,4%)
1913	617	–	461 (74,7%)	154 (24,9%)	2 (0,3%)	173 (28,0%)
1914	601	3 (0,5%)	449 (74,7%)	147 (24,4%)	2 (0,3%)	176 (29,3%)

Віросповідання

Рік	Разом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Протест.	Юдеї
1888	402	135 (33,6%)	77 (19,1%)	1 (0,2%)	189 (47,0%)
1889	470	147 (31,3%)	77 (16,4%)	1 (0,2%)	213 (45,3%)
1899	456	122 (26,7%)	113 (24,8%)	–	221 (48,4%)
1900	472	127 (26,9%)	111 (23,5%)	–	234 (49,5%)
1902	504	153 (30,3%)	130 (25,8%)	–	221 (43,8%)
1903	557	156 (28,0%)	149 (26,7%)	–	252 (45,2%)
1907	700	258 (36,8%)	175 (25,0%)	1 (0,1%)	263 (37,5%)
1913	617	219 (35,5%)	154 (24,9%)	3 (0,5%)	251 (40,7%)
1914	601	220 (36,6%)	147 (24,4%)	5 (0,8%)	229 (38,1%)

⁸*Jahresbericht des k. k. Real- und Ober-Gymnasiums in Brody für das Schuljahr 1888...1899, Brody 1888...1899; Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazjum w Brodach za rok szkolny 1900...1914, Brody 1900...1914.*

4. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів державних гімназій з польською мовою навчання

Гімназія ім. Франца Йосифа у Львові:⁹

Мова повсякденного вжитку

Рік	Ра- зом	Польська	Українська	Німецька	Українську вивчали
1891	840	797 (94,9%)	41 (4,9%)	2 (0,2%)	56 (6,6%)
1897	543	483 (88,9%)	60 (11,0%)	–	58 (10,7%)
1898	621	552 (88,9%)	68 (10,9%)	1 (0,1%)	62 (10,0%)
1899	722	640 (88,6%)	81 (11,2%)	1 (0,1%)	96 (13,3%)
1901	792	721 (91,0%)	69 (8,7%)	2 (0,2%)	100 (12,6%)
1904	767	707 (92,1%)	56 (7,3%)	4 (0,5%)	28 (3,6%)
1907	565	533 (94,3%)	32 (5,6%)	–	35 (6,1%)
1909	524	497 (94,8%)	27 (5,1%)	–	28 (5,3%)
1910	489	482 (98,5%)	7 (1,4%)	–	36 (7,3%)
1911	484	480 (99,2%)	4 (0,8%)	–	15 (3,0%)

Віросповідання

Рік	Ра- зом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Вірм.- кат.	Про- тест.	Юдеї
1891	840	626 (74,5%)	72 (8,5%)	17 (2,0%)	3 (0,3%)	122 (14,5%)
1897	543	394 (72,5%)	69 (12,7%)	4 (0,7%)	3 (0,5%)	73 (13,4%)
1898	621	423 (68,1%)	79 (12,7%)	10 (1,6%)	2 (0,3%)	107 (17,2%)
1899	722	482 (66,7%)	97 (13,4%)	10 (1,4%)	2 (0,3%)	132 (18,3%)
1901	792	499 (63,0%)	90 (11,3%)	7 (0,8%)	5 (0,6%)	191 (24,1%)
1904	767	472 (61,5%)	82 (10,7%)	4 (0,5%)	7 (0,9%)	203 (26,4%)
1907	565	382 (67,6%)	47 (8,3%)	2 (0,3%)	3 (0,5%)	131 (23,2%)
1909	524	342 (65,2%)	41 (7,8%)	1 (0,2%)	5 (0,1%)	135 (25,7%)
1910	489	311 (63,6%)	25 (5,1%)	1 (0,2%)	1 (0,2%)	151 (30,9%)
1911	484	308 (63,6%)	19 (3,9%)	1 (0,2%)	1 (0,2%)	155 (32,0%)

⁹ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Lwowskiego Gimnazjum im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1891...1911, Lwów 1891...1911.*

Четверта ц. к. гімназія у Львові:¹⁰

Мова повсякденного вжитку

Рік	Ра- зом	Польська	Україн- ська	Ні- мецька	Інші	Українську вивчали
1888	663	609 (91,8%)	53 (8,0%)	1 (0,1%)	–	66 (10,0%)
1895	583	529 (90,7%)	47 (8,0%)	4 (0,7%)	2 (0,3%)	41 (7,0%)
1898	696	627 (90,0%)	65 (9,3%)	2 (0,3%)	2 (0,3%)	62 (8,9%)
1900	736	667 (90,6%)	68 (9,2%)	1 (0,1%)	–	72 (9,8%)
1905	1003	920 (91,7%)	74 (7,3%)	8 (0,8%)	1 (0,01%)	76 (7,6%)
1910	655	574 (87,6%)	80 (12,2%)	–	1 (0,1%)	70 (10,7%)

Віросповідання

Рік	Ра- зом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Вірм.- кат.	Про- тест.	Юдеї
1888	663	466 (70,3%)	53 (8,0%)	15 (2,2%)	2 (0,3%)	127 (19,1%)
1895	583	363 (62,2%)	48 (8,2%)	3 (0,5%)	4 (0,7%)	165 (28,3%)
1898	696	428 (61,5%)	66 (9,5%)	3 (0,4%)	3 (0,4%)	196 (28,1%)
1900	736	453 (61,5%)	69 (9,4%)	–	2 (0,3%)	212 (28,8%)
1905	1003	620 (61,8%)	90 (9,0%)	–	8 (0,8%)	285 (28,4%)
1910	655	359 (54,8%)	103 (15,7%)	1 (0,1%)	5 (0,7%)	187 (28,5%)

¹⁰ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. IV Gimnazjum we Lwowie za rok szkolny 1888...1910, Lwów 1888...1910.*

П'ята ц. к. гімназія у Львові:¹¹

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Інші	Українську вивчали
1897	719	677 (94,1%)	42 (5,8%)	-	52 (7,2%)
1900	720	665 (92,3%)	55 (7,6%)	-	58 (8,0%)
1903	695	630 (90,6%)	65 (9,3%)	-	29 (4,2%)
1906	913	808 (88,5%)	103 (11,3%)	2 (0,2%)	40 (4,4%)
1909	565	525 (92,9%)	39 (6,9%)	1 (0,2%)	22 (3,9%)
1911	553	532 (96,2%)	20 (3,6%)	1 (0,2%)	15 (2,7%)
1914	530	504 (95,0%)	26 (4,9%)	-	21 (3,9%)

Віросповідання

Рік	Разом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Віrm.-кат.	Протест.	Юдеї
1897	719	475 (66,0%)	53 (7,3%)	10 (1,4%)	-	181 (25,1%)
1900	720	478 (66,4%)	55 (7,6%)	5 (0,7%)	3 (0,4%)	179 (24,8%)
1903	695	401 (57,7%)	65 (9,3%)	19 (2,7%)	2 (0,3%)	208 (29,9%)
1906	913	539 (59,0%)	108 (11,8%)	17 (1,8%)	3 (0,3%)	276 (30,2%)
1909	565	237 (41,9%)	51 (9,0%)	3 (0,5%)	1 (0,2%)	273 (48,3%)
1911	553	223 (40,3%)	37 (6,7%)	-	1 (0,2%)	292 (52,8%)
1914	530	182 (34,2%)	35 (6,6%)	-	-	313 (59,0%)

¹¹ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Gimnazjum V we Lwowie za rok szkolny 1897...1914, Lwów 1897...1914.*

Вища ц. к. гімназія (гімназія ім. Франца Йосифа) в Дрогобичі:¹²

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Інші	Українську вивчали
1901	397	295 (74,3%)	103 (25,9%)	–	104 (26,2%)
1904	507	382 (73,3%)	125 (24,6%)	–	182 (35,9%)
1906	561	450 (80,2%)	111 (19,8%)	–	190 (33,8%)
1907	587	465 (79,2%)	122 (20,8%)	–	196 (33,4%)
1910	720	547 (75,9%)	173 (24,0%)	–	164 (22,7%)
1912	786	608 (77,3%)	178 (22,6%)	–	185 (23,5%)
1914	807	626 (77,6%)	178 (22,0%)	3 (0,4%)	237 (29,3%)

Віросповідання

Рік	Разом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Протест.	Юдеї
1901	397	154 (38,8%)	105 (26,4%)	2 (0,5%)	136 (34,2%)
1904	507	190 (37,4%)	127 (25,0%)	1 (0,2%)	189 (37,3%)
1906	561	221 (39,4%)	113 (20,1%)	1 (0,2%)	226 (40,3%)
1907	587	229 (39,0%)	122 (20,8%)	1 (0,2%)	235 (40,0%)
1910	720	226 (31,4%)	173 (24,0%)	3 (0,4%)	318 (44,1%)
1912	786	238 (30,3%)	179 (22,8%)	3 (0,4%)	366 (46,5%)
1914	807	234 (29,9%)	175 (21,7%)	3 (0,4%)	395 (48,9%)

¹² *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1901...1907, Drohobycz 1901...1907; Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazjum im Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok szkolny 1910...1914, 1910...1914.*

Ц. к. гімназія в Золочеві:¹³

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Інші
1890	263	173 (65,7%)	90 (34,2%)	–
1895	267	168 (62,9%)	98 (36,7%)	1 (0,4%)
1901	339	222 (65,5%)	115 (33,9%)	2 (0,6%)
1906	462	296 (64,0%)	164 (35,5%)	2 (0,4%)
1910	541	372 (68,8%)	167 (30,9%)	1 (0,2%)
1912	526	381 (72,4%)	144 (27,3%)	1 (0,2%)
1914	452	343 (75,9%)	107 (23,6%)	2 (0,4%)

Віросповідання

Рік	Разом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Протест.	Юдеї
1890	263	142 (54,0%)	90 (34,2%)	–	31 (11,8%)
1895	267	129 (48,3%)	102 (38,2%)	–	36 (13,5%)
1901	339	146 (43,0%)	127 (37,5%)	1 (0,3%)	65 (19,2%)
1906	462	184 (39,8%)	164 (35,5%)	1 (0,2%)	113 (24,5%)
1910	541	211 (39,0%)	166 (30,7%)	–	163 (30,1%)
1912	526	203 (38,6%)	151 (28,7%)	1 (0,2%)	171 (32,5%)
1914	452	188 (41,6%)	110 (24,3%)	3 (0,6%)	151 (33,4%)

¹³ *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1890...1914, Złoczów 1890...1914.*

Вища ц. к. (утраквістична) гімназія в Бережанах: ¹⁴

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Польська	Українська	Німецька	Українську вивчали
1901	480	301 (62,7%)	163 (33,9%)	16 (3,3%)	272 (56,6%)
1905	711	446 (62,7%)	260 (36,5%)	5 (0,7%)	319 (44,8%)
1910	723	462 (63,9%)	257 (35,5%)	4 (0,5%)	114 (15,8%)
1913	592	384 (64,8%)	207 (34,9%)	1 (0,2%)	66 (11,1%)

Віросповідання

Рік	Разом	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Віrm.-кат.	Протест.	Юдеї
1901	480	190 (39,6%)	170 (35,4%)	5 (1,0%)	11 (2,3%)	104 (21,6%)
1905	711	270 (38,0%)	260 (36,6%)	3 (0,4%)	10 (1,4%)	168 (23,6%)
1910	723	260 (35,9%)	258 (35,7%)	–	5 (0,7%)	200 (27,6%)
1913	592	201 (33,9%)	207 (34,9%)	–	1 (0,2%)	183 (30,9%)

¹⁴ *Sprawozdanie c. k. gimnazjum wyższego w Brzeżanach za rok szkolny 1901...1913, Brzeżany 1901...1913.*

5. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів державних гімназій з українською мовою викладання

Друга ц. к. гімназія в Перемишлі:¹⁵

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Українська	Польська	Німецька	Гебрійська	Польську вивчали
1900/01	489	489 (100%)	–	–	–	350 (71,6%)
1901/02	549	537(97,8%)	–	–	12 (2,2%)	343 (62,5%)
1902/03	587	568 (96,7%)	–	–	19 (3,2%)	412 (70,2%)
1904/05	632	609 (96,3%)	–	–	23 (3,6%)	401 (63,4%)
1906/07	758	739 (97,5%)	–	–	19 (2,5%)	404 (53,3%)
1908/09	816	794 (97,3%)	6 (0,7%)	1 (0,1%)	15 (1,8%)	645 (79,0%)
1910/11	901	896 (99,4%)	–	5 (0,5%)	–	791 (87,8%)
1913/14	752	745 (99,0%)	–	7 (0,9%)	–	?

¹⁵ *Звіт дирекції ц. к. П. гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1900/01...1913/14, Перемишль 1901...1914.* Річні звіти Перемиської гімназії містили виняткові дані про учнів з рідною гебрійською мовою. В Габсбурзькій монархії євреїв засадничо визначали як віросповідання, а не як націю. Як мову повсякденного спілкування вони подавали німецьку чи польську мови. Пор. *Stourzh, Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs?; Brix, Die Umgangssprache in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910, 353-389.* З розвитком сіоністського руху його представники намагалися отримати для євреїв статус самобутнього народу та зробити їдиш третьою крайовою мовою. Пор. *Stourzh, Die Gleichberechtigung, 78-80, 233, 235.* Тенденція ця відображалась у тому, що національно-активні єврейські учні та студенти подавали офіційно не визнані єврейську національність та гебрійську мову як рідну.

Віросповідання

Рік	Разом	Гр.-кат.	Рим.-кат.	Правосл.	Протест.	Юдеї
1900/01	489	483 (98,7%)	–	–	–	6 (1,2%)
1901/02	549	532 (96,9%)	1 (0,2%)	–	–	16 (2,9%)
1902/03	587	566 (96,4%)	1 (0,2%)	–	–	20 (3,4%)
1904/05	632	608 (96,2%)	1 (0,2%)	–	–	23 (3,6%)
1906/07	758	739 (97,5%)	1 (0,1%)	–	–	18 (2,4%)
1908/09	816	792 (97,1%)	1 (0,1%)	1 (0,1%)	–	22 (2,7%)
1910/11	901	862 (95,7%)	5 (0,5%)	1 (0,1%)	2 (0,2%)	31 (3,4%)
1913/14	752	725 (96,4%)	4 (0,5%)	1 (0,1%)	1 (0,1%)	21 (2,8%)

Ц. к. гімназія з українською мовою викладання в Станиславові:¹⁶

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Українська	Німецька
1912/13	333	327 (98,2%)	6 (1,8%)
1913/14	317	316 (99,7%)	1 (0,3%)

Віросповідання

Рік	Разом	Гр.-кат.	Протест.	Юдеї
1912/13	333	327 (98,2%)	2 (0,6%)	4 (1,2%)
1913/14	317	310 (97,8%)	1 (0,3%)	6 (1,9%)

¹⁶ Звіт дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладною в Станиславові за рік шкільний 1912/13...1913/14, Станиславів 1913...1914.

Друга ц. к. гімназія в Коломиї:¹⁷

Мова повсякденного вжитку

Рік	Ра- зом	Україн- ська	Поль- ська	Німецька	Польську вивчали
1900/01	338	336 (99,4%)	2 (0,6%)	–	265 (78,4%)
1901/02	389	389 (100%)	–	–	215 (55,3%)
1902/03	442	441 (99,8%)	–	1 (0,2%)	262 (59,3%)
1903/04	483	481 (99,6%)	1 (0,2%)	1 (0,2%)	257 (53,2%)
1904/05	557	556 (99,8%)	–	1 (0,2%)	332 (59,6%)
1905/06	627	627(100%)	–	–	344 (54,8%)
1906/07	661	661 (100%)	–	–	314 (47,5%)
1907/08	692	692 (100%)	–	–	290 (41,9%)
1908/09	725	724 (99,9%)	–	1 (0,1%)	453 (62,5%)
1909/10	725	722 (99,6%)	–	3 (0,4%)	464 (64,0%)
1910/11	695	693 (99,7%)	–	2 (0,3%)	377 (54,2%)
1913/14	530	494 (93,2%)	–	36 (6,8%)	?

Віросповідання

Рік	Ра- зом	Гр.-кат.	Рим.- кат.	Пра- восл.	Про- тест.	Юдеї
1900/01	338	336 (99,4%)	2 (0,6%)	–	–	–
1901/02	389	386 (99,2%)	2 (0,5%)	1 (0,3%)	–	–
1902/03	442	438 (99,0%)	2 (0,4%)	1 (0,2%)	–	1 (0,2%)
1903/04	483	474 (98,1%)	3 (0,6%)	5 (1,0%)	–	1 (0,2%)
1904/05	557	548 (98,4%)	2 (0,4%)	6 (1,0%)	–	1 (0,2%)
1905/06	627	620 (98,9%)	1 (0,2%)	6 (0,9%)	–	–
1906/07	661	654 (98,9%)	1 (0,2%)	6 (0,9%)	–	–
1907/08	692	687 (99,3%)	–	5 (0,7%)	–	–
1908/09	725	721 (99,4%)	–	3 (0,4%)	1 (0,1%)	–
1909/10	725	712 (98,2%)	–	3 (0,4%)	1 (0,1%)	9 (1,2%)
1910/11	695	667 (96,0%)	–	2 (0,3%)	2 (0,3%)	24 (3,4%)
1913/14	530	494 (93,2%)	–	–	6 (1,1%)	30 (5,7%)

¹⁷ Звіт дирекції ц. к. П. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1900/01...1913/14, Коломия 1900...1914.

6. Мова повсякденного вжитку та віросповідання учнів приватних гімназій з українською мовою викладання

Гімназія в Рогатині:¹⁸

Мова повсякденного вжитку

Рік	Разом	Українська	Німецька
1909/10	170	170	–
1910/11	379	378	1
1911/12	534	533	1
1912/13	568	567	1
1913/14	599	598	1

Віросповідання

Рік	Разом	Гр.-кат.	Рим.-кат.	Правосл.	Протест.	Юдеї
1909/10	170	164	1	–	–	5
1910/11	379	363	2	–	1	13
1911/12	534	510	5	1	1	17
1912/13	568	538	6	3	1	20
1913/14	599	567	8	6	1	17

¹⁸ І. Звіт Дирекції приватної гімназії з руською мовою викладовою філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдности за рік шкільний 1909/10, Львів 1910.

Гімназія в Городенці:¹⁹*Мова повсякденного вжитку*

Рік	Разом	Українська
1909/10	63	63
1911/12	181	181

Віросповідання

Рік	Разом	Гр.-кат.	Рим.-кат.	Юдеї
1909/10	63	58	1	4
1911/12	181	176	3	2

¹⁹ Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 16. мая 1912 р. ч. 23.230 за шкільний рік 1911/12, Львів 1912, 54.

7. Соціальне походження учнів державних гімназій з українською мовою викладання

ц. к. Академічна гімназія у Львові:²⁰

Стан батьків\ Навч. рік	1896/97	1899/00	1903/04	1908/09*	1913*
Селяни та маломіщани	175 (39,4%)	225 (44,7%)	373 (50,4%)	711 (61,4%)	665 (55,4%)
Священики та дяки	134 (30,2%)	148 (29,4%)	166 (22,4%)	185 (16,0%)	186 (15,5%)
Службовці	54 (12,1%)	53 (10,5%)	76 (10,3%)	97 (8,4%)	157 (13,0%)
Вчителі народних шкіл	34 (7,6%)	43 (8,5%)	44 (5,9%)	75 (6,5%)	62 (5,2%)
Ремісники	18 (4,0%)	10 (2,0%)	40 (5,4%)	24 (2,0%)	42 (3,5%)
Вчителі середніх шкіл	13 (2,9%)	–	–	–	–
адвокати, нотарі, лікарі	11 (2,5%)	7 (1,4%)	17 (2,3%)	11 (0,9%)	11 (0,9%)
Комерсанти	–	–	–	–	4 (0,3%)
Наймані працівники	3 (0,7%)	15 (2,4%)	21 (3,6%)	48 (4,1%)	54 (4,5%)
Робітники	–	–	–	–	15 (1,2%)
Власники маєтків	1 (0,2%)	–	–	–	2 (0,2%)
Офіцери	1 (0,2%)	–	–	2 (0,2%)	1 (0,1%)
Літератори та журналісти	–	2 (0,4%)	3 (0,4%)	3 (0,3%)	1 (0,1%)
Митці	–	–	–	1 (0,1%)	1 (0,1%)
Разом	444	503	740	1157	1201

* – разом з філією.

²⁰ *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1896/7, Львів 1897, 46; 1899/1900, Львів 1900, 42; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/04, Львів 1904, 78; те ж саме за 1908/1909, Львів 1909, 58; те ж саме за 1912/1913, Львів 1913, 67.*

Друга ц. к. гімназія в Перемишлі:²¹

Стан батьків\ Навч. рік	1900/01	1904/ 05	1910/11	1913/14
Священики	122 (24,9%)	138 (21,8%)	150 (16,6%)	97 (12,8%)
Селяни	196 (40,0%)	277 (43,8%)	437 (48,5%)	377 (50,1%)
Власники маєтків	2 (0,4%)	–	–	–
Адвокати, нотарі	–	2 (0,3%)	3 (0,3%)	2 (0,2%)
Високі службовці	11 (2,2%)	12 (1,9%)	31 (3,4%)	35 (4,6%)
Лікарі	3 (0,6%)	2 (0,3%)	–	2 (0,2%)
Нижчі службовці	14 (2,8%)	14 (2,2%)	34 (3,7%)	34 (4,5%)
Вчителі народних шкіл	38 (7,7%)	35 (5,5%)	29 (3,2%)	14 (1,8%)
Міщани та ремісники	48 (9,8%)	70 (11,0%)	101 (11,2%)	76 (10,1%)
Комерсанти та підприємці	8 (1,6%)	18 (2,8%)	32 (3,5%)	33 (4,4%)
Наймані працівники	5 (1%)	6 (0,9%)	18 (2,0%)	13 (1,7%)
Державні службовці	36 (7,3%)	31 (4,9%)	51 (5,6%)	48 (6,4%)
Сезонні працівники**	6 (1,2%)	27 (4,2%)	15 (1,6%)	21 (2,8%)
Разом	489	632	901	752

** – Включно з особами без постійного місця праці та трудовими мігрантами.

²¹ Звіт дирекції ц. к. гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1900/01...1913/14, Перемишль 1901...1914.

Перша ц. к. гімназія Франца Йосифа I в Тернополі:²²

Стан батьків \ Навч. рік	1905/06	1909/10	1912/13
Священики	47 (8,2%)	47 (7,6%)	48 (7,4%)
Селяни	400 (70,0%)	421 (68,3%)	434 (67,3%)
Службовці та вчителі	15 (2,6%)	18 (2,9%)	28 (4,3%)
Вчителі народних шкіл	15 (2,6%)	18 (2,9%)	20 (3,1%)
Наймани працівники та міщани	94 (16,4%)	112 (18,2%)	115 (17,8%)
Разом	571	616	645

Друга ц. к. гімназія в Коломиї:²³

Стан батьків \ Навч. рік	1900/01	1904/05	1909/10	1913/14
Священики	76 (22,5%)	80 (14,3%)	65 (8,9%)	38 (7,1%)
Селяни	132 (39,0%)	296 (53,1%)	448 (61,7%)	299 (56,4%)
Державні службовці	12 (3,5%)	27 (4,8%)	36 (4,9%)	20 (3,7%)
Приватні наймані працівники	3 (0,8%)	8 (1,4%)	7 (0,9%)	6 (1,1%)
Лікарі	1 (0,3%)	1 (0,2%)	–	–
Власники маєтків	7 (2,0%)	9 (1,6%)	–	–
Вчителі народних шкіл	48 (14,2%)	53 (9,5%)	42 (5,8%)	41 (7,7%)
Міщани/ Ремісники	19 (5,6%)	41 (7,3%)	40 (5,5%)	38 (7,1%)
Комерсанти	4 (1,2%)	7 (1,2%)	9 (1,2%)	16 (3,0%)
Промисловці	–	–	–	5 (0,9%)
Службовці	28 (8,3%)	27 (4,8%)	67 (9,2%)	58 (10,9%)
Офіцери	–	–	1 (0,1%)	–
Сезонні працівники, мігранти	8 (2,4%)	8 (1,4%)	10 (1,3%)	9 (1,7%)
Разом	338	557	725	530

²² Звіт дирекції ц. к. гімназії Франца-Йосифа I. за шкільний рік 1905/06...1912/13, Тернопіль 1906...1913.

²³ Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1900/01...1913/14, Коломия 1900...1914.

Ц. к. гімназія з українською мовою викладання в Станиславові:²⁴

Стан батьків \ Навч. рік	1912/13	1913/14
Священики	40 (12,0%)	30 (9,4%)
Селяни	179 (53,7%)	175 (55,2%)
Службовці	14 (4,2%)	16 (5,0%)
Вчителі середніх шкіл	4 (1,2%)	4 (1,2%)
Вчителі народних шкіл	8 (2,4%)	12 (3,8%)
Нотарі	2 (0,6%)	2 (0,6%)
Лікарі	1 (0,3%)	–
Власники маєтків	2 (0,6%)	–
Ремісники	20 (6,0%)	21 (6,6%)
Робітники	–	5 (1,5%)
Комерсанти	9 (2,7%)	14 (4,4%)
Наймані працівники	47 (14,1%)	38 (12,0%)
Сез. працівники, мігранти	7 (2,1%)	–
Разом	333	317

²⁴ Звіт дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладною в Станиславові за рік шкільний 1912/13...1913/14, Станиславів 1913....1914.

8. Соціальне походження учнів українських приватних гімназій

Гімназія в Рогатині:²⁵

Стан батьків/ Навч. рік	1909/10	1910/11	1911/12	1912/13	1913/14
Священики	6 (3,5%)	15 (3,9%)	19 (3,5%)	25 (4,4%)	33 (5,5%)
Селяни	143 (84,1%)	312 (82,3%)	431 (80,7%)	443 (78%)	455 (75,9%)
Власники маєтків	–	–	4 (0,7%)	–	–
Лікарі	–	–	–	3 (0,5%)	3 (0,5%)
Адвокати	–	–	–	1 (0,17%)	1 (0,16%)
Вчителі народних шкіл	4 (2,3%)	7 (1,8%)	12 (2,2%)	16 (2,8%)	22 (3,7%)
Службовці	1 (0,6%)	1 (0,2%)	4 (0,7%)	7 (1,2%)	9 (1,5%)
Державні службовці	7 (4,1%)	15 (3,9%)	14 (2,6%)	19 (3,3%)	20 (3,3%)
Прив. наймані працівники	–	1 (0,2%)	1 (0,2%)	–	3 (0,5%)
Підприємці	–	12 (3,1%)	17 (3,2%)	23 (4,0%)	24 (4,0%)
Ремісники	8 (4,7%)	10 (2,6%)	17 (3,2%)	21 (3,7%)	18 (3,0%)
Сезонні робітники	1 (0,6%)	5 (1,3%)	14 (2,6%)	10 (1,8%)	11 (1,8%)
Офіцери	–	1 (0,2%)	1 (0,2%)	–	–
Разом	170	379	534	568	599

²⁵ П. Звіт Дирекції приватної гімназії з руською мовою викладовою філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдности за рік шкільний 1910/11, Львів 1911.

Гімназія в Городенці у 1911/12 навчальному році: ²⁶

Стан батьків	Кількість учнів
Священики	2 (1,1%)
Селяни	141(77,9%)
Міщани	10 (5,5%)
Ремісники	10 (5,5%)
Комерсанти	1 (0,5%)
Найм. працівники	6 (3,3%)
Вчителі нар. шкіл	6 (3,3%)
Адвокати	1 (0,5%)
Службовці	4 (2,2%)
Разом	181

²⁶ Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, 1911/12, 56.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні джерела

1.1. Österreichisches Staatsarchiv, Wien – Австрійський державний архів у Відні

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA) – Загальний адміністративний архів
Bestand Unterricht

1.2. Universitätsarchiv Wien – Архів Віденського університету

Matrikel-Codex: M 21 ... M 27 (1890/91 ... 1913/14)

1.3. Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ)

Фонди: 146 – Галицьке намісництво
165 – Крайовий виділ
178 – Крайова шкільна рада
206 – Українське педагогічне товариство *Рідна Школа*
309 – *Наукове Товариство ім. Шевченка*
331 – Редакція часопису *Молода Україна*
348 – Товариство *Просвіта* у Львові
349 – Студентське товариство *Ватра*
358 – фонд Митрополита Андрея Шептицького
362 – фонд Кирила Студинського
382 – фонд Юліяна Романчука
400 – *Українська Студентська Спілка*

- 506 – русофільське студентське товариство *Другъ*
639 – Міністерство культів та освіти, Відень
862 – Товариство *Студентська поміч*, Прага

1.4. Державний архів Львівської області (ДАЛО)

- Фонди: 1 – Львівське воєводське управління
26 – ц. к. університет ім. цісаря Франца у Львові, ректорат
81 – ц. к. Друга гімназія, Львів
82 – ц. к. гімназія ім. Франца Йосифа, Львів
83 – ц. к. П'ята гімназія, Львів
84 – ц. к. Шоста гімназія, Львів
92 – приватна дівоча гімназія Зофії Стшалковської, Львів
119 – товариство українських жінок з вищою освітою
186 – приватна жіноча вчительська семінарія Зофії Стшалковської, Львів
271 – дирекція поліції, Львів
280 – студентське товариство *Українська (Руська) Академічна Поміч*
290 – студентське товариство *Січ*
292 – студентське товариство *Академічний дім*
293 – товариство українських студентів Львівської політехніки *Основа*
296 – товариство українських студентів Львівського університету *Академічна громада*
297 – товариство українських студентів *Академічне братство*
298 – *Товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва у Львові*
299 – товариство українських студентів медицини *Медична Громада*
669 – приватна дівоча гімназія ім. Юліуша Словацького

2. Друковані джерела

2.1. Збірники законів та судових рішень, посібники з державного управління та організації освіти

- Allgemeines Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Galizien und Lodomerien [...] Lemberg 1849...1852 / Powszechny Dziennik praw krajowych i rządowych dla kraju koronnego Galicyi i Lodomeryi [...], Lwów 1849...1852 / Всеобщій Дневникъ земскихъ законѣвъ и правительства для коронной области Галиціи и Володимиріи [...], Львѣвъ 1849...1852
- Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich, Wien 1848...1852 / Общій законѣвъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австріи, Вѣдень 1849...1852
- Leon *Ćwikliński*, Nowe przepisy o egzaminie kandydatów zawodu nauczycielskiego w gimnazyach i szkołach realnych z dnia 30. sierpnia 1897 w stosunku do przepisów z r. 1884, Lwów 1897
- Carl Freiherr von *Czoernig*, Statistisches Handbüchlein der österreichischen Monarchie, Wien 1861
- той самуй*, Ethnographie der österreichischen Monarchie, Bd. I-III, Wien 1855-57
- Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich, ed. Franz *Exner*, Hermann *Bonitz*, Wien 1849
- Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, ed. Adam Freiherr von *Budwinski*, Wien 1878 і наст.
- Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen, ed. Ernst *Mayrhofer*, Graf Anton *Pace*, Bd. IV, Wien ⁵1898
- Handbuch der Reichsgesetze und der Ministerialverordnungen über das Volksschulwesen, Bd. II, ed. Leo *Schedlbauer*, Wien 1911

- Franz *Hübl*, Handbuch für Direktoren, Professoren und Lehramtskandidaten, Prag 1878
- Krajowe ustawy szkolne wraz ze Statutem Rady szkolnej krajowej, ed. Bolesław Adam *Baranowski*, Lwów 1892
- Der Lehrplan der Gymnasien und die Vorschläge zu seiner Modification aus dem Jahr 1857, Wien 1861
- Materialien zur Sprachenfrage in Österreich, ed. Alfred *Fischel*, Brünn 1902
- Methodenbuch oder Anleitung zur zweckmäßigen Führung der Organisation der Gymnasien und Realschulen, Wien 1832
- Die Mittelschulen Österreichs. Sammlung der Vorschriften, ed. Adalbert *Halma*, Gustav *Schilling*, Bd. II, Wien/ Prag 1911
- Najnowsze ustawy szkolne krajowe i nowy Statut organizacyjny nauki dopelniajacej z roku 1897, Lwów 1898
- Normalien für die Gymnasien und Realschulen in Österreich, ed. Edmund Edler von *Marenzeller*, Bd. I-II, Wien 1884...1889
- Nowe przepisy egzaminacyjne dla kandydatów na nauczycieli w gimnazyach i szkołach realnych, ed. Leon *Cyfrowicz*, Kraków 1884
- Österreichisches Staatswörterbuch, ed. Ernst *Mischler*, Josef *Ulbrich*, Bd. I-IV, Wien² 1905-1909
- Die österreichischen Verfassungsgesetze, ed. Edmund *Bernatzik*, Wien² 1911
- Das österreichische Nationalitätenrecht, ed. Edmund *Bernatzik*, Wien 1917
- Das österreichische Sprachenrecht, ed. Alfred *Fischel*, Brünn² 1910
- Politische Verfassung der deutschen Volksschulen für die k. k. österreichischen Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien, Wien 1859
- Projekt planu naukowego ośmioklasowej szkoły realnej w Galicyi. *Muzeum*, Dodatek 11, Lwów 1913
- Die Protokolle des Verfassungsausschusses über die Grundrechte, ed. Alfred *Fischel*, Wien 1912
- Przepisy Egzaminacyjne dla Kandydatów na Nauczycieli szkół średnich, ed. Kazimierz *Twardowski*, Lwów 1911

- Regulamin czynności c. k. krajowej Rady szkolnej dla królestwa Galicyi i Lodomeryi, Lwów 1902
- Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich, Wien 1853...1869
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1870...1918 / Вѣстникъ законѣвъ державныхъ для королевствъ и краѣвъ въ державной думѣ заступленныхъ, Вѣдень 1870...1896 / Вістник законів державних для королівств і країв заступлених в раді державній, Відень 1896...1918
- Rozporządzenia ministerialne, zawierające nowe plany naukowe austriackich szkół średnich oraz przepisy o uprawnieniu ich uczniów, Lwów 1909
- Sammlung der für die österreichischen Universitäten giltigen Gesetze und Verordnungen, ed. Georg *Thaa*, Wien 1871
- Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k.k. österreichischen Reichsgerichtes, ed. Anton *Hye* Freiherr v. Glunck, Karl *Hugelmann*, Wien 1874 і наст.
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates*, I. (1861/62) ... XXII. (1917/18) Wien 1862...1920
- Vorschriften für die Abhaltung der Reifeprüfungen an Gymnasien und Realschulen der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1908

2.2. Статистики

- Степан *Баран*, З поля національної статистики галицьких середніх шкіл, Львів 1910
- той самий*, Де що з національної статистики в галицьких середніх школах. В: *Наша Школа* 2/2 (1910) 12-19; 2/3 (1910) 10-27
- той самий*, Статистика середнього шкільництва у Східній Галичині в рр. 1848-98, Львів 1910

- Jan *Bigo*, Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim z uwzględnieniem wszystkich dotąd zeszytych zmian terytorjalnych kraju, Lwów 1914
- Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Zeszyt 58: Miasto Lwów, Warszawa 1937
- Gemeindelexikon der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900, ed. von der k. k. statistischen Zentralkommission, Bd. XII: Galizien, Wien 1907
- Ignaz de *Luca*, Geographisches Handbuch von dem österreichischen Staate. Bd. V/1. Enthaltend Galizien und Lodomerien, Wien 1791
- Oesterreichische Statistik, XXXII. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1892
- Oesterreichische Statistik, LXIII Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1902
- Österreichische Statistik. Neue Folge, 1. Bd.: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. 1. Heft: Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung, Wien 1912
- Skorowidz gminny Galicyi. Opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900. Wydany przez c. k. Centralną Komisję Statystyczną, Wiedeń 1907
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszedniego spisu ludności z dn. 30.09.1921: Tom 13: Województwo Lwowskie, Warszawa 1924
- Statistik der Unterrichtsanstalten in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr*

1891/92...1913/1914, bearbeitet von dem Bureau der k. k. Statistischen Central-Commission (=Oesterreichische Statistik, Herausgegeben von der k. k. Statistischen Central-Comission) Wien 1895...1919

Statistische Streiflichter zur österreichischen Hochschulfrequenz mit besonderer Berücksichtigung des nationalen Momentes, ed. Hugo Freiherr von *Haan*, Wien 1917

2.3. Звіти

[Броди] *Jahresbericht des k. k. Real- und Ober-Gymnasiums in Brody* für das Schuljahr 1888 [і наст.], Brody 1888 і наст.

[Броди] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazyum w Brodach* za rok szkolny 1899/1900...1912/1913, Brody 1900...1913

[Бережани] *Sprawozdanie c. k. gimnazyum wyższego w Brzeżanach* za rok szkolny 1901...1913, Brzeżany 1901...1913

[Відень] *Відень. Гімназійні наукові курси з українською викладовою мовою. Звіт управи* за шкільний рік 1914/15...1915/16, Відень 1915...1916

[Відень] *Jahresbericht des Vereines für erweiterte Frauenbildung in Wien* mit dem Vortrag von Prof. Dr. Edmund Bernatzik. Bericht über die gymnasiale Mädchenschule, Wien 1900

[Городенка] *Звіт дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою, наділеної правом прилюдности розпорядком міністерства просвіти з дня 16. мая 1912 р. ч. 23.230* за шкільний рік 1911/12, Львів 1912

[Дрогобич] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Wyższego Gymnazyum w Drohobyczu* za rok szkolny 1901...1907, Drohobycz 1901...1907

[Дрогобич] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. gimnazyum im Franciszka Józefa w Drohobyczu* za rok szkolny 1910...1914, Drohobycz 1910...1914

[Збараж] *Збаражська приватна гімназія з українською мовою викладовою з правлм прилюдности. Звіт управи і комітету*, Збараж 1911...1914

- [Золочів] Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazjum w Złoczowie za rok szkolny 1882...1914, Lwów 1882, Złoczów 1883...1914
- [Коломия] Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1900/01...1913/14, Коломия 1901...1914
- [Крайова шкільна рада] *Rada szkolna krajowa. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1892/93...1913/1914*, Lwów 1893...1914
- [Крайовий Союз Кредитовий] Sprawozdanie z działalności «Краєвого Союзу Кредитового», стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові за перший рік існування, то є за рік адміністраційний від 1. січня до 31. грудня 1899 р., Львів 1900
- [Крайовий Союз Молочарський] Звіт. Закриття рахунків і біланс Краєвого Союзу господарско-молочарского, стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою в Стрию за I. адміністраційний рік 1908. Предложений Загальним зборам дня 27. цвітня 1909, Стрий 1909
- [Крайовий Союз Молочарський] Звіт з діяльності і розвою молочарских спілок і рахункове закриття краєвого Союзу господарско-молочарского, стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою в Стрию за рік 1910, Стрий 1911
- [Крайовий Союз для збуту худоби] I. Звіт з діяльності, закриття рахунків і біланс Краєвого Союзу для збуту худоби, стоваришення зареєстрованого з обмеженою порукою у Львові за перший рік адміністраційний і статистика Спілок для збуту худоби за р. 1911, Перемишль 1912
- [Крайовий Союз Ревізійний] Звіт товариства «Краєвий союз ревізійний» у Львові з діяльності за 1906 рік, Львів 1907
- [Крайовий Шкільний Союз] *Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного* (від засновання дня 4 марта до 1-го жовтня 1911), Львів 1911
- [Крайовий Шкільний Союз] Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного (за час від 1. жовтня 1911. до 30. листопада 1912.), Львів 1912

- [Крайовий Шкільний Союз] Звіт з діяльності Краєвого Союзу Шкільного (за час від 1. грудня 1912. до 30. падолиста 1913.), Львів 1913
- [Львів, університет] Akademische Behörden an der Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studienjahres 1850/51, Lemberg 1851
- [Львів, університет] Towarzystwo Kursów Akademickich dla Kobiet we Lwowie. Program wykładów w kursie zimowym 1898, Lwów 1898
- [Львів, університет] *C. K. Uniwersytet imienia cesarza Franciszka I. we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1893/4...1913/1914*, Lwów 1893...1914
- [Львів, Академічна гімназія] *Erstes Programm des k. k. akademischen Ober-Gymnasiums in Lemberg am Schluß des Schuljahres 1850*, Lemberg 1850
- [Львів, Академічна гімназія] *Jahresbericht des k. k. Akademischen Gymnasiums in Lemberg über das Schuljahr 1867*, Lemberg 1867
- [Львів, Академічна гімназія] Sprawozdane директора ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1893, Львів 1893
- [Львів, Академічна гімназія] *Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1894/5... 1899/1900*, Львів 1895...1900
- [Львів, Академічна гімназія] *Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1900/1901...1913/1914*, Львів 1901...1914
- [Львів, II гімназія] *Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Lemberg*, veröffentlicht am Ende des Schuljahres 1890...1914, Lemberg 1890...1914
- [Львів, III гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. Lwowskiego Gimnazjum im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1891... 1910*, Lwów 1891...1910

- [Львів, IV гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. IV Gimnazyum we Lwowie* за рік szkolny 1888...1910, Lwów 1888...1910
- [Львів, V гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazyum V we Lwowie* за рік szkolny 1897...1914, Lwów 1897...1914
- [Львів, VI гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazyum VI. we Lwowie* за рік szkolny 1902/03...1912/13, Lwów 1903... 1913
- [Львів, VII гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazyum VII. we Lwowie* за рік szkolny 1912/13...1913/14, Lwów 1913...1914
- [Львів, VIII гімназія] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. Gimnazyum VIII. we Lwowie*, Lwów 1911...1914
- [Львів, укр. дівоча гімназія] *Zвіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянок у Львові з руским викладовим язиком за шкільний рік 1906/07...1913/14*, Львів 1907...1914
- [Львів, поль. дівоча гімназія] *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazyum żeńskiego z prawem publiczności im. Juliusza Słowackiego* за рік szkolny 1912/13, Lwów 1913
- [Львів, поль. дівоча гімназія] *Sprawozdanie Zakładów Naukowych żeńskich Zofii Strzalkowskiej we Lwowie* за рік szkolny 1911/12...1913/14, Lwów 1912...1914
- [Львів, поль. дівоча гімназія] *Sprawozdanie z Gimnazyum realnego, z Liceum im. Kr. Jadwigi, ze szkoły handlowej, kursów robót ręcznych kobiecych i z kursu gospodarstwa domowego*, Lwów 1911
- [Львів, євр. дівоча гімназія] *I. Sprawozdanie Dyrekcji prywatnego żeńskiego gimnazyum z prawem publiczności Józefy S. Goldblatt-Kamerling we Lwowie* за рік szkolny 1912/13, cz. II, Lwów 1913
- [Львів, укр. жіноча вчительська семінарія] *Zвіт дирекції приватної женьської семінарії учительської* за рік шкільний 1903/04-1904/05, Львів 1905
- [Львів] *Internat dla uczniów c. k. Seminarium Nauczycielskiego we Lwowie*. Sprawozdanie z działalności за рік 1901, Lwów 1902
- [Львів, I реальна школа] *Sprawozdanie Dyrekcji c. k. wyższej szkoły realnej we Lwowie* за рік szkolny 1895...1909, Lwów 1895...1909

- [Львів, II реальна школа] *Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. II. szkoły realnej we Lwowie za rok szkolny 1904...1914*, Lwów 1904...1914
- [Львів] *Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. Lwów. Sprawozdanie*, Lwów 1903
- [Львів] *Towarzystwo Opieki nad Internatem im. G. Piramowicza dla uczniów seminarjum nauczycielskiego we Lwowie. Sprawozdanie z działalności*, Lwów 1913
- [Перемишль] *Справозданє Дирекції ц. к. II. Гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1895/96*, Перемишль 1896
- [Перемишль] *Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Перемишлі за рік шкільний 1900/01...1913/14*, Перемишль 1901...1914
- [Перемишль] *Звіт дирекції ліцея Руського інституту для дівчат в Перемишлі за рік 1903...1914*, Перемишль 1903...1914
- [Рогатин] *Звіт Дирекції приватної гімназії з руською мовою викладовою філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдности за рік шкільний 1909/10...1912/13*, Львів 1910...1913
- [Станиславів] *Stanisławów. Wyższa szkoła realna. Sprawozdanie dyrekcji za rok szkolny 1902...1914*, Stanisławów 1902...1914
- [Станиславів] *Звіт Дирекції ц. к. гімназії з руською мовою викладною в Станиславові за рік шк. 1912/13...1913/14*, Станиславів 1913...1914
- [Станиславів] *I. Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянко в Станиславові за шкільний рік 1912/13*, Станиславів 1913
- [Тернопіль] *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. wyższego gimnazyum w Tarnopolu za rok szkolny 1890...1910*, Tarnopol 1890...1910
- [Тернопіль] *Звіт дирекції ц. к. гімназії Франц-Йосифа I. за шкільний рік 1905/06...1912/13*, Тернопіль 1906...1913
- [Українське Педагогічне Товариство] *Інформаційний календарик Руського педагогічного Товариства у Львові на звичайний рік 1901. В двадцяті роковини Товариства зложив Др. Мих. Пачовский, ц. к. професор акад. гімназії у Львові*, Львів 1901

- [Українське Педагогічне Товариство] *Звіт з діяльності Українського педагогічного Товариства за рік адміністраційний 1910/11, 1911/12 і 1912/13 (від 1. вересня 1910 до 31. серпня 1913), Львів 1913*
- [Чернівці, університет] *Personalstand und Ordnung der öffentlichen Vorlesungen an der k. k. Franz-Josefs-Universität im Winter-Semester 1875/76...1913/14, Czernowitz 1875...1914*
- [Яворів] *Звіт дирекції приватного наукового закладу гімназіального з руською мовою викладовою в Яворові за рік шкільний 1909/10...1913/14, Яворів 1910...1914)*

2.4. Шематизми

- Шематизмъ всего клира греко-католической Епархіи Станиславивской на рокъ Божій 1904, Станиславивъ 1904*
- Шематизм всего клира греко-католицкої Епархіи Станиславівської на рік Божий 1914, Станиславів 1914*
- Шематизмъ всего греко-католицкого Кліра злученыхъ Епархій Перемыскої, Самбірської і Сяноцкої на рокъ 1914, Перемышль 1914*
- Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae ritus graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini 1897, Leopoli 1897*
- Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae ritus graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini 1904, Leopoli 1904*
- Schematismus universi venerabilis cleri Ruthenorum Catholicorum Dioeceseos Premisliensis, Samboriensis et Sanocensis pro anno Domini 1895, Premisliae 1895*
- Schematismus universi venerabilis cleri Ruthenorum Catholicorum Dioeceseos Premisliensis, Samboriensis et Sanocensis pro anno Domini 1904, Premisliae 1904*
- Schematismus universi cleri graeco-catholicae Dioecesis Stanislaopoliensis pro anno Domini 1895, Stanislaopoli 1895*

2.5. Періодика

Батьківщина [Батьківщина], Львів 1879...1896

Вісти з Запорожя. Руханка. Знаг. Пожарництво. Мандрівництво. Пласт. Стрілецьтво, Львів 1910...1914

Діло [Дѣло, Діло], Львів 1880...1939

Галичанинъ, Львів 1893...1913

Господарсько-Кооперативний Часопис, Львів 1921...1939, 1942...1944

Жите. Орган молодіжи середних шкіл, Львів 1912...1914

Літературно-Науковий Вістник, Львів 1898...1914

Наша Школа. Науково-педагогічна часопись, Львів 1909...1914

Прапор. Місячник суспільно-економічний для руско-католицького духовенства, Перемишль 1897...1900

Правда. Ілюстроване письмо для руского народу, Львів 1888...1898

Самопоміч, Львів 1909...1914

Свобода, Львів 1897...1918

Слово, Львів 1861...1887

Шляхи. Орган українського студентства, Львів 1913...1918

Arbeiter-Zeitung, Відень 1898...1914

Czas, Краків 1848...1939

Dziennik polski, Львів 1869...1918

Echo Przemyskie, Перемишль 1896...1918

Der Kampf, Відень 1907...1914

Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa, Львів 1885...1939

Neue Jahrbücher für Philosophie und Pädagogik, N. F., Ляйпціг, 1855...1897

Österreichische Mittelschule. Gemeinsames Organ der Vereine: «Mittelschule» und «Die Realschule» in Wien, «Deutsche Mittelschule in Prag», «Mittelschule in Oberösterreich und Salzburg» in Linz, «Bukowiner Mittelschule» in Czernowitz

- und «Deutsche Mittelschule für Nordmähren» in Olmütz, Відень, 1887...1909
Österreichische Rundschau, Відень, 1904...1924
Ruthenische Revue [з 1906 р. *Ukrainische Rundschau*], Відень, 1903...1917
Słowo Polskie, Львів, 1895...1946
Verordnungsblatt für den Dienstbereich k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht, Відень, 1869...1918
Die Zeit, Відень, 1894...1919
Zeitschrift für Gymnasialwesen, Supplementband, Берлін, 1853
Zeitschrift für oesterreichische Gymnasien, Відень, 1850...1919/20

2.6. Спогади та белетристика

- Олександр Барвінський, Споминки з мого життя, т. I-II, Львів 1912-1913
В'ячеслав Будзиновський, Латинка: Спогад. In: *Нові Шляхи* 10 (1931) 322-323
Наталь Вахнянин, Спомини про заснування «Січи». В: 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основанія товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон Кузеля, Микола Чайківський, Львів 1908, 8-13
Юрій Вітошинський, Взаємини віденської «Січи» з чужинцями. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап Грицай, Теодор Марітчак, Відень 1932, 115-129
Елена де Витте, Путевья впечатленія (съ историческими очерками) Лѣто 1903. Буковина и Галичина, Київ 1903
Хома Водяний, Спомини про Леся Курбаса (1901-1903 роки). В: Леся Курбас. Спогади сучасників, вид. Василь Василько, Київ 1969, 51-68
Тит Войнаровський, Спогади з мого життя. В: Історичні постаті Галичини ХІХ-ХХ ст. (=Наукове Товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, 8) New York/ Paris/ Sydney/ Toronto 1961, 11-75

- Йосип *Гірняк*, Спомини, Нью Йорк 1982
- Ярослав *Гординський*, Мої найкращі гімназіальні професори, Львів 1939
- Андрій *Жук*, Важний момент в історії віденської «Січі». В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап *Грицай*, Теодор *Марітчак*, Відень 1932, 51-53
- Зиновій *Левицький*, Спомини. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап *Грицай*, Теодор *Марітчак*, Відень 1932, 38-43
- Осип *Маковей*, Історія одної студентської громади, Львів 1912 *той самий*, На суді. В: *Маковей*, Вибране, Львів 1956, 347-350
- Іван *Макух*, На народній службі, Детройт 1958
- Теодор *Марітчак*, Минуле віденської «Січі». В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап *Грицай*, Теодор *Марітчак*, Відень 1932, 137-164
- Лука *Мишуга*, Спогад декадента. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, ed. Остап *Грицай*, Теодор *Марітчак*, Відень 1932, 11-23
- Василь *Нагірний*, З моїх споминів, Львів 1935
- Евген *Олесницький*, Сторінки з мого життя, т. I: 1860-1891, Львів 1935
- Мілена *Рудницька*, Статті. Листи. Документи, вид. Мирослава *Дядюк*, Львів 1998
- Мирослав *Січинський*, Зі споминів. Записав М. Ю. *Шаповал*, Подебради 1928
- Юрій *Смолич*, Курбас. В: *Юрій Смолич*, Розповідь про неспокій триває, Київ 1969, 28-87 *той самий*, Про театр, Київ 1977
- Олена *Степанів*, На передодні великих подій, Львів 1930
- Степан *Шах*, Львів – місто моєї молодости. Частина I. і II. Спомин, присвячений тіням забутих Львовян, Мюнхен 1955

той самий, Львів – місто моєї молодости. Часть III.: Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія, Мюнхен 1956
той самий, Між Сяном і Дунайцем. Спомин. Часть I., Мюнхен 1960

- Michał *Bobrzyński*, Z moich pamiętników, Wrocław 1957
Wiktor *Chajes*, Semper Fidelis. Pamiętnik Polaka Wyznania Mojęszowego z lat 1926-1939, Kraków 1997
Johann Wolfgang von *Goethe*, Sämtliche Werke in 18 Bd., Bd. 14: Schriften zur Literatur, Zürich/ München 1977
Leopold *Held*, A Tyśmienica nadal płynie, Tel Aviv 1990
Oskar *Kofler*, Żydowskie dwory. Wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej, ed. Ewa *Koźmińska-Frejlik*, Warszawa 1999
Irena *Kowalska*, Ida *Merżan*, Rottenbergowie znad Buga, Warszawa 1989
Antoni *Knot*, Galicyjskie wspomnienia szkolne, Kraków 1955
Soma *Morgenstern*, In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Galizien, ed. u. Nachw. Ingolf *Schulte*, Berlin 1999
той самий, Funken im Abgrund: I. Der Sohn des verlorenen Sohnes; II. Idyll im Exil; III. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes, ed. Ingolf *Schulte*, Lüneburg 1996
Robert *Musil*, Der Mann ohne Eigenschaften, Bd. I, Hamburg 1990
Jan *Parandowski*, Niebo w płomieniach. Powieść, Warszawa 1936
Joseph *Roth*, Reise durch Galizien (1924). In: Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien, ed. Karl-Markus *Gauß*, Martin *Pollak*, Wien 1992, 95-104
Leopold von *Sacher-Masoch*, Sascha und Saschka. In: *Sacher-Masoch*, Der Kleine Adam. Sascha und Saschka, Berlin/ Stuttgart 1885, 47-117
Leon *Sapieha*, Wspomnienia (z lat od 1803 do 1863 r.), Lwów/ Warszawa/ Poznan 1912
Franz *Werfel*, Der Abituriententag, Berlin/ Darmstadt 1953
Stefan *Zweig*, Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers, Frankfurt a. M. 1947

2.7. Публіцистика та інші тогочасні видання

- Богдан *Барвінський*, Предтеча Університету ім. Франца І. у Львові. (Критичні замітки до питання про генезу Львівського Університету), Львів 1917
- той самий*, [псевд. Теодот *Вінковський*], Йосиф II. чи Ян Казимир? (з нагоди святкування мнимої 250-літньої річниці естествознавства Львівського Університету), Львів 1912
- Олександр *Барвінський*, Заснування катедри історії України в львівському університеті. In: *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 141/143 (1925) 1-19
- той самий*, Промова посла Олександра Барвінського в краєвій соймі дня 29. жовтня 1903 в справі рускої гімназії в Станиславові, Львів 1903
- той самий*, Промова посла Ол. Барвінського в раді державній в розправі над нагим внесенням о заснуванє руского університету дня 21. жовтня 1902, Львів 1902
- Юліян *Бачинський*, Україна irredenta, Berlin³ 1924
- той самий*, Поділ Галичини: Реферат виголошений на VI. з'їзді русько-української радикальної партії дня 19. вересня 1897 р., Чернівці 1897
- Иванъ *Белей*, Двадцять и пять летъ исторіи товариства «Просвѣты», Львѣвъ 1894
- Олена *Бережницка*, Гімназія яко середник висшого образованя жіноцтва. In: *Звіт дирекції приватної женської гімназії сс. Василянок у Львові з руским викладовим язиком за шкільний рік 1906/7*, Львів 1907, 3-9
- Іван *Боберський*, Забави і гри рухові, Львів 1909
- Т. *Богачевський*, Промова посла о. Т. Богачевського в справі зміни закона о галицькій краєвій раді шкільній, виголошена на засіданню галицького Сойму 27. лютого 1907, Львів 1907
- В'ячеслав *Будзиновський*, Культурна нужда австрійської Руси, Львів 1890

- той самий*, Аграрні відносини в Галичині, Львів 1894
- той самий*, Рільнича продукція у Східній Галичині і на Буковині, Львів 1896
- той самий*, Панщина, її початок і скасування, Львів 1898
- той самий*, Хлопська посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання, Львів 1895
- той самий*, Іван *Гриневецький*, Матеріяли до ревізії програми Руско-Радикальної партії. В: *Народ* 1 (1891) 155-159
- Тит *Войнаровський*, Суспільне значіне охорони селянської власности, Львів 1911
- той самий*, Віддовжене селянської посілости. Внесене посла о. Тита *Войнаровського* і тов., поставлене в палаті послів дня 14. червня 1908 р., Львів 1908
- Михайло *Галуцинський*, Позашкільна освіта. Народини – Зміст – Освітні установи – Організаційні фонди. В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 3-30
- той самий*, З Українськими Січовими Стрільцями, Львів 1934
- Ярослав *Ганкевич*, Товариство укр. студентів політехніки «Основа» у Львові. В: 1868-1908. «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон *Кузеля*, Микола *Чайківський*, Львів 1908, 462-463
- Яков *Головацький*, Историческій очеркъ основаніа Галицко-Руской матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народнаго просвѣщенія, Львѡвъ 1850
- той самий*, Грамматика Руского Азыка, Львѡвъ 1849
- той самий*, Хрестоматіа церковно-словенскаа и древно-рускаа въ пользѣ учениковъ вышшой гѣмназіи въ ц. к. Австрійской державѣ, Вѣдень 1854
- Михайло *Грушевський*, Історія України-Руси, т. I-VIII, Львів 1898...1913

- той самий*, Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи. Несколько иллюстрацій къ вопросу: автономия областная или національно-территориальная, С. Петербургъ² 1907
- той самий*, Ілюстрована історія України, Львів 1912
- той самий*, Перед осінніми зборами академічної молодіжи. В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/8-9 (01.11.1913) 97-99
- Павел *Гопцусъ*, Зарубежная Русь в борбѣ за свою національно-культурную самобытность. Народно-просвѣтительная дѣятельность Общества имени Михаила Качковскаго вѣ Галицкой Руси, основаннаго просвѣтителемъ ея о. Іоанномъ Наумовичемъ, Полтава 1909
- Северин *Данилович*, В справі аграрних реформ, Львів 1909
- Никифор *Даниш*, Нарис історії ц. к. гімназії з рускою викладною мовою в Коломиї від її основанія 1892/3 до 1911/12 року. В: *Звіт дирекції ц. к. II. гімназії в Коломиї за рік шкільний 1911/12*, Коломия 1912, 5-52
- той самий*, Житє молодіжи української гімназії в Коломиї. В: *Наша Школа* 2 (1910) 27-38
- Станіслав *Дністряньский*, Права рускої мови у львівськiм університетi, Львів 1901
- той самий*, Вказівки для закладання українських приватних середніх шкіл. В: *Наша Школа* 2 (1910) 5-12
- той самий*, Національна статистика. В: *Студії з поля суспільних наук і статистики* 1 (1909) 17-64
- Едмунд *Еган*, Економічне положенне руських селян в Угорщині, Львів 1901
- Житє. Орган молодіжи середніх шкіл. Випуск 1 і 2. Львів 1914. В: *Шляхи*. Орган українськоого студентства 1/12-13 (02.-03.1914) 193-194, 208
- Андрій *Жук*, Українська кооперація в Галичині, Київ 1913
- той самий*, Статистика українських бурс в Галичині, Львів 1911
- З життя львівських студенток. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1/11 (1.1914) 163-164

- З І. Секції У. С. С. (Студенток). В: *Шляхи. Орган українського студентства* 1/12-13 (2.-3. 1914) 199
- З життя української академічної молодіжки у Відні. В: *Шляхи. Орган українського студентства* 1 (01.04.1913) 27-29
- Ростислав *Заклинський*, На шляху дифференціації українського студентства. (І. радикальний студентський з'їзд.) В: *Шляхи. Орган українського студентства*, 1/8-9 (01.11.1913) 101-105
- Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40-80 годы XIX века, Москва 1975
- Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936
- Історичний очерк розвою Товариства «Дружний лихвар» опісля «Академічне Брацтво» від часу його засновання себто 21 цвітня 1871 р. по Загальні Збори Товариства з дня 1 падол. 1885. В: *Записки НТШ* 55/V (1903) 4-26
- Олекса *Іванчук*, З ниви нашого шкільництва. В: *Літературно-Науковий Вістник* 10 / XXXVI (1906) 407-416
- Северина *Кабаровська*, На свіжу могилу бл. п. д-р. Софії Окуневської-Морачевської. В: *Діло* (20.03.1926)
- Кирило *Кахникевич*, Наука о товарах, Львів 1895
- Степан *Качала*, Безпосередни выборы до Рады державной и Русини, Львів 1873
- той самий*, Що нас губить, а що нам помочи може? Львів³ 1874
- Спиридон *Кархут*, Коротка історія заснованя гімназії. В: *Звіт дирекції приватної женьської гімназії сс. Василянук у Львові з руским викладовим язиком*, наділеної правом публичности рішенням Є. Е. Пана Міністра Віроісповідий і Просьвіти з дня 6. лютого 1907 р. Ч. 2552, за шкільний рік 1906/07, Львів 1907, 1-2
- Олекса *Когут*, Статистика українського студентства в Австрії. В: *Шляхи. Орган українського студентства*, 1/8-9 (01.11.1913) 109-111

- Олександр Колесса, Позір на схід держави! Промова посла проф. д-ра Олександра Колесси, виголошена в палаті послів дня 25 жовтня 1911 при дебаті над італійським факультетом, Львів 1911
- Мирон Кордуба, Утраквізм в гімназії, Чернівці 1904
- Іван Куровець, З мого січового минулого. В: Над синім Дунаєм. Ювілейний збірник українського академічного Товариства «Січ» у Відні, вид. Остап Грицай, Теодор Марітчак, Відень 1932, 44-45
- Іван Ем. Левицький, Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772-1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801-1820, Львів 1903
- той самий, Галицко-русская бібліографія ХІХ-го століття с увзглядненієм руских изданій появившихся в Угорщині і Буковині. Томъ І.: Хронологическій список публикацій (1801-1860), Львѡвъ 1888
- той самий, Галицко-русская бібліографія ХІХ століття до-полненная рускими изданиями вышедшими въ Венгрії і Буковині. Томъ ІІ.: Хронологический список публикаці-ям (1861-1886), Львѡвъ 1888-1895
- той самий, Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887-1900, Львів 1909
- той самий, Галицько-руська бібліографія за роки 1772-1800, Львів 1903
- Кость Левицький [псевд. Антонович], Про закон о товари-ствах і право збору, Львів 1884
- той самий, Що має робити товариство «Просвіта» на основі нового статуту, Львів 1892
- той самий, Про сільські каси позичкові і щадниці, Львів 1894
- той самий, Про нові Спілки Господарські. Як їх закладати та вести, Львів 1904
- той самий, Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914, Т. І-ІІ, Львів 1926-1927
- той самий, Зі споминів про Просвіту. В: Шістьдесять літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Льво-ві, Львів 1927, 45-47

- той самий*, Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової Війни 1914-1918, Т. I-III, Львів 1928
- той самий*, Великий Зрив, Львів 1931
- той самий*, Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів, Львів 1936
- той самий*, Провідні думки нашої кредитової політики в минулому й сучасному, Львів 1937
- Юліян *Ловицький*, Про заснування приватних наукових заведень. В: Календар «Просвіти» на 1912 рік, Львів 1911. 121-125
- Михайло *Лозинський*, Сорок літ діяльності «Просвіти», Львів 1908
- Кость *Лучаківський*, До історії видавництва українських шкільних книжок. В: *Наша Школа* 1 (1910) 30-37
- Денис *Лукіянович*, Ділова мова в гімназії. В: *Наша Школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях (1913) 129-146
- Василь *Лукич*, Календарі «Просвіти» мого укладу. В: Шістьдесяті літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 48-55
- Стефан *Малиновський*, Кого видала перемиська державна гімназія впродовж 40 літ? В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936, 121-147
- Антін *Маринович*, Історія бурс у Перемишлі. В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936, 188-208
- Тов. Медична Громада у Львові*. Звіт з діяльності виділу в році адміністраційнім 1910/1911... 1912/1913, Львів 1911...1913

- Володимиръ *Мильковичъ*, Студія критични над исторією руско-польскою, Ч. I, 1340-1387, Львѳвъ 1893
- Василь *Нагірний*, О потребі розвою ремесла в Галичинѳ. В: *Дѳло* 37 і наст. (1881)
- той самий*, Як собі люде в нужді помагають. In: *Дѳло* 77-81 (1882)
- той самий*, Порадник для крамниць, Львѳв 1891
- Володимир *Навроцький*, Піянство і пропінація в Галичині, Женева 1882
- той самий*, Руська народність в школах галицьких. В: *Правда* 9 (1876)
- Національна статистика в галицьких середних школах. В: *Наша Школа* 5/5 (1913) 260-270
- Осип *Назарук*, Олена *Охримович*, Хроніка руху української академічної молодіжи у Львові. В: 1868-1908 «Січ». Альманах в память 40-их роковин основаня товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон *Кузеля*, Микола *Чайківський*, Львѳв 1908, 387-435
- Наш зїзд. В: *Шляхи*. Орган українського студентства, 1/7 (15.07.1913) 82-84
- Михайло *Новаковський*, Спѳлки для ощадностей і позичок системи Райфайзена, Львѳв 1900
- Омелянъ *Огоновскій*, Исторія литературы руской, т. I-IV, Львѳвъ 1887...1894
- той самий*, Граматика руского языка, Львѳвъ 1889
- той самий*, Хрестоматія староруска, Львѳвъ 1881
- Евген *Олесницький*, Задачі нашої краєвої хлѳборобської організації, Львѳв 1909
- той самий*, Конкуренція шкѳльна на підставі обовязуючих законів державных и краевых, розпоряджень властей шкѳльных и рѳшень Трибуналу адміністраційного, Львѳв 1890
- той самий*, В обороні хлопа-хлѳбороба. Промова посла д-ра Евгена Олесницького, виголошена в палаті послѳв австрійського парламенту на засѳданні 12. жовтня 1911 р., Львѳв 1911

- той самий*, Безплатні контракти для селян. Промова посла д-ра Євгена Олесницького на засіданні парламенту дня 1-го грудня с. р. при розправі над проєктом закона про полекші при перенесенню власности селянських посілостей, Львів б. р. [1910?]
- той самий*, Бесіда посла д-ра Олесницького, виголошена в галицькім соймі дня 14. жовтня 1903. при загальній розправі над звітом шкільної комісії о стані середних шкіл в рр. 1900/1 і 1901/2, Львів 1903
- Стефан *Ониськевич*, Про комасацію ґрунтів, Львів 1905
- Товариство укр. студентів політехніки «Основа» у Львові. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1/12-13 (02.-03.1914) 202-203
- Антін *Павенцький*, Початок і розвій шкільництва на Русі, Львів 1900
- Михайло *Павлик*, Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу, Львів 1906
- той самий*, Твори, Київ 1985
- Петро *Петрик*, З діяльности т-ва «Просвіта». В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 82-105
- В. *Пежанський*, Про організацію правничої молодіжи. В: *Шляхи*. Орган українського студентства 1 (01.04.1913) 7-8
- Під прапором «Просвіти». Бюлетень ділового комітету 70-ліття «Просвіти», Львів 1938
- Юліян *Романчук*, Товариство «Просвіта» в перші часах свого розвитку. В: Шістьдесят літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 31-44
- Степан *Рудницький*, Основи землезнання України, Львів 1924
- той самий*, Коротка географія України, Львів 1910
- Филиппъ И. *Свистунъ*, Агеноръ Голуховскій и Галицкая Русь въ 1848-1859 гг., Львовъ 1901
- М. Г. *Смирнова*, Навчанне чужою мовою та основні принципи психольогії і педегогіки. In: *Наша Школа. Науково-*

- педагогічна часопись*. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 147-159
- Справа українсько-руської гімназії в Станиславові. В: *Літературно-Науковий Вістник* 9 (1902) 114-118
- Володимир 2, Теорія нації, Відень 1922
- той самий*, Внутрішня форма в соціологічній термінології, Прага 1923
- той самий*, Методологічна проблема в науці про державу, Прага 1925
- той самий*, До питання про форми держави, Львів 1925
- той самий*, Держава і політичне право, Подєбради 1925
- Олександр *Стефанович*, З моїх споминів про «Просвіту». В: Шістьдесять літ: 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 60-61
- Σ.Θ. Який вихід? З приводу демонстрації учеників в філії академічної гімназії у Львові. В: *Наша Школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях (1913) 7-17
- Статут Краєвого Товариства Господарского «Сільський Господар», Тернопіль 1905
- Стрейк на філії академічної гімназії у Львові. В: *Житє*. Орган молодіжки середніх шкіл, 1/4 (1912) 187-189
- Студентський конгрес. В: *Наша школа*. Науково-педагогічна часопись. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 271-281
- Данило *Танячкевич*, Як заводити «Правди» на лад Закомарської «Правди», Львів 1883
- Володимир *Темницький*, Часопись «Молода Україна». В: 1868-1908 «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основання товариства «Січ» у Відні, вид. Зенон *Кузеля*, Микола *Чайківський*, Львів 1908, 436-457

- Стефан *Томашівський*, Матеріяли до історії галицького шкільництва XVIII-XIX в. (=Українсько-руський Архів 4) Львів 1909
- Олександр *Тисовський*, Пласт, Львів 1913
- Українсько-руська бурса у Львові, Львів 1911
- Українські приватні гімназії. В: *Календар Просвіти* 1911, Львів 1910. 195-206
- Іван *Франко*, Матеріяли до культурної історії Галицької Руси (=Збірник істрично-філософічних секцій НТШ V) Львів 1902
- той самий*, Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів 1910
- той самий*, З історії української молодіжи в Галичині, 1871-1884. В: *Записки НТШ* 55/V (1903) 1-3
- той самий*, Галичина в державному бюджеті на р. 1890. В: *Франко*, В наймах у сусідів, Львів 1914, 250-253
- той самий*, Земельна власність у Галичині. В: там само, 49
- той самий*, Молода Україна, Львів 1910
- той самий*, Листування І. Франка і М. Драгоманова, Київ 1928
- той самий*, Варлаам і Йоасаф, старохристиянський друкований роман і його літературна історія. В: *Франко*, Твори у 50 т., т. 30, Київ 1981, 314-538
- той самий*, Про Варлаама і Йоасафа та притчу про єдинорога. В: там само, т. 30, 541-658
- той самий*, «Gazeta Naddniestrzańska» о колонізації Русі. В: там само, т. 44/1, 401-403
- той самий*, Громадські шпихлірі і шпихліровий фонд в Галичині 1784-1840 рр. В: там само, т. 44 / 2, 621-698
- той самий*, Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького «О квестії соціальной». В: там само, т. 45, 377-400
- той самий*, Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. В: там само, т. 45, 423-438

- той самий*, Польське повстання в Галичині 1846 (історична розвідка). В: там само, Т. 46 / 1, 352-414
- той самий*, Задушні дні у Львові 1848 р. В: там само, т. 46/1, 528-537
- той самий*, Болгарські праці М. Драгоманова. В: там само, т. 46/2, 24-42
- той самий*, З гостювання у Празі. В: там само, т. 46/2, 228-241
- Петро *Франко*, Пластові гри і забави, Львів 1913
- Едвард *Харкевич*, Хроніка львівської академічної гімназії. В: Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1900/1901, Львів 1901, 3-48
- Льонгін *Цегельський*, За український університет у Львові. В: *Літературно-Науковий Вістник* 16 (1912) 156-165
- Степан *Шах*, Календар «Просвіти» (історичний огляд видавництва з нагоди 50-літнього ювілею). In: Шістьдесят літ 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 200-212
- той самий*, [псевд. Степан *Перський*], Популярна історія товариства «Просвіта», Львів 1932
- той самий*, У 40-ліття першого іспиту зрілості в Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі (підсумки і висліди). В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» при Державній Гімназії з українською мовою навчання в Перемишлі за шкільний рік 1935/36 з альманахом п. н. «З юних днів, днів весни», Перемишль 1936, 71-100
- той самий*, Погляд на розвій допомогової акції для біднішої молоді в укр. держ. гімназії в Перемишлі від її початку до 1932 р. В: Звідомлення Виділу «Кружка Родичів» з 1934/5, Перемишль 1935, 4
- Андрей *Шептицький*, О квестії соціальной. В: Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Том II.: Церква і суспільне питання. Книга 1.: Пастирське вчення та діяльність, вид. Андрій *Кравчук*, Львів 1998, 137-177

- Сергей *Щеголевъ*, Украинское движение, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма, Кіевъ 1912
- Федор *Щербина*, Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ, Одесса 1881
- Heinrich *Ahrens*, Die organische Staatslehre auf philosophisch-anthropologischer Grundlage, Wien 1850
- Bolesław Adam *Baranowski*, Pogląd na rozwój seminaryów nauczycielskich w Galicyi w okresie od r. 1871-1896. In: C. k. seminarya nauczycielskie męskie i żeńskie Królestwa Galicyi i Wielkiego Księstwa Krakowskiego w okresie 1871-1896, Lwów 1897, 21-23
- мой самуї*, Szkolnictwo ludowe w Galicyi w swym rozwoju liczebnym od roku 1868 do roku 1909 z uwzględnieniem stosunków higienicznych, Lwów 1910
- Marko *Bardach*, Das deutsche Gymnasium in Brody. In: *Ruthenische Revue* 1/6 (1903) 140-142
- Alexander *Barvinskyj*, Österreich-Ungarn und das ukrainische Problem, Berlin 1915
- Otto *Bauer*, Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. In: Otto Bauer Werksausgabe, ed. Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung, Bd. I, Wien 1975, 49-622
- мой самуї*, Nationale Minderheitsschulen. In: *Der Kampf* 3 (1909/1910) 14-28
- Bericht über österreichisches Unterrichtswesen. Aus Anlaß der Weltausstellung 1873, ed. Comission für die Collectiv-Ausstellung des österreichischen Unterrichtsministeriums, Bd. I-II, Wien 1873
- Edmund *Bernatzik*, Über nationale Matriken, Wien 1910
- мой самуї*, Die Zulassung der Frauen zu den juristischen Studien. In: *Jahresbericht des Vereines für erweiterte Frauenbildung in Wien*, Wien 1900, 5-16
- Ferdinand *Bezdek*, Bericht über die Studienreise betreffs Schulsparkassen in Deutschland, Frankreich, Belgien, Schweiz und Italien, Brünn 1905

- Georges *Bienaimé*, *La Diète de Galicie. Ses tendances autonomiques*, Paris 1910
- Michał *Bobrzyński*, *Statut Rady szkolnej krajowej galicyjskiej. Studium prawno-polityczne*, Kraków 1903
- мої самуї*, Władysław Leopold *Jaworski*, Józef *Milewski*, *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1859-1873*, Warszawa 1905
- Alfred *Borchardt*, *Die bäuerlichen Verhältnisse im südwestlichen und zentralen Rußland*, Berlin 1902
- Matthes Ignatz von *Hess*, *Gedanken über die Einrichtung des Schulwesens*, Halle 1778
- Józef *Buzek*, *Rozwój stanu szkół średnich w Galicyi w ciągu ostatnich lat 50 (1859-1909)*, Lwów 1909
- M. *Charkiv*, *Die Art und Weise, wie die Ruthenen in Österreich von den Mittelschulen ferne gehalten werden*. In: *Ruthenische Revue* 1/15 (1903) 348-350
- Rudolf Graf *Czernin*, *Der Nationalitäten- und Sprachenstreit in Österreich*, Wien 1900
- Die k. k. Franz-Joseph-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. Festschrift herausgegeben vom Akademischen Senate, Czernowitz 1900
- Carl Freiherr von *Czoernig*, *Österreichs Neugestaltung 1848-1858*, Stuttgart/ Augsburg 1858
- Anton *Dąbczański*, *Die ruthenische Frage in Galizien: beleuchtet von einem Russinen*, Lemberg 1850
- Das Deutschtum in Galizien. Seine geschichtliche Entwicklung und gegenwärtige Lage, Lemberg 1914
- Hermann *Diamand*, *Die Landtagsreform in Galizien*. In: *Der Kampf* 7 (1913/1914) 248-252
- Stanislaus *Dnistrjanskyj*, *Eine selbständige ruthenische Universität in Lemberg*. In: *Ukrainische Rundschau* 5/2-3 (1907) 41-55
- мої самуї*, *Der ruthenische Studentenprozess*. In: *Ukrainische Rundschau* 5/6-8, 11-12 (1907) 177-199, 313-326

- moŭ samuŭ, Neue Beiträge zur Frage der ukrainischen Universität in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 7/2 (1909) 53-59
- Die Entwicklung des Genossenschaftswesens bei den Ruthenen, Lemberg 1912
- LyKarl Lemayer, Die Verwaltung der österreichischen Hochschulen von 1868-1877. Im Auftrage des k. k. Ministers für Cultus und Unterricht dargestellt, Wien 1878
- Lehrbuch des katholischen Glaubens* für die V. und VI. Klassen, Wien 1863
- Anatol Lewicki, Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych, Kraków 1884
- Wladimir Lewinskyj, Das erste Jahrzehnt der ukrainischen Sozialdemokratie in Österreich. In: *Der Kampf* 3 (1909/10) 314-322
- Ottocar Lorenz, Ueber Gymnasialwesen. Pädagogik und Fachbildung, Wien 1879
- Bronisław Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich 1846-1859. In: *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej»* 28/3-12 (1900)
- moŭ samuŭ, Szkice z historii Galicji w XIX wieku, Lwów 1913
- Michael Lozynskyj, Die Lehren der polnisch-nationalen Demonstration an der Lemberger Universität. In: *Ukrainische Rundschau* 7/1 (1909) 13-19
- moŭ samuŭ, Die Schaffung einer ukrainischen Provinz in Österreich, Berlin 1915
- J[ohann] Lutschitzky, Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrußland. In: *Jahrbuch für Verwaltung, Gesetzgebung und Volkswirtschaft* 1 (1896) 165-196
- Stanisław v. Madeyski, Die deutsche Staatssprache, Wien 1884
- moŭ samuŭ, Die Nationalitätenfrage in Oesterreich und ihre Lösung, Wien/ Prag 1899
- F. Majchrowicz, Sprawa strajków szkolnych, ich powody i srodki zapobiegawcze, Lwów 1913

- moj samui*, Insrukcyja dla nauczycieli szkół parafialnych czyli trywialnych z roku 1785, Lwów 1901
- Michael Ritter von *Malinowski*, Die Kirchen- und Staatssatzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien, Lemberg 1864
- Andrzej *Małkowski*, Scouting jako system wychowania młodzieży. Nakładem Związku polskich Tow. Sokolich, Lwów 1911
- S. *Mandel*, Szkolne kasy oszczędności jako czynnik społeczno-wychowawczy, Lwów 1913
- Konrad *Martin*, Lehrbuch der christlichen Sittenlehre für die VII. Klasse, Wien 1861
- Wladimir *Milkowicz*, Die Klöster in Krain. Studien zur oesterreichischen Monasteriologie. In: *Archiv für österreichische Geschichte* 74 (1889) 261-486
- Herman B. *Mojmir*, Ćwiczenia i zabawy skautowe, Lwów 1912
- Teodor *Nacher*, Nauczycielstwo szkół średnich galicyjskich w świetle dat statystycznych. In: *Muzeum. Czasopismo poświęcone sprawom wychowania i szkolnictwa* XXIX/ I/ 5 (1913) 601-607
- Marcin *Nadobnik*, Szkoły dla mniejszosci polskich (=Nasze sprawy na Rusi 4) Lwów 1910
- Jan *Niemiec*, Mundurki uczniów szkół średnich pod względem higienicznym i pedagogicznym, Lwów 1907
- Ion *Nistor*, Zur Geschichte des Schulwesens in der Bukowina, Czernowitz 1912
- Anton *Norst*, Alma Mater Francisco-Josephina. Festschrift zu deren 25-jährigem Bestande, Czernowitz 1900
- Normalbeschäftigungsplan der Jugendorganisationsen. Reichsbund der Jugendwehren und Knabenorte Österreichs, Wien o.J.
- Emil *Ogonowski*, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg 1880
- Johann *Pajk*, Zur Gymnasialreform. Mit einem Lehr- und Stundenplane, Wien 1890

- Franz *Palacky*, Österreichs Staatsidee, Prag 1866
- Robert *Pattai*, Das klassische Gymnasium und die Vorbereitung zu unseren Hochschulen. Unsere neuen Mittelschultypen, die österreichische Reform im Vergleich zur preußischen, Wien 1909
- Friedrich *Paulsen*, Pädagogik, Stuttgart 1911
- Julian *Pelesz*, Die Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, Bd. I-II, Wien 1878-1880
- Das Pfadfinderbuch, ed. Dr. A. *Lion*, München 1911
- Karl Wladimir *Pichler*, Kurzgefasste Russinische Sprachlehre, Lemberg 1849
- Tadeusz *Piłat*, Der landtafliche Grundbesitz in Galizien (=Statistische Monatsschrift 18) Wien 1892
- moï camuï*, Die Auswanderung aus den podolischen Bezirken nach Russland im Jahre 1892 (=Statistische Monatsschrift 19) Wien 1893
- Teophil *Okunevskyj*, Prozess gegen die ruthenischen Studenten in Lemberg. In: *Ukrainische Rundschau* 9/2 (1911) 39-44
- Edwin *Plažek*, Mowa d-ra Edwina Plažka, wiceprezydenta Rady szkolnej krajowej w Sejmie, Lwów б.р.
- Bazyli *Podoliński*, Słowo przestrogi, Sanok [1848]
- Presbyter*, Der ruthenische Klerus und der Ultramontanismus. In: *Ruthenische Revue* 1/7 (1903) 157-163
- Ivan *Puluj*, Zur Frage der Errichtung der ruthenischen Universität. In: *Ruthenische Revue* 2/8 (1904) 173-179
- Julian *Romanczuk*, Die kulturellen Bestrebungen der Ruthenen in Galizien. In: *Ruthenische Revue* 1/2 (1903) 33-39, 1/3 (1903) 66-73
- moï camuï*, Die Ruthenen und ihre Gegener in Galizien, Wien 1902
- Rozprawa nad wnioskiem posła Romanczuka (w sprawie zmiany ust. kr. o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich z dnia 22. czerwca 1867. Dz. u. kr. Część V. Nr. 13) w Sejmie Galicyjskim dnia 2. i 4. stycznia 1886 r. przeprowadzona, obejmująca mowy posłów Dr. Maleckiego, księcia Jerzego

- Czartoryjskiego, Romanczuka, Romanowicza, Torosiewiczza, X. Kaczały, hr. Wojciecha Dzieduszyckiego, hr. Golejowskiego, prof. Hr. Stanisława Tarnowskiego, prof. Dr. Czerkawskiego, X. Biskupa Pełesza, Oktawa Pietruskiego, księcia Adama Sapiehy, Tomisława Rozwadowskiego i prof. dr. Zolla, Lwów 1886
- Stephan *Rudnyckyj*, Ukraina, Land und Volk, Wien 1916
- Die ruthenische Sprache und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861
- Die ruthenische (ukrainische) landwirtschaftliche Genossenschaftsbewegung in Galizien. Bericht für die Mitglieder des III. internationalen Kongresses der landwirtschaftlichen Genossenschaften in Baden-Baden, Lemberg 1912
- Ignaz *Schuster*, Kleiner Katechismus der katholischen Religion für die zwei untern Schulklassen, Freiburg i. Br. 1859
- Wladimir *Starosolskij*, Das Majoritätsprinzip, Wien 1916
- moŭ camuŭ*, Bohdan Kistiakowskij und das russische soziologische Denken, Prag 1929
- Statut Towarzystwa Przyjaciół uczącej się młodzieży, Lwów 1890
- Statut Towarzystwa «Zwiazek rodzicielski» we Lwowie, Lwów 1897
- Statuten des Studenten-Unterstützungs-Vereines in Lemberg, Lemberg o. J.
- Zygmunt *Sawczyński*, Szkolne kasy oszczędności ze stanowiska pedagogicznego uważane, Lwów 1880
- Carina *Schröter*, Die Schulsparkassen vom Standpunkte der Pädagogik und National-Oekonomie, Budapest 1877
- Scouting for Boys by Lieut.-Gen. Sir Robert Baden Powell L.C.B., London 1911
- Paul Georg *Schäfer*, Geländespele: Den Söhnen unseres Vaterlandes zgedacht, Leipzig/ Berlin 1912
- Roman *Sembratowycz*, Eine vergessene Nation (zur Lage der Ruthenen in Rußland). In: *Ruthenische Revue* 1/1 (1903) 3-9
- moŭ camuŭ*, Der Kampf ums Licht. (Zur ruthenischen Universitätsfrage). In: *Ruthenische Revue* 1/12 (1903) 273-280

- Severus*, Alma Mater Leopoliensis – als Stiefmutter. In: *Ruthenische Revue* 2/15 (1904) 451-454
- Stanisław von *Smolka*, Die reussische Welt: Historisch-politische Studien. Vergangenheit und Gegenwart, Wien 1916
- Gregor Ritter von *Smolski*, Kolonie i stosunki niemieckie w Galicji, Kraków 1910
- Oswald *Spengler*, Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Einleitung, München 1920
- Sprawy szkolne w Sejmie galicyjskim. Osobne odbicie artykułów z «Czasu» z 1886 r., Kraków 1886
- Gustav *Strakosch-Grassmann*, Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens, Wien 1905
- moï camuï*, Bibliographie zur Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens, Wien 1901
- Anna *Strutynska*, Die ruthenische Frauenbewegung in Galizien. In: *Ruthenische Revue* 3/12 (1905) 304-307
- J. *Suchowan*, Das galizische Mittelschulwesen. In: *Ruthenische Revue* 1/4 (1903) 89-92
- Stanisław *Szczepanowski*, Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego, Lwów² 1888
- moï camuï*, Mowa posła Szczepanowskiego, wypowiedziana na posiedzeniu Sejmu galicyjskiego z dnia 30. grudnia 1896. Przedruk ze «Słowa Polskiego», Lwów 1897
- Stanisław *Tarnowski*, O sesyi zimowej z roku 1865-1866. In: *Przegląd Polski* 1/1 (1866) 144-145
- Wacław *Tokarz*, Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783, Kraków 1909
- F. *Tomaszewski*, Wydatki miasta Lwowa na oświatę i sprawa udziału Kraju w wydatkach na lwowskie szkolnictwo ludowe; Lwów 1912
- Alphons Heinrich *Traunpaur*, Dreißig Briefe über Galizien oder Beobachtungen eines unparteiischen Mannes, Wien 1787
- M. *Treter*, Ein Fragment über den Volkswohlstand und über die Volkserziehung in Galizien. In: Gedanken eines wahrhaften Österreichers, Dresden 1871, 47-69

- Utrakwizm. Uwagi do wyjaśnienia i załatwienia kwestyi polsko-ruskiej. Przedruk z «Echa Przemyskiego», Przemyśl 1898
- Uwagi nad kwestyą językową w szkołach i uniwersytetach Galicyi i Krakowa, osnowane na liście odręcznym J. C.K. Apostolskiej Mości z dnia 20 października 1860 r., Kraków 1860
- Verus, Innsbruck und Lemberg. In: *Ruthenische Revue* 2/15 (1904) 299-304
- Verus, Die gesetzwidrige Vollziehung der Sprachenvorschriften in Galizien. In: *Ruthenische Revue* 1/12 (1903) 280-284
- Titus *Wojnarowskyj*, Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft, Bd. I, Wien 1921
- Leopold *Waber*, Die zahlenmäßige Entwicklung der Völker Österreichs 1846-1910, Brünn 1916
- Bernhard *Weiss*, Resultate und Erfahrungen auf dem Gebiete der Schulsparkassen in Ungarn in den Schuljahren 1879-1881, Budapest 1882
- Richard Maria *Werner*, Der deutsche Unterricht an den galizischen Mittelschulen. In: *Zeitschrift für österreichische Gymnasien* (1889) 262-270; 356-365
- Widerlegung der Denkschrift des Galizischen Landesausschusses über den Galizischen Landesschulrath. Von den ruthenischen Reichsrath-Abgeordneten, Wien 1875
- Leo *Wilhelmi*, Die Schulsparkasse und ihre Verbreitung, Leipzig 1877
- Gerson *Wolf*, Geschichte der Lemberger Universität von ihrer Begründung 1784 bis 1848. In: Gerson *Wolf*, Kleine historische Schriften, Wien 1892, 1-47
- Josef *Wotta*, Über Schülerschließungen. In: *Österreichische Mittelschule*. Gemeinsames Organ der Vereine «Mittelschule» und «Die Realschule» in Wien, «Deutsche Mittelschule» in Prag, «Mittelschule für Oberösterreich und Salzburg in Linz» und «Bukowiner Mittelschule in Czernowitz», ed. Peter *Maresch*, Franz *Haluschka*, Adalbert *Horčička*, Anton *Frank*, Anton *Michalitschke*, Anton *Polaschek*, XII (1898) 282-292

- той самий, Was kann die Schule gegen die sexuellen Verirrungen der Schuljugend thun? In: *Österreichische Mittelschule XIII* (1899) 216-227
- Zygmunt *Wyrobek*, Vade mecum Skauta, Kraków 1913
- Stanisław *Zaleski* [псевд. *Światłomir*] Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów. 1772-1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego, Lwów 1904
- Theodor *Zöcker*, Das Deutschtum in Galizien, Weimar 1915
- Mychajlo *Zobkov*, Aus der Universität in Lemberg. In: *Ruthenische Revue* 2 (1904) 86-93; 108-115; 136-141; 155-160; 179-184; 200-205, 229-235, 248-252
- той самий, Der Kampf um den nationalen Charakter der Lemberger Universität. In: *Ukrainische Rundschau* 8/3-4 (1910) 100-103
- Zur polnisch-ruthenischen Frage in Galizien. Die Verhandlungen im galizischen Landtage über den Antrag auf Errichtung eines ruthenischen Gymnasiums in Stanislau, Lemberg 1903
- Stefan *Zweig*, Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers, Frankfurt a. M. 1947

3. Наукові публікації

- Степан *Баран*, Земельні справи в Галичині, Аугсбург 1948
- Олександр *Барвінський*, Заснування катедри історії України в львівському університеті. В: *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 141/143 (1925) 1-19
- Ігор *Бегей*, Поєднання Юліяном Бачинським національно-державницької та соціалістичної ідеї на межі XIX і XX ст. В: *Студії політологічного центру Генега* 2 (1997) 75-77
- Наталія *Біла*, Українські партії Східної Галичини у боротьбі за виборчу реформу (1900-1907 рр.). В: *Студії політологічного центру Генега* 2 (1997) 77-80
- Ярослав *Біленький*, Українські приватні школи в Галичині, Львів 1922

- той самий*, Ярослав Біленький, Шкільні підручники для середніх шкіл. В: Двадцятьп'ятиліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник, Львів 1935, 140-150
- Юрій Бобошко, Режисер Лесь Курбас, Київ 1987
- Надія Бортняк, Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. В: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів 24-25 жовтня 1994р.; Харків 25 серпня 1996 р.; Львів 29 вересня 1996 р., Львів 1999, 186-192
- Микола Буцко, Юліан Редько, Підпільний університет. В: *Жовтень* 5 /523 (1988) 72-75
- Ірина Волицька, Театральна юність Леся Курбаса, Львів 1995
- Михайло Возняк, Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії, Львів 1924
- той самий*, Як дійшло до першого жіночого альманаха, Львів 1937
- Любомир Винар, Михайло Грушевський і Львівська історична школа, Нью Йорк/Львів 1995
- той самий*, Галицька доба життя Михайла Грушевського, 1894-1914. В: Український історик 4 (1967) 5-22
- Ілля Витанович, Історія українського кооперативного руху, Нью-Йорк 1964
- Іван Герасимович, Українські школи під польською владою, Станіславів 1924
- Володимир Гнатюк, Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (Історичний нарис першого 50-річчя — 1873-1923) (=Український Вільний Університет, Монографії, 36) München/ Paris, 1984 [передрук видання 1923 р.]
- Ярослав Гординський, Наукова і літературна праця українських учителів середніх і вищих шкіл в Галичині в XIX-XX ст. В: Двадцятьп'ятиліття товариства «Учительська Громада». Ювілейний науковий збірник, Львів 1935, 56-124

- Ярослав *Грицак*, Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття, Київ 1996
- той самий*, «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. В: *Записки НТШ ССХХІІ* (1991) 71-110
- той самий*, Конфлікт 1913 р. в НТШ. В: *Український історик* 3-4, 1-4 (1991-1992) 319-333
- той самий*, До генези ідеї політичної самостійності України. В: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність (=Академія Наук України, Інститут Суспільних Наук: Міжвідомчий збірник наукових праць 1) Київ 1992, 119-143
- той самий*, Українське національне відродження у Галичині XIX-поч. XX ст.: Порівняльний аналіз соціального складу патріотичних груп. В: *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze V-VI* (1996/1997) 277-285
- Олена *Гузар*, Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX століття, Тернопіль 2010
- та сама*, Правописна система Галичини другої половини XIX – початку XX століття. Автореферат дисертації, Львів 1994
- Юрій *Герич*, Меморандум Олександра Колесси з дня 28-го серпня 1915 р. Про наші права на Львівський університет. В: *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*, ed. Olexa *Horbatsch*, München 1983, 968-980
- Ярослав *Дашкевич*, Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. В: Україна в минулому (=Видання українського інституту археографії 6) Київ/Львів 1994, 78-93
- той самий*, Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). В: *Український Історичний Журнал* 10 (1990) 70-83
- Михайло *Демкович-Добрянський*, Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі (=Ukrainian Free University Monograph Series 13) München 1969

- Дмитро *Дорошенко*, Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність, Прага 1942
- Володимир *Дорошенко*, Огнище української науки. Наукове Товариство імени Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування, Нью Йорк / Філадельфія 1951
- той самий*, «Просвіта» – її заснування та праця, Філадельфія 1959
- той самий*, Значіння «України irredent-и» в історії української національної свідомості. В: Юліян *Бачинський*, Україна irredenta, Berlin³ 1924, I-VIII
- Михайло *Губчак*, Українська державна гімназія в Тернополі. В: Шляхами золотого Поділля, т. 1 (=NTSh Ukrainian Archive 21) Philadelphia 1970, 137-149
- Енциклопедія Українознавства в 10 т., ред. Володимир *Кубійович*, Париж/ Нью Йорк 1954...1989
- Сергій *Єкельчик*, Федералізм М. Драгоманова. В: Соціально-філософські ідеї М. Драгоманова, Київ 1995, 63-73
- Олег *Жерноклеєв*, Ігор *Райківський*, Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії, Київ 2004
- Андрій *Жук*, Кооперація. Українські землі в Польщі. В: Українська Загальна Енциклопедія, т. 3, Львів / Станіславів / Коломия 1935, 967-977
- той самий*, Відвойована від поляків найстарша українська кооператива та її парости, Мюнхен 1960
- Іван *Зілинський*, Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка у Львові, Львів 1922
- Варфоломій *Ігнатієнко*, Бібліографія української преси 1816-1916 рр., Харків/ Київ 1930
- Андреас *Каппелер*, Національний рух українців у Росії та Галичині. Спроба порівняння: В: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність (=Академія Наук України, Інститут Суспільних Наук: Міжвідомчий збірник наукових праць 1) Київ 1992, 104-119
- Володимир *Качмар*, За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному

- житті галицьких українців (кінець XIX - початок XX ст.), Львів 1999
- Андрій *Качор*, Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України, Winnipeg 1960
- Карло *Коберський*, Буквар Кооперації, Львів 1939
- Жанна *Ковба*, «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу, Дрогобич 1993
- Микола *Кравець*, Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст., Львів 1964
- Іван *Кревецький*, Україна: Преса. В: Українська Загальна Енциклопедія, т. III, 806-810
- Олег *Купчинський*, Листи Мирона Крдуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя. В: Михайло Грушевський та українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському: Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків 25 серпня 1996 р.; Львів 29 вересня 1996 р., Львів 1999, 177-185
- Лесь *Курбас*, Молодий Театр; Нова німецька драма; Із лекцій: «Суспільне призначення мистецького твору і етапи розвитку сучасних театрів». «Молодий театр». В: Молодий театр. вид. Микола *Дабінський*, Київ 1990, 27-29, 50-52, 62-63
- той самий*, Сегодня украинского театра и «Березиль». В: Лесь Курбас, вид. Наталия *Кузякина*, Москва 1988, 393-417
- Василь *Кислий*, Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині 20-их років XX ст., Львів 1991
- Василь *Лаба*, Митрополит Шептицький. Його життя і заслуги, Монреаль 1965
- Іван *Лисяк-Рудницький*, Українці в Галичині під австрійським пануванням. В: *Лисяк-Рудницький*, Історичні есе, Том I, Київ 1994, 413-450
- той самий*, Інтелектуальні початки нової України. В: *Лисяк-Рудницький*, Історичні есе, Т. I, Київ 1994, 173-183

- Степан Арсентьевич *Макарчук*, Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма, Львов 1983
- Алексей *Миллер*, «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург 2000
- Міхаель *Мозер*, Причинки до історії української мови, Вісник³ 2011
- той самий*, Українська («руська») версія «Общого Вестника законовъ державныхъ и правительства» (1849-1852), «Вестника законѳвъ державныхъ для королевствъ и краєвъ въ державнѳй думи заступленныхъ» (1870-1895/1896) і «Вісника законів державних для королівств і країв заступлених в радї державній» (1895/1896-1918). В: Австрія й Україна в контексті європейської інтеграції та співробітництва. Матеріали науково-практичної конференції, відп. ред. Міхаель *Мозер*, В. *Андрющенко*, Відень/Київ 2005, 33–45
- той самий*, Українці на шляху до нації з власною мовою: критичні зауваги до історіографії української мови. В: Україна. Процеси націотворення. Упорядник Андреас *Каппелер*, Київ 2011, 111–123
- Молодий театр: генеза, завдання, шляхи, вид. Микола *Лабінський*, Київ 1991
- Василь *Мудрий*, Боротьба за огнище української культури в західних землях України, Львів 1923
- той самий*, Роля «Просвіти» в українському житті, Львів 1928
- той самий*, Український університет у Львові у рр. 1921-1925, Нюрнберг 1948
- Григорій *Нудьга*, Перші магістри і доктори. Історично-культурний нарис. В: *Нудьга*, Не бійся смерті, Київ 1991, 232-430
- Василь *Расевич*, Українська національно-демократична партія 1899–1918 рр. Автореф. дис., Львів 1995
- Мирослав *Романюк*, Марія *Галушко*, Українські часописи Львова 1848–1939 рр., Т. I: 1848–1900 рр., Львів 2001

- Мілена Рудницька, Українська дійсність і завдання жінки, Львів 1934
- та сама*, Західня Україна під большевиками, IX.1939-VI.1941. Збірник за редакцією Мілени Рудницької, Нью-Йорк 1958
- та сама*, Дон Боско: людина – педагог – святий, Рим 1963
- та сама*, Невидимі стигмати, Рим/ Мюнхен 1971
- Марія Свенціцька, Меланія Бордун – історик і вихователь молоді. В: *Нові дні* 46 (1995) № 547–548, 24–26
- Григорій Семенюк, Українська драматургія 20-их років, Київ 1993
- Алла Середяк, Діяльність товариства «Просвіта» в 1868-1914 роках. В: Нарис історії «Просвіти», вид. Роман Іваничук, Теофіль Комаринець, Ігор Мельник, Алла Середяк, Львів / Краків/ Париж 1993, 18-41
- Ізидор Сохоцький, Будівничі новітньої української державности в Галичині. В: Історичні постаті Галичини ХІХ-ХХ ст. (=Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства 8) New York/ Paris/ Sydney/ Toronto 1961, 79-246
- Зиновій Соколюк, Проф. д-р. Юрій Панейко. З нагоди 70-річного ювілею, Мюнхен 1956
- Матвій Стахів [М. Миколаєвич], Москвофільство, його батьки і діти: Історичний нарис, Львів 1936
- Володимир Старосольський, 1878-1942, вид. Уляна Старосольська (=Наукове Товариство ім. Шевченка. Записки. Історично -філософічна секція 210) Нью Йорк 1991
- Юрій Старосольський, Пласт 1911-1970, Мюнхен 1970
- Феодосій Стеблій, Визначна пам'ятка української політичної думки середини ХІХ ст. – «Слово перестороги» Василя Подолинського. В: *Записки НТШ*, Том 228, Львів 1994, 434-487
- Франк Сисин, «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії. В: Михайло Грушевський та українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевсь-

- кому: Львів, 24-25 жовтня 1994р.; Харків 25 серпня 1996 р.; Львів 29 вересня 1996 р., Львів 1999, 3-30
- Леся *Танюк*, Під знаком Леся Курбаса. Березіль під снігами. В: Леся *Танюк*, Монологи, Харків 1994, 23-37
- Віталій *Тельвак*, Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ ст.). В: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць, Вип. 9, Київ 2007, 255-269
- Михайло *Тершаковець*, о. Василь Ільницький, перший директор УАГ. В: Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878-1978, Філадельфія/ Мюнхен 1978, 93-98
- Степан *Трусевич*, Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70 роках ХІХст., Київ 1978
- Микола *Творидло*, Економічна діяльність «Просвіти». В: Шістьдесят літ 1868-1928. Ювілейний альманах т-ва «Просвіта» у Львові, Львів 1927, 106-130
- Олег *Турій*, Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини, 1848-1867. Автореферат дисертації, Львів 1994
- той самий*, Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848-1849 років. В: Записки Наукового Товариства імені Шевченка, Том ССХХVІІІ: Праці історично-філософської секції, Львів 1994. 183-206
- Українська Загальна Енциклопедія, т. І-ІІІ, ред. Іван *Раковський*, Львів/ Станіславів/ Коломия 1930...1935
- Панас *Феденко*, Український громадський рух у ХХ ст., Подєбради 1934
- Іван *Филипчак*, о. Роман *Лукань*, Ц. к. окружна школа в Лаврові 1788/89-1910/11. Історична монографія (=Бібліотека *Записок Чину св. Василя В.* 15) Львів 1936
- Павло *Хобзей*, Основоположник математичної культури нашого народу: Володимир Левицький. В: Аксиоми для нащадків, упор. Олег *Романчук*, Львів 1992, 102-118

- Яків *Хонігсман*, Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.), Львів 1971
- Євген *Храпливий*, Сорок літ праці Краєвого Господарського Товариства «Сільський Господар» 1899-1939, Львів 1939
- Теодор Богдан *Цюцюра*, Боротьба українців у Віденському парламенті за загальне виборче право і національну автономію. В: *Український Історик* 17 (1980) 1-4
- Наталія *Чечель*, Українське театральне відродження. Західна класика на українській сцені 1920-30-х років. Проблеми трагедійної вистави, Київ 1993
- Лев *Шанковський*, Нарис історії Стрийщини. В: Стрийщина. Історико-мемуарний збірник, т. 1, Нью Йорк 1990, 69-192
- Юрій *Шаповал*, «Діло» (1880-1939): Поступ української суспільної думки, Львів 1999
- Надежда Андреевна *Шип*, Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк, Киев 1991
- Петро *Шкраб'юк*, Ми, українські радикали... (Михайло Павлик і Радикальна партія) Львів 2012
- Микола *Шлемкевич*, Галичанство, Нью-Йорк/ Торонто 1956
- Василь *Щурат*, Незнана гімназія в Збаражжі. В: *Наша Школа. Науково-педагогічна часопись*. Орган українських товариств учителів середніх і висших шкіл: «Учительська громада» у Львові і «Тов. ім. Сковороди» у Чернівцях 5 (1913) 18-28
- Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878-1978, Філадельфія/ Мюнхен 1978
- Лев *Ясінчук*, 50 літ Рідної Школи 1881-1931, Львів 1932
- той самий*, К. *Федорович* [псевд. Клим *Чичка*] Українські школи в Галичині у світлі законів і практики, Львів 1924
- Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875, ed. Rudolf Wagner, München 1979

- Georg *Altmann*, Heinrich Laubes Prinzip der Theaterleitung, Hildesheim 1978
- Nicholas *Andrusiak*, The Ukrainian Movement in Galicia. In: *Slavonic Review* (July 1935) 163-175; (January 1936) 372-379
- Arbeiterbewegung und nationale Identität. 29. Linzer Konferenz 1993, ed. Winfried R. *Garscha*, Christine *Schindler*, Wien 1994
- Alfred von *Arneth*, Geschichte Maria Theresias, Bd. I-X, Wien 1863...1879
- Benedict *Anderson*, Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of Nationalism, rev. ed., London 2006
- John A. *Armstrong*, Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. In: Ukraine and Russia in Their Historical Encounter, ed. Petro *Potichnyj*, Marc *Raeff*, Jaroslav *Pelens'kyj*, Gleb N. *Zekulin*, Edmonton 1992, 125-139
- Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte. 16. bis 19. Jahrhundert, ed. Kurt *Mühlberger*, Thomas *Maisel* (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs Wien 7) Wien 1993
- Aleida *Assmann*, Arbeit am nationalen Gedächtnis: eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee, Frankfurt a. M./New York 1993
- ma sama*, Jan *Assmann*, Kultur und Konflikt. Aspekte einer Theorie des unkommunikativen Handelns. In: Kultur und Konflikt, ed. Jan *Assmann*, Dietrich *Harth*, Frankfurt a. M. 1990, 11-48
- Georg *Auernhammer*, Einführung in die interkulturelle Erziehung, Darmstadt 1990
- Klaus *Bachmann*, Kriegsgrund Galizien. Der ostgalizische Nationalitätenkonflikt und seine außenpolitischen Auswirkungen vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Österreichische Osthefte* 32 (1990) 40-68
- Lew H. *Baik*, Z historii rozwoju ukraińskiej szkoły w Galicji. In: Galicja i jej dziedzictwo, T. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 151-161
- Majer *Balaban*, Dzieje Żydów w Galicji i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1868, Lwów 1914

- мой самуй*, *Historya projektu szkoly rabinów i nauki religii mojeszowej na ziemiach polskich*, Lwów 1907
- мой самуй*, Herz Homberg i szkoły józefińskie dla Żydów w Galicyi (1787-1806). *Studyum historyczne*, Lwów 1906
- мой самуй*, Herz Homberg in Galizien. In: *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur* (1916) 198-221
- James Barr, Rhys J. Davies, *Report on the Polish-Ukrainian Conflict in Eastern Galicia*, London 1931
- Wojciech M. Bartel, *Zur Geschichte des galizischen Landes-schulrates 1867-1918* (=Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 114) Wien 1977, 346-356
- Kazimierz Bartoszewicz, *Dzieje Galicji. Jej stan przed wojną i «wyodrębnienie»*, Kraków 1917
- Henryk Batowski, *Die Polen*. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, Bd. III/1: *Die Völker des Reiches*, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1980, 522-554
- Franz J. Bauer, *Das «lange» 19. Jahrhundert (1789–1917). Profil einer Epoche*, Stuttgart 2004
- Derek Edward Dawson Beales, *Joseph II. Vol. I: In the shadow of Maria Theresia, 1741-1780*, Cambridge Mass. 1987; *Vol. 2: Against the world, 1780 – 1790*, Cambridge Mass. et al. 2009
- Kálmán Benda, *Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn*. In: *Gerard van Swieten und seine Zeit*, ed. Erna Lesky, Adam Wandruszka, Wien 1973, 164-174
- Wiesław Bieńkowski, *Die polnischen wissenschaftlichen Institutionen zwischen der Revolution von 1905 und dem Ersten Weltkrieg: Organisation, grundlegende wissenschaftliche und ideologisch-politische Problematik*. In: *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, ed. Richard Georg Plaschka, Karlheinz Mack (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/ München 1983, 157-177

- moj samuij*, Inteligencja galicyjska w dobie autonomicznej w tomach XXX i XXXI «Polskiego Słownika Biograficznego». In: *Studia Historyczne* 33 (1990) 503-514
- moj samuij*, Uniwersytet Jagiellonski w latach 1870-1914 i jego kontakty z nauką austriacką. In: *Studia Historyczne* 33 (1990) 225-234
- Wolfdieter *Bihl*, Die Ruthenen. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1980, 555-584
- moj samuij*, Die Juden. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1980, 880-948
- moj samuij*, Aufgegangen in Großreichen: Die Ukraine als österreichische und russische Provinz. In: Geschichte der Ukraine, ed. Frank *Golczewski*, Göttingen 1993, 126-156
- Leo *Bilas*, Geschichtsphilosophische und ideologische Voraussetzungen der geschichtlichen und politischen Konzeption M. Hruševs'kyjs. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.* 4 (1956) 262-292
- Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Bd. I: Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleich, ed. Werner *Conze*, Jürgen *Kocka* (=Industrielle Welt 38) Stuttgart 1992; Bd. II Bildungsgüter und Bildungswissen, ed. Reinhart *Kosseleck* (=Industrielle Welt 41) Stuttgart 1990; Bd. III: Lebensführung und ständische Vergesellschaftung, ed. Rainer M. *Lepsius* (=Industrielle Welt 47) Stuttgart 1992
- Aleksander *Bocheński*, Stanisław *Łoś*, Włodzimierz *Bączkowski*, Das polnisch-ukrainische Problem in Rot-Rußland, Warschau 1938
- Martha *Bohachevsky-Chomiak*, The Spring of a Nation: The Ukrainians in Eastern Galicia in 1848, Philadelphia 1967
- ma sama*, The Ukrainian University in Galicia. In: *Harvard Ukrainian Studies* 5/4 (1981) 497-545
- ma sama*, Natalia Kobryns'ka: A Formulator of Feminism. In: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on

- Austrian Galicia, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge/ Mass. 1982, 196-219
- ма сама*, *Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939*, Edmonton 1988
- Vasyl' *Botušans'kyj*, *Halyna Čajka*, Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie (1875-1918). In: *Glanz und Elend der Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz*, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strelka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 147-155
- Pierre *Bourdieu*, *Language and Symbolic Power*, Oxford 1992
- Bernard V. *Brady*, *Essential Catholic Social Thought*, New York 2008
- Irene *Brandhauer-Schöffmann*, Zum Engagement der österreichischen Frauenvereine für das Frauenstudium. In: «Durch Erkenntnis zu Freiheit und Glück ...» *Frauen an der Universität Wien (ab 1897)*, ed. Waltraud *Heindl*, Marina *Tichy* (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien 5) Wien² 1993, 49-78
- Abraham J. *Brawer*, *Galizien, wie es an Österreich kam. Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772*, Leipzig/ Wien 1910
- Emil *Brix*, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den cisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910* (=Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 72) Wien/ Köln/ Graz 1982
- Peter *Brock*, *Ivan Vahylevych (1811-1866) and the Ukrainian National Identity*, in: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 111-148
- мої самуї*, *The Slovak National Awakening: An Essay in the Intellectual History of East Central Europe*, Toronto/ Buffalo 1976

- Roger *Brubaker*, Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich, Hamburg 1994
- Ernst *Bruckmüller*, Sozialgeschichte Österreichs, Wien/München 1985
- moй самуї*, Hannes *Steckl*, Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich. In: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. I: Einheit und Vielfalt Europas, ed. Jürgen *Kocka*, Göttingen 1995, 166-198
- Gerhard *Brunn*, Historical Consciousness and Historical Myths. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 327-338
- Stanisław *Brzozowski*, Technische und verwandte Hochschulen in Polen bis zur Mitte des 19 Jahrhunderts. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/ München 1983, 146-156
- Franciszek *Bujak*, Galicya. Tom I: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo, Lwów/ Warszawa 1908; Tom II: Leśnictwo. Górnictwo. Przemysł, Lwów/ Warszawa 1910
- moй самуї*, Rozwój gospodarczy Galicji (1772-1914), Lwów 1917
- Bürgertum und Bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa, Bd. I-II, ed. Vera *Bácskai*, Budapest 1986
- Hannelore *Burger*, Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867-1918 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 26) Wien 1995
- ma сама*, Das Problem der Unterrichtssprache an der Universität Czernowitz. In: Glanz und Elend der Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strel-*

- ka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 65-81
- ma sama*, Passwesen und Staatsbürgerschaft. In: Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden-gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867, ed. Waltraud *Heindl*, Edith *Saurer*, Wien/ Köln/ Weimar 2000, 3-172
- Johannes F. *Burger*, Vergleichende Untersuchungen über Volkshochschulbewegung in Dänemark, England und Deutschland, München 1926
- Peter *Burian*, Die Nationalitäten in «Cisleithanien» und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49. Zur Problematik des Parlamentarismus im alten Österreich (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 2) Graz/ Köln 1962
- Józef *Buszko*, Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowina (=Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse 343) Wien 1978
- moï samuï*, Społeczno-polityczne oblicze Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomii galicyjskiej (1869-1914), Kraków 1963
- moï samuï*, Organisatorische und geistig-politische Umwandlungen der Universitäten auf polnischem Boden in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/ München 1983, 132-145
- moï samuï*, Sejmowa reforma wyborcza w Galicji, 1905-1914, Warszawa 1956
- Józef *Chlebowczyk*, Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie srodkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.), Warszawa/ Katowice 1975
- moï samuï*, O prawie do bytu małych i młodych narodów: Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej

- Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX wieku), Warszawa/Kraków 1983
- Hans *Chmelar*, Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914 (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 14) Wien 1974
- Teodor Bohdan *Ciuciura*, Ukrainian Deputies in the Austrian Parliament 1861-1918. In: *Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaft* 14 (1977) 38-56
- Jacques *Derrida*, Gesetzeskraft. Der «mystische Grund der Autorität», Frankfurt a. M. 1991
- Ulrike *Döcker*, Bürgerlichkeit und Kultur – Bürgerlichkeit als Kultur. In: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, ed. Ernst *Bruckmüller* et al., Wien/ Köln 1990, 95-104
- Dmytro *Doroschenko*, Die Ukraine und das Reich. Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur, Leipzig 1941
- Frank J. *Drabka*, Education in Poland. Past and Present, Washington D.C. 1927
- Zygmunt *Dulczewski*, Walka o szkołę na wsi galicyjskiej w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861-1914, Warszawa 1953
- Richard van *Dülmen*, Gesellschaft der Frühen Neuzeit: kulturelles Handeln und sozialer Prozeß. Beiträge zur historischen Kulturforschung (=Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte 28) Wien/ Graz/ Köln 1993
- Osyp *Dumin*, Die nationale Wiedergeburt der galizischen Ukraine und ihre Geistlichkeit. In: *Kyrios. Vierteljahrschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas* 3 (1938) 75-88
- «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück ...». Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ed. Waltraud *Heindl*, Marina *Tichy* (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs Wien 5) Wien² 1993
- Renata *Dutkova*, Politika szkolna w Galicji 1866-1890. In: *Galicja i jej dziedzictwo*, T. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 137-149

- Julian *Dybiec*, *Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej*. In: *Galicja i jej dziedzictwo*, T. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 35-50
- Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century, ed. John *Komlos*, New York 1983
- Eugen *Ehrlich*, *The National Problems in Austria*, Hague 1917
- Judith *Eisermann*, *Josef Kainz – Zwischen Tradition und Moderne. Der Weg eines epochalen Schauspielers*, München 2010
- Norbert *Elias*, *Über den Prozeß der Zivilisation*, Frankfurt am Main 1976
- Encyclopedia of Ukraine, ed. Volodymyr *Kubijovyč*, Vol. I-V, Toronto/ Buffalo/ London 1984-1993
- Helmut *Engelbrecht*, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, Bd. IV, Wien 1986
- Mario *Erdheim*, *Die gesellschaftliche Produktion von Unbewußtheit. Eine Einführung in den ethopsychoanalytischen Prozeß*, Frankfurt a. M. 1982
- Knut *Eriksen*, *Andreas Kazamias*, *Robin OKey*, *Governments and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups in Comparative Perspective*. In: *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity*, ed. Janusz *Tomiak* et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 1) Aldershot 1991, 389-417
- Erziehung und kulturelle Identität. Beiträge zur Differenz pädagogischer Traditionen und Konzepte in Europa, ed. Bodo *Hildebrand*, *Stephan Sting* (=Europäische Studien zur Erziehung und Bildung 4) Münster/ New York 1995
- Ethnic Groups and Language Rights*, ed. *Sergij Vilfan* et al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 3) Aldershot 1993
- Ethnic Groups in International Relations*, ed. Paul *Smith* et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant

- Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 5) Aldershot 1991
- Leila P. *Everett*, The Rise of Jewish National Politics in Galicia, 1905-1907. In: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 149-177
- Alfred *Fischel*, Der Panslavismus bis zum Weltkrieg, Stuttgart/Berlin 1919
- Stephen *Fischer-Galati*, The Rumanians and the Habsburg Monarchy. In: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 430-449
- Renate *Flich*, Aufbruch aus der Fremdbestimmung – die Bürgerin auf der Suche nach ihrer Identität. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Bd. II, ed. Hannes *Stekl*, Peter *Urbanitsch*, Ernst *Bruckmüller*, Hans *Heiss*, Wien/Köln/Weimar 1992, 346-352
- The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991
- Jakob *Forst-Battaglia*, Die polnisch-ukrainischen Beziehungen in Galizien zwischen 1866 und 1873 (=Studia Austro-Polonica 1) Warszawa/ Kraków 1978
- Michel *Foucault*, Die Ordnung der Dinge, Frankfurt a. M. 1971
- Klaus *Frommelt*, Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtsvesen 1848-1859, Graz/ Köln 1963
- Małgorzata *Gajak-Toczek*, Franciszek Próchnicki, 1847-1911: dydaktyk. edytor, badacz literatury, Łódź 2010
- Galicja i jej dziedzictwo. T. 1: Historia i polityka, ed. Włodzimierz *Bonusiak*, Józef *Buszko*, Rzeszów 1994; T. II: Społeczeństwo i gospodarka, ed. Jerzy *Chłopecki*, Helena *Madurowicz-Urbańska*, Rzeszów 1995; T. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995; Bd. IV: Literatura – Język – Kultura, ed. Czesław *Kłak*, Marta *Wyka*,

- Rzeszów 1995; Bd. VI: Nauczyciele galicyjscy, ed. Andrzej *Meissner*, Rzeszów 1996
- Lothar *Gall*, Bürgertum, liberale Bewegung und Nation: ausgewählte Aufsätze, ed. Dieter *Hein* et. al., München 1996
- Ernest *Gellner*, Nationalismus und Moderne, Berlin 1991
- Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, ed. Otto *Brunner*, Werner *Conze*, Reinhard *Koselleck*, Bde. II, IV, VII, Stuttgart 1975, 1978, 1992
- Thomas *Gensicke*, Sozialer Wandel durch Modernisierung, Individualisierung und Wertewandel. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* B 42 (1996) 31-37
- Arnon *Gill*, Die polnische Revolution 1846. Zwischen nationalem Befreiungskampf des Landadels und antifeudaler Bauerhebung, München 1974
- Hermann *Glaser*, Bildungsbürgertum und Nationalismus: Politik und Kultur im wilhelminischen Deutschland, München 1993
- Horst *Glassl*, Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772-1790) (=Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München, Reihe: Geschichte 41) Wiesbaden 1975
- Walter *Goldinger*, Nationality Question in Austrian Education. In: *Austrian History Yearbook* 3 (1967) 136-156
- David F. *Good*, The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914, Berkeley/ Los Angeles/ London 1984
- Andreas *Gottsmann*, Der Reichstag von Kremsier und die Regierung Schwarzenberg: Die Verfassungsdiskussion des Jahres 1848 im Spannungsfeld zwischen Reaktion und nationaler Frage, Wien 1995
- Governments, Ethnic Groups and Political Representation, ed. Geoffrey *Alderman* et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 4) Aldershot 1993
- George G. *Grabowicz*, The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko, Cambridge Mass. 1982

- ной самий, Some Further Observations on «Non-historical» Nations and «Incomplete Literatures». A Reply. In: *Harvard Ukrainian Studies* 5 (1981) 369-388
- мой самий, Province to Nation: Nineteenth-Century ukrainian Literature as a Paradigm of the National Revival. In: *Canadian Review of Studies in Nationalism* XVI (1989) 1-2
- Liah Greenfeld, Nationalism. Five Roads to Modernity, Cambridge/ London 1993
- Stanisław Grodziski, Równouprawienie narodowe w monarchii habsburskiej. In: *Studia Historyczne* 37 (1994) 417-424
- Jacob Grimm, Über den Ursprung der Sprache, Frankfurt a. M. 1985
- Anton Gross-Hoffinger, Die Teilung Polens und die Geschichte der österreichischen Herrschaft in Galizien, Leipzig/ Dresden 1846
- Henryk Grossmann, Österreichs Handelspolitik mit Bezug auf Galizien in der Reformperiode 1772-1790, Wien 1914
- Janusz Gruchala, Rząd austriacki i polskie stronnictwa polityczne w Galicji wobec kwestii ukraińskiej (1890-1914), Katowice 1988
- Karl Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mären und Schlesien, Bd. I-II, Leipzig 1893-1894
- Konstanty Grzybowski, Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii, Kraków 1959
- Ludwig Gumplowicz, Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn, Innsbruck 1879
- мой самий, Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen, Innsbruck 1883
- Hans Halm, Achtzig Jahre russischer Geschichtsschreibung außerhalb Rußlands. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* N. F. 6 (1957) 9-42
- Károly Halmos, Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habs-

- burgermonarchie, Bd. II, ed. Hannes *Stekl*, Peter *Urbanitsch*, Ernst *Bruckmüller*, Hans *Heiss*, Wien/Köln/Weimar 1992, 180-192
- Ernst *Hanisch*, Der kranke Mann an der Donau. Marx und Engels über Österreich, Wien et al. 1978
- мой самий*, Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert (=Österreichische Geschichte, 1890-1990) Wien 1994
- Hugo *Hantsch*, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung (=Wiener historische Studien 1) Wien 1953
- Michael *Harasiewicz*, Annales Ecclesiae Ruthenae, Leopoli 1863
- Heiko *Haumann*, Geschichte der Ostjuden, München⁵ 1999
- Wolfgang *Häusler*, Das österreichische Judentum zwischen Beharrung und Fortschritt. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. IV: Die Konfessionen, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1985, 633-669
- Carlton J. H. *Hayes*, The Historical Evolution of Modern Nationalism, New York² 1948
- Friedrich *Heer*, Europäische Geistesgeschichte, Stuttgart 1953
- Georg Wilhelm Friedrich *Hegel*, Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie. In: *Hegel*, Werke, Bd. 20, Frankfurt a. M. 1970
- Martin *Heidegger*, Unterwegs zur Sprasche, Pfullingen 1979
- Waltraud *Heindl*, Gehörtsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich, 1780-1848, Wien/ Köln/ Graz 1990
- ma sama*, Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus. In: *Österreichische Osthefte* 20 (1978) 79-98
- ma sama*, Zur Entwicklung des Frauenstudiums in Österreich. In: «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück...» Frauen an der Universität in Wien (ab 1897), ed. Waltraud *Heindl*, Marina *Tichy*, Wien² 1993, 17-26
- ma sama*, Bürokratisierung und Verbürgerlichung: Das Beispiel der Wiener Zentralbürokratie seit 1780. In: «Durch Arbeit,

- Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habsburgermonarchie, II, 193-202
- Johannes *Heinrichs*, Nationalsprache und Sprachnation. Zur Gegenwartsbedeutung von Fichtes «Reden an die deutsche Nation». In: *Fichte-Studien*, Bd. II: Kosmopolitismus und Nationalidee, ed. Klaus *Hammacher* et al., Amsterdam/ Atlanta 1990, 51-73
- Josef Alexander Freiherr von *Helfert*, Die österreichische Volksschule. Geschichte, System, Statistik. Bd. 1: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia, Prag 1860
- Johann Gottfried *Herder*, Sprachphilosophische Schriften, ed. Erich *Heintel*, Hamburg² 1960
- мой самуї*, Frühe Schriften 1764-1772, ed. Ulrich *Gaier*, Frankfurt a. M. 1985
- John-Paul *Himka*, Priests and Peasants: The Greek-Catholic Pastors and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900. In: *Canadian Slavonic Papers* 21 (1979) 1-14
- мой самуї*, Hope in the Tsar: Displaced Naive Monarchism Among the Ukrainian Peasants of the Habsburg Empire. In: *Russian History/ Histoire Russe* 7/1-2 (1980) 125-138
- мой самуї*, Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation – State, 1890-1895. In: *Slavic Review* 41/2 (1982) 219-235
- мой самуї*, Voluntary Artisan Associations and the Ukrainian National Movement in Galicia (the 1870s). In: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. Andrej S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 178-195
- мой самуї*, Socialism in Galicia. The Emergence of Polish Social Democracy and Ukrainian Radicalism (1860-1890), Cambridge Mass. 1983
- мой самуї*, The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918. In: *Harvard Ukrainian Studies* 8 (1984) 426-452

- той самий*, Sheptytskyj and the Ukrainian National Movement before 1914. In: *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj*, ed. Paul Robert *Magocsi*, Andrii *Krawchuk*, Edmonton 1986, 29-46
- той самий*, Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century, London 1988
- той самий*, The Greek Catholic Church in Nineteenth century Galicia. In: *Church, Nation and State in Russia and Ukraine*, ed. Geoffrey A. *Hosking*, London 1991, 52-64
- той самий*, Stratificazione sociale e movimento nazionale Ucraino nella Galicia dell' ottocento. In: *Quaderni storici*. Nuovo serie. Nacionalismo e movimento sociale 84/3 (1993) 663-678
- той самий*, German Culture and the National Awakening in Western Ukraine before Revolution of 1848. In: *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective*, ed. Hans-Joachim *Torke*, John-Paul *Himka*, Edmonton/ Toronto 1994
- той самий*, Religion and Nationality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900, Montreal/ Kingston/ London/ Ithaca 1999
- Yosyp Hirniak*, Birth and Death of the Modern Ukrainian Theater. In: *Soviet Theaters 1917-1941: A Collection of Articles*, ed. Martha *Bradshav*, New York 1954
- Eric J. Hobsbawm*, Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality, Cambridge 1990
- той самий*, Die englische middle class 1780-1920. In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge*, Bd. I: Einheit und Vielfalt Europas, ed. Jürgen *Kocka*, Göttingen 1995, 85-112
- Jörg K. *Hoensch*, Geschichte Polens, Stuttgart² 1990
- Erich Hoffmann*, The Role of Institutions of Higher and Secondary Learning. In: *The Formation of National elites*, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in

- Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 277-292
- Leo *Hohenstein-Thun*, Franz *Exner*, Hermann *Bonitz*, Beiträge zur Geschichte der österreichischen Unterrichtsreform, Wien 1893
- Jerzy *Holzer*, «Vom Orient die Fantasie und in der Brust der Slawen Feuer...» Jüdisches Leben und Akkulturation im Lemberg des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Lemberg – Lwów – Lviv: Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen, ed. Peter *Fäßler*, Thomas *Held*, Dirk *Sawitzki*, Köln/ Weimar/ Wien 1993, 75-91
- moŭ samuŭ*, Die multinationale Provinz Galizien im k. u. k.-Staat. In: Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse. Umwelt. Wirkungen, ed. Jürgen *Nautz*, Richard *Vahrenkamp* (=Studien zur Politik und Verwaltung 46) Wien/ Köln/ Graz 1993, 835-842
- moŭ samuŭ*, Zur Frage der Akkulturation der Juden in Galizien im 19. und 20. Jahrhundert. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 37 (1989) 217-227
- Stephen M. *Horak*, The Shevchenko Scientific Society (1873-1973): Contributor to the Birth of a Nation. In: *East European Quarterly* VII/3 (1973) 249-264
- Adam *Horbowski*, Sprawozdania szkolne gimnazjów galicyjskich. In: Galicja i jej dziedzictwo, T. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 211-219
- Elżbieta *Hornowa*, Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji (1876-1895), Wrocław 1968
- ma sama*, Problemy polskie w twórczości Michała Drahomanova, Wrocław 1976
- Myron *Hornykiewytsch*, Griechisch-katholische Zentralpfarre zu St. Barbara in Wien anlässlich des 150jährigen Jubiläums ihres Bestehens, Wien 1934
- Teophil *Hornykiewicz*, Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe, Bd. II, Philadelphia 1967

- Pavla *Horská*, Die Sozialstruktur der Mitteleuropäischen Nationen im Zeitabschnitt des Zusammenbruches Österreich-Ungarns. In: Die Auflösung des Habsburgerreiches: Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 3) München 1970, 53-123
- Stefan *Hradil*, Die «objektive» und die «subjektive» Modernisierung. Der Wandel der westdeutschen Sozialstruktur und die Wiedervereinigung. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte B* 29-30 (1992) 5-18
- Miroslav *Hroch*, Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen (=Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica Monographiae 24) Prag 1968
- moï camuï*, Social Preconditions of national Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the smaller European Nations, Cambridge Mass. 1985
- moï camuï*, Social and Territorial Characteristics in the Composition of the Leading Groups of National Movements. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 257-275
- moï camuï*, Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts. Ein europäischer Vergleich. In: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. III: Verbürgerlichung, Recht und Politik, ed. Jürgen *Kocka*, Göttingen 1995, 197-219
- Stella *Hryniuk*, Peasant Agriculture in East Galicia in the Late Nineteenth Century. In: *SEER* 63/2 (1985) 228-243
- ma sama*, Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nine-

- teenth Century. In: *Austrian History Yearbook XXIV* (1993) 119-132
- Karl *Hugelmann*, Das Recht der Nationalitäten in Oesterreich und das Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger, Graz 1880
- Jan *Hulewicz*, Walka kobiet polskich o dostęp na uniwersytety, Warszawa 1936
- moŭ camuŭ*, Sprawa wyzszego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX, Kraków 1939
- Wilhelm von *Humboldt*, Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung. In: Über die Sprache. Ausgewählte Schriften, ed. Jürgen *Trabant*, München 1985, 11-32
- Rudolf *Jagoditsch*, Die Lehrkanzel für die slavische Philologie an der Universität Wien 1849-1949. In: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 1 (1950) 1-52
- moŭ camuŭ*, Die Slavistik an der Universität Wien 1849-1963. In: Studien zur Geschichte der Universität Wien 3, Graz/Köln 1965, 28-54
- Michael *Jaremko*, Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihre Vertretung im Wiener Parlament seit 1848, insbesondere in den Jahren 1905-1907, Univ. Diss., Wien 1944
- Urszula *Jakubowska*, Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych, Warszawa 1991
- Wolodymyr *Janiw*, Ukrainische Freie Universität. Kurzgefasste Geschichte und dokumentarische Ergänzungen, München 1976
- Kerstin S. *Jobst*, Zwischen Nationalismus und Internationalismus: Die polnische und ukrainische Sozialdemokratie in Galizien von 1890 bis 1914. Ein Beitrag zur Nationalitätenfrage im Habsburgerreich (=Hamburger Veröffentlichungen zur Geschichte Mittel- und Osteuropas 2) Hamburg 1996
- ma cama*, Die ukrainische Nationalbewegung bis 1917. In: Geschichte der Ukraine, ed. Frank *Golczewski*, Göttingen 1993, 158-172

- Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinischen Reformen, ed. Harm *Klueting* (=Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit, 12a) Darmstadt 1995
- Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760 - 1790. Amtliche Dokumente aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv und dem allgemeinen Verwaltungssarchiv in Wien, ed. Ferdinand *Maaß*, Bd. 1-5 (=Fontes rerum Austriacorum, Abteilung 2: Diplomataria et Acta, 71...75) Wien 1951...1961
- Robert A. *Kann*, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahr 1918, Bd. I: Das Reich und seine Völker (=Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft Ost 4) Graz/ Köln² 1964
- мої самуї*, The Multinational Empire, Vol. I-II, New York 1950
- мої самуї*, Zur Problematik der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie 1848-1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1980, 1304-1338
- Andreas *Kappeler*, The Ukrainians of the Russian Empire, 1860-1914. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 105-131
- мої самуї*, National Organisations. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 293-308
- мої самуї*, Ein «kleines Volk» von 25 Millionen: Die Ukrainer um 1900. In: Kleine Völker in der Geschichte Osteuropas. Festschrift Günter Stökl zum 75. Geburtstag, ed. Martha *Al-*

- exander, Frank_Kämpfer, Andreas Kappeler, Stuttgart 1991, 33-42*
- Wolfgang *Kaschuba*, Volk und Nation: Ethnozentrismus in Geschichte und Gegenwart. In: Nationalismus – Nationalitäten – Supranationalität, ed. Heinrich August *Winkler*, Artur *Kaelble*, Stuttgart 1993
- Stefan *Kieniewicz*, Adam Sapieha (1828-1903), Lwów 1939
мої самуї, Rewolucja polska 1846 roku. Wybór źródeł, Wrocław 1950
- мої самуї*, Galicja w dobie autonomicznej (1850-1914), Wrocław 1952
- Maria *Klańska*, Problemfeld Galizien in deutschsprachiger Prosa 1846-1914, Wien/ Köln/ Weimar 1991
- ma sama*, Literatur an der Peripherie der Habsburgermonarchie (1772-1848). In: Galizien, Bukowina, Moldau, ed. Isabel *Röskau-Rydel* (=Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin 1999, 379-482
- Jürgen *Kocka*, Das europäische Muster und der deutsche Fall. In: Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. I: Einheit und Vielfalt Europas, ed. Jürgen *Kocka*, Göttingen 1995, 9-75
- мої самуї*, Das lange 19. Jahrhundert. Arbeit, Nation und bürgerliche Gesellschaft (=Gebhardt. Handbuch der deutschen Geschichte; Bd. 13) Stuttgart¹⁰ 2002
- Hans *Kohn*, Nationalism: Its Meaning and History, Princeton 1955
- мої самуї*, The Idea of Nationalism, New York² 1967
- John *Komlos*, Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die wirtschaftliche Entwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jahrhundert, Wien 1986
- Jiří *Kořalka*, The Czechs, 1840-1900. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 77-103

- moj samuij*, Prag – Frankfurt im Frühjahr 1848: Österreich zwischen Großdeutschtum und Austroslavismus. In: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, ed. Heinrich Lutz, Helmut Rumpler (=Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 9) Wien 1982
- Anton Korczok, Die Griechisch-Katholische Kirche in Galizien, Leipzig/ Berlin 1921
- Cyrille Korolevskij, Metropolit Andre Szeptyckij, 1865-1944, Rome 1964
- Ivan Sviatoslav Koropeckij, Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics, Edmonton 1990
- Jan Kozik, Miedzy reakcja a rewolucja. Studia z dziejów ukraińskiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849, Warszawa/ Kraków 1975
- moj samuij*, Ziemie ukraińskie w latach 1875-1917. In: Ukraina. Przeszłość i terazniejszość, ed. Mieczysław Karaś, Antoni Podraza, Kraków 1970
- moj samuij*, The Ukrainian National Movement in Galicia 1815-1849, Edmonton 1986
- Sergej Kravtsov, Die Juden in der Grenz- und Freihandelsstadt Brody. In: *David*. Jüdische Kulturzeitschrift 7/27 (1995) 16-19
- Marcin Król, Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku, Warszawa 1985
- Friederike Krüger, Mychajlo Hruševs'kyj – ukrainischer Patriot und Historiker, Univ. Diss., Münster 1984
- Borys Krupnyckyj, Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis zum Jahre 1920, Leipzig 1943
- Hans Lades, Die Nationalitätenfrage im Karpatenraum. Der österreichische Ordnungsversuch 1848/49, Wien 1941
- Zbigniew Landau, Cele powołania Banku Krajowego Gospodarstwa Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i ich realizacja w zakresie kredytów długoterminowych. In: *Studia Historyczne* 37 (1994) 487-519

- Language, Nation and State. Identity Politics in a Multilingual Age, ed. Tony Judt, Denis Lacorne, New York 2004
- Waldemar Łazuga, Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna, Warszawa 1982
- мої самуї, Od «języka universalnego» do «języka urzędowej korespondencji». Zagadnienie językowe w monarchii habsburskiej. In: *Przegląd Zachodni* 3 (1991) 143-155
- Hartmut Lehmann, Silke Lehmann, Die Rolle des Nationalen in der Habsburgermonarchie. In: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs. Niederösterreichische Landesausstellung, Schloß Grafenegg 19. Mai - 28. Oktober 1984. Beiträge, Wien 1984, 58-72
- Seweryn Lehnert, Szkolnictwo w Małopolsce, Lwów 1924
- Walter Leitsch, Geschichtlicher Rückblick und Situationsbericht über die Osteuropahistorie in Österreich. In: Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Historiker-Fachtagung der deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde e. V. in Berlin vom 1. bis 3. November 1979 in Schlangenbad/ Taunus. Protokoll, ed. Günter Stökl, Stuttgart 1981, 60-82
- мої самуї, Manfred Stoy, Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948, Wien/ Köln/ Graz 1983
- Eugen Lemberg, Wege und Wandlungen des Nationalbewußtseins, Münster 1934
- мої самуї, Nationalismus, Bd. I-II, Hamburg 1964
- Hans Lemberg, Verräter oder Vorkämpfer der Verständigung? Der Prager Politiker und Pädagoge Josef Heinrich. In: Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havranek, ed. Hans Lemberg et al., Wien/ München 1988, 307-323
- Lemberg – Lwów – Lviv: Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen, ed. Peter Fässler, Thomas Held, Dirk Sawitzki, Köln/ Weimar/ Wien 1993

- Jacques *Le Rider*, *Das Ende der Illusion: Die Wiener Moderne und die Krisen der Identität*, Wien 1990
- Heinz *Lemke*, *Die Regierung Stürkh und die Pläne zur Teilung Galiziens*. In: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918*, ed. Fritz *Klein*, Berlin 1965, 267-283
- John *Leslie*, *Der Ausgleich in der Bukowina von 1910: zur österreichischen Nationalitätenpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. In: *Geschichte zwischen Freiheit und Ordnung. Gerald Stourzh zum 60. Geburtstag*, ed. Emil *Brix*, Thomas *Fröschl*, Josef *Leidenfrost*, Graz/ Wien/ Köln 1991, 113-144
- Joseph L. *Lichten*, *A Study of Ukrainian-Jewish Relations (=The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. V/2-3)* New York 1956
- Orvar *Löfgren*, *Landscapes and Mindscapes*. In: *Folk* 31 (1989) 183-208
- мої самуї, *The Nationalization of Culture*. In: *Ethnologia Europaea* 19 (1989) 5-24
- Niklas *Luhmann*, *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a. M. 1994
- мої самуї, *Karl Eberhard Schorr, Reflexionsprobleme im Erziehungssystem*, Stuttgart 1979
- Iwan *Lutschitzky*, *Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrußland*. In: *Jahrbuch für Verwaltung, Gesetzgebung und Volkswirtschaft* 1 (1896) 165-196
- Gregory *Luzhnytsky*, *Ukrainian Cultural Activities in Lviv, 1848-1918*. In: *Lviv. A Symposium on Its 700th Annivesary*, New-York 1962, 166-190
- Paul R. *Magocsi*, *Ukrainian Heritage Notes: The Language Question in Galicia*, Cambridge Mass. 1978
- мої самуї, *Vienna as a Resource for Ukrainian Studies: With Special Reference to Galicia*. In: *Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979-80) 609-626
- мої самуї, *Bibliographic Guide to the History of Ukrainians in Galicia 1848-1918*. In: *Nationbuilding and the Politics of Na-*

- tionalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 255-324
- мої самуї*, The Language Question as a Factor in the National Movement. In: Nationbuilding and the politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982, 220-238
- мої самуї*, Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide, Toronto/ Buffalo/ London 1983
- мої самуї*, The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. In: *Canadian Studies in Nationalism* 16 (1989) 45-62
- Czeslaw *Majorek*, Galicyjskie koncepcje organizacji szkolnictwa pedagogicznego z lat 1865-1870. In: *Rozprawy z dziejów Oświaty* 11 (1968) 125-180
- мої самуї*, System kształcenia nauczycieli szkół ludowych w Galicji doby autonomicznej 1871-1914, Wrocław 1971
- мої самуї*, Die Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie. In: Galizien um die Jahrhundertwende: politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich, ed. Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 16) Wien 1990, 69-78
- Jiří *Maliř*, Bürgertum in Mähren zwischen Prag und Wien. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Bd. II, ed. Hannes *Stekl*, Peter *Urbanitsch*, Ernst *Bruckmüller*, Hans *Heiss*, Wien/Köln/Weimar 1992, 94-111
- Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Josephs an seinen Bruder Leopold, ed. Alfred von *Arneht*, Bd. II, Wien 1867
- Rudolf A. *Mark*, Galizien unter österreichischer Herrschaft. Verwaltung – Kirche – Bevölkerung (=Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 13) Marburg 1994
- мої самуї*, «Polnische Bastion und ukrainisches Piemont». Lemberg 1772-1921. In: Lemberg – Lwów – Lviv: Eine Stadt

- im Schnittpunkt europäischer Kulturen, ed. Peter Fässler, Thomas Held, Dirk Sawitzki, Köln/ Weimar/ Wien 1993, 46-74
- Andrei S. Markovits, Empire and Province. In: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn, Cambridge Mass. 1982, 1-22
- Christoph Freiherr Marschall von Biberstein, Freiheit in der Unfreiheit. Die nationale Autonomie der Polen in Galizien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich von 1867. Ein konservativer Aufbruch im mitteleuropäischen Vergleich, Wiesbaden 1993
- Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, Bd. VI, Berlin 1961
- Arthur May, The Habsburg Monarchy 1867-1914, New York 1950
- Erwin Melichar, Die Rechtslage der Nationalitäten in Cisleithanien nach der Dezember-Verfassung 1867 im Lichte der Judikatur des Reichsgerichtes (1869-1918). In: Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, ed. L'udovit Holotik, Bratislava 1971, 451-471
- Peter Melnyk, Das ukrainische landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Galizien, Univ. Diss., Wien 1944
- Ezra Mendelsohn, Jewish Assimilation in L'viv: The Case of Wilhel Feldman. In: Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn, Cambridge Mass. 1982, 94-110
- Johannes Messner, Die Magna Charta der Sozialordnung. 90 Jahre Rerum novarum (=Kirche und Gesellschaft 76) Köln 1981
- Enno Meyer, Grundzüge der Geschichte Polens, Darmstadt 1969
- Józef Miąso, Educational Policy and Development in the Polish Territories under Austrian, Russian and German Rule, 1850-1918. In: Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity, ed. Janusz Tomiak et. al. (=Comparative Studies on Govern-

- ments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation, 1) Aldershot 1991, 163-171
- Lorenz *Mikoletzky*, Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten, Göttingen/ Zürich² 1990
- Robert McColl *Millar*, Language, Nation and Power. An Introduction, Basingstoke 2005
- Kenneth R. *Minogue*, Nationalism, New York 1967
- Ivan *Mirchuk*, The Ukrainian Uniat Church. In: *Slavonic Review* 29 (1931) 377-385
- мої самуї*, Handbuch der Ukraine, Leipzig 1941
- Ludwig von *Mises*, Die Entwicklung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772-1848) (=Wiener Staatswissenschaftliche Studien 4/2) Wien 1902
- Tadeusz *Mizia*, Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej, Wrocław/ Warszawa/ Kraków 1964
- Włodzimierz *Mokry*, «Ruska Trójca». Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku, Kraków 1997
- Hans *Mommsen*, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien 1963
- мої самуї*, Arbeiterbewegung und nationale Frage (=Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 34) Göttingen 1979
- Michael *Moser*, «Austroruthenisch?» – Der Wiener «Вестникъ» als Zeitung «für die Ruthenen des österreichischen Staates». In: Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest, ed. Michael *Moser*, András *Zoltán* (=Slavische Sprachgeschichte, 4) Wien 2008, 29–100
- мої самуї*, Das Ukrainische im Gebrauch der griechisch-katholischen Kirche in Galizien (1772–1859). In: Das Ukrainische als Kirchensprache, ed. Michael *Moser*, Wien 2005, 151-241
- Alois *Mosser*, Bildungsentwicklung und Modernisierung in der Bukowina vor dem Ersten Weltkrieg. In: Glanz und Elend der

- Peripherie. 120 Jahre Universität Czernowitz, ed. Ilona *Slawinski*, Joseph P. *Strelka*, Bern/ Berlin/ Frankfurt a. M./New York/ Paris/ Wien 1998, 27-49
- Stefan *Moździen*, Ustrój szkoły średniej w Galicji i próby jego modernizacji w latach 1848-1884, Wrocław 1974
- moï camuï*, Projekty reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1860-1873. In: *Acta Universitatis Wratislaviensis – Prace Pedagogiczne* 2 (1973) 165-200
- Mykoła *Muszynka*, Towarzystwo naukowe im. Szewczenki i jego rola w narodowym odrodzeniu Ukraińców na terenie Galicji. In: *Galicja i jej dziedzictwo*, т. III: Nauka i oświata, ed. Andrzej *Meissner*, Jerzy *Wyrozumski*, Rzeszów 1995, 69-78
- Jerzy *Myśliński*, Prasa polska w Galicji w dobie autonomicznej (1867-1918). In: *Prasa polska w latach 1864-1918*, ed. Jerzy *Łojk*, Warszawa 1976, 114-176
- Reinhard *Nachtigal*, Die ukrainische Nationalbewegung in Österreich-Ungarn von 1867 bis 1914. In: *Studien zu Nationalitätenfragen* (=Schriftenreihe der Ukrainischen Freien Universität 9) München 1993, 117-148
- Walentyna *Najdus*, Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego w zaborze austriackim. In: *Zarys Historii Polskiego Ruchu Spółdzielczego*, ed. Adam *Galos*, Stefan *Inglot*, Walentyna *Najdus*, Cz. I: *Do 1918*, Warszawa 1966, 71-126
- ma cama*, Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska (1890-1914), Warszawa 1983
- ma cama*, Kwestia narodowa w ujęciu PPSD Galicji i Śląska. In: *Kwartalnik Historyczny* 89 (1982) 271-297
- ma cama*, Szkice z historii Galicji, T. I-II, Warszawa 1958-1960
- Nation und Sprache: die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart, ed. Andreas *Gardt*, Berlin 2000
- Nationale und kulturelle Identitäten Österreichs. Theorien, Methoden und Probleme der Forschung zu kollektiver Identität, ed. Projekt-Team «Identitätswandel Österreichs im veränderten Europa», Wien 1995

- Nationales Selbstverständnis und politische Ordnung: Abgrenzungen und Zusammenleben in Ost- Mitteleuropa bis zum Zweiten Weltkrieg, ed. Hans *Hecker*, Silke *Spieler*, Bonn 1991
- Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897, Bd. II: Ausgewählte Daten zur sozio-ethnischen Struktur, ed. Henning *Bauer*, Andreas *Kappeler*, Brigitte *Roth*, Stuttgart 1991
- Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried *Hugelmann*, Wien/ Leipzig 1934
- Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia, ed. Andrei S. *Markovits*, Frank E. *Sysyn*, Cambridge Mass. 1982
- Emil *Niederhauser*, The Rise of Nationality in Eastern Europe, Budapest 1981
- Iwan M. *Nowosiwskyj*, Basil *Kolotylo*, Die Ukrainistik an der Universität Czernowitz. In: Alma Mater Francisco Josephina. Die Deutschsprachige Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875, ed. Rudolf *Wagner*, München² 1979, 188-231
- Josef *Olbrich*, Geschichte der Erwachsenenbildung in Deutschland, Opladen 2001
- Lawrence D. *Orton*, Polisch Publikations since 1945 on Austrian and Galician History, 1772-1918. In: *Austrian History Yearbook* 12-13/2 (1976/77) 315-358
- Österreichische Parteiprogramme 1868-1966, ed. Klaus *Berchtold*, Wien 1967
- Gustav *Otruba*, Die Nationalitäten und Sprachenfrage des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863-1910). In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/ München 1983, 88-106

- мой самуї*, Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donaumonarchie. Nationale Erziehungsstätten im Vielvölkerreich 1850 bis 1914. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert. Forschungsunternehmen «Neunzehntes Jahrhundert» der Fritz Thyssen Stiftung, Göttingen 1975, 75-155
- Czesław *Partacz*, Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w latach 1888-1908, Toruń 1996
- Peter H. *Pearson*, The Schools of Austria Hungary (=Department of Interior. Bureau of Education, Bulletin 54) Washington D.C. 1919
- Anton *Pelinka*, Nationale Identität. In: *IFK materialien* 2 (1995) 28-33
- Hans *Perelitsch*, Student in Czernowitz. Die Korporationen an der Czernowitzer Universität. In: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz *Lang* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten 16) München 1961, 357-380
- Richard *Pipes*, Die russische Intelligentsia, Stuttgart 1962
- Richard Georg *Plaschka*, Polnisches «Piemont» im Norde der Donaumonarchie. In: Galizien um die Jahrhundertwende: politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich, ed. Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 16) Wien 1990, 11-25
- мой самуї*, Im übernationalen Beziehungsfeld der Studentenströme. In: Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand, ed. Richard Georg *Plaschka* (=Schriftenreihe des ÖOSI 11) Wien/München 1985, 414-428
- мой самуї*, Zum Begriff des Nationalismus und zu seinen Strukturen in Südosteuropa im 19. Und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. In: Nationalismus, Staatsgewalt, Widerstand. Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa, ed. Richard Georg *Plaschka* (=Schriftenreihe des ÖOSI 11) Wien/ München 1985, 119-152

- Willibald M. *Plöchl*, St. Barbara zu Wien: Die Geschichte der griechisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre St. Barbara, Bd. I-II (=Kirche und Recht 13 u. 14) Wien 1985
- Franciszek *Podleski*, Zagadnienie «ukrainskie» na tle stosunków austriackich, Lwów 1935
- Poland and Ukraine. Past and Present, ed. Peter J. *Poltichnyj*, Edmonton/ Toronto 1980
- Martin *Pollack*, Kaiser von Amerika. Die große Flucht aus Galizien, Wien 2010
- Wolfgang *Pollak*, Österreich und Europa: Sprachkulturelle und nationale Identität, Wien 1994
- Natalija *Polonska-Wasylenko*, Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russlands (=Ukrainische Freie Universität – Monographien 14) München 1970
- ma sama*, Geschichte der Ukraine von den Anfängen bis 1923, München 1988
- Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie? Nicole *Dewandre*, Jacques *Lenoble*, Berlin 1994
- Erich *Prokopowitsch*, Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz (Bukowina-Buchenland), Clausthal-Zellerfeld 1955
- мої самуї*, Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina. In: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz *Lang* (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B: Wissenschaftliche Arbeiten 16) München 1961, 269-319
- Gregor *Prokoptschuk*, Der Metropolit: Leben und Wirken des großen Förderers der Kirchenunion Graf Andreas Scheptytskyj, München² 1967
- Ryszard *Radzik*, Instytucjonalny rozwój ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863. In: *Kwartalnik Historyczny* 4 (1981) 955-972

- той самий*, Ideologia ruskiego ruchu narodowego w Galicji Wschodniej w latach 1848-1863. In: *Studia Historyczne* 26/4 (1983) 595-611
- Joanna *Radzyner*, Stanisław Madeyski 1841-1910. Ein austro-polnischer Staatsmann im Spannungsfeld der Nationalitätenfrage in der Habsburgermonarchie (=Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 20) Wien 1983
- Georg von *Rauch*, Staatliche Einheit und nationale Vielfalt. Föderalistische Kräfte und Ideen in der russischen Geschichte, München 1953
- Joseph *Redlich*, Das österreichische Staats- und Reichsproblem, Leipzig 1920
- Religion, State and Ethnic Groups, ed. Donald A. *Kerr* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 2) Aldershot 1992
- Claus *Remer*, Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen: Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18, Frankfurt a. M./ Berlin/ Wien 1997
- Lorenz *Rerup*, Channels of Communication. In: The Formation of National elites, ed. Andreas *Kappeler*, Fikret *Adanir*, Alan *O'Day* (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 6) Aldershot 1991, 309-326
- Rethinking Ukrainian History, ed. Ivan L. *Rudnytsky*, John-Paul *Himka*, Edmonton 1981
- László *Révész*, Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung Ungarns, Bern 1964
- Gotthold *Rhode*, Geschichte Polens, Darmstadt 1966
- Franz Hieronymus *Riedl*, Die Universität Czernowitz als völkerverbindende Institution (1875-1919). In: *Der Donauraum* 15/3-4 (1970) 216-228

- мой самуї*, Die Universität Czernowitz als völkerverbindende Institution (1875-1919). In: Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875, ed. Rudolf Wagner, München 1979, 375-393
- Isabel Röska-Rydel, Die Stadt der verwischten Grenzen. Die Geschichte Lembergs von der Gründung bis zur ersten Teilung Polens (1772). In: Lemberg-Lwów-Lviv: Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen, ed. Peter Fäßler, Thomas Held, Dirk Sawitzki, Köln/ Weimar/ Wien 1993, 18-45
- ma sama*, Galizien. In: Galizien, Bukowina, Moldau, ed. Isabel Röska-Rydel (=Deutsche Geschichte im Osten Europas) Berlin 1999, 16-212
- Hans Roos, Ständewesen und parlamentarische Verfassung in Polen (1505-1772). In: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert, ed. Dietrich Gerhard, Göttingen 1969, 310-367
- мой самуї*, Geschichte der polnischen Nation, Stuttgart 1986
- Roots of Rural Ethnic Mobilisation, ed. David Howell et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 7) Aldershot 1993
- Roman Rosdolsky, Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II, ed. Ralph Melville (=Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Abteilung Universalgeschichte 34) Mainz 1992
- мой самуї*, Stosunki poddańcze w dawnej Galicji, T. I-II, Warszawa 1962
- мой самуї*, Die ostgalizische Dorfgemeinschaft und ihre Auflösung. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 41/2 (1954) 97-145
- мой самуї*, Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker, Berlin 1979

- мой самуї*, Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österreichischen Reichstag 1848-1849, Wien 1976
- E[mily] R[osdolsky], Roman Rosdolsky. Leben. Motive, Werk. In: Roman *Rosdolsky*, Zur Nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker, Berlin 1979, 5-15
- Józef *Rudnicki*, Lwów. A Page of Polish History, London 1944
- Ivan L. *Rudnytsky*, Dragomanov as a political Theorist. In: Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings, ed. Ivan L. *Rudnytsky*, New York 1952, 70-130
- мой самуї*, The Ukrainians in Galicia Under Austrian Rule. In: *Austrian History Yearbook 3/2* (1967) 394-429
- мой самуї*, Essays in Modern Ukrainian History, ed. Peter L. *Rudnytsky*, Edmonton 1987
- мой самуї*, Observations on the Problem of «Historical» and «Non-historical» Nations. In: *Harvard Ukrainian Studies 5* (1981) 358-368
- Richard L. *Rudolph*, The East European Peasant Household and the Beginnings of Industry: East Galicia, 1786-1914. In: *Ukrainian Economic History. Interpretative Essays*, ed. Ivan S. *Koropeckyj* (=Harvard Ukrainian Research Institute. Sources and Documents Series) Cambridge Mass. 1991, 339-382
- Helmut *Rumpler*, Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, ed. Wolfram *Herwig* (=Österreichische Geschichte. 1804-1914) Wien 1997
- Dirk *Sadowski*, Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782-1806 (=Schriften des Simon-Dubnow-Instituts 12) Göttingen 2010
- Moritz von *Sala*, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846. Nach authentischen Quellen dargestellt, Wien 1867
- Carl Ivar *Sandström*, Utbildningens idéhistoria, Stockholm 1975
- Wojciech *Saryusz-Zaleski*, Dzieje przemysłu w b. Galicji 1804-

1929. Ze szczególnem uwzględnieniem historii rozwoju S. A. Zieleniewski i Fitzner-Gamber, Kraków 1930
- David *Saunders*, Modern Ukrainian History. In: *European History Quarterly* 21 (1991) 81-95
- Edith *Saurer*, Die politischen Aspekte der Bischofsernennungen in der Habsburgermonarchie (1867-1914), Wien 1966
- Josef *Scheipl*, Helmut *Seel*, Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens vom 1750-1938, Graz 1987
- Heinrich Felix *Schmid*, Fünfzig Jahre historische Ostforschung in Österreich. In: Studien zur älteren Geschichte, Bd. II, ed. Günter *Stökl*, Heinrich Felix *Schmid*, Wien 1959, 7-13
- Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity, ed. Janusz *Tomiak* et. al. (=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940. European Science Foundation 1) Aldershot 1991
- Gottfried *Schramm*, Der polnische Adel und die Reformation 1548-1607 (=Veröffentlichungen des Institutes für Europäische Geschichte Mainz 36) Wiesbaden 1965
- moŭ camuŭ*, Reformen unter Polens letztem König. Die Wandlungsfähigkeit eines Ständestaates im europäischen Vergleich (1764-1795). In: *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte* 1 (1996) 203-215
- Hanish M. *Scott*, Reform in the Habsburg Monarchy, 1740-90. In: *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in later eighteenth-century Europe*, ed. Hanish M. *Scott*, Ann Arbor 1990, 145-187
- Hugh *Seton-Watson*, Nations and States: An Enquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism, London 1977
- George Y. *Shevelov*, Die ukrainische Schriftsprache 1798-1965: Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte, Wiesbaden 1966
- Hannes *Siegrist*, Die Rechtsanwälte und das Bürgertum. Deutschland, die Schweiz und Italien im 19. Jahrhundert. In:

- Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Ausgewählte Beiträge, Bd. II: Wirtschaftsbürger und Bildungsbürger, ed. Jürgen Kocka, Göttingen 1995, 168-199
- Ann Sirka, The Nationality Question in Austrian Education. The Case of Ukrainians in Galicia 1867-1914 (=Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, 124) Frankfurt a. M./ Bern/ Cirences-ter 1980
- Zofia Skubala, Zbigniew Tokarski, Polish Universities, War-
szawa 1959
- Josef Skutil, Die Wiener Vorlesungen von Jagić über slavische
Altertumskunde, 1890. In: *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 8,
Graz/ Köln 1960, 225-227
- Leszek Śliwa, Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się
inteligencji polskiej. In: *Galicja i jej dziedzictwo*, T. III: Nau-
ka i oświata, ed. Andrzej Meissner, Jerzy Wyrozumski,
Rzeszów 1995, 163-169
- Wiktoria Śliwowska, Bractwo św. Cyryla i Metodego i problemy
ukraińskiego odrodzenia narodowego. In: *Kwartalnik Histo-
ryczny* 4 (1991) 83-90
- Krzysztof Ślusarek, Szlachta w Galicji Wschodniej na przełomie
XVIII i XIX wieku. Rozmieszczenie terytorialne i liczebność.
In: *Studia Historyczne* 34 (1991) 179-198
- Anthony D. Smith, National Identity, Reno/ Las Vegas/ London
1991
- Jan Snopko, Oblicze ideowo-polityczne «Sokoła» galicyjskiego
w latach 1867-1914. In: *Kwartalnik Historyczny* 4 (1992) 35-56
- Bohdan Staruch, Der Kampf der galizischen Ukrainer um ihr
Selbstbestimmungsrecht im alten Österreich 1772-1918, Univ.
Diss., Innsbruck 1948
- Hansjakob Stehle, Die Ostpolitik des Vatikans. Geheimdiploma-
tie der Päpste von 1917 bis heute, Bergisch Gladbach² 1983
- Wolfgang Steinacker, Der Begriff der Volkszugehörigkeit und
die Praxis der Volkszugehörigkeitsbestimmung im altöster-

- reichischen Nationalitätenrecht (=Schriften des Instituts für Sozialforschung in den Alpenländern an der Universität Innsbruck IX) Innsbruck 1932
- Gerald *Stourzh*, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848-1918, Wien 1985
- мої самуї*, Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip 1848-1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/2: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1980, 975-1206
- мої самуї*, The Juridical Protection of Ethnic Rights in the Austrian Empire 1867-1918 with Special Reference to the Ukrainians in Galicia and the Bukowina. In: Dialog Ukraine: Europäisches Forum Alpbach 1992, ed. Heinrich *Pfusterschmid-Hardtenstein*, Wien 1993, 38-48
- мої самуї*, Galten die Juden als Nationalität Altösterreichs? In: Prag/ Czernowitz/ Jerusalem, ed. Anna M. *Drabek*, M. *Eliav*, G. *Stourzh* (=Studia Judaica Austriaca, 10) Eisenstadt 1984, 73-117
- мої самуї*, Die Franz-Josephs-Universität in Czernowitz, 1875-1918. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI 8) Wien/ München 1983, 54-59
- мої самуї*, Probleme der Konfliktlösung in multi-ethnischen Staaten: Schlüsse aus der historischen Erfahrung Österreichs 1848 bis 1918. In: Staat und Nation in multi-ethnischen Gesellschaften, ed. Erich *Fröschl*, Maria *Mesner*, Uri *Raanan*, Wien 1991, 105-120
- мої самуї*, Wege zur Grundrecht demokratie, Wien 1989
- мої самуї*, Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences. In: The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective, ed. R. *Robertson*, E. *Timmes* (=Austrian Studies 5) Edinburgh 1994

- moï samuï*, Die Franz-Josephs-Universität in Czernowitz, 1875-1918. In: Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg *Plaschka*, Karlheinz *Mack* (=Schriftenreihe des ÖOSI, 8) Wien/ München 1983, 54-59
- Günter *Stummvoll*, Katholische Soziallehre. 90 Jahre *Rerum novarum*. Versuch einer Bestandsaufnahme (=Gesellschaft u. Politik 17) Wien 1981
- Katja *Sturm-Schnabl*, Franz Miklosich im Lichte seiner Lebensdokumente aus dem Bestand der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. In: Franz Miklosich (Miklošič). Neue Studien und Materialien anlässlich seines 100. Todestages, ed. Walter *Lukan* (=Österreichische Osthefte 33) Wien 1991, 9-94
- Student und Hochschule im 19. Jahrhundert, ed. Otto *Neuloh*, Walter *Reugg* (=Studien zum Wandel von Gesellschaft zur Bildung im Neunzehnten Jahrhundert 12) Göttingen 1975
- Orest *Subtelny*, Ukraine: A History, Toronto et al.⁴ 1988
- Theo *Sundermeier*, Kultur und Nationalismus im Rassenkonflikt Südafrikas. In: Kultur und Konflikt, ed. Jan *Assmann*, Dietrich *Harth*, Frankfurt a. M. 1990, 263-286
- Holm *Sundhaussen*, Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie, München 1973
- Bertold *Sutter*, Die Badenischen Sprachverordnungen von 1897, ihre Genesis und ihre Auswirkungen vornehmlich für die innerösterreichischen Alpenländer, Bd. I-II (=Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 46 u. 47) Graz/ Köln 1960-1965
- moï samuï*, Die politische und rechtliche Stellung der Deutschen in Österreich 1848 bis 1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1990, 154-339

- Laszlo Szögi, Zur Geschichte des Universitätsbesuchs innerhalb der Habsburgermonarchie 1790-1850. In: Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte. 16. bis 19. Jahrhundert, ed. Kurt Mühlberger, Thomas Maisel (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs Wien 7) Wien 1993, 361-368
- Roman Szporluk, Ukraine: A Brief History, Detroit² 1982
- moй самуї, Des Marches de l'Empire à la construction d'une nation. In: *L'autre Europe* 30-31 (1995) 134-150
- Alan John Percivale Taylor, The Habsburg Monarchy 1809-1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary, Chicago Ill. 1976
- Charles Taylor, Multikulturalismus und die Politik der Anerkennung, Frankfurt a. M. 1993
- Marina Tichy, Facetten des Widerstands gegen das Frauenstudium von 1870 bis zur Jahrhundertwende. In: «Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glück ...» Frauen an der Universität Wien (ab 1897), ed. Waltraud Heindl, Marina Tichy (=Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien 5) Wien² 1993, 27-48
- Stephen E. Toulmin, Kosmopolis. Die unerkannten Aufgaben der Moderne, Frankfurt a. M. 1991
- Emanuel Turczynski, Die Universität Czernowitz, In: Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina, ed. Franz Lang (=Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe In: Wissenschaftliche Arbeiten 16) München 1961, 321-355
- moй самуї, Orthodoxe und Unierte. In: Die Habsburgermonarchie, Bd. IV: Die Konfessionen, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1985, 399-478
- moй самуї, Konfession und Nation. Zur Fühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung, Düsseldorf 1976
- Oleh Turij, Die griechisch-katholische Kirche und die ukrainische nationale Identität in Galizien im 19. Jahrhundert. In: Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-

- katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert, ed. Hans-Christian *Maner*, Norbert *Spannenberger* (=Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 25) Stuttgart 2007, 41-49
- Ukraine and Poland in Documents, Vol. I-II, ed. Taras *Hunczak*, New York 1983
- Otto *Urban*, Bürgerlichkeit und das tschechische Bildungsbürgertum am Ende des 19. Jahrhunderts. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Bd. II, ed. Hannes *Stekl*, Peter *Urbanitsch*, Ernst *Bruckmüller*, Hans *Heiss*, Wien/Köln/Weimar 1992, 203-209
- Peter *Urbanitsch*, Die Deutschen in Österreich. Statistisch-deskriptiver Überblick. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, ed. Adam *Wandruszka*, Peter *Urbanitsch*, Wien 1990, 33-153
- András *Vári*, Alte und neue ländliche Eliten im Prozeß der Bürokratisierung und Verbürgerlichung (1790-1848). Einige hypothetische Überlegungen. In: «Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit». Bürgertum in der Habsburgermonarchie, Bd. II, ed. Hannes *Stekl*, Peter *Urbanitsch*, Ernst *Bruckmüller*, Hans *Heiss*, Wien/Köln/Weimar 1992, 163-179
- Rudolf *Wagner*, Die Revolutionsjahre 1848/49 im Königreich Galizien-Lodomerien (einschließlich Bukowina). Dokumente aus österreichischer Zeit, München 1983
- Friedrich *Walter*, Die österreichische Zentralverwaltung, III. Abteilung: Von der Märzrevolution 1848 bis zur Dezemberverfassung 1867, Bd. III: Die Geschichte der Ministerien vom Durchbruch des Absolutismus bis zum Ausgleich mit Ungarn und zur Konstitutionalisierung der österreichischen Länder 1852 bis 1857, Wien 1970
- Piotr S. *Wandycz*, The Poles in the Habsburg Monarchy. In: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 261-286

- moj samuy*, The Lands of Partitioned Poland 1795-1918, Seattle 1974
- Ernst *Wangermann*, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791, München 1978
- moj samuy*, Das Bildungsideal Gottfried van Swietens. In: Gerard van Swieten und seine Zeit, ed. Erna *Lesky*, Adam *Wandruszka*, Wien 1973, 175-180
- Max *Weber*, Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland (=Archiv für Socialwissenschaft und Social politik 22) Tübingen 1906
- Hans-Ulrich *Wehler*, Modernisierungstheorie und Geschichte, Göttingen 1975
- Erika *Weinzerl*, Aerenthal and the Italian University Question. In: Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresia to world War I. Essays dedicated to Robert A. Kann, ed. S. B. *Winters*, J. *Held* (=East European Monographs 11) New York/ London 1975, 241-269
- Richard *Wenedikter*, Die Karpathenländer. In: Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, ed. Karl Gottfried *Hugelmann*, Wien/ Leipzig 1934, 685-738
- Henryk *Wereszycki*, Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe, Kraków 1975
- moj samuy*, The Poles as an Integrating and Disintegrating Factor. In: *Austrian History Yearbook* 3/2 (1967) 287-313
- moj samuy*, Rola Polaków w monarchii habsburskiej. In: *Malopolskie studia Historyczne* IX/3-4 (1966) 35-53
- moj samuy*, Koniec sojuszu trzech cesarzy, Warszawa 1978
- Die Wiener Jahrhundertwende. Einflüsse. Umwelt. Wirkungen, ed. Jürgen *Nautz*, Richard *Vahrenkamp* (=Studien zur Politik und Verwaltung 46), Wien/ Köln/ Graz 1993
- Eduard *Winter*, Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine, Leipzig 1942

- moj samui*, *Josefinismus und Gegenwart* (=Wilhelmshavener Vorträge 32) Berlin² 1962
- Piotr *Wróbel*, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880-1918*, Warszawa 1991
- Mieczysław *Wrzosek*, Kilka uwag o podstawach prawnych Strzelców Tyrolskich i organizacji przysposobienia wojskowego w Galicji przed pierwszą wojną światową. In: *Studia Historyczne* 35 (1992) 415-420
- Lubomyr *Wynar*, *Mychajlo Hrushevs'kyj: Bibliographische Quelle 1866-1934*, München 1984
- moj samui*, *Mychailo Hrushevs'kyj 1866-1934. Bibliographic Sources*, New York/ Munich/ Toronto 1985
- Günther *Wytrzens*, *Die slavischen und Slavica betreffenden Drucke der Wiener Mechitaristen. Ein Beitrag zur Wiener Druck- und österreichischen Kulturgeschichte* (=Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., 460 und Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft 8) Wien 1985
- moj samui*, *Ivan Franko als Student und Doktor der Wiener Universität*. In: *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 8 (1960) 232-239
- Lev *Yasinchuk*, *Education in Lviv*. In: *Lviv. A Symposium on Its 700th Anniversary*, New York 1962, 280-303
- Krzysztof *Zamorski*, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991
- Franciszek *Ziejka*, *Złota legenda chłopów polskich*, Warszawa 1984
- moj samui*, *Dwie legendy Jakuba Szeli*. In: *Kwartalnik Historyczny* (1969) 831-852
- Erich *Zöllner*, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien/ München 1990
- moj samui*, *Perioden der österreichischen Geschichte und Wandlungen des Österreich-Begriffs bis zum Ende der Hab-*

- sburger-Monarchie. In: Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Bd. III/1: Die Völker des Reiches, ed. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, Wien 1990, 1-32
- Roman Zubyk, Wirtschaftliche Struktur des Dorfes in Galizien um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts [окремий відбиток], б.р. б.м., 99-109
- Andriy Žuk, Role of Cooperative Movement in the Ukrainian Liberation Struggle. In: Lviv: A Symposium on its 700th Anniversary, New York 1962, 304-369
- Fran Zwitter, Die nationalen Fragen in der österreichischen Monarchie (1900-1914). In: Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, 1900-1918, ed. Peter Hanak, Budapest 1966, 11-38

Наукове видання

Святослав ПАХОЛКІВ

**УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
У ГАБСБУРЗЬКІЙ ГАЛИЧИНІ:
освічена верства
й емансипація нації**

Видавець *Василь Гутковський*
Переклад з німецької *Христина Николин*
Літературна редакція *Віталія Станкевич*
Комп'ютерне верстання *Роман Івах*

Здано на складання 12.11.2013 р.
Підписано до друку 03.12.2013 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Georgia. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 34,38.
Обл.-вид. арк. 37,12.
Замовлення № 486.

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006, а/с 10989.
м. Львів, вул. Плугова, 6.
тел./факс: (032) 235-53-28
e-mail: pyramidabook@ukr.net
www.pyramidabook.com

Надруковано за підтримки
п. Маргрет Бьоме

Надруковано з готових діапозитивів у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»,
свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356 від 12.03.2001 р.

П 12 Пахолків Святослав.

Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / Святослав Пахолків / З німецької переклала Христина Николин. – Львів : ЛА «Піраміда», 2014. – 612 с.

ISBN 978-966-441-332-6

Книга описує формування української освіченої верстви в Галичині. Історичною передумовою процесу соціальної та культурної емансипації стали Терезіансько-Йосифінські реформи. Спричинені революцією 1848 р. та ліквідацією панщини зміни соціально-економічних відносин на селі, як і поступове становлення національної ідентичності, започаткували процес секуляризації. Завдяки виникненню власного освіченого середнього класу галицькі українці стрімко наздоганяли своїх сусідів у соціальній, економічній та культурній сферах.

Святослав Пахолків, нар. 1967 р. у Львові, живе у Львові та Відні. Студіював німецьку філологію, історію Східної Європи та політичні науки в університетах Львова і Фрайбурга. Тематика досліджень: історія Габсбурзької монархії, міжетнічні відносини у Східній Галичині, історія освіти.

ББК 63.5